

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 73 | 2019 | št. 3-4 (160) | str. 265-526

Peter Štih, *Sv. Maksimilijan Celejanski, Maksimilijanova meniška celica v Pongauu in začetki pokristjanjevanja Karantancev* • Tomaž Lazar, *Bojni načrt iz časa beneške vojne v zapuščini Krištofa Ravbarja: dragoceno odkritje v ljubljanskem Nadškofjskem arhivu* • Andrej Sušjan – Stanislav Južnič, *Theodor Kravina von Kronstein in njegov Oris ekonomskih znanj* • Vanja Kočever, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku (2. del)* • Monika Pemič, *Slovensko narodno gibanje in izvorna podoba Narodnega doma v Mariboru. Jan Vejrych, njegovi slovenski naročniki in odzivi tedanjega občinstva* • Radoslav Raspopović, *Ruska emigracija v Črni gori po letu 1919* • Ivan Smiljanič, *Kralji, doktorji, revolucionarji: spominska obeležja v avli rektorata Univerze v Ljubljani*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 73 | 2019 | št. 3-4 (160) | str. 265–526

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Kornelija Ajlec (SI), dr. Tina Bahovec (SI),
dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI),
dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR),
dr. Žarko Lazarevič (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega
urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI),
dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta
Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za
avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to
potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira. Avtorji prispevkov se z objavo v Zgodovinskem časopisu
strinjajo, da so lahko njihova besedila objavljena tudi v elektronski obliki
Zgodovinskega časopisa ali posamezno.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 20. novembra 2019.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2019: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBAS12X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno
dejavnost RS

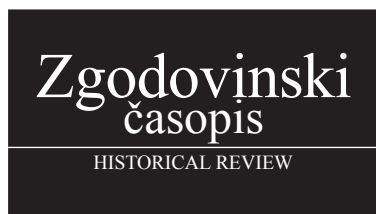
Prelom: ABO grafika d.o.o. – zanj Igor Kogelnik

Tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, november 2019

Naklada: 780 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH),
Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International Editorial Board: Kornelija Ajlec, PhD, (SI), Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Chief), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources. By submitting their articles for publication in *Zgodovinski časopis*/Historical Review, the authors agree that their texts can be published in the electronic form of *Zgodovinski časopis*/Historical Review or separately.

The editing of this issue was completed on November 20, 2019.

Translated by: Saša Mlacović (English)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2019): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €

Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935

Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBASI2X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, November 2019

Print Run: 780 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>

info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Peter **Štih**, Sv. Maksimilijan Celejanski, Maksimilijanova meniška celica
v Pongauu in začetki pokristjanjevanja Karantancev.....272–293
St Maximilian of Celeia, Maximilian's Monastic Cell in
Pongau and the Beginnings of Carantanians' Christianisation
- Tomaž **Lazar**, Bojni načrt iz časa beneške vojne
v zapuščini Krištofa Ravbarja:
dragoceno odkritje v ljubljanskem Nadškofijskem arhivu.....296–345
A Battle Plan from the Period of the Venetian War in Christoph Rauber's
Legacy: A Valuable Find in the Archdiocesan Archive in Ljubljana
- Andrej **Sušjan** – Stanislav **Južnič**, Theodor Kravina von Kronstein
in njegov *Oris ekonomskih znanj*346–365
Theodor Kravina von Kronstein and His
Outline of Economic Knowledge
- Vanja **Kočevar**, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala
v prednacionalni dobi?
Kolektivne identitete in amplitude pomena
etničnosti v zgodnjem novem veku (2. del)366–411
Did the Slovene Ethnic Identity Exist in the Pre-National Period?
Collective Identities and Amplitudes of the Importance
of Ethnicity in the Early Modern Period (Part II)
- Monika **Pemič**, Slovensko narodno gibanje in izvirna podoba
Narodnega doma v Mariboru. Jan Vejrych, njegovi
slovenski naročniki in odzivi tedanjega občinstva.....412–441
The Slovene National Movement and the Original
Appearance of Narodni Dom in Maribor.
Jan Vejrych, His Slovene Clients and the Audience's Response
- Radoslav **Raspopović**, Ruska emigracija v Črni gori po letu 1919442–455
Russian Immigration to Montenegro after 1919
- Ivan **Smiljanič**, Kralji, doktorji, revolucionarji: spominska
obeležja v avli rektorata Univerze v Ljubljani.....456–490
Kings, Doctors, Revolutionists: Memorials in the
Lobby of the University of Ljubljana's Rectorate

Jubileji – Anniversaries

Profesorica Carole Rogel – osemdesetletnica (Peter Vodopivec).....492–496

Ocene in poročila – Reviews and Reports

- Privilegium maius. Autopsie, Kontext und Karriere der
Fälschungen Rudolfs IV. von Österreich. / Falsche Tatsachen.
Das Prilegium maius und seine Geschichte (Peter Štih).....498–501
- Die Steiermark im Spätmittelalter (Peter Štih)502–504
- Slavica Stojan, Ombla, vile i vilani. Povijest svakodnevice u ljetnikovcima
Rijeke dubrovačke (15. do 19. st.). (Ignacij Voje)505–508
- Janez Šumrada, Adrijan Kopitar, Kranjski Janezi,
Napoleonovi soldati. Francoski vojaški nabor
v ilirski provinci Kranjski, 1812–1813 (Franc Rozman)509–512
- Danica Fink Hafner, Britanska demokracija. Suverenost parlamenta.
(Peter Vodopivec).....513–516

* * *

- Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis518–521
Instructions for Authors
- Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 73, 2019522–526
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 73, 2019

Razprave

Peter Štih

Sv. Maksimilijan Celejanski, Maksimilijanova meniška celica v Pongauu in začetki pokristjanjevanja Karantancev

ŠTIH Peter, dr., red. prof., akad., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, peter.stih@guest.arnes.si

Sv. Maksimilijan Celejanski, Maksimilijanova meniška celica v Pongauu in začetki pokristjanjevanja Karantancev

Zgodovinski časopis, Ljubljana 73/2019 (160), št. 3–4, str. 272–294, cit. 83

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Razprava obravnava Maksimilijanovo meniško celico, ki jo je dal v Pongauu (Bischofshofen) okrog 711 zgraditi sv. Rupert iz Salzburga. Ugotavlja, da je bila samostanska cerkev posvečena lokalnemu poznoantičnemu svetniku Maksimilijanu, katerega kult so v zgodnji novi vek ohranjali lokalni Romani (genealogia de Albina) in da ne gre za istoimenskega svetnika, ki naj bi 281 umrl mučeniške smrti v Celeji v Sredozemskem Noriku. Njegov kult v Celju, ki je tam izpričan šele od 14. stoletja naprej, je izmišljotina tamkajšnjih minoritov. Samostan sv. Maksimilijana so že kmalu po ustanovitvi uničili Slovani in 741–746 ga je obnovil bavarski vojvoda Odilo, ki je takrat podvrigel Karantance. Samostan je postal vojvodsko središče v kontaktnem prostoru k Slovanom na eni najpomembnejših poti v Karantanijo. Zdi se, da je bila Maksimilijanova meniška celica tudi izhodišče pokristjanjevanja Karantancev, ki se je začelo na iniciativo bavarskega vojvode in da se je Salzburg šele naknadno vključil vanj.

Ključne besede: Sv. Maksimilijan Celejanski, Maksimilijanova meniška celica, Pongau, Salzburg, pokristjanjevanje, Slovani, Karantanci, 7.–8. stol.

ŠTIH Peter, PhD, Acad., Full Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, peter.stih@guest.arnes.si

St Maximilian of Celeia, Maximilian's Monastic Cell in Pongau and the Beginnings of Carantanians' Christianisation

Historical Review, Ljubljana 73/2019 (160), No. 3–4, pp. 272–294, 83 notes

Language: Sn., (En., Sn. En.)

The treatise addresses Maximilian's monastic cell, whose construction in Pongau (Bischofshofen) was commissioned by St Rupert of Salzburg around 711, Arguing that the monastery's church was dedicated to a local saint of late antiquity, whose cult was preserved to the early medieval times by the local Romans (genealogia de Albina), and that this is not St Maximilian who is thought to have died a martyr's death in Celeia, present-day Celje, in Noricum mediterraneum, in 281. His cult in Celje, where it was attested only from the 14th century onwards, is a fabrication of the Minorites there. St Maximilian's Monastery was demolished by the Slavs soon after its foundation and was rebuilt in 741–746 by Odilo, Duke of Bavaria, who subjugated Carantanians at the time. The monastery became a ducal centre in a contact area with Slavs on one of the most important routes to Carantania. It appears that Maximilian's monastic cell was a starting point for the Christianisation of Carantanians, which was initiated by the Bavarian duke, and that Salzburg was not involved in it until a later point.

Key words: St Maximilian of Celeia, Maximilian's monastic cell, Pongau, Salzburg, Christianisation, Slavs, Carantanians, the 7th and 8th century

V središču tega prispevka stojita dve vprašanji. Prvič: je sv. Maksimilijan, kateremu je sv. Rupert posvetil cerkev meniške celice v Pongauu, identičen z istoimenskim škofom in mučencem iz antične Celeje, in če je, kako so njegove relikvije iz južnega Sredozemskega Norika prišle na Bavarsko? Drugič: je bila Maksimiljanova celica prvo središče pokristjanjevanja alpskih Slovanov in ali se je karantanski misijon začel že za časa Ruperta, in ne šele Virgila? Vprašanji za zgodovino Ruperta seveda nista centralni, vendar tudi ne nepomembni, še posebej če nanju gledamo v širšem kontekstu velikih sprememb in dogajanj, ki jih je v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku doživel vzhodnoalpski prostor.*

Sv. Maksimilijan Celejanski in Maksimiljanova meniška celica

Po salzburškem izročilu, zabeleženem v izgubljeni Libellus Virgillii iz okrog srede 8. stoletja, ki je bilo povzeto v Notitia Arnonis in predvsem v Breves Notitiae s konca 8. stoletja, je dal Rupert (kot škof v Salzburgu ok. 696–po 711/12) v Pongauu, na mestu kasnejšega Bischofshofna, z dovoljenjem bavarskega vojvode Theoda okrog leta 711 zgraditi cerkev, ki jo je posvetil sv. Maksimilijanu.¹ Cerkev je postavil na mestu obstoječega lokalnega kulta, ki so ga odkrili oziroma poznali lokalni Romani s središčem v Oberalmu južno od Salzburga (*genealogia de Albina*).² S topičnim pojavom svetlobe in sladkega vonja je izkazoval kraj z grobom oziroma relikvijami sv. Maksimilijana svojo primernost za postavitvev samostana. Gornji tok reke Salzach je bil takrat še *heremus*, s čimer ni bilo mišljeno, da je šlo za neposeljen, ljudi prazen prostor, ampak z besedami Joachima Jahna za »agrarno in zemljiškogospodsko še ne izkoriščeno ozemlje«, ki je sicer kot boršt (*forestum*)

* Razprava je precej razširjena in dopolnjena slovenska verzija referata, ki ga je avtor predstavil na simpoziju Der heilige Rupert von Salzburg. Leben und Überlieferung, Salzburg 14. 5. 2018.

¹ Zadnja izdaja: Notitia Arnonis, ed. Lošek; Breves Notitiae, ed. Lošek. Za Libellus Virgillii gl. Wolfram, Libellus Virgillii; isti, *Salzburg*, str. 197–213; Wanderwitz, Libellus Virgillii; Nótári, *Bavarian Historiography*, str. 23–29. Za zgodnjo zgodovino Maksimilijanove meniške celice gl. (izbor): Wolfram, *Zeit der Agilolfinger*, str. 131 sl.; Jahn, *Ducatus*, str. 64–69, 79–86, 203–211; Dopsch, *Heilige Rupert*, str. 75–77; Forstner, *Maximilianszell*, str. 9–47.

² O genealogii de Albina in njenih v 7. in 8. stoletju dokumentiranih pripadnikih, ki so izpričani tudi v vojvodski službi, gl. Störmer, *Früher Adel*, str. 50; Dopsch, *Anteil der Romanen*, str. 52; Jahn, *Ducatus*, str. 232–236, zlasti 234, 244–247, 559; Wolfram, *Salzburg*, str. 132–134; isti, *Grenzen und Räume*, str. 286–288, 297.

spadalo pod oblast bavarskega vojvode, vendar ni bilo »niti upravno organizirano niti dušnopastirsko oskrbljeno« in je nemara svoje bavarsko ime Pongau dobilo šele malo pred sredino 8. stoletja, okvirno v času nastanka Libellus Virgili.³

V času nadškofa Arna (798–821) je Maksimilijanov kult izpričan tudi že v Salzburgu samem, kjer je, kot vemo iz Alkunovih verzov, bil Maksimilijan kot spoznavalec (*confessor*) že pred letom 804 sopatron na oltarju Janeza Krstnika v samostanski cerkvi sv. Petra.⁴ Prav tako v Arnovem času nastali salzburški martirologij vsebuje tudi že 12. oktober kot spominski dan Maksimilijanove smrti.⁵ Datum omenja tudi posvetilni napis iz leta 821, ko je dal Arnov naslednik, nadškof Adalram (821–836), ponovno postaviti samostanko cerkev, ki je bila leto predtem že drugič uničena v slovanskem napadu in jo je zopet posvetil sv. Maksimilijanu. Napis vsebuje tudi najstarejšo poznano Maksimilijanovo molitev.⁶ Leta 878 so Maksimilijanove relikvije izpričane v samostanu (Alt)Ötting ob reki Inn, od koder so najkasneje leta 985 prišle v Passau, kjer je postal Maksimilijan konec 13. stoletja patron škofije in po odcepitvi leta 1784/85 tudi prvi zaščitnik nove škofije Linz. Za časa cesarja Maksimilijana I., ki je bil najbolj slaven nosilec njegovega imena, je postal sveti mož iz Pongaua še avstrijski patron in kot krstno ime naravnost modni svetnik.⁷ Toda kdo je bil ta Maksimilijan?

Po šele v drugi polovici 13. stoletja povsem izoblikovani legendi je sveti Maksimilijan izviral iz Celeje v Sredozemskem Noriku, kjer je že kot deček postal kristjan. V Rimu ga je papež Sikst posvetil za nadškofa v Lavrikau (Lorchu) in bil pod cesarjem Numerijanom 12. oktobra 281 v rojstnem mestu obglavljen, ker ni hotel žrtvovati bogu Marsu. Kraj njegovega pogubljenja v Celju še danes označuje Maksimilijanu posvečena barokizirana gotska cerkvena. Legenda dodaja, da je 220 let po Maksimilijanovi smrti obiskal njegov grob sv. Rupert in z njegovimi relikvijami posvetil veliko cerkv.⁸

Če pustimo za trenutek ob strani zgodovinsko problematičnost Maksimilijanovega svetniškega življenjepisa, možnosti prenosa njegovih relikvij iz Celeje v Pongau vendarle ni mogoče izključiti. Tega seveda ni mogel storiti Rupert, ker je po najstarejšem izročilu Maksimilijanov kult v Pongauu že obstajal, ko mu je tam posvetil cerkev.⁹ Bi pa lahko Maksimilijanove relikvije na Salzburško zanesli krščanski romanski staroselci na begu pred Avari in Slovani.

³ Jahn, *Ducatus*, str. 66; za *heremus in forestum (forestis)* gl. Štih, K zgodovini gozda.

⁴ Alcuini carmina, št. 109/19, ed. Dümmler, str. 339; Neumüller, Sanctus Maximilianus, str. 15 sl.

⁵ Neumüller, Sanctus Maximilianus, str. 34 sl., 40; Forstner, Maximilianszell, str. 23 sl. K temu, v dveh verzijah ohranjenem martirologiju gl. Niederkorn-Bruck, Salzburger Martyrolog.

⁶ Salzburger Formelbücher, št. 2, ed. Bischof, str. 28; Forstner, Maximilianszell, str. 24.

⁷ Neumüller, Sanctus Maximilianus, str. 17–19, 33 sl.; Lhotsky, Quellenkunde, str. 213; Wurster, Heilige Maximilian.

⁸ Vita s. Maximiliani Lauriacensis archiepiscopi et martyris, ed. Pez, str. 22–34; De S. Maximiliano Episcopo Mart. Celleiae in Norico Mediterraneo, ed. Byeus et al., str. 23–58. Obširno o Maksimilijanovi legendi Bratož, *Kršćanstvo*, str. 177–189.

⁹ Notitia Arnonis c. 8, ed. Lošek, str. 82 sl.; Breves Notitiae c. 3, ed. Lošek, str. 90 sl.

Slovanska naselitev pod avarskim gospostvom, ki je že pred koncem 6. stoletja dosegla porečja vzhodnoalpskih rek Save, Drave in Mure ter se zaustavila na meji Italije in Bavarske, je povzročila dokončen zlom rimske ureditve in cerkvene organizacije. Obseg krize, ki je na prelomu 6. v 7. stoletje zajel Cerkev in krščanstvo, ilustrira dejstvo, da je takrat zaradi slovanskega in avarskega napredovanja propadlo v Dalmaciji, Panoniji in Sredozemskem Noriku okrog dvajset škofij in večina mest, ki so do tedaj preživela še vse nevarnosti.¹⁰ Kriza je bila povezana z begom vsaj dela romanskega prebivalstva, ki se je tudi zaradi svoje krščanske vere počutilo eksistencialno ogroženo, v bizantinsko Dalmacijo in Istro in prejkone tudi langobardsko Furlanijo. Njihov beg najbolje ilustrira pismo papeža Gregorja Velikega iz maja 599, ki poroča, da je bil v Novigradu v Istri za škofa postavljen neki Janez, ki je prišel iz »Panonij«, morda iz Emone ali Celeje.¹¹ Tudi ni za izključiti, da je bil nastanek šele proti koncu 6. stoletja prvič omenjene škofije Pedena (Pićan) v notranjosti Istre, na katere tradicijo so se konec 8. stoletja navezovali v Salzburgu,¹² povezan z begom škofa iz Petovione na bizantinsko ozemlje.¹³ In tudi za škofijo v Celeji, katere škof Andrej se je na rimski sinodi leta 680 podpisal z dodatkom, da spada njegova Cerkev v provinco Istro, je mogoče meniti, ali pa vsaj ne izključiti, da je bil njen sedež prenesen na zahod.¹⁴

Da je beg škofov pred Avari in Slovani dosegel velike razsežnosti, opozarja tudi apel papeža Gregorja Velikega na vse škofe ilirske dieceze iz leta 591, da naj tisti, ki so ostali v svojih mestih, sprejmejo in vzdržujejo škofe, ki jih je pregnalo divjanje sovražnikov, pa četudi gre pri tem za shizmatike.¹⁵ S slednjimi so bili lahko mišljeni tudi shizmatični škofje iz noriškega in panonskega dela oglejske cerkvene province, ki je bila v zadnji četrtini 6. in na začetku 7. stoletja središče shizme Treh poglavij. Eden od teh ubežnikov bi lahko bil tudi škof Marcijan, ki je bil pokopan v baziliki oglejskega patriarha v Gradežu in za katerega nagrobni napis pravi, da je živel *pro causa fidei* kar štirideset let v izgnanstvu.¹⁶

¹⁰ Waldmüller, *Erste Begegnungen*, str. 188–230.

¹¹ Gregorii I papae registrum epistolarum 2, IX, št. 155, ed. Hartmann, str. 155–156. Za nastanek novih škofijskih sedežev v Istri gl. Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 547–562.

¹² Dopsch, *Zeit der Karolinger und Ottonen*, str. 162; Karwiese, *Ecclesia Petenas*; Wolfram, *Salzburg*, str. 72 sl.

¹³ Klebel, *Fortleben*, str. 485.

¹⁴ Concilium universale Constantinopolitanum tertium. Concilii actiones 1–11, Actio quarta, št. 92, ed. Riedinger, str. 154 sl. (*Andréas eláchtistos episkopos tés hagías ekklesías Kelaiánes eparchías Istriás oz. Andreas episcopus sanctae ecclesiae Celeianae provinciae Iстриae*). Bratož, *Ecclesia in gentibus*, str. 205–216, smatra za precej verjetno, da je škof Andrej leta 680 še vedno rezidiral na področju Celeje.

¹⁵ Gregorii I papae registrum epistolarum 1, I, št. 43, ed. Ewald/Hartmann, str. 69–70; Lotter, *Premiki ljudstev*, str. 139. Ubežni škofje naj bi obdržali svoje dostojanstvo, ne pa pravic, da s tem ne bi bila zmanjšana oblast škofa-gostitelja.

¹⁶ Inscriptiones Aquileiae 3, ed. Brusin, št. 3364: *Hic requiescit in pace Christi sanctae memoriae Marcianvs episcopus qui vixit in episcopato annos XLIII et peregrinatus est pro causa fidei annos XL. Depositus est autem in hoc sepulchro VIII kalendas Maias indictione undecima*. Leto škofove smrti ni znano in pri interpretaciji *peregrinatio pro causa fidei* so mnenja zelo različna. Gl. Karwiese, *Ecclesia Petenas*, str. 261–280; Tavano, *Aquileia e Grado*, str. 356 sl.; Bratož, *Chiesa aquileiese e i barbari*, str. 134 in op. 120; isti, *Med Italijo in Ilirikom*, 557 sl.

S škofi, ki so jim seveda vsaj do neke mere sledili verniki, katerim so načelovali, so bili v nova domovanja preneseni tudi kult lokalnih svetnikov. V Novigradu in tudi drugod po zahodni Istri je tako že relativno zgodaj izpričano čaščenje emonskega mučenca Pelagija, medtem ko je v poznem srednjem veku na istrskem področju v Kopru in predvsem v Piranu izpričan obstoj kulta Maksimilijana iz Celeje, k čemur se bomo še vrnili.¹⁷ Na podlagi povedanega ni torej mogoče izključiti možnosti, da se je del staroselskih kristjanov iz jugovzhodnega Sredozemskega Norika umaknil na begu pred Slovani in Avari po starih rimskih cestah čez Alpe tudi v Pongau oziroma na področje južno od Salzburga, kjer je v zgodnjem srednjem veku dokumentirana močna romanska skupnost,¹⁸ in s seboj prinesel tudi Maksimilijanov kult.

Temeljno vprašanje pri tem je, ali je bil Maksimilijan res škof in mučenec iz Celeje, kot trdi njegova, iz *vita in passio* sestavljena legenda. Alphons Lhotsky je leta 1963 še menil, da naj bi Maksimilijanov pasijon temeljil na pristnih aktih o njegovem mučeništvu, iz katerih naj bi bili vzeti podatki o njegovem škofovskem položaju, mučeništvu v Celeji in datum smrti (12. oktober). Žitje pa naj bi na drugi strani črpalo samo iz ustnega izročila, ki naj bi bilo nemara že v 9. stoletju skupaj s pasijonom povezano v izgubljeno starejšo Maksimilijanovo legendo. Na tej podlagi in »z ozirom na v teku 13. stoletja do določenega zaključka razvitih lorško-passavskih zgodovinopisnih ponaredkov«, kot tudi ob poznavanju druge hagiografske literature, naj bi neki passavski klerik, morda Albert Bohemus, v letu 1291, vsekakor pa po letu 1265, sestavil ohranjeno Maksimilijanovo legendo.¹⁹ Toda že naslednje leto 1964 je objavil Wilibrord Neumüller še danes temeljno študijo o sv. Maksimilijanu, v kateri je prepričljivo pokazal, da je njegov življenjepis v celoti izmišljotina, katere glavni namen je bil propagirati »lorške pravljice« Alberta Bohemusa. Tu naj samo povzamem, da se pred začetkom 12. stoletja Maksimilijan sploh ne omenja kot škof in da pred letom 1289, ko so bile njegove relikvije skupaj z relikvijami sv. Valentina položene v tumbo v passavski stolnici, tudi ni bil čaščen kot mučenec. Šele ta povzdig (*elevatio*) je bil povod za nastanek njegove legende, ki ni imela za podlago nobenih pristnih virov in pri čemer je njen sestavljavec s Celejo najverjetneje sploh mislil na Carnuntum-Petronell ob Donavi vzhodno od Dunaja, in ne na Celje.²⁰

Vsekakor ni v Celju pred 14. stoletjem izpričan obstoj Maksimilijanovega kulta in tradicije. Šele po nastanku njegovega svetniškega življenjepisa, ki se je hitro razširil in ga je okrog leta 1320 v Kremsmünstru poznal tudi že Bernardus Noricus, so postali na domnevno domačega škofa in mučenca pozorni celjski minoriti

¹⁷ Gl. Bratož, *Kršćanstvo*, str. 123–133, 176 sl., 187 sl. K čaščenju Pelagija v Istri je dodati, da je bil leta 1999 v kriпти novigrajske cerkve odkrit pokrov sarkofaga–relikviarija z imenom sv. Pelagija. Napis datira Matejčić, *Ranosrednjovjekovni spomenici*, str. 28, že v konec 8. ali začetek 9. stol.

¹⁸ Dopsch, *Anteil der Romanen*; Wolfram, *Grenzen und Räume*, str. 295–297; isti, *Romania*, str. 53 sl.; Deutinger, *Agilolfinger*, str. 142 sl. Gl. tudi op. 2.

¹⁹ Lhotsky, *Quellenkunde*, 213.

²⁰ Neumüller, *Sanctus Maximilianus*; Stelzer, *Vita Maximiliani*, st. 446; isti, *Geschichtsschreibung*, str. 573.

in okrog 1300 na podlagi videnja »našli« njegov grob.²¹ Šele po tem domnevnem odkritju (*inventio*), ki ga je že dunajski profesor teologije in zgodovinopisec Thomas Ebendorfer († 1464) imel za izmišljotino in je protestiral proti tej ponaredbi,²² je bila v Celju na mestu domnevnega Maksimilijanovega mučeništva v 14. stoletju postavljena cerkev, neki celjski minorit pa je okrog leta 1435 s precej svobodno povzeto nemško verzijo Vita Maximiliani začel Kroniko grofov Celjskih.²³ Prav s (celjskimi) minoriti pa bi bili lahko povezani tudi začetki čaščenja sv. Maksimilijana v Piranu, kjer je bil leta 1301 prav tako ustanovljen minoritski samostan. Čaščenje naj bi se po poročilu, ki je šele iz druge polovice 17. stoletja, začelo dve leti kasneje, leta 1303; oltar, ki ga ima sv. Maksimilijan v piranski župnijski cerkvi sv. Jurija pa naj bi mu leta 1344 v prisotnosti osmih istrskih in beneških škofov posvetil poreški škof.²⁴

O Maksimilijanu je tako mogoče za resnične imeti samo podatke, ki jih prinaša najstarejše salzburško izročilo iz 8. in zgodnjega 9. stoletja. V njem se omenjata njegovo ime in dan smrti, iz njega pa tudi izhaja, da je v času Ruperta in Virgila veljal zgolj za svetega moža (*sanctus*), medtem ko se kot spoznavalec (*confessor*) prvič omenja v času Arna.²⁵

Maksimilijan se nam tako kaže kot lokalni svetnik, katerega kult ni bil v Pongau uvožen od nikoder, ampak so njegovo čaščenje vzpostavili in ga kontinuirano v zgodnji srednji vek ohranjali domači romanski kristjani, dokler se ni na to poznoantično tradicijo navezal Maksimilijanu posvečen in s strani Ruperta ter z dovoljenjem bavarskega vojvode ustanovljen samostan. Ali je bil sv. Maksimilijan Roman, ki je bil tesno povezan z romansko *genealogia de Albina*, kot domneva Karl Forstner, mora ostati odprto, bi pa to dobro razložilo veliko vlogo oziroma celo začetno iniciativo, ki jo je imela romanska skupnost iz Oberalma pri ustanovitvi samostana in v njegovi zgodnji zgodovini.²⁶

Maksimilijan je tako še najbolj primerljiv s še enim noriškim svetnikom, diakonom Nonozom, ki je v času gotske oblasti v prvih desetletjih 6. stoletja živel in deloval na področju Teurnije pri Špitalu ob Dravi. Tudi njega so tamkajšnji lokalni romanski kristjani imeli za svetnika, častili njegov grob še v času poganske Karantanije in prenesli enkrat po letu 772 njegove relikvije v cerkev novoustanovljenega samostana v Molzbichlu.²⁷ Maksimilijan in Nonoz spadata tako poleg Afre iz Augsburga, Valentina iz Maisa pri Meranu in Florijana iz Lorcha v tisto skupino poznoantičnih noriško-recijskih svetnikov, katerih kult se je po opažanju Herwiga

²¹ Jahroschka/Wendehorst, Kreuzensteiner Legendar, str. 410–412; Neumüller, Sanctus Maximilianus, str. 31–33; Bratož, *Krščanstvo*, str. 184.

²² Stelzer, *Geschichtschreibung*, str. 573. Gl. tudi Neumüller, Sanctus Maximilianus, str. 32, ki je invencijo celjskih menihov tudi označil za »Schwindel«.

²³ Die Cillier Chronik, ed. Krones, str. 51–69; Lhotsky, *Quellenkunde*, str. 350.

²⁴ Bratož, *Krščanstvo*, str. 187.

²⁵ Gl. op. 1, 4–6.

²⁶ Forstner, Maximilianszell, str. 22 sl.; prim. Jahn, *Ducatus*, str. 86; Wolfram, *Grenzen und Räume*, str. 108 (»eigentliche Gründerfamilie«).

²⁷ Gl. Amon (hg.), *Heilige Nonnosus*; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 416 sl.; Gleirscher, *Karantainen*, str. 280–288.

Wolframa kontinuirano ohranil v zgodnji srednji vek tam, »kjer so tvorili Romani najmanj močne manjšine«.²⁸ S tem je še enkrat več podčrtan pomen staroselskih Romanov za zgodnje krščanstvo pri Bavarcih in alpskih Slovanih.

Maksimilijanova meniška celica in začetki pokristjanjevanja Karantancev

Pri tem se postavlja vprašanje, ali je bila Maksimilijanova meniška celica v Pongau tudi prvo središče za pokristjanjevanje alpskih Slovanov in ali je torej mogoče že Ruperta imeti za pobudnika misijona pri Slovanih? Če pustimo ob strani nerealiziran načrt sv. Kolumbana, da bi šel okrog leta 611/12 iz Bregenza ob Bodenskem jezeru misijonarit k (alpskim?) Slovanom,²⁹ je bil sv. Amand prvi frankovski misijonar, ki je pred sredo 7. stoletja nekje južno od Donave pridigal evangelij Slovanom, ki pa ga niso hoteli niti poslušati niti ga ovenčati s tako zeleno krono mučeništva.³⁰ Pokristjanjevanje Slovanov iz Maksimilijanove celice bi tako bil drugi poskus misijona pri Slovanih. Vprašanje, ali je Rupert vedel za Amandovo neuspešno potovanje, ostaja odprto, je pa njegov kult v Salzburg zanesel šele (nad) škof Arn (784–821, kot nadškof od 798), ki je bil v mladih letih opat samostana Elna (Saint-Amand) v Flandriji, ustanovi tega nemirnega Akvitanca iz okrog leta 639.³¹

Razmislek o mogoči vlogi Maksimilijanove celice pri pokristjanjevanju Slovanov izhaja iz dejstva, da stoji ta najstarejša samostanska ustanova v Vzhodnih Alpah na eni od glavnih poti iz Bavarske proti slovansko-karantanskemu prostoru.³² Poleg tega poročajo Breves Notitiae, da so bližnji in poganski Slovani pregnali menihe in razdeljali Maksimilijanovo celico, ki je nato ostala dolgo časa opustošena.³³ Iz poročila, ki je običajno datirano v dvajseta leta 8. stoletja in je bilo interpretirano kot reakcija na poskuse pokristjanjevanja, je bil izpeljan logičen zaključek, »da je bila Maksimilijanova celica ustanovljena kot prvo oporišče za pokristjanjevanje Slovanov.«³⁴

Toda kdo so bili ti Slovani in od kod so prišli? Je šlo za karantanske ali bavarske Slovane, ki so bili glede na slovanska krajevna imena naseljeni tudi v Pongau in še naprej ob toku reke Salzach v Pinzgau?³⁵ V razliko od drugega uničenja samostana, ki so ga brezbožni Slovani, *impij Sclavi*, požgali slabih sto let kasneje, leta 820,³⁶ so bili prvi napadalci označeni kot sosedje, *vicini*. To in omemba,

²⁸ Wolfram, *Frühmittelalterliche Romania*, str. 51.

²⁹ Ionas, *Vita Columbani* I 27, ed. Krusch, str. 104; Wood, *Missionary Life*, str. 34.

³⁰ *Vita Amandi episcopi* I 16, ed. Krusch/Levison, str. 440; Wood, *Missionary Life*, str. 40.

³¹ Dopsch, *Karolinger und Ottonen*, str. 158; Hahnl, *Kult und Legende*, str. 34 sl. Tega Amanda je treba razlikovati od wormškega škofa istega imena, katerega kult naj bi v Salzburg zanesel že Rupert, ki je bil sprva tudi škof v Wormsu in je tam tudi umrl.

³² Winckler, *Alpen*, str. 150.

³³ *Breves Notitiae* c. 3, 8, ed. Lošek, str. 92, 96 sl.

³⁴ Dopsch, *Slawenmission*, str. 100.

³⁵ Moosleitner, *Merowingerzeit*, str. 115; Wiesinger, *Ortsnamen Österreichs*, str. 69 in zemljevid 2; Dopsch, *Slawenmission*, str. 100.

³⁶ *Salzburger Formelbücher*, št. 2, ed. Bischof, str. 28.

da je ostal samostan dolgo časa opustošen zaradi stalne slovanske nevarnosti, napeljuje na zaključek, da napadalci niso prišli čez alpske prelaze, ampak, da je bilo prvo slovansko uničenje Maksimilijanove celice posledica lokalnih nasprotij oziroma konfliktov, za katere zopet ni nujno, da so bili posledica pokristjanjevanja. Drugače je z drugim opustošenjem samostana, ki je natančno datirano v leto 820 in se upravičeno povezuje z nadregionalnim uporom spodnjepanonskega kneza Ljudevita in s frankovsko vojno proti njemu.³⁷ Ljudevitu se je namreč pridružil tudi del Karantancev in vojna je svoj prvi vrhunec dosegla ravno leta 820, ko so kar tri frankovske vojske iz Italije, preko Karantanije in ob Donavi koncentrično napadle Ljudevita. Boji, v katerih kontekst je umestiti tudi požig Maksimilijanove celice in morda tudi požig cerkve sv. Mihaela (v Lungau?), ki jo je prav tako ponovno posvetil Adalram, pa so potekali tudi v Karantaniji.³⁸

Kakorkoli že je bilo, Maksimilijanova celica za razliko od Innichena, ki ga je Tasilo III. leta 769 ustanovil oziroma, natančneje povedano, zvezal njegovo dotacijo in ustanovitev z izrecno misijonsko nalogo pri karantanskih Slovanih,³⁹ zagotovo ni bil v prvi vrsti ustanovljen zaradi pokristjanjevanja, ampak z mislijo na kolonizacijsko dejavnost, gospodarsko izkoriščanje in zemljiškokogospodstveno ureditev kot *heremus* označenega prostora.⁴⁰ Poleg tega je bil samostanček, pri čemer se je treba vprašati, ali je majhna *cella* sploh lahko imela dovolj osebja za kakršnokoli večje in načrtno pokristjanjevanje, že kmalu po ustanovitvi razdejan in nato vse do časa vojvode Odila (736–748) zapuščen.⁴¹ Pomen Maksimilijanove celice za pokristjanjevanje Slovanov je torej moral biti v najboljšem primeru minoren ter časovno in prostorsko omejen (na Pongauu). Mnenju, ki ga je nazadnje srečati pri Metodu Benediku, da se je pokristjanjevanje Karantancev začelo že z Rupertom, ni mogoče pritrditi.⁴² Ne nazadnje povezuje tudi samo salzburško izročilo, zabeleženo v *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Konverzija) in o katerem bo v nadaljevanju še govora, začetek karantanskega misijona z Virgilom, in ne Rupertom.⁴³

³⁷ Wolfram, *Libellus Virgilli*, str. 193 sl.; isti, *Zeit der Agilolfinger*, str. 132; Dopsch, *Slawenmission*, str. 101.

³⁸ *Annales regni Francorum a. 820*, ed. Kurze, str. 152 sl.; *Salzburger Formelbücher*, št. 4, ed. Bischof, str. 29. Posvetilni napis pravi, da je salzburški nadškof Adalram (821–836) ponovno posvetil obnovljeno, v požaru uničeno cerkev sv. Mihaela. Stara cerkev s tem patrociniem je v istoimenskem kraju v Lungauu (Klebel, *Lungau*, str. 42 sl.), ki je bil do srede 13. stol. del Koroške oz. Karantanije. Po v 13. stol. zabeleženem izročilu (Auctarium Ekkehardi Althahense, ed. Jaffé, str. 360) naj bi bila v njej pokopana bavarski vojvoda Theodo in njegova žena Gleisnot. Na to izročilo se navezuje zgodba o bitki med Slovani in Bavarci na »Krvavi planini« (Blutige Alm) vzhodno od Katschberga, v kateri naj bi padel bavarski vojvoda Diet, ki je imensko identičen s Theodom; gl Kahl, *Baiern*, str. 60–62.

³⁹ *Tiroler Urkundenbuch 2/1*, št. 50, ed. Bitschnau/Obermair, str. 30 sl.; Landi, *Otto Rubeus*, str. 19–24.

⁴⁰ Jahn, *Ducatus*, str. 64–66; Winckler, *Alpen*, str. 231 sl.

⁴¹ *Notitia Arnonis c. 8*, ed. Lošek, str. 83 sl.; *Breves Notitiae c. 3, 8*, ed. Lošek, str. 92, 96 sl.; prim. Wolfram, *Bekherung*, str. 156 sl.

⁴² Benedik, *Kršćanstvo na Slovenskem*, str. 120 sl.

⁴³ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum c. 5*, ed. Wolfram, str. 64.

Toda pomen Maksimilijanove celice za Karantanijo se je spremenil v trenutku, ko so bili Karantanci okrog 741/42 podrejeni oblasti bavarskega vojvode (Odila).⁴⁴ V novonastalih geopolitičnih razmerah je Odilo potreboval dobro povezavo z novo podrejeno kneževino in Maksimilijanova celica, ki je stala na eni najpomembnejših poti iz Bavarske v karantansko-koroški prostor ter tako rekoč na meji slovanskega sveta, ki se je začel v sosednjem Lungauu, je pridobila na pomenu. Zato verjetno ni slučajno, da je Odilo ravno v tem času – to je po svoji vrnitvi iz frankovskega azila spomladi 741 in pred prihodom Virgila v Salzburg leta 746/47 – ponovno ustanovil do tedaj zapuščeno Maksimilijanovo celico in jo spet poselil z menihi. Obenem jo je zelo bogato dotiral in jo skupaj z nepremičninami v Oberalmu kot *beneficium* prepustil svojemu kaplanu, Albina genealogiji pripadajočemu duhovniku Ursusu.⁴⁵ S tem je vzpostavil vojvodsko središče v bavarskem obmejnem prostoru in v kontaktnem prostoru h Karantancem, ki ga je nadziral prek v Pongauu močno prisotnih in že ob prvi ustanovitvi Maksimilijanove celice odločujoče sodelujočih romanskih Bavarcev iz Oberalma.

Pri tem je Odilo povsem spregledal pravice in interese Salzburga, katerega izročilo ne omenja niti ponovne posvetitve samostanske cerkve, za katero je za predpostaviti, da je bila po obnovi opustošenega in zapuščenega samostana potrebna in za katero je bil v prvi vrsti pristojen takratni salzburški škof Janez (739–746/47), saj je stala v njegovi diecezi. To bi lahko pomenilo, da je Odilo celo pri ponovni posvetitvi Maksimilijanove cerkve ignoriral salzburškega škofa in da je za to dejanje angažiral nekoga drugega. Tu je v prvi vrsti misliti na Liutija, ki je kot *episcopus vacans*, »potujoči« škof brez lastne dieceze, posvetil v Oberalmu, ležečem prav tako v salzburški diecezi, cerkev, ki jo je dal s pomočjo bavarskega vojvode zgraditi že omenjeni Odilov kaplan Ursus in ki je nemara prav tako pripadal tamkajšnji genealogiji.⁴⁶ Šele ko je v Salzburgu Janeza leta 746/47 nasledil Virgil, se je spremenil tudi odnos tamkajšnje škofije do Maksimilijanove celice. Virgil je takoj, vsekakor še preden je bil 15. junija 749 posvečen za škofa, zahteval vrnitev celotne posesti v (kasnejšem) Bischofshofnu in s tem sprožil oster spor, ki ni bil razrešen za časa njegovega življenja († 27. novembra 784). Maksimilijanova celica se omenja med salzburško posestjo šele pod Arnom.⁴⁷

Pri tem se zdi, da Virgilu v sporu z vojvodo in z ljudmi iz Oberalma glede Maksimilijanove celice najverjetneje ni šlo samo za vrnitev salzburških posesti in pravic. Odilo je bil namreč pripravljen škofu kot odškodnino prepustiti fiskalna posestva v za transport po reki Salzach tako pomembnem Laufnu, vendar je Virgil predlog odločno zavrnil.⁴⁸ Tako kot je bila Maksimilijanova celica odskočna deska za politično obvladovanje Karantanije, je bila seveda tudi za pokristjanjevanje

⁴⁴ *Conversio* c. 4, ed. Wolfram, str. 64; gl. Wolfram, *Conversio*, str. 117 sl.

⁴⁵ *Breves Notitiae*, c. 8, 9, ed. Lošek, str. 98, 100; Jahn, *Ducatus*, str. 203–206.

⁴⁶ *Breves Notitiae* c. 8, ed. Lošek, str. 96 sl.; Jahn, *Ducatus*, str. 211; Wolfram, *Grenzen und Räume*, str. 111; isti, *Conversio*, str. 36 (Liuti).

⁴⁷ *Notitia Arnonis* c. 8, ed. Lošek, str. 84; *Breves Notitiae* c. 8, ed. Lošek, str. 98; Jahn, *Ducatus*, str. 203 in op. 342, 206–211; Wolfram, *Salzburg*, str. 258–263 (škofovska posvetitev Virgila).

⁴⁸ *Notitia Arnonis* c. 8, ed. Lošek, str. 84; *Breves Notitiae* c. 8, ed. Lošek, str. 98.

Karantancev in zato za salzburškega škofa nič manj pomembna kot za bavarskega vojvodo.

V času obnove Maksimilijanove celice ali najkasneje kmalu zatem je namreč že moralo biti jasno, da je pokristjanjevanje Karantancev pred vrati. Še pred poletjem 743 so bili na Bavarsko pripeljani karantanski talci, med katerimi sta bila tudi sin in nečak kneza Boruta, za katera je upravičeno domnevati, da sta bila kmalu po svojem prihodu krščena, kar naj bi se zgodilo celo na prošnjo poganskega očeta oziroma strica.⁴⁹ S tem je že bil narejen prvi korak v pokristjanjevanju Karantancev. Za krstom karantanskih princev in bodočih knezov se namreč skriva v postantični Evropi vedno znova prakticirana misijonska metoda pokristjanjevanja od zgoraj. Kakor hitro je namreč kralj ali gentilni knez prejel krst, je bila verska usoda njegovega ljudstva zapečateni in pokristjanjevanje v bistvu odločeno.⁵⁰ Virgil je torej imel tudi glede na Karantanijo dobre razloge, da se je tako nepopustljivo bojeval za Maksimilijanovo celico.

Seveda, dokler je v Karantaniji vladal Borut, ki je ostal zavezan gentilnoreligiozni tradiciji, pravih možnosti za pokristjanjevanje še ni bilo. Toda z njegovo smrtjo okrog 748/49 se je situacija spremenila. V Karantanijo se je iz Bavarske z dovoljenjem Frankov vrnil Borutov sin Gorazd, ki je že bil kristjan, a je po treh letih umrl.⁵¹ Okrog 752 ga je na enak način, torej z dovoljenjem frankovskega kralja (Pipina), nasledil njegov bratranec Hotimir, ki je s seboj pripeljal Majorana, prvega dokumentiranega duhovnika v Karantaniji. Majoran je bil nečak Hotimirjevega krstnega botra Lupa, ki je v vojvodskem samostanu na Herrenchiemseeju vzgajal karantanskega princa. Oba sta bila salzburška duhovnika, pri čemer je bil Lupo tisti, ki je odločil, da gre Majoran s Hotimirjem v Karantanijo, kjer pa je deloval kot kaplan novega kneza, in ne kot misijonar.⁵² Prvi salzburški misijonarji, ki jih je kot Virgilov *episcopus missus* vodil Modest, so v Karantanijo prišli šele okrog leta 757, in sicer na prošnjo kneza Hotimirja Virgilu, da naj obišče *populus gentis illius*, kar je razumeti kot »kristjane njegovega ljudstva«, in jih okrepi v veri.⁵³ Prvi salzburški duhovnik je torej v Karantanijo prišel okvirno deset let po njeni podreditvi Bavarski, medtem ko je prva skupina salzburških misijonarjev prišla še pet let kasneje. Tudi če odmislimo

⁴⁹ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 4, ed. Wolfram, str. 64; Wolfram, *Conversio*, str. 117–119.

⁵⁰ Štih, K ozadjem, str. 19 sl.

⁵¹ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 4, ed. Wolfram, str. 64. Za kronologijo teh, predhodnih in kasnejših dogodkov gl. Kos, *Conversio*, str. 25–28; Wolfram, *Conversio*, str. 119, 129–131.

⁵² *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 4, ed. Wolfram, str. 64. Da je Majoran deloval v Karantaniji kot kaplan in ne misijonar izhaja iz naknadne prošnje Hotimirja Virgilu, da naj [*visitare*] *populum gentis illius eosque in fide firmiter confortare* (gl. tudi naslednjo op.).

⁵³ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 5, ed. Wolfram, str. 64. Gl. Hellmann, *Begriff ‚populus‘*, str. 161–167, zlasti 163; Wolfram, *Conversio*, str. 126. Kos, *Conversio*, str. 35, je to mesto zelo svobodno prevedel s prošnjo Hotimirja Virgilu »naj obišče njegov narod«, podobno »naj obišče njegove rojake« tudi v prevodu Kajetana Gantarja v: Dolinar (ur.), *Sveta brata*, str. 19, medtem, ko prevajata Lošek, *Conversio*, str. 107, in Wolfram, *Conversio*, str. 65, to mesto z »das christliche Volk dieses Stammes«, Benedik, *Krščanstvo na Slovenskem*, str. 121, pa z »ljudstvo njegovega rodu«.

čas, ko je v Karantaniji vladal pogan Borut, je minilo skoraj deset let do prihoda prvih salzburški misijonarjev. Vprašanje, ki se postavlja, je, zakaj so prišli tako pozno in kako to razložiti?

Predvsem preseneča, da je bil Gorazd, ki je bil vendarle nič manj kot prvi krščanski knez Karantancev, iz perspektive Salzburga popolnoma nepomemben za njegovo delovanje v Karantaniji. Konverzija poroča samo o načinu njegove vrnitve in trajanju njegovega vladanja.⁵⁴ Nič ne izvemo o njegovem delovanju v Karantaniji, niti o tem, kje je bil kot talec na Bavarskem vzgojen in krščen, niti kdo ga je krstil in kdo je bil njegov krstni boter. V tem oziru povezuje Konverzija s samostanom na Herrenchiemseeju samo Hotimirja, ne pa tudi Gorazda. Celo kaplana, za katerega je za pričakovati, da ga je imel kot vsak krščanski knez in da ga je kot nato njegovega bratranca Hotimirja spremljal v domovino, mu v Salzburgu leta 870 niso pripisali. Kot je opazil že Hans-Dietrich Kahl, to ne zveni smiselno. Kajti težko si je predstavljati, da bi Franki in Bavarci prepustili prvega krščanskega kneza v bolj ali manj še vedno povsem poganskem okolju Karantanije samega sebi in ga poslali nazaj brez duhovnika, ki bi skrbel za njegovo dušno oskrbo, segajočo od maš do spovedi, in ga vodil v vprašanjih vere. Tudi je nenavadno, da Hotimirjev kaplan Majoran v Karantanijo ni bil poslan s strani salzburškega škofa ali tamkajšnjega samostana sv. Petra, v katerem je bil posvečen za duhovnika, ampak je to odločil kar njegov stric. Lupo je sicer bil Hotimirjev boter, vendar obenem tudi samo navaden duhovnik, ki bi komaj lahko imel takšno pooblastilo. Kvečjemu si je predstavljati, da je za to občutljivo nalogo priporočil svojega nečaka nekemu višjemu oblastnemu mestu, ki očitno ni bilo Salzburg, saj bi to pisec Konverzije zagotovo izpostavil, in ki je nato sprejelo odločitev.⁵⁵

Poročilo o Gorazdu in Majoranu v Konverziji zveni neprepričljivo in vse skupaj je tudi komaj predstavljivo. Za njegovo razumevanje je zato treba imeti pred očmi namen tega za karantansko (in panonsko) zgodovino neprecenljivega vira. Konverzija je namreč nastala za potrebe sodnega procesa proti Metodu, ki je v sporu, kdo ima v Panoniji (severno od Drave) cerkveno jurisdikcijo, potekal leta 870 na sinodi bavarskih škofov v Regensburgu. Napisana je bila kot svojevrstna bela knjiga, ki pri prikazovanju salzburških zaslug in v obrambo salzburških interesov rafinirano zamolčuje neželena dejstva ali »nevarne« povezave in na takšen način monopolizira vlogo Salzburga pri pokristjanjevanju in začetkih cerkvene organizacije v Karantaniji in Panoniji. Zaradi tega ni pomembno samo, kaj piše, ampak tudi kaj je zamolčano.⁵⁶ Tako ni na primer v Konverziji niti z besedo omenjen Oglej, ki je dokumentirano imel pomembno vlogo pri začetku misijona v Panoniji oziroma na ozemlju nekdanje Avarije. Prav tako se ne omenja cerkvena razdelitev Karantanije leta 811, ko je Salzburg izgubil v njej na račun Ogleja cerkveno jurisdikcijo južno od reke Drave. Ne omenja se niti škofija v Freisingu, za katero lahko že zaradi Brižinskih spomenikov, ki so se ohranili v njenem izročilu, upravičeno domnevamo, da je bila na neki način tudi vključena v širjenje krščanstva v Karantaniji. Podobno

⁵⁴ Gl. op. 51.

⁵⁵ Kahl, Virgil, str. 357 sl.

⁵⁶ Gl. Wolfram, *Conversio*, str. 28–33; Kahl, Virgil, str. 355; isti, *Karantanien*, str. 39 sl.

je Metod označen samo kot »neki Grk«, čeprav ga je papež Hadrijan II. posvetil za nadškofa in podredil (tudi salzburško) Panonijo njegovi cerkveni jurisdikciji, o čemer ni v Konverziji seveda spet niti besede. Brez omembe sta v Konverziji ostala tudi Odilo in Tasilo III., čeprav sta imela v pokristjanjevanju Karantancev pomembno vlogo, o čemer bo več povedano v nadaljevanju. Vse to napeljuje, da so v Salzburgu namerno zameglili tudi poročilo o Gorazdu in Majoranu. To pa ima smisel samo v primeru, da niti Gorazd niti njegov presumirani kaplan, ki je moral okrog 749/50 priti z njim v Karantanijo, nista bila povezana s Salzburgom in da je bil tudi Majoran poslan v Karantanijo mimo Salzburga, čeprav je tam prejel duhovniško posvetitev. Je imel začetno iniciativo pri pokristjanjevanju Karantancev nekdo drug, in ne Salzburg?

V poštev prideta predvsem dva: bavarski vojvoda Odilo in po njegovi smrti frankovski majordom in kralj Pipin. Iz Alemanije izvirajoči bavarski vojvoda je podredil Karantance in je nadziral karantanske talce, od katerih je bil Hotimir krščen in vzgojen v vojvodskem samostanu na Herrenchiemseeju, kar za Gorazda, kot rečeno, ni mogoče trditi. Sinu vladajočega karantanskega kneza Boruta je morala biti kot predestiniranemu nasledniku svojega očeta na karantanskem prestolu namenjena posebna pozornost in svoja talčevska leta je zelo verjetno preživel nekje drugje na Bavarskem, v kakšnem drugem vojvodskem samostanu ali morda celo v Regensburgu, ki je bil po besedah sodobnika iz okrog 770 *metropolis et arx* Bavarcev in sedež njihovega vojvode.⁵⁷ To je tudi v skladu s tedanjo običajno prakso, da sorodnikov, ki so bili talci ali poslani v izgnanstvo, niso držali skupaj v konfinaciji. Odilo je v času podreditve Karantanije ali kmalu zatem tudi ponovno ustanovil Maksimilijanovo celico, ki je bila pomembna etapna postaja na poti v Karantanijo in ki je ni samo bogato dotiral, ampak jo je dal tudi ponovno zasesti z menihi. Pri tem je tesno sodeloval z ljudmi iz Oberalma, ki so se imeli za ustanovitelje Maksimilijanove celice in katerim je pripadal tudi Odilov kaplan Ursus in morda tudi potujči škof Liuti. Za vprašati se je tudi, ali ni iz tega kroga salzburških Romanov, ki so morda imeli tudi stike z ostanki krščanskih Romanov v njim sosednjem karantanskem prostoru, prihajal tudi Gorazdov, v Konverziji zamolčani kaplan in ali ni Odilo obnovil Maksimilijanove meniške celice tudi ali celo prav z namenom, da bi postala prva misijonska centrala za Karantance; torej nekaj, kar je bil kasneje salzburški benediktinski samostan sv. Petra.

Odila je po njegovi smrti januarja 748 formalno nasledil njegov šestletni sin Tasilo, dejansko oblast na Bavarskem pa je imel njegov stric Pipin, ki je imel nad mladoletnim vojvodo sprva posredno in po smrti Tasilove matere in svoje sestre Hiltrud neposredno skrbništvo.⁵⁸ Karoling, ki je imel od leta 747 sam v rokah

⁵⁷ Arbeo, *Vita vel passio Haimhrammi episcopi et martyris Ratisponensis* c. 4, ed. Krusch, str. 32 sl. Kahl, *Rolle der Iren*, str. 345 in op. 45, dopušča celo možnost, da je Gorazd svoja leta eksila preživel na Frankovskem. To se ne zdi verjetno iz dveh razlogov. Prvič, po *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 4., ed. Wolfram, str. 64, so bili vsi karantanski talci odpeljani na Bavarsko, in drugič, Bavarci so bili tisti, ki so – sicer »po ukazu Frankov« – Gorazda tudi vmili domov.

⁵⁸ Wolfram, *Tassilo III.*, str. 22–25.

vso oblast v Frankovskem kraljestvu, je tudi dvakrat interveniral v Karantaniji. Z njegovim dovoljenjem so Bavarci vrnili najprej Gorazda in nato še Hotimirja Karantancem, ki so ju ustoličili za svoja kneza.⁵⁹ Pipin – sprva kot majordom, nato kot kralj – je imel torej najmanj do Tasilovega odpusta iz skrbništva v letu 757 zadnjo besedo tudi v zadevah, ki so se tikale Karantanije in s tem tudi v vprašanih, ki so zadevala tamkajšnje pokristjanjevanje.⁶⁰ Z dobrimi razlogi je zato za predpostaviti, da se tudi krst obeh karantanskih princev ni zgodil brez Pipinovega ali Odilovega naročila ali vsaj soglasja.⁶¹

Povsem mogoče je torej, da je iniciativa za pokristjanjevanje Karantancev prišla s te strani in da je Salzburg v Karantaniji, ko se je vključil v njeno pokristjanjevanje, naletel na konkurenco. Prav zaradi nje je nemara Majoran v Konverziji opozarjal Hotimirja, da naj vedno služi samo salzburškemu samostanu sv. Petra (in nikomur drugemu).⁶² Tudi iz te perspektive se pogloblja vtis, da ni bil njegov predhodnik Gorazd na noben način povezan s Salzburgom.

V tem kontekstu lahko tudi razumemo, zakaj se v Konverziji Maksimilijanova celica ne omenja niti z besedo, pa čeprav je njeno celotno obsežno prvo poglavje namenjeno Rupertovemu delovanju na Bavarskem in v Salzburgu (kjer mu pripíše »samo« ustanovitev moške opatije sv. Petra in ženskega samostana Nonberg), četrto in peto pa začetkom karantanskega misijona. Brez omembe v Konverziji sta ostala tudi Odilo in Tasilo, ki sta oba pomembno zaznamovala karantanski misijon: prvi je z nadzorom nad prvima krščenima karantanskima princema in ponovno ustanovitvijo Maksimilijanove celice odločilno zaznamoval njegov začetek, drugi je po Hotimirjevi smrti leta 769 in krizi, ki je sledila, z vojaško intervencijo zagotovil njegovo nadaljevanje, v katero se je vključila tudi njegova ustanova – samostan v Innichenu. V Salzburgu jima leta 870 niso hoteli priznati nobenih zaslug, ne le zaradi svoje namere za nazaj monopolizirati pokristjanjevanje Karantancev, ampak tudi zato, ker pred Ludvikom Nemškim ni bilo ravno oportuno omenjati dobrih del zadnjih dveh vojvod iz odstavljenе bavarske dinastije Agilulfingov, ki ju je njegov ded Karel Velik krivil nezvestobe in imel za hudobna človeka, *maligni homines*.⁶³

Skromne in zamegljene informacije torej namigujejo, da se je pokristjanjevanje Karantancev začelo na iniciativo bavarskega vojvode Odila, v katero sta bila vključena tako obnovljena meniška celica sv. Maksimilijana kot romanska skupina iz Oberalma.⁶⁴ Očitno je v času, ko se je Hotimir obrnil na Virgila, naj obišče Karantanijo, tam že obstajala skupnost kristjanov; vsaj izrazi, ki jih je uporabil pisec Konverzije, sugerirajo tako. Hotimir se namreč na Virgila ni obrnil s prošnjo, naj pride pokristjanjevat, ampak naj obišče *populus gentis illius* z namenom, da bi

⁵⁹ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 4., ed. Wolfram, str. 64.

⁶⁰ Prim. Kahl, *Virgil*, str. 358.

⁶¹ Jahn, *Ducatus*, str. 145. Podobno je bil leta 833 po ukazu Ludvika Nemškega v krščanski veri podučen in krščen Pribina (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 10, ed. Wolfram, str. 72).

⁶² *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 4, ed. Wolfram, str. 64.; Wolfram, *Conversio*, str. 125.

⁶³ D. Kar. I, št. 162, ed. Mühlbacher, str. 219.

⁶⁴ V tem smislu že Kahl, *Karantanien*, str. 110 sl., 119.

ga še bolj utrdil v (očitno že obstoječi) veri (*in fide firmiter confortare*). Ker sam ni mogel priti, je poslal Modesta z duhovniki in diakoni, da bi učili tamkajšnje kristjane oziroma krščansko ljudstvo; *ad docendam illam plebem*.⁶⁵ Češčenje sv. Nonoza, katerega kult je v poganskem okolju preživel iz 6. v pozno 8. stoletje, pri tem priča, da so tej najzgodnejši karantanski krščanski skupnosti, ki je torej morala obstajati še pred prihodom salzburških misijonarjev, zagotovo pripadali potomci in nasledniki poznoantičnih kristjanov. Vendar je obenem tudi komaj verjetno, da so bili edini kristjani v Karantaniji, in te ljudi je moral nekdo krstiti.⁶⁶

Pri tem je bila prva naloga misijonarjev, da so vzpostavili jezikovno komunikacijo z domačini, saj so jim temeljne vsebine krščanske vere lahko razložili le v njihovem jeziku in jih tako pripravili na krst. Uporaba vernakularnih jezikov je bila nujna predpostavka vsakega pokristjanjevanja, ki je edina sploh omogočala, čeprav ne hkrati tudi že zagotavljala uspeh.⁶⁷ V Konverziji zabeležena imena prve skupine salzburških misijonarjev, med katerimi sta romansko ime nosila njihov vodja, škof Modest, in duhovnik Latin, pričajo, da so bili rekrutirani tudi iz vrst tamkajšnjih Romanov.⁶⁸ Na drugi strani so tudi v Karantaniji živeli potomci staroselskih krščanskih Romanov in bili vključeni v tamkajšnjo gentilno skupnost. Na dolgi rok so v asimilacijskih in akulturacijskih procesih sicer izgubili svojo romansko jezikovno identiteto, saj so na Koroškem v kasnejših časih poznani samo govorniki slovenskega in nemškega jezika, sredi 8. stoletja pa so jo lahko še ohranjali, obenem pa so morali tudi že govoriti jezik takrat vladajočih Slovanov.⁶⁹ Zato se zdi precej verjetno, da so prvi bavarski misijonarji prav s pomočjo teh staroselskih, romanskih, dvojezičnih in krščanskih Karantancev vzpostavili ali pa vsaj olajšali jezikovno komunikacijo s slovansko govorečim poganskim prebivalstvom.⁷⁰ Tudi iz tega razloga bi lahko prvi karantanski misijonarji prišli iz vrst skupine iz Oberalma, ki je po svojem pomenu najbolj izstopala med salzburškimi Romani in s katero je bila povezana tudi Maksimilijanova celica.

Ni mogoče torej izključiti, da se je prenos misijonske naloge na mlado salzburško škofijo, ali vsaj aktivna vključitev vanjo, zgodil šele po Odilovi smrti, v času, ko je na Bavarskem glavno besedo dobil Pipin, škofijo na reki Salzach pa je od poletja 749 kot škof vodil človek njegovega zaupanja, Virgil.⁷¹ Ta je v Salzburg po Pipinovi

⁶⁵ Niermeyer/van de Kieft, *Mediae Latinitatis lexicon minus* (Leiden 2002), str. 1052 sl., navaja za *plebs* 16 različnih pomenov, od katerih se le dva nanašata na ljudsko množico oz. ljudi, večina pa ima versko-cerkveno vsebino (župnija, dieceza ipd.), med katerimi so tudi »krščansko ljudstvo«, »verniki« in »določena krščanska skupnost«.

⁶⁶ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 5, ed. Wolfram, str. 64. Gl. tudi op. 27 in 53 ter Kahl, Virgil, str. 358.

⁶⁷ Podrobneje gl. Štih, K ozadjem, str. 14–17.

⁶⁸ *Conversio* c. 5, ed. Wolfram, str. 64. Poleg navedenih dveh, so v prvi skupini salzburških misijonarjev bili še duhovniki Watto, Reginbert in Cozharij ter diakon Ekihard; gl. Kos, *Conversio*, str. 40; Wolfram, *Conversio*, tabela na str. 133 sl.

⁶⁹ Štih, Konfrontacija, str. 21 sl.; isti, K ozadjem, str. 16 sl.

⁷⁰ To možnost je dopuščal že Grafenauer, O pokristjanjevanju, str. 357. Gl. tudi Kahl, *Staat der Karantanen*, str. 109; Štih, K ozadjem, str. 17.

⁷¹ Za Virgila gl. Dopsch/Juffinger (Hg.), *Virgil von Salzburg*; Wolfram, *Conversio*, str. 101–108.

intervenciji sicer prišel že leta 746/47, a je tam sprva deloval kot opat samostana sv. Petra, medtem ko je škofovske naloge v tem času opravljal njegov irski spremljevalec Dub Dá Chrích (*Dobdagrecus* oziroma *Tuti Grecus advena episcopus Scottus* v bavarskem izročilu), ki je bil škof in ki ga kasneje srečamo kot vodjo nam že dobro znanega vojvodskega samostana na Herrenchiemseeju.⁷² Ni niti za izključiti, da je Pipin za zavarovanje novega misijonskega mandata izposloval v Rimu od papeža Zaharije (741–752) formalno priključitev Karantanije salzburški škofiji, čeprav se to običajno datira v čas Virgilovega predhodnika, škofa Janeza (739–746/47). Iz naracije listine Karla Velikega, s katero je leta 811 razrešil dolg in hud spor med Oglejem in Salzburgom glede cerkvene pripadnosti Karantanije in jo po reki Dravi razdelil med obe diecezi, vemo, da so papeži Zaharija, Štefan II. (752–757) in Pavel I. (757–767) s svojimi »odločitvami in potrditvami« priključili Karantanijo Salzburgu »za časa predhodnikov« nadškofa Arna.⁷³ Množina »predhodniki« vključuje pri tem poleg Virgila najmanj še škofa Janeza.⁷⁴ Herwig Wolfram celo meni, da je do papeške dodelitve Karantanije Salzburgu prišlo že pred porazom Odila proti njegovima frankovskima svakoma in majordomoma Karlmanom in Pipinom poleti 743. Zaharija naj bi takrat imel odlične odnose z Bavarci, saj je poskusil papeški legat Sergij posredovati v korist Odila in preprečiti spopad.⁷⁵

Najmanj, kar je s tem v zvezi mogoče reči, je, da ni ravno običajno, da se je papež na takšen način vmešal v konflikt, ki so ga vsaj Franki imeli za svoje notranje zadeve, saj je bila Bavarska od okrog 540 dukat frankovskega kraljestva, legitimnost bavarskih vojvod iz dinastije Agilulfingov pa je po bavarskem pravu izvirala od frankovskih kraljev, ki so jih postavili na ta položaj.⁷⁶ Ni izključiti, da Sergij sploh ni pripotoval iz Rima s to nalogo in da je že nekaj časa bil na Bavarskem in je v tej zadevi deloval na svojo roko, brez vednosti papeža. Tako je mogoče razložiti, zakaj mu majordoma nista priznala legitimnosti, ga obravnavala kot sleparja, ignorirala njegovo posredništvo in ga celo zaprla.⁷⁷ Dejansko je težko predstavljivo, da bi se Zaharija, ki je bil spreten diplomat, tako odkrito postavil na Odilovo stran, še posebej, ker je že zaradi delovanja Bonifacija in reforme frankovske Cerkve moral skrbeti za dobre odnose z mogočnima karolinškima majordomoma. Tako je Bonifacij s soglasjem Zaharije in po navodilih apostolskega sedeža že aprila 742 ali 743 – vsekakor pred bavarskim porazom ob Lechu – organiziral t. i. *Concilium Germanicum*, reformsko sinodo, za katero je pobudo dal Karlman in jo kot vladar

⁷² Gl. Jahn, *Ducatus*, str. 146 sl.; Kahl, *Rolle der Iren*, str. 332 sl., 342 sl.; Dopsch, *Mönchskloster*, str. 53 sl.

⁷³ D. Kar. I, št. 211, ed. Mühlbacher, str. 282: *Arno vero archiepiscopus asserebat se auctoritatem habere pontificum sancte Romane ecclesie Zacharie, Stephani atque Pauli, quorum preceptis et confirmationibus predicta provinca tempore antecessorum suorum ad Iuvavensis ecclesie dyocesium fuisset adiuncta.*

⁷⁴ Gl. Kos, *Conversio*, str. 26 sl.; Wolfram, *Conversio*, str. 129 sl.

⁷⁵ Wolfram, *Salzburg*, str. 284.

⁷⁶ *Lex Baiwariorum* Tit. II, 1, III, 1, ed. Schwind, str. 291, 313; Deutinger, *Agilolfinger*, str. 145, 148.

⁷⁷ *Annales Mettenses priores* a. 743, ed. Simson, str. 34 sl.; Schiffer, *Winfrid-Bonifatius*, str. 207 sl.; Löwe, *Bonifatius*, str. 287–294; Deutinger, *Agilolfinger*, str. 160 sl.

avstrazijskega dela frankovskega kraljestva tudi formalno sklical.⁷⁸ Marca 744 je zgledu starejšega brata sledil tudi Pipin in sklical v Soissonu podobno sinodo za njemu podrejen neustrijski del.⁷⁹ In ne nazadnje, začetek za zahodnoevropski srednji vek tako daljnosežne zveze frankovskih Karolingov z rimsko Cerkvijo sega prav v čas pontifikata Zaharije z vrhuncem leta 750, ko je *a priori* legitimiral »državni udar«, s katerim je Pipin leto kasneje postal kralj Frankov.⁸⁰

K temu je za opozoriti, da je prejel Salzburg odločitve vseh treh papežev glede Karantanije v času Pipinovega vladanja (741–751 kot majordom, do 747 skupaj z bratom Karlmanom; 751–768 kot kralj), kar je dodatni indic, da je moral imeti frankovski vladar pomembno vlogo pri tem podjetju. Z začetkom vlade Karla Velikega in s papežem Štefanom III. (768–772), ki je sledil Zahariji, Štefanu II. in Pavlu I., se je ta praksa pretrgala in Salzburg ni prejel za Karantanijo nobenega privilegija ali potrditve več. Leta pontifikata Štefana II. in Pavla I. tudi kažejo, da je bil prejemnik njenih listin škof Virgil. V formalnem oziru je moral prejeti v Karlovi listini iz leta 811 omenjene *confirmations*, s katerimi so bila potrjena *precepta*, ki jih je pripisati Zahariji.⁸¹ Pisec listine je tu uporabil tehnična izraza, in ker ni niti običajno niti verjetno, da bi papež eno in isto stvar večkrat zaukazal oziroma v njej odločil, bi v listini pričakovali ednino, *pr(a)ceptum*. Besedne zveze *precepta et confirmationes* v D. Kar. I 211 torej ne gre jemati dobesedno, ampak smiselno. Pri tem se je za vprašati, ali ne velja to tudi za dikcijo *tempore antecessorum (suorum)* v istem dokumentu in ali ne gre tudi tu za frazo, ki jo je velikokrat srečati v listinah in drugih dokumentih tistega časa? Ne nazadnje je od Zaharijevega pontifikata in dodelitve Karantanije minilo do leta 811 vsaj šestdeset let ali okvirno dve generaciji in v Salzburgu bi lahko računali, da se je to moralo zgoditi že pred Virgilom. Žal se ti pomembni papeški dokumenti, ki so legitimirali delovanje Salzburga v Karantaniji, niso ohranili niti v rimskem niti v salzburškem izročilu in njihova vsebina, ki bi lahko razjasnila to vprašanje, ni poznana.

Rahlja pa povedano nujnost zaključka, da je bila Karantanija priključena salzburški škofiji za časa škofa Janeza ali celo že pred poletjem 743 in odpira možnost, da je bil Virgil prejemnik tudi Zaharijevega privilegija in s tem vseh *precepta et confirmationes*, o katerih je govora v D. Kar. I 211. In tudi glede na zgodovinski kontekst je papeško dodelitev Karantanije Salzburgu nemara prej datirati v pozna kot zgodnja štirideseta leta 8. stoletja; se pravi v čas, ko je Pipin po Odilovi smrti odločno posegel v razmere na Bavarskem in jih uredil v skladu s cilji svoje politike. Tam je hotel njegov polbrat Grifo iz drugega zakona Karla Martela z Agilolfinko Svanahild prevzeti po smrti Odila oblasti in je svojemu nadzoru podredil Hiltrudo in Tasila. Pipinova reakcija ni izostala in leta 749 je z veliko vojsko vkorakal na Bavarsko. Demonstracija moči je zadostovala, da so se mu nasprotniki podvrgli brez boja in mu izročili Grifa. Za bavarskega vojvodo je postavil mladoletnega Tasila, skrbništvo je zaupal njegovi materi in svoji sestri

⁷⁸ S. Bonifatii et Lulli epistolae, št. 50, 51, ed. Tangl, str. 82, 87 sl.; Schiffer, *Winfriid-Bonifatius*, str. 333–336; Hartmann, *Synoden der Karolingerzeit*, str. 50–53.

⁷⁹ Hartmann, *Synoden der Karolingerzeit*, str. 56–59.

⁸⁰ Schiffer, *Karolinger*, str. 59.

⁸¹ Gl. op. 73.

Hiltrud, sam pa je obdržal dejansko oblast na Bavarskem.⁸² Del nove ureditve bi lahko tudi bilo, da se je Virgil, ki ga je Pipin leta 746/47 poslal na Bavarsko, da bi okreplil frankovski vpliv na tamkajšnjo Cerkev, 15. junija 749 pustil posvetiti za salzburškega škofa in si s Pipinovim posredovanjem pri papežu Zahariji zagotovil cerkveno jurisdikcijo v Karantaniji.⁸³

* * *

Za zaključek je mogoče reči, da ostajajo začetki pokristjanjevanja Karantancev precej nejasni. Pri vseh odprtih vprašanjih je zagotovljeno le, da je bila Karantanija priključena salzburški diecezi za časa pontifikata papeža Zaharije (741–752) in da je Salzburg prvi pravi korak v Karantanijo naredil šele okrog leta 757, ko je po Hotimirjevi prošnji pri Virgilu vanjo prišla Modestova skupina misijonarjev. Obenem se zdi, čeprav tega ni mogoče dokazati, obstajajo pa zato številni indici, da bavarski vojvoda Odilo ni samo podredil Karantancev, ampak je z njim zvezana tudi začetna iniciativa njihovega pokristjanjevanja, kar pomeni, da se je karantanski misijon začel kot vojvodsko-bavarsko, in ne škofijsko-salzburško podjetje. V ta namen je Odilo verjetno kmalu po podreditvi Karantancev ponovno ustanovil Maksimilijanovo celico, ki je postala vojvodsko oporišče v kontaktnem prostoru h karantanskim Slovanom. Nadziral jo je s pomočjo romanske skupine iz Oberalma (*genealogia de Albina*), ki je odločilno sodelovala že pri prvi ustanovitvi samostana in iz katere so nemara prišli tudi prvi karantanski misijonarji. Maksimilijanova celica se tako kaže kot prvo središče pokristjanjevanja Karantancev, kar se sicer ni zgodilo že v času Ruperta, ampak okvirno eno generacijo kasneje.

Viri in literatura

Viri

- Alcuini (Albini) carmina, ed. Ernst Dümmler, MGH, Poetae Latini aevi Carolini I (Berlin 1881, ponatis 1978), str. 160–351.
- Arbeo, Vita vel passio Haimhrammi episcopi et martyris Ratisponensis, ed. Bruno Krusch, Arbeonis vitae sanctorum Haimhrammi et Corbiniani, MGH, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum [13] (Hannover 1920), str. 26–99.
- Annales Einhardi – Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi, ed. Friedrich Kurze, MGH, Scriptores rerum Germanicarum separatim editi [6] (Hannover 1895, ponatis 1950).
- Annales Mettenses priores, ed. Bernhard v. Simson, MGH, Scriptores rerum Germanicarum separatim editi [10] (Hannover-Leipzig 1905, ponatis 1979).

⁸² Annales regni Francorum a. 748, ed. Kurze, str. 6 sl.; Annales Einhardi a. 748, ed. Kurze, str. 7 sl.; Annales Mettenses priores a. 749, ed. Simson, str. 41 sl. Za datacijo v leto 749 gl. Regesta Imperii I/1, št. 57e.; gl. Jahn, *Ducatus*, str. 277–334; Wolfram, *Tassilo III.*, str. 22–24; Deutinger, *Agilolfinger*, str. 162.

⁸³ Za čas Virgilove posvetitve za škofa gl. op. 47.

- Annales regni Francorum – Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*, ed. Friedrich Kurze, MGH, *Scriptores rerum Germanicarum separatim editi* [6] (Hannover 1895, ponatis 1950).
- Auctarium Ekkehardi Altahense*, ed. Philipp Jaffé, MGH, *Scriptores* 17 (Hannover 1861, ponatis 1990), str. 360–365.
- Breves Notitiae*, ed. Fritz Lošek, *Quellen zur Salzburger Frühgeschichte*, hgg. v. Herwig Wolfram (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 44 – Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, Ergbd. 22, Wien-München 2006), str. 88–119.
- Concilium universale Constantinopolitanum tertium, Concilii actiones I–IX*, ed. Rudolf Riedinger, *Acta conciliorum oecumenicorum* 2/2,1 (Berlin 1990).
- Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, (ed. Herwig Wolfram) *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantien und Pannonien*. Herausgegeben, übersetzt, kommentiert und um die Epostola Theotmari wie um Gesammelte Schriften zum Thema ergänzt von Herwig Wolfram (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 38 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 44, Ljubljana 2013), str. 58–81.
- D. Kar. I – Die Urkunden Pipins, Karlmanns und Karl des Großen*, ed. Engelbert Mühlbacher, MGH, *Diplomata Karolinorum* 1 (Hannover 1906, ponatis 1991).
- De S. Maximiliano Episcopo Mart. Celleiae in Norico Mediterraneo*, ed. Cornelius Byeus et alii, *Acta sanctorum* 54 (= October tom. VI) (Paris-Roma 1868), str. 23–58.
- Die Cillier Chronik*, ed. Franz Krones, *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli* 2 (Graz 1883), str. 47–173.
- Gregorii I papae registrum epistolarum* 1, ed. Paul Ewald/Ludwig Moritz Hartmann, MGH, *Epistolae* 1 (Berlin 1891, ponatis 1957).
- Gregorii I papae registrum epistolarum* 2, ed. Ludo Moritz Hartmann, MGH, *Epistolae* 2 (Berlin 1891, ponatis 1957).
- Ionas, Vita Columbani abbatis discipulorumque eius*, ed. Bruno Krusch, MGH, *Scriptores rerum Merovingicarum* 4 (Hannover-Leipzig 1902, ponatis 1977), str. 1–152.
- Inscriptiones Aquileiae* 3, ed. Johannes Baptista Brusin (Pubblicazioni della Deputazione di storia patria per il Friuli 20, Udine 1993).
- Lex Baiwariorum*, ed. Ernst Schwind, MGH, *Leges nationum Germanicarum* 5/2 (Hannover 1926), str. 267–473.
- Notitia Arnonis*, ed. Fritz Lošek, *Quellen zur Salzburger Frühgeschichte*, hgg. v. Herwig Wolfram (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 44 – Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, Ergbd. 22, Wien-München 2006), str. 72–85.
- Regesta Imperii I/1*, ed. Engelbert Mühlbacher/Johann Lechner, *Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751–918 (924)* (Innsbruck 1908).
- S. Bonifatii et Lulli epistolae*, ed. Michael Tangl, MGH, *Epistolae selectae in usum scholarum ex MGH separatim editae* (Berlin 1916).
- Salzburger Formelbücher und Briefe aus Tassilonischer und Karolingischer Zeit*, ed. Bernhard Bischoff (Sitzungsberichte des phil.–hist. Kl. der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 1973/4, München 1973).
- Tiroler Urkundenbuch* 2/1, ed. Martin Bitschnau/Hannes Obermair (Innsbruck 2009).
- Vita Amandi episcopi*, ed. Bruno Krusch/Wilhelm Levison, MGH, *Scriptores rerum Merovingicarum* 5 (Hannover-Leipzig 1910, ponatis 1997), str. 428–449.
- Vita s. Maximiliani Lauriacensis archiepiscopi et martyris*, ed. Hieronymus Pez, *Scriptores rerum Austriacarum* 1 (Wien 1743), str. 22–34.

Literatura

- Karl Amon (Hg.), *Der heilige Nonnosus von Molzbichl* (Das Kärntner Landesarchiv 27, Klagenfurt 2001).
- Metod Benedik, *Krščanstvo na Slovenskem v luči virov* (Celje-Ljubljana 2016).
- Rajko Bratož, *Ecclesia in gentibus. Vprašanje preživetja krščanstva iz antične dobe v času slovansko-avarske naselitve na prostoru med Jadranom in Donavo*, v: Vincenc Rajšp (ur.), *Grafenauerjev zbornik* (Ljubljana 1996), str. 205–225.
- Rajko Bratož, *Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske Cerkve od začetkov do nastopa verske svobode* (Acta ecclesiastica Sloveniae 8, Ljubljana 1986).
- Rajko Bratož, *La chiesa aquileiese e i barbari (V–VII sec.)*, v: Sergio Tavano/Giuseppe Bergamini/Silvano Cavazza (a cura di), *Aquileia e il suo patriarcato. Atti del Convegno Internazionale di Studio* (Udine 21–23 ottobre 1999) (Pubblicazioni della Deputazione di Storia Patria per il Friuli 29, Udine 2000), str. 101–149.
- Rajko Bratož, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 39 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 46, Ljubljana 2014).
- Roman Deutinger, *Das Zeitalter der Agilolfinger*, v: Alois Schmid (Hg.), *Handbuch der bayerischen Geschichte I/1. Das alte Bayern. Von der Vorgeschichte bis zum Hochmittelalter* (München 2017), str. 124–212.
- France M. Dolinar (ur.), *Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih. Ob 1100 letnici Metodove smrti* (Acta ecclesiastica Sloveniae 7, Ljubljana 1985).
- Heinz Dopsch, *Der heilige Rupert in Salzburg. Vor 1300 Jahren kam der »Gründerheilige« aus Worms am Rhein*, v: Petrus Eder/Johann Kronbichler (Hg.), *Hl. Rupert von Salzburg 696–1996. Katalog der Ausstellung im Dommuseum zu Salzburg und in der Erzabtei St. Peter* (Salzburg 1996), str. 66–88.
- Heinz Dopsch, *Die Zeit der Karolinger und Ottonen*, v: Heinz Dopsch (Hg.), *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land I/1* (Salzburg 21983), str. 157–228.
- Heinz Dopsch, *Rupert, Virgil und die Salzburger Slawenmission*, v: Alfred Stirnemann/Gerhard Wilflinger (Hg.), *1000 Jahre Ostarrichi – seine christliche Vorgeschichte. Mission und Glaube im Austausch zwischen Orient und Okzident* (Pro Oriente 19, Innsbruck 1997), str. 88–139.
- Heinz Dopsch, *Vom Mönchskloster zum Kollegiatstift. Die frühe Geschichte nach dem Befund der Schriftquellen 7.–9. Jahrhundert*, v: Walter Brugger/Heinz Dopsch/Joachim Wild (Hg.), *Herrenchiemsee. Kloster – Chorherrenstift – Königsschloss* (Regensburg 2011), str. 51–72.
- Heinz Dopsch, *Zum Anteil der Romanen und ihrer Kultur an der Stammesbildung der Bajuwaren*, v: Hermann Danheimer/Heinz Dopsch (Hg.), *Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788*. (München-Salzburg 1988), str. 47–54.
- Karl Forstner, *Maximilianszell. Der Heilige und sein Kloster in der karolingischen Überlieferung*, v: *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 150 (2010), str. 9–47.
- Paul Gleirscher, *Karantanien. Slawisches Fürstentum und bairische Grafschaft* (Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach-Wien/Dunaj 2018).
- Ivan Grafenauer, *O pokristjanjevanju Slovencev in početkih slovenskega pismenstva*, v: *Dom in svet* 2 (1934), str. 350–371, 480–503.
- Adolf Hahnl, *Kult und Legende: Maximus, Amandus und Vitalis – die Heiligen von St. Peter*, v: Heinz Dopsch/Roswitha Juffinger (Hg.), *Das älteste Kloster im deutschen Sprachraum. St. Peter in Salzburg* (Salzburg 1982), str. 32–36.
- Wilfried Hartmann, *Die Synoden der Karolingerzeit im Frankenreich und in Italien* (Paderborn-München-Wien-Zürich 1989).

- Manfred Hellmann, Der Begriff ‚populus‘ in der *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, v: Manfred Hellmann/Reinhold Olesch/Bernhard Stasiewski/Franz Zagiba (Hg.), *Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei der Slawen 863–1963* (Slavistische Forschungen 6, Köln-Graz 1964), str. 161–167.
- Joachim Jahn, *Ducatus Baiuvariorum. Das bairische Herzogtum der Agilolfinger* (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 35, Stuttgart 1991).
- Walter Jahroschka/Alfred Wendehorst, Das Kreuzensteiner Legendar. Ein Beitrag zur Geschichte der österr. Hagiographie des Spätmittelalters, v: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 65 (1957), str. 410–412.
- Hans-Dietrich Kahl, Das Fürstentum Karantanien und die Anfänge seiner Christianisierung, v: isti, *Streifzüge durch das Mittelalter des Ostalpenraums. Ausgewählte Abhandlungen (1980–2007)*, hgg. v. Rajko Bratož/Peter Štih (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 37 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 36, Ljubljana 2008), str. 89–151.
- Hans-Dietrich Kahl, *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.-9. Jh.)* (Supplementum k: Rajko Bratož (izd/Hg.), Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze/Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese, Ljubljana 2002).
- Hans-Dietrich Kahl, Die Baiern und ihre Nachbarn bis zum Tode des Herzogs Theodo (717/18), v: isti, *Streifzüge durch das Mittelalter des Ostalpenraums. Ausgewählte Abhandlungen (1980–2007)*, hgg. v. Rajko Bratož/Peter Štih (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 37 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 36, Ljubljana 2008), str. 21–87.
- Hans-Dietrich Kahl, Die Rolle der Iren im östlichen Vorfeld des agilolfingischen und frühkarolingischen Baiern, v: isti, *Streifzüge durch das Mittelalter des Ostalpenraums. Ausgewählte Abhandlungen (1980–2007)*, hgg. v. Rajko Bratož/Peter Štih (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 37 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 36, Ljubljana 2008), str. 331–398.
- Hans Dietrich Kahl, Virgil und die Salzburger Slawenmission, v: isti, *Streifzüge durch das Mittelalter des Ostalpenraums. Ausgewählte Abhandlungen (1980–2007)*, hgg. v. Rajko Bratož/Peter Štih (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 37 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 36, Ljubljana 2008), str. 355–363.
- Stefan Karwiese, Von der ecclesia Petenas zur ecclesia Petenensis. Neue Überlegungen zur Frühzeit der Salzburger Kirche, v: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 101 (1993), str. 228–280.
- Ernst Klebel, Das Fortleben des Namens »Noricum« im Mittelalter, v: *Carinthia I* 146 (1956), str. 481–492.
- Ernst Klebel, *Der Lungau. Historisch-politische Untersuchung* (Salzburg 1960).
- Milko Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Razprave Znanstvenega društva 11/3, Ljubljana 1936).
- Walter Landi, *Otto Rubeus fundator. Eine historisch-diplomatische Untersuchung zu den karolingischen und ottonischen Privilegien für das Kloster Innichen (796–992)* (Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchivs/Pubblicazioni dell' Archivio provinciale di Bolzano 39, Innsbruck 2016).
- Alphons Lhotsky, *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergbd. 19, Graz-Köln 1963).
- Fritz Lošek, *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg* (MGH, Studien und Texte 15, Hannover 1997).

- Friedrich Lotter/(v sodelovanju z:) Rajko Bratož/Helmut Castritius, *Premiki ljudstev na območju Vzhodnih Alp in srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom (375–600)* (Ljubljana 2005).
- Heinz Löwe, Bonifatius und die bayerisch-fränkische Spannung. Ein Beitrag zur Geschichte der Beziehung zwischen dem Papsttum und den Karolingern, v: Karl Bosl (Hg.), *Zur Geschichte der Bayern* (Wege der Forschung 60, Darmstadt 1965), str. 264–328.
- Ivan Matejčić, Ranosrednjovjekovni spomenici Lapidarija i novigradska katedrala / Il monumenti altomedievali del Lapidario e la cattedrale di Cittanova, v: Jerica Zihlerl (red.), *Novigradski lapidarij* (Novigrad 2006), str. 21–33.
- Friedrich Moosleitner, Die Merowingerzeit, v: Heinz Dopsch (Hg.), *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land I/1* (Salzburg 1983), str. 105–120.
- Willibrord Neumüller, Sanctus Maximilianus nec episcopus nec martyr, v: *Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs* 8 (1964), str. 7–42.
- Meta Niederkorn-Bruck, Das Salzburger historische Matyrlog aus der Arn-Zeit und seine Bedeutung für die Textgeschichte des »Martyrologium Bedae«, v: Meta Niederkorn-Bruck/Anton Scharer (Hg.), *Erzbischof Arn von Salzburg* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 40, Wien-München 2004), str. 155–171.
- Tamás Nótári, *Bavarian Historiography in Early Medieval Salzburg* (Passau 2010).
- Rudolf Schiffer, *Die Karolinger* (Stuttgart-Berlin-Köln 2006).
- Theodor Schiffer, *Winfried-Bonifatius und die christliche Grundlegung Europas* (Freiburg 1954).
- Winfried Stelzer, Vita Maximiliani (Maximilian von Celeia), v: Burghart Wachinger et al. (Hg.) *Die deutsche Literatur des Mittelalters – Verfasserlexikon*, Bd. 10 (Berlin-New York 1999), st. 443–448.
- Winfried Stelzer, Geschichtsschreibung und Hagiographie, v: Gerhard Pferschy (Hg.), *Die Steiermark im Spätmittelalter. Geschichte der Steiermark* 4 (Wien-Köln-Weimar 2018), str. 567–582.
- Wilhelm Störmer, *Früher Adel. Studien zur politischen Führungssicht im fränkisch-deutschen Reich vom 8. bis 11. Jahrhundert* 1 (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 6,1, Stuttgart 1973).
- Peter Štih, K zgodovini gozda in njegovi terminologiji v zgodnejših stoletjih srednjega veka v alpsko-jadranskem prostoru, v: Peter Štih/Biba Teržan/Slavko Splichal (ur.), *Zbornik ob stoletnici akad. Antona Vrtaše* (Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 31, Ljubljana 2015), str. 127–142.
- Peter Štih, Ko je Cerkev začela govoriti slovansko. K ozadjem pokristjanjevanja v Karantaciji in Panoniji, v: *Zgodovinski časopis* 69 (2015), str. 8–40.
- Peter Štih, Konfrontacija, akulturacija in integracija na stičišču romanskega, germanskega in slovanskega sveta, v: *Zgodovinski časopis* 70 (2016), str. 8–66.
- Sergio Tavano, *Aquileia e Grado. Storia–arte–cultura* (Trieste 1999).
- Lothar Waldmüller, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland* (Amsterdam 1976).
- Heinrich Wanderwitz, Der Libellus Virgilii und das Verhältnis von Herzog und Bischöfen in Bayern, v: Heinz Dopsch/Roswitha Juffinger (Hg.), *Virgil von Salzburg. Missionar und Gelehrter. Beiträge des Internationalen Symposiums* (Salzburg 1985), str. 357–361.
- Peter Wiesinger, Die Ortsnamen Österreichs in makrotoponymischer Sicht, v: Friedhelm Debus (Hg.), *Zu Ergebnissen und Perspektiven der Namenforschung in Österreich* (Beiträge zur Namenforschung N. F., Beiheft 41, Heidelberg 1994), str. 51–169.

- Katharina Winckler, *Die Alpen im Frühmittelalter. Die Geschichte eines Raumes in den Jahren 500 bis 800* (Wien-Köln-Weimar 2012).
- (Herwig Wolfram,) *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantainen und Pannonien. Herausgegeben, übersetzt, kommentiert und um die Epostola Theotmari wie um Gesammelte Schriften zum Thema ergänzt von Herwig Wolfram* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 38 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 44, Ljubljana 32013).
- Herwig Wolfram, Die Bekherung des »ungläbigen Geschlechts der Slawen« im 8. Jahrhundert – einmal ohne Salzburg, v: Barbara Felsner/Christine Tropper/Thomas Zeloth (Hg.), *Archivwissenschaft Geschichte. Festschrift für Wilhelm Wadl zum 60. Geburtstag* (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 106, Klagenfurt am Wörthersee 2014) str. 153–163.
- Herwig Wolfram, Die frühmittelalterliche Romania im Donau- und Ostalpenraum, v: Walter Pohl/Ingrid Hartl/Wolfgang Haubrichs (Hg.), *Walchen, Romani und Latini. Variationen einer nachrömischen Gruppenbezeichnung zwischen Britannien und dem Balkan* (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 21, Wien 2017), str. 27–57.
- Herwig Wolfram, Die Zeit der Agilolfinger – Rupert und Virgil, v: Heinz Dopsch (Hg.), *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land I/1* (Salzburg 21983), str. 121–156.
- Herwig Wolfram, *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378–907* (Wien 1995).
- Herwig Wolfram, Libellus Virgilii. Ein Quellenkritisches Problem der älteren Salzburger Güterverzeichnisse, v: Arno Borst (Hg.), *Mönchtum, Episkopat und Adel zur Gründungszeit des Klosters Reichenau* (Vorträge und Forschungen 20, Sigmaringen 1974), str. 177–214.
- Herwig Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergbd. 31, Wien-München 1995).
- Herwig Wolfram, *Tassilo III. Höchster Fürst und niedrigster Mönch* (Regensburg 2016).
- Ian Wood, *The Missionary Life. Saints and the Evangelisation of Europe, 400–1050* (Harlow 2001).
- Herbert Wurster, Der heilige Maximilian, v: August Leidl (Hg.), *Bisumspatrone in Deutschland. Festschrift für Jakob Torsy* (München-Zürich 1984), str. 153–155.

SUMMARY

St Maximilian of Celeia, Maximilian's Monastic Cell in Pongau and the Beginnings of Carantanians' Christianisation

Peter Štih

The treatise addresses two questions. Firstly, is St Maximilian, to whom St Rupert dedicated the church of the monastic cell in Pongau (in the future Bischofshofen) around 711, identical with the eponymous bishop and martyr in ancient Celeia (present-day Celje, Slovenia) in Noricum Mediterraneum? Secondly, was Maximilian's cell the first centre of Christianisation of Alpine Slavs and did the Carantanian mission begin already in the period of Rupert rather than only in that of Virgil?

As to the first question, it was established that the legend of St Maximilian, a bishop from ancient Celeia, who is said to have died a martyr's death in his place of birth in 281, was fabricated

in Passau in the second half of the 13th century. The existence of Maximilian's cult and tradition is not attested in Celje before the 14th century. It was only on the basis of St Maximilian's vita, which was fabricated in Passau, that the Minorites in Celje "discovered" his relics and started worshipping him. St Maximilian, who historically cannot have been a martyr from Celeia, was most probably a local saint whose cult was not imported to Pongau from elsewhere. His veneration was introduced and maintained continuously to the early Middle Ages by the local Romance Christians until the monastery, which Rupert had dedicated to Maximilian and established with the permission of the Bavarian duke, built on this tradition of late antiquity. Maximilian is most comparable to another Noric saint, deacon Nonnosus, who lived and worked in the area of Ternia near Spittal an der Drau in the period of Gothic rule in the first decades of the 6th century. He was considered to be a saint by the local Romance Christians as well, having venerated his grave also in the period of pagan Carantania. At some point after 772 they transferred his relics to the church of the newly established monastery in Molzbichl. Along with Afra of Augsburg, Valentin of Mais near Meran, and Florian of Lorch, Maximilian and Nonnosus belong to a group of Noric-Raetian saints whose cult was preserved in the early Middle Ages in places where Romans were the least strong minorities.

As to the second question, it was pointed out that Maximilian's cell, which was soon destroyed by "nearby Slavs", was not established on account of their Christianisation. It was primarily established with the thought of colonisation, economic exploitation, and seigniorial organization of an area along the upper reaches of the river Salzach, which was classified as *heremus*. However, for Carantania the significance of the monastery located on one of the most important routes from Bavaria to the Carantanian-Carinthian space and on the border of the Slavic world changed when Odilo, Duke of Bavaria, subjected Carantanians to his rule around 741/42 and was in need of a good connection with the newly subjugated principality. It is thus probably not a coincidence that Odilo at that time — i.e. after his return from the Frankish asylum in the spring of 741 and before Virgil's arrival in Salzburg in 746/47 — re-established Maximilian's cell, which had been abandoned up to that point, re-introduced monks to the cell, which he endowed richly and gave it to his chaplain Ursus of the *genealogia Albina* as a *beneficium*. He thus established a ducal centre in the Bavarian border area and in a contact zone with Carantanians. At the same time it appears that the Bavarian duke Odilo not only subjugated Carantanians but also instigated the initiative to Christianize them, implying that the Carantanian mission began as a ducal-Bavarian undertaking rather than a bishopric-Salzburg one. Maximilian's monastic cell (and not St Peter's Monastery in Salzburg) presents itself thus as the first centre of Carantanians' Christianisation and the first Carantanian missionaries probably stemmed from the Romance group from Oberalm (*genealogia de Albina*), by means of which Odilo controlled the monastery and which played a key part in its establishment in St Rupert's period. Salzburg, which is in *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* in 870 exclusively credited with the Christianisation of Carantanians, monopolizing it retrospectively, was probably involved in their Christianisation at a later point. Namely, the first group of missionaries from Salzburg, which was led by Modestus, did not arrive in Carantania until around 757.

Tomaž Lazar

Bojni načrt iz časa beneške vojne v zapuščini Krištofa Ravbarja: dragoceno odkritje v ljubljanskem Nadškofijskem arhivu

LAZAR Tomaž, dr., muzejski svetovalec, znanstveni sodelavec, Narodni muzej Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Prešernova 20, tomaz.lazar@nms.si

Bojni načrt iz časa beneške vojne v zapuščini Krištofa Ravbarja: dragoceno odkritje v ljubljanskem Nadškofijskem arhivu

Zgodovinski časopis, Ljubljana 73/2019 (160), št. 3–4, str. 296–345, cit. 133

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Med zapuščino Krištofa Ravbarja v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani se je ohranil shematski načrt iz časa beneške vojne (1508–1516). Na njem je upodobljena velika armada v bojni formaciji z jasno določeno številčno sestavo in vrstami enot. Po obliki in vsebini gre za izjemno redek, zelo dragocen dokument, ki med ohranjenimi pisnimi viri svoje dobe skorajda nima znanih primerjav. Zato shematski načrt pomeni enkratno najdbo, ki razkriva podobo vojne umetnosti in teorije v vzhodnoalpskem prostoru na pragu 16. stoletja.

Ključne besede: vojna teorija, beneška vojna, Krištof Ravbar, Maksimiljan I., Nadškofijski arhiv Ljubljana

LAZAR Tomaž, PhD, Museum Consultant, Research Associate, The National Museum of Slovenia, SI-1000, Ljubljana, Prešernova 20, tomaz.lazar@nms.si

A Battle Plan from the Period of the Venetian War in Christoph Rauber's Legacy: A Valuable Find in the Archdiocesan Archive in Ljubljana

Historical Review, Ljubljana 73/2019 (160), No. 3–4, pp. 296–345, 133 notes

Language: Sn., (En., Sn. En.)

A schematic plan from the period of the Venetian War (1508–1516) is preserved in the legacy of Christoph Rauber in the Ljubljana Archdiocesan Archive. It depicts a large army in a battle formation with a clearly defined numerical structure and types of units. In terms of form and content, this is an exceptionally rare and valuable document that is almost unmatched by other preserved written sources from the period. The schematic plan thus represents a unique find that illustrates the art and theory of war in the Eastern Alps at the dawn of the 16th century.

Key words: theory of war, the Venetian War, Christoph Raubar, Maximilian I, the Archdiocesan Archive in Ljubljana

V ljubljanskem Nadškofijskem arhivu se je med pisno zapuščino Krištofa Ravbarja (†1536)¹ ohranil navidezno skromen dokument, o katerem slovensko zgodovinopisje za zdaj še ni podrobneje spregovorilo: na pogled precej neugledna shematska skica, narisana na večkrat prepognjeni poli papirja z merami 42 krat 58 centimetrov. Na njej je upodobljen razpored velike armade, sestavljene iz konjenice, pehote in topništva. Grafični prikaz bojne formacije dopolnjujejo kratki napisi, ki govorijo o sestavi in številčnem stanju posameznih enot.²

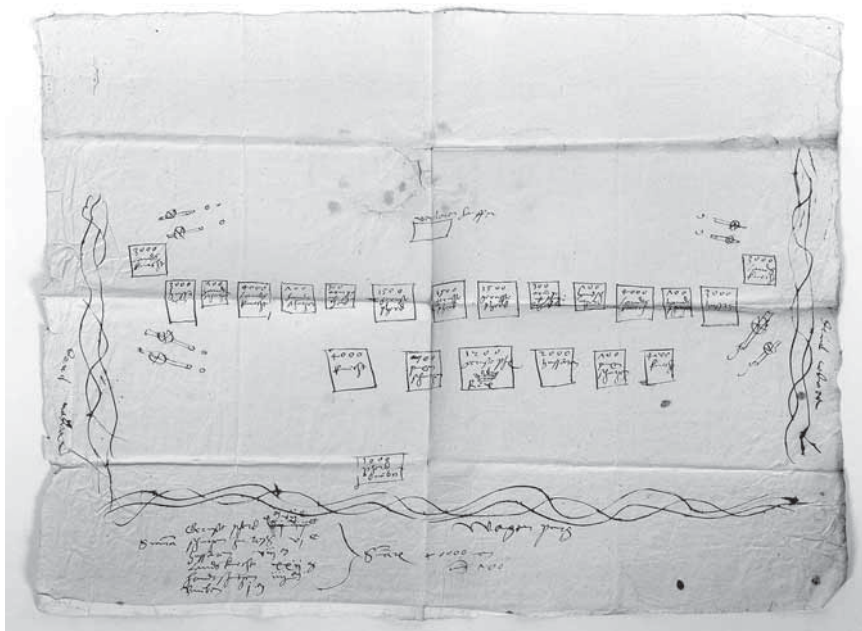
Načrt ni datiran niti ni opremljen s podpisom avtorja ali kakimi drugimi podatki. Dokaj hlastne poteze peresa in mestoma težko čitljiva pisava dajejo slutiti, da ni bil namenjen javnemu obtoku, temveč ga je avtor sestavil v naglici, bodisi za lastne potrebe ali zgolj za ozek krog bralcev. O okoliščinah njegovega nastanka še največ pove, da se je ohranil med dokumenti ljubljanskega škofa Krištofa Ravbarja, povezanimi z beneško vojno (1508–1516). Njihova vsebina sega od instrukcij cesarja Maksimiljana I., poročil z bojišč in korespondence med visokimi deželnimi funkcionarji oziroma vojaškimi poveljniki do spisov, povezanih z delovanjem Krištofa Ravbarja na področju intendantske službe, logistike ter finančno-organizacijskih zadolžitvev.³

To raznovrstno gradivo je precej obsežno. Zavzema dva fascikla: prvi (fasc. 29/1–4) pokriva obdobje 1507–1510, drugi (fasc. 30/1–7) pa čas od leta 1511 do konca vojne oziroma še vse do leta 1530, kar zadeva plačila vojaških posadk v Furlaniji in druge dolgoročne, zlasti finančne posledice vojne z Benetkami. Bojni načrt je shranjen v prvi, zgodnejši skupini spisov, v mapi s še nekaj nedatiranimi dokumenti, ki pa se večinoma nanašajo na prvo fazo beneške vojne, in sicer predvsem na leto 1509. Zanimivo je, da kronološka razporeditev gradiva v splošnem ni enakomerna, temveč je prav v tem letu opaziti izrazito zgostitev dokumentov. To verjetno ni zgolj posledica naključne ohranjenosti arhiva, temveč je odraz zelo živahnih vojaških aktivnosti, ki so se tedaj odvijale in v katere je bil poleg drugih vidnejših Kranjcev neposredno vpleten Krištof Ravbar.

¹ Prim. Miklavčič, *Ravbar*.

² NŠAL, ŠAL 1, fasc. 29/1, Bojno-taktični načrt.

³ Visočnik, Škofijski arhiv, str. 167–168, 174–175.

Slika 1: Bojni načrt iz Nadškofijskega arhiva (NŠAL, ŠAL 1, fasc. 29/1; foto: Matej Kristovič).
Fig. 1: The battle plan from the Archdiocesan Archive (NŠAL, ŠAL 1, fasc. 29/1; photo by: Matej Kristovič).

Slika 2: Portret Krištofa Ravbarja v sekovski škofovski kapeli (© Wikimedia Commons).
Fig. 2: A portrait depicting Christoph Rauber in the Seckau episcopal chapel (© Wikimedia Commons).

Ravbarjev *Bellum Venetum* iz Nadškofjskega arhiva še ni bil celostno ovrednoten ali objavljen, čeprav si nedvomno zasluži sistematično obravnavo, saj bi tako na novo osvetlili za zdaj še neznane vidike te pomembne zgodovinske epizode. Zato ne preseneča, da tudi bojni načrt, ki se skriva med to dokumentacijo, doslej ni bil podrobneje raziskan. Nemara še lep čas ne bi bil deležen pozornosti, če ob urejanju arhivskega fonda in pripravi vodnika zaradi svoje nenavadne narave ne bi pritegnil zanimanja dr. Julijane Visočnik.⁴ Po njeni zaslugi je bil dokument umeščen v »jagodni izbor« gradiva iz slovenskih arhivskih ustanov na obsežni pregledni razstavi *Arhivi – zakladnice spomina* leta 2015.⁵ To prvo javno predstavitev je v spremni publikaciji dopolnila kataloška enota s kratkim opisom in zgoščeno interpretacijo vsebine.⁶

Že takrat smo opozorili, da je bojni načrt vse prej kot zgolj obroben preostanek Ravbarjeve vojaške zapuščine. Za kako redek, dragocen, skorajda edinstven primarni vir gre, morda največ pove dejstvo, da primerljivih dokumentov iz tega obdobja tako rekoč ne poznamo. Shematska skica je nastala v času, ko zahodni vojskovodje skrivnosti svoje obrti niso radi delili z javnostjo niti o svojem znanju niso bili pripravljene podrobneje pisati, zato je njihov pristop k vojaški organizaciji, strategiji in taktiki sodobnemu raziskovalcu pogosto težko doumljiv. Navidezno obscuren drobec iz Nadškofjskega arhiva torej kliče k temeljiti diskusiji, saj razgalja strateško misel srednjeevropskih bojevnikov v luči, kakršne doslej nismo poznali.

Celovita interpretacija dokumenta ni lahka naloga. Sporočilnost »bojnega načrta« je vsaj na osnovni ravni zelo skopa, saj sam zase ne pove veliko. Spregovori lahko šele, če ga znamo umestiti v kontekst evropske strategije in vojskovanja na pragu 16. stoletja. Še preden se podrobneje posvetimo vsebini dokumenta, zato velja najprej raziskati stanje zahodne vojaške stroke in zapleteno dogajanje v času italijanskih vojn – največjega oboroženega spopada svojega časa, kamor je sodil tudi Maksimiljanov obračun z Benetkami.

Vojna teorija v srednjeveški Evropi

Kot je opazil že marsikateri medievalist, je bila evropska družba zrele »fevdalne« dobe oziroma visokega in poznega srednjega veka v svojem bistvu organizirana za vojno.⁷ Potrebe po učinkoviti obrambi, vojaškem nadzoru nad ozemljem in podložniki, ne nazadnje splošno dojemanje oborožene sile kot ključnega orodja realne politike oziroma njenega nadaljevanja »z drugimi sredstvi« so bili dejavniki, ki so zaposlovali um vladarjev in odločilno zaznamovali družbeno ureditev svojega časa.⁸ Ob tako

⁴ Prav tam.

⁵ Osrednjemu koordinatorju projekta dr. Andreju Naredu dolgujem posebno zahvalo, da me je opozoril na obstoj načrta in me povabil k sodelovanju pri pripravi kataloške publikacije.

⁶ Lazar, Visočnik, »Bojno-taktični načrt«.

⁷ Prim. Keen, *Medieval Warfare*, str. 1–9; Powers, *A Society*.

⁸ Ayton, Price, *The Medieval*, str. 1–22; Keen, *Das Rittertum*, str. 49–61; Contamine, *War*, str. 13 sl.; Lazar, *Vitezi*.

veliki vlogi vojskovanja v političnem in družbenem življenju Evrope bi pričakovali, da se je na stari celini že zgodaj razvila plodna vojna teorija, ki bi zapustila bogate sledi tudi v produkciji pisnih del. V tem pogledu pa nas pregled ohranjenih virov nedvomno razočara.

Bogato antično izročilo vojaške teorije in prakse je svoj vrhunec doseglo v Rimskem imperiju. Toda propad njegovega zahodnega dela je napravil globoko prelomnico. Vojno stroko, kot so jo dojemali in utemeljili generali antičnega sveta, so še vrsto stoletij zelo dejavno gojili v Bizantinskem cesarstvu, in to kljub pretežno pacifistični usmeritvi njegove družbe in vladajočih elit.⁹ V zahodnem kulturnem prostoru, ki je sicer veliko bolj izrazito negoval kult junaštva in bojevništva, pa se je ta tradicija v veliki meri prekinila. Evropa nikoli ni povsem pozabila nanjo – še dolga stoletja, vse v novi vek, se je rimske armade spominjala z velikim spoštovanjem, včasih tudi s povečevanjem, ki je lahko dobilo naravnost mitske razsežnosti. Toda ta zgodovinski spomin je imel na aktualno prakso razmeroma malo neposrednega vpliva. Čeprav so srednjeveški bojevniki antični Rim dojemali kot zgled učinkovite, celo neprekosljive vojaške organizacije, se je njihova »umetnost vojne« večinoma razvijala zelo drugače in z antičnimi predniki marsikdaj sploh ni bila združljiva.

Vse do konca srednjega veka bi v pisni zapuščini »fevdalne« Evrope le malokdaj naleteli na izčrpnjša vojnoteoretska dela, še redkeje pa na sveže, originalne študije, ki bi kazale na samostojen, primerno aktualiziran napredek vojaške stroke. Srednjeveški vojskovodja je znal ceniti dosežke antičnih predhodnikov in se je zavedal potrebe po teoretičnem študiju, vendar je za razliko od svojih rimskih predhodnikov ali bizantinskih vrstnikov kazal občutno manj nagnjenja k lastnemu ustvarjanju originalne teoretske literature. Zelo dolgo, pravzaprav vse do konca srednjega veka, se je zahodna vojaška teorija omejevala na preučevanje oziroma repliciranje ozkega kanona antičnih spisov. Med njimi si je temeljno mesto priborilo Vegecijev delo *Epitoma rei militaris*, znano tudi pod naslovom *De re militari*.¹⁰

Da je v srednjeveškem svetu prav ta razprava obveljala za vrhovno vojaško avtoriteto, je precej nenavadno, saj Vegecijev traktat ob času nastanka, v poznem 4. stoletju, ni bil deležen večje pozornosti. Neprimerno bolj vpliven je postal pozneje, saj so ga še vse v zgodnji novi vek redno prepisovali, prevajali in tudi tiskali. Nedvomno je k njegovi privlačnosti precej prispevala dobro strukturirana vsebina, ki celovito obravnava kopensko in deloma tudi pomorsko vojskovanje. V določenih pogledih so Vegecijevi nauki delovali že povsem anahronistično – njegov koncept obnove rimskih legij oziroma vojaškega sistema iz časa republike že davno ni ustrežal realnosti srednjeveške družbe in oborožitvene tehnologije. Kljub temu je temeljna vsebina Vegecijeve razprave dovolj brezčasna, da je tudi še tisočletje po nastanku uživala položaj obveznega čtiva, še posebej v tistih poglavjih, ki so govorila o nujnosti sistematičnega urjenja in discipline, strategiji in logističnih pripravah.¹¹

⁹ Npr. Dennis, *Maurice's Strategikon*; McGeer, *Sowing*; Sullivan, *Siegecraft*.

¹⁰ Lang, *Epitoma*.

¹¹ Contamine, *War*, str. 210–212; France, *Western Warfare*, str. 9–10; Eltis, *The Military Revolution*, str. 60; Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 106–128; Verbruggen, *The Art*, str. 77–83,

Oživljanje grškega in rimskega vojaškega izročila je v Evropi doseglo vrhunec ob koncu srednjega veka, vendar je povsem drugo vprašanje, kako ovrednotiti njegov praktični učinek. Miselni tokovi humanizma so v zgodnjem 15. stoletju sprožili pravi prepoved vojnoteoretske literature, toda ta knjižna produkcija se je sprva skoraj v celoti omejevala na prevode antičnih izvirnikov, praviloma brez tehtnega komentarja, ki bi ta besedila ustrezno ovrednotil ali prilagodil potrebam sodobnih vojakov. Prevajalce in kompilatorje takšnih del je marsikdaj zapeljalo vse preveč nekritično navdušenje nad antiko. Pogosto jim je primanjkovalo lastnih vojaških izkušenj ali pa so domišljiji vsaj na pergamentu pustili prosto pot. Verjetno najrazvpitejši primer takšnega diletantizma je Machiavellijeva *Dell'arte della guerra*, izdana leta 1521 – svojevrstni spomenik naivnega humanističnega poveličevanja rimskega vojaškega aparata, ki ga v realnosti zgodnjega 16. stoletja preprosto ni bilo mogoče uspešno udejanjiti.¹²

Miselni svet poznosrednjeveških vojnih teoretikov ni črpal navdiha zgolj iz antičnih zgledov, temveč tudi iz drugačnih, marsikdaj težko razumljivih virov. Mnoge mislece te dobe so prevzemali najnovejši dosežki tehnike, v istem košu pa se je znašla celo ezoterika. O tem morda najzgovorneje priča znameniti traktat *Bellifortis* izpod peresa Konrada Kyeserja. To delo, napisano okrog leta 1405, je bilo v svojem času zelo priljubljeno zlasti med srednjeevropskim občinstvom, a za sodobni okus deluje kot naravnost čudaški kolaž Vegecijevih in Frontinovih modrosti, pomešanih z astrologijo, magijo in čudovito ilustriranimi opisi raznovrstnih oblegovalnih naprav, težkega orožja, nenavadnih strojev pa tudi tako eksotičnih iznajdb, kot je potapljaška obleka. Kyeserjev rokopis je v določenih pogledih zelo dragoceno pričevanje o tehničnem razvoju v poznem srednjem veku, toda s povsem praktičnega stališča je jasno, da večina upodobljene tehnike prej kot na poznosrednjeveška bojna polja sodi v področje nebrzdane domišljije.¹³

Koliko je takšno spogledovanje z antiko in »mejnimi« vedami v resnici vplivalo na prakso srednjeveških vojskovodij, je težko objektivno oceniti. Evropska vojaška (in hkrati družbena) elita je še posebej proti koncu srednjega veka kazala očiten interes za prebiranje vojaškoteoretske literature. Toda na prvi pogled preseneča, da je sama napisala le skromno produkcijo s tega področja, ki bi pomenila aktualni, praktično uporabni doprinos k vojni stroki in bi presejala golo kopiranje antičnih predlog.

Od zgodnjega 13. stoletja je v Zahodni Evropi začel nastajati razmeroma bogat opus razprav o viteštvu, napisanih za vzgojo bodočih plemiških elitnih bojnikov. Med najpomembnejše se uvrščajo *Ordene de chevalerie* anonimnega francoskega pisca iz prve polovice 13. stoletja,¹⁴ *Libre de l'orde de cavalleria* katalonskega

89–91, 97–102; Keen, *Das Rittertum*, str. 164–173.

¹² Prim. Taylor, *The Art*, str. 167–176; Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 105–128, 298–300.

¹³ Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 126–128; Eltis, *The Military Revolution*, str. 60; BSB Clm 30150.

¹⁴ Price, *Ramon Lull's*.

Slika 3: Precej domišljajska upodobitev bojnega voza v husitskem slogu iz Kyeserjevega traktata *Bellifortis* (BSB Clm 30150, fol. 1v).

Fig. 3: A rather imaginative depiction of a Hussite-style wagon from Kyeser's treatise *Bellifortis* (BSB Clm 30150, fol. 1v).

filozofa Ramona Lulla,¹⁵ *Livre de chevalerie* Geoffroija de Charnyja¹⁶ in *Livre des faits d'armes et de chevalerie* Christine de Pizan.¹⁷ Ob prebiranju teh klasikov se pokaže, da nobeden med njimi ni pisan kot praktičen učbenik bojnih tehnik, taktike

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Kaeuper, Kennedy, *The Book*.

¹⁷ Pizan, *The Book*.

ali strategije, kot bi to razumeli v sodobnem smislu. Prvi dve se osredotočata na ideološke in simbolne komponente viteštva, s številnimi napotki bodočemu vitezu o tem, kako naj izpolnjuje duhovno poslanstvo svojega stanu, hkrati pa vestno sledi krščanski veri. Ramon Lull od oprod pričakuje, da bodo z vitezi potovali po svetu ter se učili viteških vrlin, vendar med njimi ni posebnega poudarka na vojaških spretnostih. Zagovarja tudi zamisel, da bi bilo treba o viteštvu pisati učbenike in ga poučevati v šolah. Toda njegova vizija »viteškega šolstva« v nobenem primeru ni predhodnik vojaških akademij, temveč bolj moralnovzgojna ustanova.¹⁸

Delo Geoffroiya de Charnyja je izjemno v toliko, da je nastalo pod peresom pravega viteza – za razliko od večine podobne literature, ki jo je spisala predvsem duhovščina. Čeprav de Charny od mladih vitezov pričakuje, da se bodo naučili taktike, razporejanja različnih enot na bojišču, obrambe utrd ter oblegovalnih tehnik ter vodenja velikih vojaških operacij, sam ne ponuja konkretnih navodil, kako se lotiti takih izzivov. Bralcu izčrpno priporoča predvsem, s kakšnimi deli si lahko kot vitez pribori čim večjo čast.¹⁹

Po ironiji usode je še najbližje modernemu dojemanju vojaškega učbenika zadnji traktat, ki ga je sestavila ženska. A spet predvsem zato, ker je Christine de Pizan velik del svojega spisa povzela kar po Vegeciju, deloma pa so ji na pomoč priskočili izkušeni vojskovodje na burgundskem dvoru. Temu sodelovanju dolgujemo vsaj nekaj kratkih, vendar zelo zanimivih pasusov, ki natančno opisujejo sodobne taktične formacije, oblegovalno tehniko in pomorsko bojevanje.²⁰

Bolj kot ideologi viteštva so praktična bojevalniška znanja širili mojstri borilnih veščin. Z vse širšo pismenostjo družbene elite so se v 14. stoletju pojavili prvi podrobnejši priročniki, namenjeni pouku mečevanja, rokoborbe in drugih tehnik bojevanja od blizu.²¹ V tem času se je pod vplivom slovitega mojstra Johannes Liechtenauerja uveljavila t. i. nemška borilna šola, ki je v srednji Evropi živela do konca 16. stoletja.²² Odmeve tega razvoja je bilo kmalu občutiti po vsej celini, še posebej pa južno od Alp. Od priročnika *Flos duellatorum*, ki ga je leta 1410 sestavil furlanski mečevalec Fiore dei Liberi, so si velik ugled pridobili tudi italijanski mojstri.²³

Priljubljenost vzgojne viteške literature in borilnih – ali točneje dvobojevalskih – priročnikov v poznem srednjem veku zgovorno priča, da je povpraševanje po takšnih pisnih delih naraščalo, vendar je obenem očitno, da je bila njihova vsebina namenjena predvsem posameznikovi osebni rasti in individualnemu izpopolnjevanju.²⁴ Vse do 16. stoletja bi v Evropi skorajda zaman iskali izvirne teoretske razprave, ki bi se ukvarjale z vojskovanjem na višji, strateški ravni. To je eden od razlogov, zakaj je »fevdalna« doba v predstavah večine vojaških zgodovinarjev 19. in zgodnjega 20. stoletja po krivici obveljala za nekakšen mračni vek, v katerem je vojna stroka doživela zaton.

¹⁸ Price, *Ramon Lull's*, str. 22.

¹⁹ Kaeuper, Kennedy, *The Book*, str. 102–105.

²⁰ Pizan, *The Book*, str. 65–67, 110–111, 117–126, 141–142.

²¹ Anglo, *The Martial Arts*; Lazar, *Nekoč*; Vučajnk, *Borilne veščine*.

²² GMN, Cod. HS. 3227a; Hils, *Meister*; Sancin, *Mojstra*.

²³ Zanutto, *Fiore*; Cvet, *Raziskava*.

²⁴ Prim. Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 187–188.

Pomanjkanje praktične, didaktično zasnovane vojaške literature ne pomeni, da se evropski misleci tega časa niso poglobljeno ukvarjali s problemi taktike, strategije in vojaške organizacije. Kaže predvsem na nekaj drugega – da je družba srednjeveške Evrope umetnost vojne dojemala zelo drugače kot antični ali moderni svet. Po njenih merilih je bilo vojskovanje v prvi vrsti poslanstvo bojevniške elite, stvar zelo ozke skupine in zagotovo ne tema, s katero bi se lahko mimogrede poigral vsakdo, zlasti pa ne teoretiki iz neplemiškega oziroma civilnega okolja. Razglabljanje o strategiji je ostajalo v domeni ekskluzivnega kroga mož, ki so se z vojno ukvarjali po naravi svojega poklica ali družbenega položaja. Ti možje praviloma niso čutili potrebe, da bi pisali o vojni teoriji, temveč so se temu celo načrtno izogibali. Če so že prišli za pero, so se najraje posvečali vzgoji, ideologiji in bojevniskemu etosu, ne pa praktičnim vojaškim veščinam. Zakaj tako, nakaže že Geoffroi de Charny, ko bodočim vitezom polaga na srce, naj se umetnosti bojevanja skrbno učijo v edini pravi šoli orožja – na bojnem polju, pod budnim očesom starejših, izkušenih stanovskih tovarišev. Ali povedano drugače, vojaške umetnosti se pač ni mogoče naučiti iz knjig!²⁵

V takem duhu dojemanja vojne postane lažje razumljivo, zakaj srednjeveški vojskovodje niso radi pisali o praktičnih vidikih svoje obrti – bodisi ker bi se jim to zdelo odveč, pretenciozno ali neprimerno bodisi zato, da občutljivo znanje ne bi prišlo v roke morebitnim nasprotnikom. Kadar je bilo zares potrebno, pa je tudi srednjeveški vojak zmožel zapisati podrobna taktična navodila ali strateški načrt. Za verjetno najstarejši taktični priročnik v srednjeveški Evropi danes velja sestavek, vključen v sklop templjarskega pravilnika. Prva različica tega dokumenta, ki je urejal delovanje templjarskega reda, je bila sestavljena leta 1128, pozneje pa je bila temeljito dopolnjena s členi, ki so med drugim določali taktične postopke na pohodu in v spopadu, izvedbo različnih bojnih operacij ter predpisovali oborožitev in opremo različnih rodov templjarskega reda. Redovni pravilnik seveda ni bil zamišljen kot didaktična literatura, a kljub temu dokazuje visoko raven vojaškega znanja in organizacije tedanjih elitnih bojnih enot. Da so srednjeveški vojskovodje enako dobro kot taktiko razumeli tudi abstraktno strategijo, pa denimo potrjuje niz zelo dodelanih načrtov za velikopotezno »rekonkvisto« Svete dežele, ki so začeli nastajati po padcu zadnjih križarskih oporišč v Palestini konec 13. stoletja.²⁶

Proti koncu srednjega veka se je zanimanje za formalne odredbe in predpise, povezane z vojaško organizacijo, občutno povečalo.²⁷ Z našega stališča so posebno zanimivi dokumenti, povezani s husitskimi vojnami, denimo pravila službe, ki jih je dal sestaviti Jan Žižka,²⁸ ter vrsta podobnih določil, ki so jih za povečanje bojne učinkovitosti pripravili njihovi sovražniki. Ti so po eni strani posnemali husitsko taktiko, po drugi strani pa so si prizadevali razviti učinkovito strategijo za zatrtje

²⁵ Kaeuper, Kennedy, *The Book*, str. 102–105.

²⁶ Contamine, *War*, str. 212–215; France, *Western Warfare*, str. 161; Verbruggen, *The Art*, str. 288–347.

²⁷ Contamine, *War*, str. 217–218; DeVries, *Infantry Warfare*; Keen, *Medieval Warfare*, str. 142–144, 202–203; Lazar, *Vitezi*; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 189.

²⁸ Fudge, *The Crusade*, št. 97, str. 167–171.

čeških heretikov, vključno z novimi, dotlej revolucionarnimi pristopi k mobilizaciji enot in zagotavljanju logistične oskrbe.²⁹ Med najpomembnejšimi husitskimi inovacijami, ki so globoko vplivale na ustroj evropskih vojsk, je bila preglednejša, bolj standardizirana organizacija vojaških enot, sestavljenih po decimalnem ključu in z natanko določeno verigo poveljevanja.³⁰

Takšni dejavniki so neizogibno spreminjali miselnost srednjeveških bojevnikov in njihovo obrt potiskali v dobo pismenosti. Kljub temu vse do zgodnjega novega veka skorajda ne poznamo pristnega primarnega vira, po obliki in vsebini primerljivega z načrtom iz Nadškofijskega arhiva. Morda najbližji in najzgodnejši avtorju znani primer je dobro stoletje starejši načrt za bitko na Sommi, ki ga je oktobra 1415 izdelal francoski maršal Boucicaut v pričakovanju skorajšnjega spopada z armado angleškega kralja Henrika V. Nepričakovano odkritje te izjemne, zgolj fragmentarno ohranjene listine v Britanski knjižnici (British Library) je v osemdesetih letih dodobra vznemirilo zahodnoevropsko zgodovinopisje, saj prinaša pronicljiv, dotlej nesluteni vpogled v vojno teorijo zgodnjega 15. stoletja. Dokument prikazuje formacijo francoskih sil, razporejeno tako, da bi izničila prednosti angleške vojske in njenih strah vzbujajočih lokostrelcev. Po ironiji usode skrbno domišljenega načrta niso nikoli udejanjili, saj sta se nasprotnika namesto ob Sommi spoprijela na blatnem polju pri Agincourtu, francoske čete pa so zaradi niza elementarnih taktičnih napak utrpeli enega najhujših porazov v stoletni vojni.³¹

Če odmislimo že omenjeni traktat Christine de Pizan, prve ohranjene didaktične razprave srednjeveških vojnih teoretikov, ki podrobno govorijo o bojnih formacijah ali taktiki, izvirajo šele iz poznega 15. stoletja. Med prispevki italijanskih piscev iz tega obdobja sta najširši krog občinstva dosegli zlasti *De re militari* (ok. 1466) Roberta Valturia in *Dell'arte militare* (1493) Antonia Cornazzana. Kljub precejšnji priljubljenosti – Valturievo delo sta imela v svoji zasebni knjižnici tako Matija Korvin kot francoski kralj Ludvik XI. – za oba traktata velja, da konceptualno sodita še v zgodnejšo dobo, saj pretežno temeljita na kompilacijah antičnih razprav.³²

Srednjeevropski pisci tega časa so bili očitno manj obremenjeni s senco antike in zmožni bolj aktualnega, kritičnega pristopa k vojaški stroki. Prvi predstavnik tega novega vala je bil bržkone Filip Seldeneck, vojskovodja v službi renskega palatinskega grofa. Njegova »vojna knjiga« vsebuje številna konkretna navodila, ki segajo od pravil službe do izvedbe pohoda in bojnih formacij, prilagojenih specifičnim razmeram. Na področju pehotne taktike se je Seldeneck opiral zlasti na metode švicarskih udarnih formacij (*Haufen*), sestavljenih iz suličarjev, helebardirjev in strelcev.³³ V podobni maniri se je pisanja priročnika kopenskega in pomorskega vojskovanja leta 1516 lotil vojvoda Filip iz Kleveja (Cleves), ugledni pripadnik nizozemsko-burgundske elite; traktat je posvetil mlademu Karlu (V.) Habsburškemu,

²⁹ Fudge, *The Crusade*, št. 120, str. 219–223; št. 121, str. 223–225.

³⁰ Fudge, *The Crusade*, št. 141, str. 266–267. Prim. Hegel, Lexer, *Die Chroniken*, str. 409–411.

³¹ Strickland, Hardy, *The Great Warbow*, str. 321–325.

³² Anglo, Machiavelli, str. 31–32; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 187.

³³ Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 242–264; BLB, Doc. Durlach 18, MRFH 10475.

da bi ga pripravil na bodoče preizkušnje. Za razliko od Seldeneckovega dela je vojvoda Filip spopadom na bojnem polju namenil razmeroma malo pozornosti, osredotočil se je predvsem na obleganja in splošno organizacijo vojske.³⁴

S tem pa smo že bolj ali manj izčrpali seznam izvirne didaktične vojnoteoretske literature, dostopne (srednje)evropskim bralcem na predvečer beneške vojne. Resnični prelom v produkciji tovrstnih del je bilo občutiti komaj v drugi polovici 16. stoletja, ko je prišla v modo z matematiko in geometrijo podprta priročna literatura o taktičnih formacijah. Šele tedaj je postalo običajno, da so pisci razporeditev vojaških enot predstavili tudi grafično – tako kot avtor načrta iz Nadškofijskega arhiva – in ne več zgolj z besednimi opisi. Na tem področju so sprva prednjačili italijanski pisci, z manjšim zamikom pa so jim sledili tudi v pretežno nemško govorečem srednjeevropskem okolju po zaslugi reformistov, kot sta bila Lazarus Schwendi in Leonhart Fronsperger.³⁵

Ob povedanem je jasno, da se bojni načrt iz ljubljanskega Nadškofijskega arhiva umešča med izjemno redke ohranjene vire svoje vrste. Nastal je še v času, ko evropski vojaki in teoretiki – s prav redkimi izjemami – niso javno razpravljali ali pisali o podrobnostih taktike in bojnih formacij. Hkrati pa izvira iz okolja, ki je bilo dotlej v smislu vojaške organizacije razmeroma konservativno, utemeljeno še v praksi srednjeveškega fevdalnega reda, a se je kljub temu izkazalo za odprto pri sprejemanju uporabnih taktičnih novosti, naj je šlo za zglede čeških husitov, ogrske lahke konjenice ali švicarskih suličarjev.

Maksimiljanova beneška vojna

Da bi korektno ovrednotili vsebino bojnega načrta iz Nadškofijskega arhiva, ga je treba obravnavati v ustreznem zgodovinskem kontekstu – Maksimiljanovem sporu z Benetkami, ki je v letih 1508–1516 privedel do uničujoče vojne. Ta epizoda je globoko zaznamovala slovenski prostor tako v smislu sprememb na političnem zemljevidu kot zaradi velikega opustošenja zahodnega roba slovenskega prostora in Istre. Žal ji je domače zgodovinarje doslej namenilo presenetljivo malo pozornosti, in še to praviloma skozi prizmo ozke lokalne perspektive, nezmožne celovito pojasniti ozadja dogajanja, ki je segalo veliko dlje od kranjskih, goriških in istrskih meja.³⁶

Starejše generacije slovenskih zgodovinarjev so razloge za Maksimiljanovo vojno napoved Benetkam navadno iskale v varovanju gospodarskih interesov, trgovskih poti in položaja Trsta kot ključnega habsburškega okna v Sredozemlje, ki ga je ogrožala neposredna konkurenca beneškega Kopra. Ob tem niso ostale neopažene niti napetosti, ki jih je ustvarila Maksimiljanova sporna priključitev posesti

³⁴ Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 264–292.

³⁵ Taylor, *The Art*, str. 156–179; Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 295–300; Eltis, *The Military Revolution*, str. 61–63.

³⁶ Doslej najboljše pregled te problematike je s stališča Krasa pred kratkim prispeval Miha Kosi: Kosi, *Spopad*.

leta 1500 izumrle rodbine grofov Goriških, do katerih so ozemeljske pretenzije gojile tudi Benetke.³⁷ Gotovo so vsi naštetih dejavniki pripomogli k naraščanju trenj, zaradi katerih je na koncu spregovorilo orožje. Toda realno gledano ni šlo za več kot zgolj obrobne povode, ki jim je slovensko zgodovinopisje bržkone pripisalo precej več pomena, kot bi si ga v resnici zaslužili. Ne nazadnje temeljnega razloga za vojno ne moremo iskati niti v golem nasprotovanju Beneške republike, ki je na začetku leta 1508 Maksimiljanu preprečila že dolgo načrtovano pot na cesarsko kronanje v Rim. Ta ponižujoči udarec je habsburškega vladarja dokončno prepričal, da se odloči za vojaško rešitev spora. Toda v splošnem je srž problema segala še veliko globlje v preteklost.³⁸

Habsburške težnje po prodoru na zahod, proti Jadranu in Italiji, so bile element dolgoročne strategije, ki je neizogibno trčila ob interese Benetk kot dotlej najpomembnejšega akterja v tem prostoru, osrednje pomorske sile Sredozemlja in tudi države z najmočnejšo kopensko armado na Apeninskem polotoku. Uspešna beneška podreditev oglejskega patriarhata leta 1420 je habsburške načrte postavila pod vprašaj že skoraj stoletje poprej, od nenehnih pretresov in vojn oslabela dinastija pa se tej nevarnosti vse do začetka 16. stoletja ni bila sposobna postaviti po robu. S stališča Maksimiljanove politike nič manj pereče ni bilo vprašanje oblasti nad severno Italijo. Za vladarja, ki se je vseskozi dojemal kot varuha starodavnega izročila Svetega rimskega cesarstva, je bila obnovitev nadzora nad tem prostorom prednostna naloga. Tudi tu so bile njegov najočitnejši nasprotnik Benetke, četudi ob tem ne smemo prezreti vloge Francije kot še bolj trdoživnega, a vendarle vsaj geografsko bolj oddaljenega tekmeča.³⁹

Odločilni spopad z Benečani je bil torej tako rekoč le vprašanje časa, ne pa rezultat lokalnih napetosti, trgovinske konkurence ali podobnih kratkoročnih pomislekov. Za razumevanje Maksimiljanovih vojaških operacij v letih 1508–1516 je še bolj pomembno, da jih ne interpretiramo zgolj kot osamljeno epizodo. Širše gledano je bil Maksimiljanov obračun z Benečani le stranska veja tako rekoč permanentne vojne, ki je zajela Italijo ob koncu 15. stoletja in se končala šele več kot dve generaciji pozneje, leta 1559.⁴⁰

Osupljiva francoska invazija leta 1494, ki se je začela z zmagovitim pohodom Karla VIII. do Neaplja, je Apeninski polotok spremenila v osrednje torišče interesov tako rekoč vseh evropskih sil in vsaj posredno tudi Osmanskega cesarstva. Velike italijanske vojne so pomenile daleč najpomembnejšo »šolo v orožju« svojega časa, epohalno dobo vojaških inovacij in bitk dotlej nevidenih razsežnosti, kakršnih zahodni svet ni doživel vse do tridesetletne vojne. Potek tega dolgotrajnega spopada je zelo zapleten in težko pregleden zaradi številnosti akterjev in pisanih zavezništev, ki so se ob premislekih realne politike praviloma temeljito premešala

³⁷ Prim. Štih, Simoniti, Vodopivec, *Slovenska zgodovina* str. 129.

³⁸ Wiesflecker, *Kaiser ... Seine Persönlichkeit*, str. 24–28; Niederstätter, *Österreichische Geschichte*, str. 367–373.

³⁹ Heyck, *Kaiser Maximilian I.*, str. 69–92; Niederstätter, *Österreichische Geschichte*, str. 367–369; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 4.

⁴⁰ Prim. Kosi, *Vojna*, str. 99; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*.

že v zelo kratkem časovnem zaporedju. Moderno zgodovino pisje ga navadno deli v osem zaporednih faz, od katerih se Maksimiljanova vojna z Benetkami pretežno uvršča v tretjo – vojno t. i. svete lige iz Cambraija, čeprav njen začetek sodi še v njeno ozadje, približno leto dni pred sklenitvijo tega mednarodnega zavezništva.⁴¹

Do prvega Maksimiljanovega posega v zapleteno dogajanje na italijanskem prizorišču je prišlo že leta 1495, tik po francoski invaziji, ko se je pridružil t. i. beneški ligi. V strahu pred hitro rastočim vplivom Francije, tradicionalnega habsburškega nasprotnika, je bil Maksimiljan pripravljen pozabiti na nesoglasja z Benetkami in združiti moči v boju proti še nevarnejšemu tekmecu. Kljub temu je njegov prispevek k vojaškemu delovanju sprva ostal zanemarljiv. Vidneje se je udejstvoval šele v naslednjem letu, ko se je vmešal v spor med Firencami in Piso, vendar je njegova intervencija zelo hitro propadla. Zaradi preskromnih vojaških sil in pomanjkanja finančne podpore cesarstva se je Maksimiljan že ob prvi večji preizkušnji, neuspešnem obleganju Livorna, odločil za umik.⁴²

V naslednjem desetletju je habsburški vladar večinoma ostajal v ozadju kaotičnih razmer, ki so zajele Italijo. Med francosko invazijo na Milano v letih 1499/1500 kljub gorečim prošnjam Ludovica Sforze ni zagotovil vojaške podpore, s katero bi zavaroval ogroženo vojvodino pred propadom.⁴³ Kljub temu je v prvih letih 16. stoletja postalo jasno, da se ne bo mogoče izogniti odkritemu spopadu. Maksimiljanova politika obnove oblasti nad severno Italijo je namreč že na začetku trčila ob nepremostljivo oviro, ki je okrnila njegovo cesarsko avtoriteto.

Da bi Maksimiljan kot izvoljeni rimsko-nemški kralj končno izkoristil pravico do cesarskega naziva, bi moral v skladu s častitljivim zgodovinskim izročilom krono prejeti iz rok papeža na slovesnem obredu v Rimu. Uresničitev tega cilja se mu je izmikala že vse od očetove smrti leta 1493, saj je francoski napad komaj dobro leto pozneje Italijo potisnil v kaos, še preden je Maksimiljanu uspelo oditi v papeško prestolnico. Sicer pa so njegove ambicije segale dlje od gole reprezentance. Kronanje je dojemal kot priložnost za pohod na čelu mogočne armade, s katero bi si podredil uporne italijanske državnice. Da bi tako operacijo sploh lahko izvedel, je nujno potreboval prosto pot do Rima. Tu mu je kljub vztrajnim prošnjam načrte prekrizala Beneška republika, saj je odločno zavračala možnost prehoda habsburških čet preko svojega ozemlja. Trdovraten beneški odpor je Maksimiljana puščal brez prave alternative. Povsod drugod so mu poti v Italijo zapirali še težavnejši nasprotniki – na zahodu švicarski kantoni, na milanskem ozemlju Francozi, sicer pa navzočnost močne »nemške« armade v Rimu ni bila niti v interesu papeža Julija II.⁴⁴

Neugodne okoliščine so Maksimiljana silile v iskanje vojaške rešitve. Vse bolj očitno je postajalo, da bo v tem primeru njegov najverjetnejši nasprotnik Beneška republika, ki se je povrh vsega začela zbliževati še s Francijo. Sklenitev vojaškega zavezništva med tema mogočnima silama je v Lombardiji ustvarila

⁴¹ Taylor, *The Art*; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*.

⁴² Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 27–34, 39–41.

⁴³ Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 47–53.

⁴⁴ Wiesflecker, *Kaiser ... Seine Persönlichkeit*, str. 24–25; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 1–2; Niederstätter, *Österreichische Geschichte*, str. 368–369.

grozeč protihabsburški blok.⁴⁵ Maksimiljan se je brez dvoma zavedal nevarnosti, zato so njegove priprave na obračun z Benetkami zorele že nekaj let, preden je zares spregovorilo orožje. Na intenzivnost habsburških priprav pomenljivo opozarja sistematično popisovanje oborožitve v habsburških dednih deželah. Začetek tega izjemno obsežnega dela, s katerim je Maksimiljanov upravni aparat prvič pridobil celovit vpogled v vojaške zmogljivosti od največjih centralnih pa do povsem minornih lokalnih skladišč orožja, sega v čas okrog leta 1502.⁴⁶ Pet let pozneje, ko so popisovalci uspešno zaključili monumentalno delo, je bilo že jasno, da bo naslednji cilj Maksimiljanove armade Beneška republika. O tem nedvoumno priča kratko poglavje o težji topniški oborožitvi, zbrani v slovenskih deželah izrecno za vojno proti Benečanom.⁴⁷

Nenadna smrt sina Filipa Lepega jeseni 1506 je za Maksimiljana pomenila še eno opozorilo, da s prevzemom cesarskega položaja ne sme več odlašati. Zato je za naslednjo pomlad v Konstanci sklical državni zbor, na katerem naj bi si dokončno zagotovil podporo podanikov za preboj v papeško prestolnico.⁴⁸ V času konstanškega zbora si je Maksimiljan še vedno prizadeval izposlovati dovoljenje Beneške republike za prehod do Rima, vendar je tudi ta poskus diplomatske rešitve spodletel. Nazadnje so ga pustili na cedilu celo lastni podložniki. Kljub obljubi stanov, da bodo kralju za pot v Italijo prispevali 12.000 mož oziroma vsoto 120.000 fl, je bil dejanski izkupiček dogovorov veliko skromnejši od pričakovanj.⁴⁹

Na začetku leta 1508 se je Maksimiljan znašel pred veliko dilemo. Še nekaj mesecev poprej je opogumljen od temeljitih priprav in obetavnih zagotovil konstanškega zbora pričakoval, da mu bo vendarle uspelo zbrati dobro oborožene sile, ki ne bi zadoščale zgolj za zmago nad Benetkami, temveč celo nad njihovimi francoskimi zavezniki. Habsburški vladar se je tedaj resno poigraval z zamisljivo o orjaški ofenzivi proti Franciji, a so njegovi načrti kmalu trčili ob trpko realnost. Od obljubljenе pomoči iz cesarstva je Maksimiljan prejel zgolj tretjino načrtovane vsote in komaj 1000 mož. Do februarja mu je s skrajnimi napor, posojili bankirske rodbine Fuggerjev in prispevki habsburških dednih dežel uspelo zbrati le 4000 konjenikov in 3000 pešakov – medtem pa so na drugi strani meje tako Francozi kot Benečani v pričakovanju spopada že nakopičili neprimerno večje sile.⁵⁰

Kljub neobetavnemu položaju se je Maksimiljan odločil za drzno improvizacijo. Četrtega februarja se je dal v Trentu oklicati za cesarja. Da je ta dogodek potekal na južnem Tirolskem, ne pa v Rimu, kot je narekoval dotlej ustaljeni protokol, brez prisotnosti papeža, celo brez kronanja in maziljenja, gotovo ni koristilo legitimnosti obreda v očeh javnosti. Za Maksimiljana je bila takšna poteza zgolj zasilna rešitev.

⁴⁵ Heyck, *Kaiser Maximilian I.*, str. 92.

⁴⁶ BSB, Cod.icon. 222; Boheim, *Die Zeugbücher I*; Boheim, *Die Zeugbücher II*; Lazar, *Oborožitev*.

⁴⁷ BSB, Cod.icon. 222, fol. 245r.

⁴⁸ Wiesflecker, *Kaiser ... Seine Persönlichkeit*, str. 24–28; Buck, »Des Heiligen Reichs«.

⁴⁹ Buck, »Des Heiligen Reichs«, str. 14–15.

⁵⁰ Verbič, *Deželnozborski spisi I*, št. 13, 3. januar 1508, Innsbruck; št. 14, 25. januar 1508, Bolzano; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 1–3; Buck, »Des Heiligen Reichs«, str. 15–18; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 85–86.

Slika 4: Pregledni zemljevid z najpomembnejšimi prizorišči spopadov med Maksimiljanovo beneško vojno v letih 1508–1516 (Risba: Polonca Strman).

Fig. 4: A map with the most important scenes of conflicts during Maximilian's Venetian War in the years 1508–1516 (Drawn by Polonca Strman).

Odločen, da si cesarski naziv za vsako ceno utrdi še s slovesnim kronanjem v Rimu, je Benetkam še istega dne napovedal vojno. Formalna razloga, s katerima je utemeljil to odločitev, sta bila beneška nepripravljenost na skupno vojno proti Francozom in preprečevanje prehoda habsburški vojski skozi ozemlja Republike.⁵¹

V očeh številnih sodobnikov je bilo Maksimiljanovo vojno napoved v danem trenutku težko razumeti. Dolgoročno je veliko prispevala k slabemu slovesu cesarja Maksimiljana kot cincavega, neodločnega, a pretirano častihlepnega vladarja brez občutka za mero in realnost.⁵² Pozornemu opazovalcu je bilo bržkone jasno, da v Trentu zbrana habsburška vojska vsega 7000 mož še zdaleč ne bo sposobna prebiti beneških mej in odpreti poti v Rim, še toliko manj, ker so Beneški republiki stale ob strani zavezniške francoske čete. Trenutek za ofenzivo morda le ni bil povsem zgrešen; Maksimiljanu gotovo niso ostala prikrita trenja v sovražnem taboru, saj so na francoskem dvoru tedaj že resno razmišljali o prekinitvi zavezništva z Benetkami in celo o novi ligi, uperjeni proti Beneški republiki.⁵³ Vseeno pa je habsburški vladar zakrivil nekaj resnih napak. Namesto da bi že tako prešibke sile uporabil za skupni udar, je svoje čete razdrobil v jalovih poskusih vpadov na beneško ozemlje.

⁵¹ Heyck, *Kaiser Maximilian I.*, str. 92–93; Wiesflecker, *Kaiser ... Seine Persönlichkeit*, str. 27–28; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 2–12; Niederstätter, *Österreichische Geschichte*, str. 368–369; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 85–86.

⁵² Machiavelli, *Vladar*, str. 105; Simoniti, *Postojnski grad*, str. 121–126.

⁵³ Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 1–2.

Vremenske razmere na vrhuncu zime niso bile naklonjene vojnim pohodom po obrobju Alp. Prvi veliki udarec je Maksimiljanove čete doletel slab mesec pozneje med napadom na Cadore. Drugega marca so Benečani v zasedi uničili habsburški kontingent pod poveljstvom tirolskega maršala Pavla Siksta Trautsona.⁵⁴

Spopad za Cadore je bil najverjetneje zamišljen kot diverzija, s katero naj bi razbremenili ofenzivo proti Veroni. Zaradi odpora glavnine beneških sil, ki jih je okreplil še francoski kontingent, je prodor v Lombardijo obtičal. Z izjemo obrobnih lokalnih uspehov v Furlaniji, ki so jih izbojevale habsburške čete, zbrane v Posočju in Gorici, je ofenziva nenavadno hitro doživela polom. Bliskovit strateški preobrat je pravzaprav presenetil vse vpletene. Čeprav francoski dvor ni odobral velikopoteznega protinapada na Tirolsko, so Benečani začeli na lastno pest prodirati proti Kranjski, ne da bi naleteli na resnejši odpor. Do konca aprila so zavzeli Goriško, prodrli vse do Postojne in se nato preusmerili proti jugu. Šestega maja so se polastili Trsta, do konca meseca pa so se prebili globoko v Istro, zavzeli Pazin in opustošili še Reko.⁵⁵

Sramotni poraz Maksimiljanu ni puščal veliko manevrskega prostora. Z nasprotniki je moral šestega junija skleniti ponižujoče premirje, vendar se mu je v nadaljnjem razpletu dogodkov nepričakovano nasmehnila sreča. Namesto da bi Benečani na mirovnih pogajanjih enakovredno upoštevali želje francoskega dvora, so s habsburškim vladarjem ločeno sklenili triletno premirje, omejeno zgolj na bojišča v Italiji. Ta poteza je vznejevoljila francoskega kralja, saj je pričakoval, da bo lahko ugodni trenutek izkoristil za ureditev vseh perečih sporov, ki so bremenili francosko-habsburške odnose. Prostor vzhodnih Alp in Furlanije je bil v tem pogledu obrobne pomena, saj je bila francoska politika prvenstveno usmerjena v Lombardijo, zlasti Milano, ki je v francoski strategiji pomenil ključ do nadzora nad Italijo.⁵⁶

Beneško zmagoslavje spomladi 1508 je temeljito premešalo razmerje sil. Zmagovita republika je Maksimiljanovim apetitom zadala zelo boleč udarec in se tudi na kopnem potrdila kot novi odločilni dejavnik v severni Italiji. Tak razvoj dogodkov je neposredno ogrozil francoske apetite po regionalni nadvladi, to pa je naposled privedlo do zблиževanja še do nedavnega nespravljivih sovražnikov. Ker je francoski kralj Ludvik XII. samovoljno beneško politiko dojemal kot izdajo zaveznitva, je poskusil po diplomatski poti rešiti nesoglasja s habsburško stranjo in Maksimiljana pritegniti k protibeneški koaliciji. Desetega decembra 1508 so pogovori v Cambraiju obrodili tajni sporazum o oblikovanju t. i. svete lige. Ta francosko-habsburško-španska zveza pod pokroviteljstvom papeža je bila teoretično

⁵⁴ Chmel, *Urkunden*, št. CCXXI, 3. marec 1508, s. 1.; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 18–19; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 86.

⁵⁵ Chmel, *Urkunden*, št. CCXXIII, 3. maj 1508, Ljubljana; št. CCXXV, 6. junij 1508, Innsbruck; Verbič, *Deželnozborski spisi I*, št. 15, 23. april 1508, Beljak; št. 16, 17. maj 1508, Gradec; št. 17, 20. junij 1508, Gorica; Verbič, *Deželnozborski spisi I*, št. 18, 7. julij 1508, Innsbruck; Wiesflecker, *Kaiser ... Seine Persönlichkeit*, str. 25–28; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 12–20; Niederstätter, *Österreichische Geschichte*, str. 370; Simoniti, *Postojnski grad*; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 86–87.

⁵⁶ Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 20–23; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 87.

uperjena proti Turkom, v resnici pa je bil njen namen pristrichi peruti ambicioznim Benečanom z veliko ofenzivo, načrtovano za naslednjo pomlad.⁵⁷

Na prvi pogled je bila takšna strategija pisana na kožo predvsem Maksimiljanu, da bi si z njo povrnili izgubljene habsburške posesti, vendar je bila Francija tista odločilna sila, ki je za vojaške operacije prispevala daleč največ moštva in sredstev. Štirinajstega maja 1509 je močna francoska armada pri Agnadellu naletela na beneške sile, usodno razdeljene na več kontingentov. Izid bitke je bil sprva negotov, a so ga na koncu odločili naskoki francoske težke konjenice iz rezerve. Zaradi krvavih izgub in katastrofalnega zloma morale so beneške vojaške zmogljivosti skoraj povsem razpadle. Republika je v enem samem zamahu izgubila nadzor nad svojimi kopenskimi posestmi.⁵⁸ Francoske čete in njihovi italijanski zavezniki so si v naslednjih dneh skorajda brez odpora prisvojili obsežne dele beneških posesti, do katerih so gojili ozemeljske težnje. Ko pa so dosegli pogloblitve cilje, se je njihov prodor ustavil, kar je Republiko nazadnje obvarovalo pred popolnim uničenjem.⁵⁹

Osupljivi zlom beneških sil pri Agnadellu je ponudil odlično priložnost za napad na oslabiljenega nasprotnika tudi Maksimiljanu, vendar je habsburški vladar ni zmožeg pravočasno izkoristiti. Njegova pomladna ofenziva je bila v strateškem smislu bolj ali manj repriza tiste iz prejšnjega leta, le da je vključevala precej večje sile. Predvsem s pomočjo tirolskega denarja in nanovačenih čet mu je uspelo zbrati okrog 1500 konjenikov in 10.000 pešakov. Ta vojska je prvega junija zakorakala na jugozahod v treh smereh, skozi Poadižje, dolino Valsugane in v Cadore. Habsburške enote so brez resnejšega odpora zavzele večino Furlanije, Verono in Padovo, vsaj deloma tudi zaradi toplega sprejema lokalnega prebivalstva, razočaranega nad izkoriščevalsko upravo Beneške republike. Toda po drugi strani je realnost vojne – in še bolj navzočnost slabo discipliniranih okupacijskih čet – kmalu rodila močan odpor, celo gverilsko vojno proti osvajalcem. Maksimiljanu se je postavilo po robu tudi nekaj pomembnejših postojank, denimo Treviso, Čedad in Videm. Njihove posadke so se kljub kriznim razmeram hitro odzvale na novo grožnjo in zbrale dovolj moštva in oborožitve za trdoživo obrambo.⁶⁰

V trenutku šibkosti je bila Beneška republika za ceno miru pripravljena privoliti v velike koncesije svojim nasprotnikom. Tako je prišlo do sklenitve mirovnih sporazumov s papežem in španskim dvorom, poskus poravnave z Maksimiljanom pa je spodletel. Položaj Beneške republike se je vmes dovolj okreplil, da so njeni pristaši sedemnajstega julija z zvijačo prevzeli oblast v slabo branjeni Padovi. Habsburška vojska se je ponovno znašla v velikih težavah, saj ni bila sposobna

⁵⁷ Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 23–43; Niederstätter, *Österreichische Geschichte*, str. 370–371; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 87–88.

⁵⁸ Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 88–91.

⁵⁹ Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 44–47.

⁶⁰ Schönherr, *Der Krieg*, str. 33–38; Verbič, *Deželnozborski spisi I*, št. 24, 13. marec 1509, Salzburg; št. 25, 5. april 1510, Augsburg; Wiesflecker, *Kaiser ... Seine Persönlichkeit*, str. 25; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 51–55; Niederstätter, *Österreichische Geschichte*, str. 371; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 91–93.

obvladovati razmer v Furlaniji in Benečiji. Večina francoskih sil se je vmes že umaknila, Maksimiljanu pa so na pomoč poslali zgolj manjši kontingent s 500 kopji.⁶¹

Padova se je – kot že večkrat poprej in pozneje – potrdila kot ključno strateško torišče v habsburško-beneškem sporu. Kako dobro so se tega zavedali Benečani, priča podatek, da so za obrambo mesta s skrajnimi močmi nanovačili dobro motivirano vojsko vsaj 15.000 pešakov in 2000 konjenikov. Tudi Maksimiljan je napel vse napore, da bi zbral bržkone najštevilčnejšo in najbolj opremljeno armado, kar mu jo je uspelo organizirati v času beneške vojne. Po najbolj dramatičnih ocenah je ob začetku operacij štela do 60.000 mož, čeprav je to število zagotovo vsebovalo velik delež nebojnega osebja ali celo civilnih spremljevalcev in je zaradi sprotnega osipa ter kroničnega pomanjkanja denarja hitro upadalo. Sodobne ocene velikosti enot, ki so aktivno sodelovale pri obleganju Padove, se gibajo od 15.000 do nekaj več kot 20.000 mož, od tega 4000 Francozov in več manjših zavezniških kontingentov z zelo močno topniško oborožitvijo. Kakorkoli že, po številu moštva, topništva, intenzivnosti bojevanja in taktičnih inovacij je šlo za spopad skoraj epskih razsežnosti. Boj za Padovo je prerasel v verjetno največje obleganje utrjenega mesta tistega časa. Za Maksimiljana pa je – po lastnih besedah – pomenil najtežjo vojaško preizkušnjo v karieri.⁶²

Zaradi vztrajne beneške obrambe, slabe logistike, neuskkljenosti med francoskimi in habsburškimi enotami ter izbruhi kužnih bolezni so Maksimiljanovi naskoki na Padovo drug za drugim spodleteli za ceno hudih izgub. Prvega oktobra je cesar opustil obleganje in se umaknil z večino sil. Tudi sočasne akcije habsburških sil v Istri in na Goriškem niso prinesle pravega uspeha, saj so bile prešibke, da bi zavzele slabo branjeno Furlanijo. Položaj se je zato prevesil v obojestransko pustošenje izčrpanih nasprotnikov.⁶³

Poraz habsburške ofenzive jeseni 1509 je oznanil konec najdejavnije faze Maksimiljanove vojne proti Benetkam. Čeprav so se sovražnosti med obema stranema z vmesnimi prekinitvami nadaljevale še sedem let, je Maksimiljan očitno prekoračil mejo svojih zmogljivosti. Odtlej je bil pri izvedbi večjih operacij vse bolj odvisen od pomoči zaveznikov, medtem ko je z lastnimi silami komajda sproti mašil luknje v obrambi. Hkrati je zaton Benetk sprožil globoke spremembe v italijanski politiki. V strahu pred popolnim zlomom Beneške republike in vse močnejšim položajem Francije je protibeneška liga razpadla. Od nekdanjih zaveznikov je Francozom ostajal zvest edinole Maksimiljan, čeprav mu je ta zveza prinesla precej manj koristi od prvotnih pričakovanj.⁶⁴

Maja 1510 so francoske in habsburške čete izvedle novo ofenzivo proti Benečanom. Maksimiljanu je uspelo zanjo nanovačiti 9000 pešakov in 2000 konjenikov, le približno četrtno manj, kolikor so prispevali Francozi. Po osvojitvi

⁶¹ Schönherr, *Der Krieg*, str. 38–46; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 93–94.

⁶² Schönherr, *Der Krieg*, str. 46–49, 54–55; Taylor, *The Art*, str. 93–96, 139–143; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 55–60; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 94–95.

⁶³ Chmel, *Urkunden*, št. CCXXXV, 3. oktober 1509, tabor pri Rašporju; št. CCXXXVI, 6. oktober 1509, Gradišče na Krasu; Karajan, *FRA I/I*, str. 72–76; Schönherr, *Der Krieg*, str. 47–61; Taylor, *The Art*, 139–143; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 59–60.

⁶⁴ Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 64–70; Niederstätter, *Österreichische Geschichte*, str. 372.

Vicenze je sprva uspešna ofenziva pretežno zastala. Medtem ko se je francoska armada osredotočila zlasti na zahodni del bojišča in obrambo Milana, Maksimiljanu ni uspelo združiti zahodnega krila svoje armade s četami v Posočju. Ko je naskok na Treviso in Padovo spodletel, so bili habsburški poveljniki zaradi pomanjkanja denarja svoje enote prisiljeni popolnjevati z vpoklici neizurjenih kmetov. Zgolj po zaslugi francoske pomoči je Maksimiljanu uspelo obraniti Verono, sicer pa so razmere ostajale komaj obvladljive.⁶⁵

Kljub obljubam o vojaški pomoči je francoski kralj Ludvik XII. zasledoval predvsem lastne politične cilje. Uspehi francoskih čet so vsaj posredno gotovo koristili habsburškim interesom v Italiji, vendar je bil Maksimiljan v tem neenakopravnem zavezništvu vse bolj obsojen na pasivno vlogo, seveda tudi zaradi lastne vojaške šibkosti. Maja 1511 so Francozi v Romagni sprožili novo ofenzivo, uperjeno proti papežu. Šele avgusta je Maksimiljanu uspelo zbrati lastno vojsko za napad v Poadižje, vendar njegov napad ni imel pravega učinka vse do prihoda močnih francoskih okrepitev. Jeseni je združena francosko-habsburška armada s približno 10.000 pešaki in 3000 konjeniki zabeležila vrsto uspehov. Zavzela je Cadore in tako rekoč celotno Furlanijo, le pri obleganju Trevisa se ji ni posrečilo streti beneškega odpora. Kakor hitro pa so se francoske čete zaradi grožnje nenadnega napada na Milano umaknile na zahod, so Benečani osvobodili večino izgubljenih posesti v Furlaniji z izjemo Gradišča na Soči in gorskih prelazov.⁶⁶

Jeseni se je pod taktirko španskega kralja Ferdinanda, Benetk in papeža Julija II. izoblikovala nova, še močnejša protifrancoska koalicija, h kateri sta pristopili še Anglija in švicarska konfederacija. Francoska armada je tudi po zaslugi habsburške vojaške pomoči več mesecev kljuvala pritisku in aprila 1512 celo izbojevala zmago v veliki bitki pri Raveni. Toda ti uspehi, doseženi za ceno pretiranih žrtev, niso mogli spremeniti neugodnega ravnovesja sil. Ker dodobra izčrpane habsburške dežele niso več zmogle bremena nenehnega vojskovanja, se je Maksimiljan dokončno odvrnil od zavezništva s Francijo in se priključil njenim sovražnikom.⁶⁷

Oportunistični prestop v papeško »sveto ligo« je Maksimiljana potisnil v novo koalicijo, katere članica je bila tudi Beneška republika. Da bi še do nedavnega smrtni sovražniki nenadoma našli skupni jezik, je bilo seveda malo verjetno, a sprva tudi ne posebej pomembno, dokler so si člani lige prizadevali za enoten cilj – izgon Francozov iz Lombardije. Z odločilnim posredovanjem švicarskih najemnikov so ta cilj dejansko dosegli že avgusta, vendar so se habsburško-beneška nesoglasja hitro stopnjevala. Konec leta je krhka koalicija razpadla. Julij II. in španski dvor sta se v sporu odločila podpreti Maksimiljana, in to celo za ceno vojne z Benetkami.⁶⁸

⁶⁵ Wiesflecker, *Kaiser ... Seine Persönlichkeit*, str. 25; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 71–75; Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, str. 23–24.

⁶⁶ Wiesflecker, *Kaiser ... Seine Persönlichkeit*, str. 25–26; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 84–89; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 101–103.

⁶⁷ Verbič, *Deželnozbornski spisi I*, št. 41, 24. junij 1511, Innsbruck; Taylor, *The Art*, str. 119–122; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 96–101; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 101–109.

⁶⁸ Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 102–110; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 109–111, 119–120.

Ta grožnja je Benetke prepričala o zavezništvu s Francijo, po drugi strani pa sta na pomoč Španiji in cesarju Maksimiljanu priskočili Anglija in švicarska konfederacija. Spomladi 1513 je v Lombardiji nastalo novo vojno žarišče. Španskim in švicarskim četam je uspelo preprečiti beneško-francoski prodor proti Milanu, Maksimiljan pa je svojo pozornost preusmeril v Flandrijo, kjer je združil sile z angleško armado. Kot mentor mlademu angleškemu kralju Henriku VIII. je avgusta ključno pripomogel k veliki zmagi nad francosko vojsko pri Guinegatu. Čeprav je ta uspeh temeljito izboljšal Maksimiljanov mednarodni ugled, mu razen prestiža ni prinesel veliko dolgoročnih koristi.⁶⁹

V severni Italiji so združene španske in habsburške čete s skupno 10.000 možmi že julija zamen poskušale Benečanom iztrgati Padovo. Ker napad ni privedel do odločilnega rezultata, je jeseni sledila nova ofenziva, v kateri je špansko-habsburška vojska požgala Mestre, dodobra oplenila beneške posesti in oktobra pri Vicenzi silovito odbila protinapad veliko močnejše beneške armade. Vendar nobeni od izčrpanih strani ni uspelo izsiliti odločilnega uspeha in tudi mirovna pogajanja niso obrodila trdnega premirja.⁷⁰

Na začetku leta 1514 je habsburška vojska pod poveljstvom Krištofa Frankopana vdrla v Furlanijo. Ofenziva je sprva potekala obetavno, saj so habsburške čete februarja zavzele Čedad, Videm in se prebile vse do Timentia, a teh osvojitvev niso bile zmožne obdržati, ko so se jim po robu postavile veliko močnejše beneške okrepitve s 15.000 možmi. Benečanom je uspelo osvoboditi večino Furlanije. Zaustavila jih je še le trdoživa obramba Goriške in Gorice. Maksimiljan je obupano novačil sile na Tirolskem, Koroškem in Kranjskem, beneški napad na Verono pa je odvrnila španska pomoč.⁷¹

Medtem ko dogodki na bojnem polju niso privedli do jasne odločitve, je precej večji uspeh dosegla francoska diplomacija, saj je spretno razbila sovražno koalicijo. Marca 1514 je Maksimiljan skupaj s Španijo privolil v podpis ločenega premirja s Francozi, naslednji mesec pa še z Benetkami. Ta odločitev je bila odraz hude izčrpanosti habsburških dežel, a se je izkazala za nevarno napako. Z razbitjem koalicije se je Maksimiljan odtujil Angliji, svoji najzvestejši zaveznici. V še naprej tlečih nesoglasjih z Benetkami mu je preostala le nezanesljiva podpora papeža in španskega dvora.⁷²

Z menjavo na francoskem prestolu je vojna za Italijo vstopila v novo fazo. Mladi kralj Franc I. je v vsega nekaj mesecih organiziral največjo invazijsko armado dotlej in v zavezništvu z Benečani načrtoval ambiciozen vojni pohod za osvojitvev Lombardije. Grožnja nove ofenzive je Maksimiljana še enkrat prepričala

⁶⁹ Heyck, *Kaiser Maximilian I.*, str. 94–96; Wiesflecker, *Kaiser ... Seine Persönlichkeit*, str. 26; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 110–131; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 120–123.

⁷⁰ Wiesflecker, *Kaiser ... Seine Persönlichkeit*, str. 26–27; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 132–140; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 123–124.

⁷¹ Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 140–141; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 124–125.

⁷² Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 144–150; Niederstätter, *Österreichische Geschichte*, str. 372; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 125–126.

o obrambni koaliciji s papežem, Španijo, švicarsko konfederacijo in Milanom, vendar v trenutku francoskega prodora svojim zaveznikom ni zagotovil nobene oprijemljive opore. Septembra 1515 se je mogočna francoska armada pri Marignano spopadla z osamljenimi Švicarji in jih naposled s pomočjo beneških okrepitev prisilila v umik. Maksimiljan je – tudi zaradi izbruha velikega kmečkega upora v slovenskih deželah – šele z veliko zamudo zbral čete za obrambo pred Benečani. Tudi to ni zadoščalo, saj je v naslednjih mesecih izgubil nadzor nad tako rekoč vso Lombardijo z izjemo Verone.⁷³

Te okoliščine so Maksimiljana spodbudile k zadnjemu velikopoteznemu poskusu, da z orožjem zavaruje svoj položaj v Italiji. Zapletlo pa se je že pri iskanju zaveznikov: ob ponovnem zbližanju z Anglijo mu je sicer uspelo pridobiti denarno pomoč, a ne tudi čet. Od Španije ni dobil nobene konkretne podpore, Švicarji pa so bili načeloma pripravljene na vojno, vendar jih je bolj kot spopad z Benetkami zanimal nadzor nad Milanom. Ko je v Trento na začetku marca 1516 prikorakalo 15.000 Švicarjev, jim je lahko Maksimiljan ob bok postavil 4000 konjenikov, 10.000 landsknehtov in močno topniško podporo. Združena armada naj bi čim hitreje prodrla do Milana, vendar je bilo mesto predobro branjeno. Nesloga med švicarskimi najemniki je kmalu ogrozila uspeh ofenzive. Dokončno jo je zapečatilo Maksimiljanovo kronično pomanjkanje denarja. Med uporom vojakov, ki so zaman čakali na sold, si je habsburški vladar komajda rešil življenje. Njegova zadnja ofenziva se je sprevrgla v poraz, še preden se je zares razvila.⁷⁴

Nezmožnost vojaške odločitve je akterje končno prisilila, da rešitev najdejo po diplomatski poti. Maksimiljan je vse do zadnjega upal, da mu bo uspelo vsaj deloma doseči glavne cilje, morebiti celo osamiti Benečane in skleniti ločeni sporazum s Francijo, a so se ta pričakovanja izjalovila. Razočarani habsburški vladar je decembra 1516 v Bruslju podpisal mirovno pogodbo s Francijo in Benetkami, ki je nastala ob posredovanju njegovega vnuka, mladega španskega kralja Karla. S tem dokumentom se je bil Maksimiljan prisiljen odpovedati Veroni in večjemu delu Furlanije. Poleg visoke denarne odškodnine se je moral zadovoljiti zgolj z nekaj drobnimi ozemeljskimi pridobitvami – Rivo, Roveretom, Alo, Cortino, Maranom, Tolminom in Gradiščem.⁷⁵

Beneška avantura je bila zadnji, po večini kriterijev najboljšežnji podvig v Maksimiljanovi dolgi vojaški karieri. Za obračun z Benetkami se je sistematično pripravljval vrsto let in vanj vložil vse razpoložljive sile, a mu niti za ceno strahotnih človeških in materialnih žrtev ni uspelo doseči nobenega od pglavitnih ciljev. Neuspeh v Italiji je resno omadeževal njegov ugled, toda krivde za poraz navsezadnje ne gre pripisovati zgolj Maksimiljanovim osebnim slabostim. Realne razmere mu niso več dopuščale, da bi nad cesarstvom izvajal oblast v maniri vladarja stare,

⁷³ Taylor, *The Art*, str. 123–125; Wiesflecker, *Kaiser ... Seine Persönlichkeit*, str. 27; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 150–153, 235–239; Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, str. 89–92; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 126–132.

⁷⁴ Heyck, *Kaiser Maximilian I.*, str. 96–97; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 242–247; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 132–134.

⁷⁵ Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 251–258.

fevdalne dobe – po drugi strani pa mehanizmi moderne države, ki jih je uvajal z reformnimi prizadevanji, še niso toliko dozoreli, da bi svoje politične apetite lahko učinkovito podprl z močno stalno armado, vredno novoveškega suverena.⁷⁶

Slovenski prostor v beneški vojni in vloga Krištofa Ravbarja

Vojna vihra v letih 1508–1516 je hudo prizadela slovenske dežele. Vanjo se je neposredno vpletlo tudi tod živeče prebivalstvo – od brezimnih množic do aktivno udeleženega vojaštva in vidnih posameznikov, ki jim je bilo tako kot ljubljanskemu škofu Krištofu Ravbarju dano nositi pomembne vodstvene funkcije. Toda z gledišča širšega razvoja dogodkov je bila »vzhodna fronta« na Kranjskem, v Goriški in Istri izrazito sekundarno prizorišče velikih italijanskih vojn. V njem so namesto velikopoteznih operacij s številčnimi, dobro oboroženimi silami prevladovale manjše, lokalne akcije, v katerih večinoma ni bilo udeleženih več kot po nekaj sto ali celo komaj nekaj deset mož. Relativno najpomembnejšo strateško vlogo je ta prostor odigral zlasti v prvih dveh letih beneške vojne, najprej ob izbruhu spopadov in katastrofalnem zlomu habsburških čet poleti 1508, nato pa v ofenzivi naslednje leto, ki so jo »dolnjeavstrijske« dežele podprle z vsemi razpoložljivimi sredstvi.⁷⁷

V tem času je Maksimiljan poveljstvo nad vzhodnim krilom svojih oboroženih sil večinoma prepuščal vojvodi Eriku iz Braunschweiga (1470–1540), poklicnemu vojaku in tesnemu zaupniku, ki mu je nekaj let poprej rešil življenje v bitki pri Wenzenbachu. Eriku ne bi bilo mogoče odrekati osebnega poguma in tudi ne zvestobe cesarju, saj je med vojno proti Benečanom v trenutku najhujše krize za plačilo najemnikov požrtvovalno zastavil celo lastno zlatnino. Ni pa se izkazal za bleščečega stratega, zato ga Maksimiljan po preteku najemniške pogodbe jeseni 1510 ni obdržal v službi. Erik je odslovitev sprejel kot grenko razočaranje, celo krivico, saj zaradi kroničnega pomanjkanja sredstev, preslabe logistične podpore in neposlušnosti svojih podrejenih navsezadnje nikoli ni dobil prave priložnosti, da svojemu vladarju izbori dostojno zmago.⁷⁸

Ko je vojni vihar spomladi 1508 dosegel Kranjsko, se je Krištof Ravbar znašel med peščico vodilnih domačih plemičev, ki so poskušali obdržati nadzor nad komaj obvladljivimi razmerami. V aprilu in maju si je skupaj z deželnim glavarjem Hansom Turjaškim in vicedomom Jurijem Egkom prizadeval ubraniti deželo pred silovitim prodorom Benečanov, ki so bliskovito zavzeli že vrsto obmejnih postojank, se polastili Gorice in Trsta, življenjsko ogrožali Istro, Kras in celo Ljubljano. Kranjska je bila tedaj skoraj na stežaj odprta sovražniku. Primanjkovalo je vsega, od smodnika do vojakov. Šele obupani pozivi omenjene trojice so prepričali Erika iz Braunschweiga, da jim prihiti na pomoč v Ljubljano z 2000 pešaki in 100 konjeniki. V danih razmerah Erikove okrepitve niso zadoščale za strateški preobrat,

⁷⁶ Prim. Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, str. 185–190.

⁷⁷ Karajan, *FRA I/I*, str. 73; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 51–55.

⁷⁸ Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, str. 181–183.

Slika 5: Portret vojvode Erika iz Braunschweiga s soprogo Elizabeto, ok. 1530 (© Nationalmuseum Stockholm).

Fig. 5: A portrait of Eric, Duke of Braunschweig, and his wife Elizabeth, around 1530 (© Nationalmuseum Stockholm).

a to navsezadnje ni imelo bistvene vloge; Kranjsko je pred najhujšim obvarovala sklenitev premirja z Benečani.⁷⁹

Leto pozneje je vojna na »slovenskem« krilu fronte dosegla vrhunec. Čeprav je ta odsek tudi tedaj veljal za stransko bojišče in je bilo jasno, da se bo usoda spopada odločila v Benečiji, si je Maksimilijan prizadeval izkoristiti trenutek po veliki francoski zmagi nad beneško vojsko in čim prej osvoboditi izgubljena ozemlja. Kljub širokopotezni mobilizaciji dolnjeavstrijskih dežel pa habsburške sile na vzhodu niso zmogle dokončno streti beneškega odpora. Na Krasu in v Istri je ofenziva Erika iz Braunschweiga na začetku oktobra nevarno obtičala. Med obleganjem Rašporja je Erika presenetil nenadni protinapad sovražnih sil. Premoč na morju je Benečanom omogočila, da bliskovito zavzamejo Reko in ogrozijo celo Trst. Hkrati so s kopičenjem okrepitev začeli prevzemati pobudo v Furlaniji in Istri. To je v habsburškem taboru privedlo do preprirov in medsebojnega obtoževanja. Očitkov na svoj račun se je moral braniti tudi Krištof Ravbar. V pismu cesarju Maksimiljanu je na glas izražal negotovanje zaradi premalo odločnega vodenja »vzhodne fronte« in nepripravljenosti štajerskih čet, da pravočasno prihitijo na pomoč, čeprav bi lahko Benečanom iztrgali celotno Furlanijo. Temu je bila očitno kriva meddeželna zavist, saj so Štajerci menda pikro izjavili, da nimajo prav nobene volje ljubljanskemu škofu osvajati ozemlje oglejskega patriarhata ...⁸⁰

Z dobrimi nameni zastavljena francosko-habsburška ofenziva je spomladi 1510 prebudila novo upanje, toda na slovenski strani spet ni prišlo do pomembnejše odločitve. Kranjski deželni stanovi so ugodili Maksimiljanovim prošnjam in mobilizirali svoje čete, na pomoč so jim priskočili tudi Štajerci in Korošci. Na Goriškem in v Istri so se razplamteli ostri spopadi, a je naskok na Gradišče spodletel.⁸¹ Po treh letih spopadov je bilo zaradi očitne izčrpanosti na obeh straneh vse manj računati na prelomni uspeh. K opustošenju pokrajine so prispevali še silovit potres 26. marca 1511, izbruhi epidemij in vpadi Turkov. Kljub nenehnemu strahu pred novim beneškim napadom Maksimilijan zato v poletju ni načrtoval večje ofenzive na vzhodu, temveč se je nameraval omejiti na obrambo mej. Že

⁷⁹ Chmel, *Urkunden*, št. CCXXIII, 3. maj 1508, Ljubljana; Verbič, *Deželnozborski spisi I*, št. 13, 3. januar 1508, Innsbruck; št. 14, 25. januar 1508, Bolzano; št. 15, 23. april 1508, Beljak; št. 16, 17. maj 1508, Gradec; št. 16, 17. maj 1508, Gradec; št. 17, 20. junij 1508, Gorica; št. 18, 7. julij 1508, Innsbruck; Simoniti, *Postojnski grad*.

⁸⁰ NŠAL, ŠAL I, Fasc. 29/3, 16. maj 1509, s. l., Pismo Maksimiljana I. Krištofu Ravbarju; 6. junij 1509, Sterzingen, Pismo Maksimiljana I. Krištofu Ravbarju; 12. junij 1509, Trento, Pismo Maksimiljana I. Krištofu Ravbarju in Juriju Egku; 9. september 1509, Padova, Pismo Maksimiljana I. Krištofu Ravbarju; 7. november 1509, s. l., Poročilo Jurija Schnitzenpaumerja in Nikolaja Ravbarja o razmerah v Trstu; 11. november 1509, Rovereto, Pismo Maksimiljana I. Krištofu Ravbarju; Chmel, *Urkunden*, št. CCXXXV, 3. oktober 1509, tabor pri Rašporju; št. CCXXXVI, 6. oktober 1509, Gradišče na Krasu; Verbič, *Deželnozborski spisi I*, št. 24, 13. marec 1509, Salzburg; Karajan, *FRA II*, str. 72–76; Schönherr, *Der Krieg*, str. 47–49.

⁸¹ Chmel, *Urkunden*, št. CCXXXIX, 23. avgust 1510, Branegk v gornji dolini Inna; Verbič, *Deželnozborski spisi I*, št. 25, 5. april 1510, Augsburg; št. 27, 8. april 1510, Augsburg; št. 29, 16. april 1510, Augsburg; št. 31, 23. avgust 1510, Berneck; št. 38, 14. april 1511, Ljubljana; Karajan, *FRA II*, str. 76–79.

to je bil velik izziv, saj se je vojna sprevrgla v nepregleden klobčič plenilskih in požigalskih pohodov.⁸²

Toda z zmagovitim francoskim prodorom v Romagni in začasnim umikom beneških sil iz Furlanije se je ponudila odlična priložnost za novo ofenzivo. V njej je Kranjska še enkrat odigrala vidnejšo vlogo. Enako velja za Krištofa Ravbarja osebno, saj je postal poveljnik deželnih čet, ki so septembra 1511 vdrle v Furlanijo. Ravbarja je tedaj preveval optimizem. Po padcu Vidma, kjer so zajeli tudi veliko beneškega topništva, se je zdelo, da se jim bo v kratkem predala vsa Furlanija. Njegova vojska je bila po merilih svojega časa precej miniaturna, saj je imel za napad na Gradišče le 800 konjenikov. Kljub temu je vzhodna ofenziva zaradi beneške šibkosti sprva napredovala zelo obetavno. A do novembra se je položaj s prihodom veliko močnejše beneške armade z okrog 6000 možmi popolnoma spremenil. Zdaj je škof Ravbar obupano bil plat zvona. Medtem ko so koroške čete komaj še vztrajale v nedavno zasedenem Gradišču, je sam prosil kranjske deželne stanove za nujno pomoč v vojaštvu.⁸³

S skrajnimi napori je branilec ob koncu leta uspelo zajezi beneško napredovanje in obdržati Gradišče. Spomladi 1512 je sklenitev premirja z Benetkami prinesla vsaj kratek predah, čeprav je bilo že vnaprej jasno, da trajnega miru še ni pričakovati. Maksimiljan je zato načrtoval nove vojaške operacije in novačil čete za obrambo pred Benečani in Turki, vendar so se dolnjeavstrijske dežele vse bolj otepale novih obveznosti. Kranjska je bila ob vseh preizkušnjah v minulih letih na koncu z močmi. Če je Koroška še aktivno pomagala pri obrambi, je bil odziv Štajerske in še bolj Spodnje in Zgornje Avstrije bistveno mlačnejši; boj proti Benetkam pač ni bil v njihovem neposrednem lokalnem interesu, kar se je kazalo na vsakem koraku.⁸⁴

Ko se je poleti 1513 začela nova habsburška ofenziva, je Kranjska med dolnjeavstrijskimi deželami ponovno nosila nesorazmerno velik delež. Sprva je vodstvo nad vzhodnim krilom prevzel krški škof Matej Lang, imenovan na položaj cesarskega namestnika v Italiji. Uspešne akcije v Benečiji so Maksimiljana prepričale, da sproži veliko invazijo, s katero bi si dokončno podredil sovražno Republiko. Izvedli naj bi jo že decembra, kljub načeloma neugodnemu zimskemu času. Bojni pohod je sprva nameraval voditi osebno, a ga je nato prepustil postojnskem glavarju Krištofu Frankopan. Prvi sunek Frankopanove dolnjeavstrijske armade je habsburški strani priboril Marano, na začetku naslednjega leta pa še velik del

⁸² Prim. Simoniti, *Postojnski grad*, št. I–II, str. 130–132; Verbič, *Deželnozbornski spisi I*, št. 32, 1510 oktober 4., s. 1.; št. 33, 3. februar 1511, Gorica, št. 34, 10. marec 1511, Freiburg; št. 38, 14. april 1511, Ljubljana; št. 41, 24. junij 1511, Innsbruck; št. 46, 12. julij 1511, Ljubljana.

⁸³ Chmel, *Urkunden*, št. CCXL, 21. september 1511, tabor pri Colloredu pri Vidmu; Verbič, *Deželnozbornski spisi I*, št. 47, 28. september 1511, Ljubljana; št. 48, 11. november 1511, Ljubljana.

⁸⁴ Verbič, *Deželnozbornski spisi I*, št. 49, 13. december 1511, Beljak; št. 50, 4. januar 1512, Linz; št. 51, 24. januar 1512, Ljubljana; št. 53, 14. marec 1512, Trier; št. 55, 6. april 1512, Trier; št. 57, 21. april 1512, Gradec; št. 59, 4. junij 1512, Ulm; št. 60, 25. junij 1512, Tervueren; št. 62, 7. avgust 1512, Ljubljana; št. 64, 28. oktober 1512, Sontz na Renu; št. 65, 10. december 1512, s. 1.

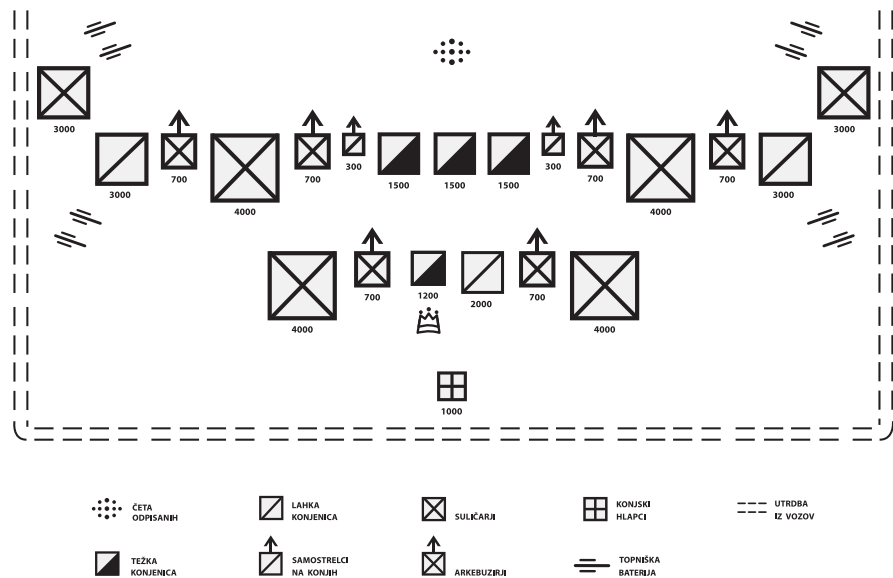
Furlanije vse do Tilmenta. A prihod velikih beneških okrepitev je skorajda čez noč postavil na glavo razmerje sil. Habsburške čete so bile prisiljene v umik, svoje moči pa so osredotočile na obrambo Marana. Od aprila pa do julija je strateško pomembno obalno mestece postalo osrednje prizorišče spopadov. Položaj je bil tako kritičen, da je Maksimiljan od Kranjske zahteval celo splošni vpoklic vsakega desetega moža. Z novačenjem kranjskih in štajerskih kontingentov se je tako zbrala nova armada pod poveljstvom Nikolaja Salma. Dvanajstega julija 1514 je odločilno potolkla sovražne sile pri Maranu in rešila oblegano mesto. Zmaga je naznanila novi premor, ki ga je po eni strani zaznamovalo brezplodno iskanje diplomatskih rešitev, po drugi strani pa še naprej pereča nevarnost nenadnega beneškega napada.⁸⁵

Breme vojne je medtem dokončno prestopilo meje vzdržnega. Napetosti med kmečkim slojem v slovenskih deželah, ki so se stopnjevale od začetka leta 1515 in so maja izbruhnile v nasilen upor, so vse do zloma vstaje v avgustu povsem zasenčile beneško grožnjo. Kakor hitro je bil upor zatrt, pa je Maksimiljan že potreboval deželno podporo za novi pohod v Italijo, saj je francoska invazija z veliko zmago pri Marignano septembra 1515 usodno ogrozila habsburški nadzor nad Brescio in Verono. Za obrambo teh zadnjih dveh mostišč v Lombardiji je Maksimiljan še enkrat mobiliziral vse sile; finančno podporo si je ne nazadnje obetal tudi s prihodki od puntarskega pfeniga, naloženega upornim kmetom. Toda po vseh preteklih preizkušnjah slovenske dežele niso več zmogle resnejšega vojaškega udejstvovanja. S propadom Maksimiljanove pomladne ofenzive leta 1516 so se bojne operacije proti Benečanom nepreklicno končale.⁸⁶

⁸⁵ NŠAL, ŠAL 1, Fasc. 30/3, 10. november 1513, Gorica, Popis habsburških sil v Gorici in Gradišču; Verbič, *Deželnozborski spisi I*, št. 67, 5. julij 1513, Innsbruck; št. 69, 6. julij 1513, Ljubljana; št. 72, 5. december 1513, Augsburg; št. 73, 13. december 1513, s. l.; št. 82, 19. april 1514, Wels; št. 83, 7. maj 1514, Ljubljana; št. 84, s. d., s. l.; št. 86, 24. maj 1514, Gradec; št. 87, 24. maj 1514, Gradec; št. 88, 2. junij 1514, Ljubljana; št. 89, 25. oktober 1514, Innsbruck; št. 90, 25. oktober 1514, Innsbruck; št. 91, 13. november 1514, Ljubljana; št. 92, 7. december 1514, Innsbruck; št. 93, 17. december 1514, Innsbruck; št. 95, 14. januar 1515, Innsbruck; št. 98, 2. februar 1515, Gradec; Karajan, *FRA III*, str. 79–81.

⁸⁶ Verbič, *Deželnozborski spisi I*, št. 108, 20. marec 1515, Dunaj; št. 111, 25. april 1515, s. l.; št. 112, 6. maj 1515, Augsburg; št. 115, 18. maj 1515, Ljubljana; št. 119, 7. avgust 1515, Dunaj; št. 121, 24. avgust 1515, Ljubljana; št. 124, s. d., s. l.; št. 126, 31. december 1515, s. l.; Verbič, *Deželnozborski spisi II*, št. 133, 4. junij 1516, Imst; št. 134, 12. julij 1516, s. l.; št. 136, 14. avgust 1516, Frangenstein; št. 137, 6. september 1516, Ljubljana.

Vsebinska analiza bojnega načrta iz Nadškofijskega arhiva

Slika 6: Shematski prikaz bojne formacije na načrtu iz Nadškofijskega arhiva (Risba: Polonca Strman).

Fig. 6: A schematic depiction of a formation on the battle plan from the Archdiocesan Archive (drawn by Polonca Strman).

Po tem pregledu se končno podrobneje osredotočimo na vsebino dokumenta iz Nadškofijskega arhiva. Mogočna armada 41.500 mož je na shematski skici razporejena v dve glavni liniji. Povsem v ospredju, še pred glavnino vojske, opazimo gručo izbranih mož, t. i. *verlorener Haufen*, ki bo v napadu povedla z bolj ali manj samomorilskim udarom, katerega cilj je napraviti vrzel v sovražnih vrstah. Številčno stanje tega udarnega odreda ni posebej določeno, a lahko sklepamo, da gre za majhno skupino prostovoljcev, nanovačenih iz preostalih enot.

Za njimi stoji prva, daleč najmočnejša bojna linija, sestavljena iz pehote in konjenice. V njej je skupno 27.900 mož, razporejenih v dolgo, ravno formacijo, na vsakem boku zavarovano z nekoliko naprej potisnjeno formacijo suličarjev. Središče linije sestavljajo tri enote s po 1500 težko oklepljenih konjenikov, na njihovih bokih pa po dve enoti 300 samostrelcev na konjih. Na vsaki strani te konjeniške udarne pesti se razprostirata simetrični krili, v katerih prevladuje pehota: na skrajnem zunanem robu najprej 3000 landsknehtov, nato 3000 lahko oboroženih konjenikov – huzarjev, 700 arkebuzirjev, 4000 landsknehtov in še enkrat 700 arkebuzirjev.

Ključni sestavni del prve linije je tudi topništvo. Njegova sestava in številčna moč nista točneje opredeljeni. Razporejeno je v štiri skupine ali baterije, po dve na vsakem boku. Prvi sta povsem v ospredju, tako rekoč na skrajnem robu

kril, in zasukani navznoter, da z navzkrižnim ognjem pokrivata center bojišča. Pred neposrednim sovražnim napadom ju ščitita izpostavljeni formaciji s po 3000 najemniškimi suličarji. Drugi dve topniški bateriji sta nameščeni neposredno za prvo linijo. Usmerjeni sta nazaj, da bi zavarovali armado pred morebitnim poskusom sovražnikovega udara v hrbet.

Druga bojna linija je znatno krajša in očitno nastopa predvsem v funkciji rezerve s skupaj 12.600 možmi. Če upodobitev na skici jemljemo povsem dobesedno, je celotna linija zamaknjena nekoliko proti desnemu krilu. Glede na precej shematsko naravo načrta se zdi bolj verjetno, da ta zamik ni nastal namenoma in ne odraža v desno uravnotežene bojne formacije, temveč je plod avtorjeve naglice. Če to drži, je druga linija sredinsko poravnana s prvo. V njenem centru sta dve enoti konjenice – levo 1200 težko oklepljenih konjenikov pod poveljstvom kralja (*Rex*). Na desni jo podpira 2000 huzarjev, na vsakem boku pa še krili s po 4000 landsknehti in 700 arkebuzirji.

V ozadju te armade čaka 1000 pažev oziroma konjskih hlapcev (*Pferdebuben*), pripravljenih, da konjenici, zlasti težko oboroženim jezdecem, po potrebi priskočijo na pomoč z rezervnimi konji in opremo. Gre torej za pomožno, v osnovi nebojno osebje, ki pa kljub temu opravlja zelo pomembno nalogo. Na skici je upodobljen še en ključni element – trden pas improviziranih utrdb iz med seboj povezanih vozov (*Wagenburg*). Ta obdaja armado s treh strani in jo varuje pred napadi z bokov ali hrbta.

Na spodnji strani skice je avtor sestavil preračun moštva po rodovih vojske oziroma tipih enot, in sicer oklepljene konjenice (5700 mož), samostrelcev na konjih (600 mož), huzarjev (8000 mož), landsknehtov (22.000 mož), arkebuzirjev (4000 mož) in oprod ali pažev (1000 mož). Pri računanju je avtor dokumenta napravil napako, saj je glede na formacijsko razporeditev enot arkebuzirjev v resnici 4200. Drugo napako pa je napravil pri končnem seštevku sil. Ta naj bi po njegovem znašal 41.700 mož, a je dejanska vsota številčno določenih formacij na načrtu v resnici 41.500 mož. Ne glede na ta pomislek moramo opozoriti, da preračun upošteva le glavnino bojnega moštva. Zanimarja tako število topniških posadk kot vsega drugega podpornega osebja in prateža z izjemo 1000 pažev ali konjskih hlapcev.

Pri natančnejši analizi dokumenta se odpira vrsta zanimivih vprašanj. Eno od najaktualnejših je gotovo, kako umestiti vsebino načrta v kontekst tedanje vojaške stroke. Ta je v času okrog leta 1500 doživljala živahen razvoj, kar pa pravzaprav ni bila posebna novost. Podoba evropskega vojskovanja se je intenzivno spreminjala že vsaj od zgodnjega 14. stoletja, ko je dotedanjo prevlado težko oklepljene viteške konjenice omajal vzpon množičnih, dobro organiziranih in izurjenih pehotnih formacij. Pehota tega tipa je bila oborožena predvsem z orožjem na drogu, pogosto pa je imela tudi močno podporo strelnega orožja in topništva, zato je lahko ob pravilni taktiki zaustavila naskoke težke konjenice.⁸⁷

Ta v osnovi defenzivni koncept so najuspešneje izpopolnili Švicarji. Za razliko od svojih predhodnikov so bili švicarski suličarji tako dobro izurjeni, da na bojišču

⁸⁷ Keen, *Das Rittertum*, str. 339 sl.; Keen, *Medieval Warfare*, str. 142–144, 202–203; Contamine, *War*, str. 230–231, 255–259; Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 221–238; DeVries, *Infantry Warfare*, str. 86–99; Strickland, Hardy, *The Great Warbow*, str. 178–179, 182–265.

niso delovali zgolj v statični falangi, temveč so bili sposobni brezhibno manevrirati v gosti formaciji in sovražnika uničiti z bliskovitim naskokom. Od odločilnih zmag nad burgundsko armado v sedemdesetih letih 15. stoletja so švicarski najemniški pešaki uživali ugled najboljših vojakov v Evropi. Njihov način bojevanja so kmalu začeli posnemati različni tekmeči, med njimi najuspešneje landsknehti, nanovačeni na Švabskem oziroma v nemških deželah Svetega rimskega cesarstva.⁸⁸

Premik evropskih oboroženih sil v korist pehote se je dolgoročno izkazal za najpomembnejšo novost poznega srednjega veka, vendar so bile te spremembe preveč postopne in tudi premalo enoznačne, da bi jih lahko brez pridržkov opisali kot pravo vojaško revolucijo. Podobno velja za tehnološke dejavnike, med katerimi posebej izstopa izum smodnika oziroma ognjenega orožja. Ta inovacija je v številnih pogledih omajala dotedanje ravnovesje sil, saj je spodbudila razvoj novih, vse smrtonesnejših oborožitvenih sistemov – od topništva do ročnega ognjenega orožja. Toda njihove uporabne zmogljivosti so napredovale prepočasi, da bi na katerikoli točki povzročile resničen prelom. Poleg tega je vsako novo orožje prej ali slej izzvalo tudi učinkovit odgovor, na področju utrdbene arhitekture denimo razmah geometrijsko zasnovanih trdnjav zvezdastega tipa, posebej prilagojenih novi oborožitvi.⁸⁹

Evropske armade zgodnjega 16. stoletja so bistveno presegle tiste izpred ene ali dveh človeških generacij tako po številu moštva kot tehnološki ravni oborožitve in kakovosti logistične podpore. Kljub temu bi v njihovi strukturi, organizaciji, celo načinu delovanja vedno znova naleteli na preostanke navidezno preživetega »srednjega veka« in starega vojaškega izročila, ki ni zamrlo kar čez noč. Na to nas konec koncev opozarja situacija na načrtu iz ljubljanskega Nadškofijskega arhiva.

Velikost vojske

Pomemben dejavnik, ki lahko pomaga osvetliti čas oziroma namen nastanka načrta, je velikost sil, upodobljenih na njem. Armada z več kot 40.000 pripadniki bojnih enot, velikim deležem konjenice in močno topniško podporo bi se namreč v zgodnjem 16. stoletju dotikala absolutne zgornje meje sil, ki bi jih katera od vodilnih evropskih držav zmogla mobilizirati na bojnem polju za izvedbo konkretne operacije ali spopada. Zato se zastavlja očitno vprašanje, ali načrt iz Nadškofijskega arhiva lahko razumemo kot odraz realnih priprav na bližajoči se spopad ali je zgolj hipotetični razmislek o optimalni razporeditvi sil, ki je ostal samo na papirju.

Celo v kontekstu velikih italijanskih vojn, ki so v tem času veljale za nesporni vrhunec zahodnega vojskovanja, je bilo le peščici strategov dano kdajkoli poveljevati

⁸⁸ Taylor, *The Art*, str. 31–34, 37–38; Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, str. 63–74, 77–79, 92–96; Eltis, *The Military Revolution*, str. 44; DeVries, *Infantry Warfare*, str. 129–136; Hall, *Weapons*, str. 36–37, 172–176, 225–226; Verbruggen, *The Art*, str. 112–115, 148; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 4, 177–180, 191–193.

⁸⁹ Contamine, *War*, str. 137–150, 200–207; Hall, *Weapons*, str. 67–104, 201–235; Eltis, *The Military Revolution*, str. 6–42, 76–98; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 178–185.

tako številni armadi. Ko je leta 1494 francoski kralj Karel VIII. vkorakal v Italijo, ga je na kopenski poti spremljalo največ do 11.000 vojakov. Ta navidezno majhna vojska se je z osupljivo lahkoto prebila do Neaplja in se julija 1495 enakopravno pomerila s še enkrat večjimi silami beneške lige pri Fornovu.⁹⁰ V naslednjih letih je francoska krona v pričakovanju odločilnega spopada na italijanskem bojišču nekajkrat mobilizirala občutno večje sile, a skupno stanje bojnega osebja v nobenem od zanesljivo dokumentiranih primerov – niti med napadom na Milano (1499), pri Agnadellu (1509) ali Raveni (1512) – ni preseglo 30.000 pripadnikov bojnega osebja; v večini drugih odmevnih bitk so bile udeležene vojske precej manjše.⁹¹

V primerjavi z modernim vojskovanjem se takšne številke zdijo zelo skromne, vendar kljub temu odločno presegajo zmogljivosti vojaške organizacije zgodnejše, »fevdalne« dobe. V 14. stoletju bi celo najpremožnejši vladarji stežka izvedli bojni pohod s silami, ki bi presegale udarno jedro kakih 3000 težkih konjenikov in 10.000 pešakov, pa še to le za operacije, ki ne bi trajale dlje od nekaj tednov.⁹² Celotno število izurjenih vojakov, s katerimi so teoretično razpolagali največji evropski monarhi, je bilo seveda vsaj nekajkrat večje. Beneški diplomati so v dvajsetih letih 15. stoletja moč francoskega kraljestva na njegovem vrhuncu cenili na 100.000, angleškega kraljestva na 30.000 do 40.000, nemških dežel pa na 60.000 konjenikov.⁹³ Toda take številke so pomenile zgolj idealni maksimum vojaških zmogljivosti, nikakor ne realnega stanja moštva, ki bi ga bilo mogoče v praktičnih razmerah tedanjega vojskovanja zbrati na enem mestu za izvedbo konkretne operacije.

Novačenje velikih armad je bilo samo po sebi izjemno zahtevno finančno breme. Še resnejšo oviro je zaradi skromnih transportnih in prometnih zmogljivosti pomenila logistična oskrba. Tudi v gospodarsko najrazvitejših, lahko prehodnih delih Evrope je vzdrževanje večjih vojaških sil med daljšimi operacijami pomenilo skoraj nepremostljivo oviro. Takšna armada je za nemoteno delovanje potrebovala zelo številen pratež, še zlasti za daljše operacije na sovražnem ozemlju oziroma zunaj neposrednega domačega zaledja.⁹⁴

O logističnih razsežnostih oskrbe poznosrednjeveških vojsk v severni Italiji med drugim zgovorno pričajo dobro dokumentirane ofenzivne operacije goriškega grofa Henrika II. in koroškega vojvode Henrika v letih 1319–1324.⁹⁵ Zagotavljanje osnovne oskrbe pa še zdaleč ni bilo edina bistvena težava. Če predpostavimo, da bi ob koncu 15. stoletja povprečne sile, mobilizirane za veliko operacijo, šteje kakih 12.000 pešakov in 3000 konjenikov, bi že taka vojska s potrebnim pratežem na

⁹⁰ Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 22, 28–30.

⁹¹ Taylor, *The Art*, str. 180–215; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 47–48.

⁹² Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 246–251, 291; Verbruggen, *The Art*, str. 164–169; Lazar, *Vitezi*, str. 75–77, 82–88.

⁹³ Carleton Munro, *Statistical Documents*, str. 13–18.

⁹⁴ Odlično študijo logističnih vidikov organizacije srednjeveških vojsk je na primeru operacij bizantinske vojske v Mali Aziji leta 1071 prispeval John Haldon. V tej raziskavi zbrane podatke o količini hrane, krme in drugih osnovnih potrebščin, nujnih za oskrbo vojaških enot, je mogoče v splošnem aplicirati za preučevanje logistične oskrbe zahodnih vojsk predindustrijske dobe. Gl. Haldon, *Marching*.

⁹⁵ Prim. Lazar, *Vojni pohod*; Lazar, *Vitezi*, str. 71–96.

pohodu potovala v koloni, dolgi celih 20 kilometrov. Filip iz Kleveja je v svojem traktatu generacijo pozneje resda preračunal logistične potrebe za armado s 50.000 možmi in 10.000 konji, vendar je šlo bolj za teoretsko vajo kot realen načrt. Tako velikih sil, zgoščenih na enem mestu, tedaj bržkone ne bi bila sposobna oskrbovati nobena evropska država.⁹⁶

V splošnem je v prvi polovici 16. stoletja že 20.000 do 25.000 mož pomenilo veliko armado, 35.000 mož pa nekako praktični maksimum. Bistveno večjih sil niso bile sposobne mobilizirati niti evropske vojaške velesile prvega ranga, kot je bila Francija, oziroma jih zaradi omejenih logističnih zmogljivosti svojega časa preprosto ne bi bilo mogoče vzdrževati. Te številke so začele rasti šele v drugi polovici 16. stoletja, je pa nedvomno povedno, da niti med tridesetletno vojno velikost armad navadno ni preseгла 30.000 do 40.000 mož.⁹⁷ Iz takšne perspektive se lahko upravičeno vprašamo, katera od evropskih držav bi bila na začetku 16. stoletja sposobna zbrati tako številno armado, kot jo prikazuje načrt iz Nadškofijskega arhiva. Ta naloga bi najbrž presegala celo zmogljivosti visoko centraliziranega francoskega kraljestva, kaj šele habsburškega vladarja, ki se je spoprijemal s trdovratnim odporom stanov in fevdalno razdrobljenostjo Svetega rimskega cesarstva.⁹⁸

Kot je razgalila neslavna uvertura v beneško vojno, je bil resnični domet habsburške vojaške organizacije precej skromnejši. Toda to ambicioznemu Maksimiljanu nikakor ni jemalo volje do načrtovanja orjaških ofenziv. Jeseni 1507 je resno razmišljal o dokončnem obračunu s Francijo in Benetkami, ki bi vključeval obrambno linijo na Soči, dvojno ofenzivo na Milano in Cadore, ob tem pa še dodatni sunek skozi Sundgau proti Burgundiji in Savoiji.⁹⁹ Ta načrt je bil očitno neizvedljiv, a niti grenke izkušnje prvega leta vojne Maksimiljana niso postavile na realna tla. Spomladi 1510 je pretirano optimistično upal, da mu bo uspelo iz avstrijskih in burgundskih dežel nanovačiti 40.000 pešakov in 10.000 konjenikov. Tudi tokrat je bil dejanski odziv neprimerno slabši, zato ofenziva ni dosegla zastavljenih ciljev. Ne glede na to pa je habsburški vladar še leta 1512 sanjal o stalni cesarski armadi s 50.000 možmi ...¹⁰⁰

Take številke so pomenljivo blizu načrtu iz Nadškofijskega arhiva. Res pa je, da se niso niti približno ujemale z velikostjo sil, s katerimi je v letih 1508–1516 operiral Maksimiljan I. Te so le redko presegle 10.000 mož, manj kot četrtno »idealne« armade na našem bojnem načrtu. Vojaški potencial habsburških dednih dežel, še bolj pa celotnega Svetega rimskega cesarstva, je bil nedvomno mnogokrat večji; že zgolj skrajna vojaška obveznost Tirolske je bila v tem času predpisana na 20.000 mož.¹⁰¹ Toda Maksimiljanu je iz tega ogromnega rezervoarja uspelo pridobiti

⁹⁶ Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 246–251, 290–291.

⁹⁷ Eltis, *The Military Revolution*, str. 27–28, 207–210, 216–234; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 205–211.

⁹⁸ Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, str. 41–49; Hall, *Weapons*, str. 122; Contamine, *War*, str. 136–137; Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 30 sl.

⁹⁹ Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 3–4; Buck, »Des Heiligen Reichs«, str. 14–16; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 85–86.

¹⁰⁰ Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, str. 24–25.

¹⁰¹ Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, str. 30.

komaj droben del obstoječih zmogljivosti. Čete za spopad z Benetkami je lahko črpal predvsem iz dednih dežel in še posebej z naravnimi viri bogate Tirolske, to pa je vendarle predstavljalo vse prej kot brezmejni vir moštva in financ.

Sigmund Herberstein se v avtobiografiji spominja, da so dolnjeavstrijske dežele za ofenzivo poleti 1509 prispevale več mož kot kdajkoli prej ali pozneje, a kljub tako izjemnim naporom habsburška armada ni preseгла 1500 konjenikov in 10.000 pešakov. To očitno ni zadoščalo niti za učinkovit milostni sunek, s katerim bi si pokorili Beneško republiko v trenutku največje šibkosti.¹⁰² Kljub temu je Maksimilijan nekaj mesecev pozneje vsaj enkrat stal na čelu vojske, ki se je približala številkam na načrtu iz Nadškofijskega arhiva, če jih ni celo preseгла. To se je zgodilo ob pripravah na obleganje Padove, ko je zavezniška armada s pritokom francoskih in papeških čet narasla na vsaj 40.000, morda celo 60.000 mož. Povedno pa je, da se je ta številka zaradi pomanjkanja sredstev in vseh drugih omejitev že skoraj nemudoma vsaj prepolovila; dejansko breme težavnega obleganja je na koncu nosila armada komaj okrog 15.000 do 20.000 mož.¹⁰³

Sestava enot

Iz razporeditve bojne formacije je jasno, da je njen snovalec osrednjo vlogo namenil konjenici. Delež konjeniških enot – težkih oklepnikov, huzarjev in samostrelcev na konjih – je proporcionalno visok, kar 14.300 mož ali slabih 35 odstotkov. V prvem desetletju 16. stoletja, ob vse večjih zmogljivostih pehote in topništva, bi taka sestava oboroženih sil delovala nekoliko staromodno, v maniri že zamrle »fevdalne« dobe, ko so bojišča suvereno obvladovali oklepljeni vitezi. Da pa vendarle nimamo opraviti z nekakšnim zastarelim prežitkom davno minulih časov, opozarja razmerje med težko in lahko konjenico. Prva skupina s 5700 oklepljenimi jezdecami navsezadnje predstavlja le okrog 14 odstotkov celotne vojske. Precej številčnejše je zastopana lahka konjenica z 8000 huzarji in 600 samostrelci na konjih, skupno nekaj manj kot 21 odstotkov.

Tako izrazit poudarek na konjeniških enotah nedvomno kaže na konservativen pristop k vojskovanju, a sam po sebi ne bi deloval zares anahronistično. Ne glede na izjemen napredek pehote, zmagovito taktično formulo suličarskih formacij in vse večjo vlogo ognjenega orožja konjenica na prehodu v novi vek še zdaleč ni izgubila iz evropskih armad. Prav na krvavih bojiščih v Italiji je ob koncu 15. stoletja doživela nov zagon in vsaj za naslednjih 50 let obdržala upravičen sloves osrednjega ofenzivnega rodu oboroženih sil.

Da suličarske falange, topovi in arkebuze oklepljenih konjenikov niso kar na lepem potisnili težko oklepljenih jezdecov na smetišče zgodovine, pokaže že

¹⁰² Karajan, *FRA I/I*, str. 73; Schönherr, *Der Krieg*, str. 33–38; Wiesflecker, *Kaiser ... Seine Persönlichkeit*, str. 25; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 51–55; Niederstätter, *Österreichische Geschichte*, str. 371; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 91–93.

¹⁰³ Schönherr, *Der Krieg*, str. 46–49, 54–55; Taylor, *The Art*, str. 93–96, 139–143; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 55–60; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 94–95.

Slika 7: Maksimiljan (ali pa morda njegov sin Filip Lepi) na čelu težke konjenice pred obzidjem obleganega mesta (Der Weiß Kunig, sl. 83).

Fig. 7: Maximilian (or possibly his son Philip the Fair) leading heavy cavalry in front of the walls of a besieged city (Der Weiß Kunig, Fig. 83).

kratek sprehod skozi kronologijo italijanskih vojn. Francoska armada, nesporno najmočnejša sila svojega časa, se je v prvi fazi spopadov izrazito opirala na težko konjenico, saj jo je poleg topništva dojemala kot hrbtenico ofenzivnih zmogljivosti. Ko je kralj Karel VIII. leta 1494 prvič prekoračil Alpe, je konjenica sestavljala nič manj kot dve tretjini njegovega bojnega moštva. V naslednjih desetletjih je ta delež upadel in se do sredine 16. stoletja ustalil pri približno 10 odstotkih, kljub temu pa so oklepljeni jezdecji vse dotlej obveljali za izjemno učinkovito silo, v ugodnih okoliščinah sposobno celo na lastno pest odločiti bitko. Primerljive kombinacije mobilnosti in udarne moči ni zagotavljal noben drug rod oboroženih sil, zato ne preseneča, da je podobnemu konceptu sledila španska vojska. Kljub neprimerno

nižji kakovosti lastne težke konjenice – po drugi strani pa prednosti izjemno učinkovite domače pehote – so tudi Španci v Italiji sprva vzdrževali armade, v katerih je delež konjenice znašal okrog 20 odstotkov in je šele čez čas padel na 10 odstotkov ali manj.¹⁰⁴

Razmere v habsburških deželah so bile kvečjemu še bolj naklonjene novačenju konjenice. Vojaška organizacija, ki jo je Maksimiljan I. podedoval od svojih predhodnikov, je bila v številnih pogledih zastarela, imela pa je vsaj eno izrazito pozitivno plat. Še vedno zelo živa, v osnovi fevdalna tradicija plemiške vojaške službe je habsburški dinastiji zagotavljala pritek dobro izurjene, solidno opremljene in učinkovite težke konjenice. Po mnenju neodvisnih opazovalcev je ta sicer nekoliko zaostajala za francoskimi in italijanskimi tekmeci, saj je v primerjavi z njimi izkazala manj inovativnosti pri iskanju taktičnih rešitev in je bila tudi lažje oklepljena, zlasti v smislu slabše oklepne zaščite konjev. Toda to so bile razmeroma drobne, vse prej kot usodne pomanjkljivosti. Da bi jih odpravil, je Maksimiljan načrtno posnemal zglede elitne francoske formacije *gendarmes*, stalne enote vrhunsko izurjenih bojevnikov z najboljšo zaščitno opremo in težko oklepljenimi bojnimi konji. Globljim organizacijskim spremembam pa se je izogibal, saj je že takratna ureditev pretežno zadoščala aktualnim potrebam.¹⁰⁵

Položaj habsburških dežel je pri novačenju kakovostne konjenice imel še eno pomembno prednost, saj je ponujal neposreden stik z bogato vojaško tradicijo Panonske nižine in Balkana. Ogrski prostor je že v visokem srednjem veku nastopal kot rezervoar prvovrstne lahke konjenice. V času Matije Korvina so ta rod vojske utelešali huzarji, razmeroma lahko oklepljeni jezdec, opremljeni s kopjem in drugim hladnim orožjem za boj od blizu. Lahka konjenica se je na Zahodu širše uveljavila šele ob koncu srednjega veka. Maksimiljan I. je sodil med prve evropske vladarje, ki so lahko konjenico vgradili v sistem svojih oboroženih sil kot dopolnilo težkim oklepnikom. Pri novačenju huzarjev se je habsburški vladar opiral predvsem na ogrske in hrvaške najemnike, prekaljene v bojih s Turki. Podobne enote so na začetku 16. stoletja novačile tudi italijanske države. V beneški službi so se posebej odlikovali stradioti, izvorno večinoma iz Albanije oziroma jugozahodnega Balkana.¹⁰⁶

Poleg huzarjev na načrtu nastopa še ena veja lahke konjenice, in sicer 600 samostrelcev na konjih. Ta maloštevilni podporni rod je razdeljen v dve krili in varuje jedro težko oklepljenih konjenikov. Njegov namen je jasen – spremljati težko konjenico in ji po potrebi zagotoviti strelno podporo. V pehotni oborožitvi je samostrele do konca 15. stoletja že odločno zasenčilo ognjeno orožje. Precej uspešneje so se v nemškem prostoru vsaj do dvajsetih let 16. stoletja obdržali kot specialistično orožje lahkih konjenikov, saj so bili preprostejši za uporabo v sedlu kot zgodnji ročni topovi ali arkebuze na lunto. Po drugi strani je to morda še en odraz vojaške konservativnosti, če pomislimo na uspešne italijanske poskuse z

¹⁰⁴ Taylor, *The Art*, str. 61–69; Hall, *Weapons*, str. 185–186, 188–200; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 176.

¹⁰⁵ Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, str. 97–121.

¹⁰⁶ Contamine, *War*, str. 128–129; Hall, *Weapons*, str. 72–75; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 180–181.

uvajanjem ognjenega orožja v konjenico že od konca 15. stoletja; prav ta inovacija naj bi denimo beneški lahki konjenici leta 1510 v Furlaniji prinesla vrsto zmag nad habsburškimi vrstniki. Kakorkoli že, ognjeno orožje se je v konjeniško oborožitev širše prebilo šele sredi 16. stoletja, z uveljavitvijo karabink in pištol s kolesnim netilnim mehanizmom.¹⁰⁷

Podoba pehotnih sil, označenih na načrtu, se dobro ujema s strukturo enot, ki bi jih na začetku 16. stoletja pričakovali pri vojskah iz srednje Evrope. Njeno hrbtenico sestavlja 22.000 landsknehtov, najemniških pešakov. Njihova oborožitev ni posebej določena, a so v njej gotovo izrazito prevladovale 5 do 6 metrov dolge sulice ob manjšem deležu helebard. Na bojnem polju nastopajo v kvadratnih ali pravokotnih formacijah s tri do štiri tisoč možmi. Ta koncept temelji na izvorno švicarski pehotni taktiki, a hkrati že nakazuje postopni prehod proti standardiziranim karejem suličarjev in strelcev, ki so se v evropskih armadah uveljavili v drugi polovici 16. stoletja.¹⁰⁸

Odstotek pešakov, oboroženih z ognjenim orožjem, je precej nizek po merilih zgodnjega 16. stoletja – 19 odstotkov ali 4200 strelcev ob 22.000 najemniških suličarjih. Na ravni celotne armade arkebuzirji tako predstavljajo komaj desetino moštva. Podobno kot je bilo opaziti že pri vlogi konjenice, takšna struktura pehotnih enot spominja na nekoliko starejše čase, vendar te navidezne diskrepance ni težko pojasniti. Vojske, nanovačene v srednji Evropi, so v tem času še sorazmerno zaostajale pri integraciji lahkega ognjenega orožja. To je postalo posebej očitno v prvih dveh desetletjih italijanskih vojn, ko je taktični pomen arkebuzirjev v splošnem skokovito porasel. Novemu trendu so se najhitreje prilagodili španski vojskovodje, za Maksimiljana pa je to pomenilo velik izziv. Med »nemško« pehoto tega časa arkebuza ni bila posebej priljubljena niti ne zelo razširjeno orožje, saj je bila z njim praviloma opremljena le šestnajstina ali največ osmina moštva, dobrih 6 do 12 odstotkov. Maksimiljan se je te pomanjkljivosti zavedal in si tudi zelo prizadeval za tehnološko posodobitev svojih enot. S tem je bila ne nazadnje povezana širša uvedba najnovjših lahkih arkebus z netilnim mehanizmom na lunto po italijanskem zgledu. Kljub temu mu ni uspelo povsem dohietiti tekmecev niti na kvantitativni, kaj šele kvalitativni ravni – še leta 1510 so se habsburškim arkebuzirjem v Italiji odkrito posmehovali, saj menda niso bili dovolj večji svojega orožja.¹⁰⁹

Glede na povedano je delež strelcev na načrtu iz Nadškofjskega arhiva celo večji, kot je bilo sicer ob začetku beneške vojne značilno za vojske iz habsburških dežel. Že desetletje ali dve pozneje so se razmere korenito spremenile. Španski *tercios*, novi model pehote, ki je zasenčil Švicarje in po katerem so se od tridesetih let 16. stoletja zgledovale evropske armade, je vključeval občutno večji delež strelcev. Arkebuzirji in mušketirji so sprva sestavljali približno tretjino moštva

¹⁰⁷ Taylor, *The Art*, str. 35; Hall, *Weapons*, str. 71.

¹⁰⁸ Taylor, *The Art*, str. 29–38; Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 231–236; Eltis, *The Military Revolution*, str. 48–53; Hall, *Weapons*, str. 172–176, 225–226.

¹⁰⁹ Boheim, *Die Zeugbücher I*, str. 109–199; Boheim, *Die Zeugbücher II*; Taylor, *The Art*, str. 41–58; Kurzman, *Kaiser Maximilian I.*, str. 125–138; Hall, *Weapons*, str. 172–176; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 179–180.

v takšnih pehotnih formacijah, do začetka 17. stoletja pa se je njihovo število v splošnem izenačilo s suličarji.¹¹⁰

O vrsti in količini topništva, vključeni v formacijo, iz dokumenta ni mogoče razbrati ničesar. Zabeležen je le njegov položaj na krilih vojske. O topniških enotah torej nimamo podrobnejših podatkov, a nikakor ne zato, ker bi v očeh tedanjih vojskovodij veljale za nepomembne. Prej nasprotno, saj se je topništvo v zgodnjem 16. stoletju v večini evropskih armad uveljavilo kot tehnološko najprestižnejši, zelo cenjen rod oboroženih sil. Toda za razliko od pehote in konjenice so imeli v njem vodilno vlogo specialisti iz pretežno civilnega, obrtnega okolja. To je posebej opazno pri družbenem statusu topniških specialistov, saj so jih ob koncu srednjega veka dojemali v prvi vrsti kot vrhunske tehnične strokovnjake, ne pa vojake. Zato pripadnikov topništva navadno niso šteli med bojno moštvo, temveč so sestavljali posebno kasto.¹¹¹

Taktični pristopi

Slika 8: Pehotno vojskovanje »po češko« – Behamisch facht na Burgkmairjevem lesorezu (*Der Weiß Kunig*, sl. 175).

Fig. 8: “Bohemian-style” infantry fighting – Behamisch facht on Burgkmair’s woodcut (*Der Weiß Kunig*, Fig. 175).

¹¹⁰ Hall, *Weapons*, str. 178–179, 184; Eltis, *The Military Revolution*, str. 44.

¹¹¹ Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, str. 123–124, 150; Hall, *Weapons*, str. 87–100; Smith, *The Technology*; Smith, *All Manner*; Smith, DeVries, *The Artillery*, str. 10–54, 316–318; Lazar, *Poznosrednjeveško topništvo*, str. 130–177; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 187.

Načrt po naravi grafičnega prikaza kaže bojno formacijo v statičnem položaju. Kljub temu je iz razporeditve enot mogoče vsaj do določene stopnje sklepati, kako naj bi ta armada delovala v spopadu s sovražnikom. Bistveni element, ki vpliva na to delovanje, je *Wagenburg*, linija improviziranih utrdb iz skupaj sklenjenih vozov, s katero je formacija zavarovana na treh straneh. Tako po eni strani preprečuje nevarnost sovražnega napada v boke ali hrbte, po drugi strani pa omejuje gibanje lastnih čet, saj dopušča edinole frontalni premik.

Koncept poljskih utrdb iz vozov se je zelo uspešno uveljavil med husitskimi vojnami na Češkem v drugi četrtini 15. stoletja.¹¹² V naslednjih desetletjih so ga posvojili tudi drugod po srednji in vzhodni Evropi, še posebej v vzhodnoalpskem in ogrskem prostoru. Vsaj do časa okrog leta 1500 je ta taktična prvina ostala zaščitni znak srednjeevropskih vojsk in na bojnih poljih večkrat potrdila svojo vrednost. Maksimiljan Habsburški jo je koristno uporabil še kot nadvojvoda v prvi bitki pri Guinegatu leta 1479. Tedaj je v spopadu proti francoski vojski habsburška težka konjenica doživela poraz, a je Maksimiljan svoje enote zavaroval z utrdbo iz vozov »po avstrijskem in češkem zgledu«. To mu je omogočilo, da je zaustavil sovražni prodor in s pehoto izbojeval pomembno zmago.¹¹³

Tabori in poljske utrdbe so ostali pomemben člen vojskovanja v habsburških deželah tudi še po prelomu v 16. stoletje. Filip iz Kleveja jim v svojem priročniku posveti veliko prostora, saj jih dojema kot prvovrstno sredstvo za zaščito vojske med pohodom, pa tudi kot učinkovito rešitev za zavarovanje bokov med spopadom na bojnem polju.¹¹⁴ Kako velik pomen jim je ob izbruhu spopada z Benetkami pripisoval Maksimiljan, je razvidno iz njegovih ukazov, izdanih tretjega marca 1508, ko je podrejenim poveljnikom nenavadno minuciozno naročal, kako naj se odzovejo s svojimi kontingenti. To pisanje, sicer svojevrsten dokaz Maksimiljanovega pretirano drobnjakarskega nagnjenja do vodenja vojaških operacij na mikroravni, je posebej zanimivo zato, ker poleg drugih logističnih priprav odreja gradnjo taborov na primernih mestih. Očitno je bil poglobitveni cilj tega ukrepa habsburškim silam zagotoviti varno zatočišče v primeru beneške protiofenzive. Bržkone iz podobnih vzgibov je dal Maksimiljan leto kasneje pripraviti obrambne okope v Bovcu, da bi zavaroval občutljivo strateško točko pred morebitnim napadom skozi Kanalsko dolino.¹¹⁵

Položaj vojske na načrtu iz Nadškofijskega arhiva zaradi tabora iz vozov deluje povsem statično, defenzivno, vendar je občutek varljiv. Jasno je, da takšna postavitve vojske sovražnika vabi v frontalni napad. Če je nasprotnik dovolj naiven, da se odloči za to možnost, bo zakorakal v past. Še preden doseže prvo linijo moštva, ga bo pričakala četica »odpisanih«, pripravljenih na samomorilsko akcijo. Kako natanko naj bi bili opremljeni, iz načrta ni razvidno. Filip Seldeneck je za takšne naloge predlagal strelce na konjih, po možnosti oborožene z ognjenim

¹¹² Fudge, *The Crusade*, št. 13, str. 36–49; št. 14, str. 39–40; št. 21, str. 54; št. 48, str. 100; št. 96, str. 165–167; Chmel, *Materialien I/2*, št. LXXXIX, 22. november 1446, Dunaj.

¹¹³ Wiesflecker, *Kaiser ... Seine Persönlichkeit*, str. 6.

¹¹⁴ Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 286–290.

¹¹⁵ Chmel, *Urkunden*, št. CCXXI, 3. marec 1508; Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, str. 79.

orožjem – čeprav bi jih sam namestil na levo krilo namesto v sredino formacije.¹¹⁶ Kakorkoli že, takšna gruča mož v nobenem primeru ne bi mogla dolgo kljubovati napadu veliko večjih sil, bi pa vsaj začasno zavrla njihov prodor in v sovražnih vrstah morda zasekala nevarne vrzeli.

K temu bi pripomoglo tudi delovanje poljskega topništva. Da bi ga lahko čim bolje izkoristili na bojnem polju, so ga poznosrednjeveški vojskovodje najpogosteje namestili vzdolž čela enot. V tej vlogi je bilo navadno uporabno le kratek čas, morda za nekaj salv, dokler ni prišlo do neposrednega stika s sovražnimi četami.¹¹⁷ Zgostitev topniških baterij na skrajna prednja kraka kril, kot je opazno v našem primeru, je dosegla vsaj dve pomembni prednosti. Tista polovica topništva, usmerjena nazaj, je z ognjem pokrivala hrbtno stran formacije. Na ta način je sovražnim enotam preprečevala prosto manevriranje in poskuse obkolitve. Druga polovica baterij, zasukana naprej, pa je z navzkrižnim ognjem pokrivala celotno frontno črto, ne da bi ovirala prehod glavnini lastnih sil. Na ta način je vsaj teoretično zagotavljala uporabno podporo v času celotnega spopada.

Zaradi razmeroma majhne natančnosti in kratkega uporabnega dometa tedanjega ognjenega orožja še tako močno topništvo v defenzivi ne bi zmoglo preprečiti nasprotnikovih premikov. Bi pa zlasti gosto urejenim pehotnim formacijam prizadejalo občutne žrtve, in to tem bolj, kolikor bi se strelna razdalja krajšala. O dejanski učinkovitosti topovskega ognja na začetku 16. stoletja nimamo veliko objektivnih podatkov, vendar jo lahko vsaj posredno ocenimo na podlagi poznejših izkušenj in strokovne literature. Sredi 19. stoletja, ob koncu dobe gladkocevni topov na masivne železne krogle, so učinkoviti domet poljskega topništva ocenjevali na okrog 1000 metrov. Na oddaljenosti približno 600 metrov je topniški ogenj postal zelo smrtonosen, še bolj pa se je njegov učinek stopnjeval na krajših razdaljah z uporabo kartečnega polnjenja.¹¹⁸ Tehnološke zmogljivosti topništva v Maksimiljanovem času niso bile bistveno drugačne, zato bi bila takšna slika verjetno precej blizu realnosti zgodnjega 16. stoletja.

Do tu se bojni načrt iz Nadškofijskega arhiva presenetljivo natančno ujema s priporočili, ki jih je v svoji knjigi nekaj let pozneje zapisal Filip iz Kleveja. Oba vira predpisujeta uporabo utrdbe iz vozov za zaščito formacije, *verlorener Haufen* v ospredju in namestitev topništva na krila.¹¹⁹ Ključna razlika pa se pokaže v sestavi prve bojne linije. Njen osrednji del je na načrtu iz Nadškofijskega arhiva sestavljen iz treh enot s po 1500 težko oklepljenimi konjeniki. To ne govori le o dojemanju težke konjenice kot najpomembnejšega člana armade, temveč tudi povsem jasno kaže, da je formacija na skici v resnici namenjena ofenzivnemu delovanju. Njen namen je sovražnika zvabiti bližje, morda celo premamiti v frontalni napad, a ga uničiti s konjeniškim naskokom takoj, ko pride na primerno oddaljenost.

Takšna filozofija očitno odstopa od običajne taktične razporeditve svojega časa – in pravzaprav celotne predindustrijske dobe. (Težka) konjenica je po naravi

¹¹⁶ Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 260.

¹¹⁷ Taylor, *The Art*, str. 99–101; Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 248.

¹¹⁸ Contamine, *War*, str. 198–200; Taylor, *The Art*, str. 101; Hall, *Weapons*, str. 152–153.

¹¹⁹ Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 286–290.

ofenzivni rod vojske, povsem neprimeren za statično obrambo. Njeni ključni prednosti, hitrost in udarno moč, je mogoče izkoristiti izključno v manevru oziroma napadu.¹²⁰ Zato so jo vojskovodje navadno postavili na krila vojske, da bi konjenici omogočili prosto manevriranje, obkolitev sovražnika ali udar z boka. Center bojne formacije pa je navadno zavzela gosta pehotna formacija, podprta s strelnim orožjem. V njenem zavetju se je po potrebi lahko reorganizirala tudi konjenica, denimo v primeru neuspešnega naskoka. Temu načelu so ob koncu srednjega veka sledili tudi najdrznejši vojaški inovatorji, kot je bil burgundski vojvoda Karel Drzni.¹²¹

Snovalec našega načrta se je zagotovo zavedal koristnosti konjenice na krilih. Zato je tja, neposredno ob topniške baterije, na vsakem boku namestil po 3000 lahko oboroženih huzarjev. Toda centralna vloga težke konjenice v njegovem razmišljanju se kaže tudi v drugi liniji, saj je njena sredina prav tako sestavljena iz kontingenta težkih oklepnikov, na desni strani zavarovanega še s huzarji. Težka konjenica na formaciji torej nastopa kot udarna pest, pripravljena za frontalni udarec, ostali rodovi vojske pa se zdijo v podrejeni vlogi. Tak pristop k taktiki je na prvi pogled težko združljiv z defenzivnim načelom utrdbe iz vozov. Konceptualno prej spominja na klasično visokosrednjeveško prakso frontalnega naskoka z dvema ali tremi zaporednimi valovi oklepljene konjenice. Zadnji je ob tem prevzel funkcijo rezerve in jo je praviloma – enako kot na naši skici – vodil sam poveljnik vojske.¹²²

Kako bi se v času okrog leta 1500 bojevala značilna srednjeevropska vojska, pokaže primerjava s sočasno teoretsko literaturo. Seldeneck je enako kot avtor načrta iz Nadškofijskega arhiva priporočal delitev vojske na dve zaporedni liniji; druga je imela ob tem funkcijo rezerve pod vodstvom vrhovnega poveljnika. Toda s tem je bližnjih podobnosti konec. Seldeneck je namreč pod švicarskim vplivom zagovarjal uporabo asimetrične pehotne formacije suličarjev in helebardirjev, s strelci na krilih oziroma zgoščenih zlasti na levem boku. To je bilo po njegovem videnju tisto jedro armade, ki bi z (ofenzivnim) manevrom odločilo bitko. Konjenici pa je bila odmerjena sekundarna vloga; namesto frontalnega naskoka naj bi se osredotočila zlasti na delovanje na krilih.¹²³

Filip iz Kleveja je v svojih razmišljanjih bližje našemu načrtu, a ne v vseh točkah. Za zaščito bokov se opira na ovire iz vozov in podporo topništva, njegovi taktični razporedi pa so izrazito usmerjeni v napad. Čeprav omenja različne oblike bojnih formacij, od klinaste do polmesečaste in pravokotne, je njihov osrednji element vedno znova pehota. Suličarji in helebardirji so osrednji del enot, s katerimi namerava predreti sovražne vrste. Na bokih jim pomagajo tudi strelci, a si od njihovega prispevka očitno ne gre obetati veliko. Konjenica je v tem razporedu nameščena na desnem krilu, nekoliko zadaj za prvo linijo pehote. Njen naskok je uperjen proti sovražnikovi levici, toda odločilno vlogo ima vendarle napad pehote. Vojvoda Filip se sicer zaveda, da je marsikdaj smiselno vojsko razdeliti na dva dela in drugo linijo obdržati za primer rezerve. Toda v njegovih izkušnjah se

¹²⁰ Prim. Nolan, Coulston, *Cavalry*.

¹²¹ Taylor, *The Art*, str. 108–110; Contamine, *War*, str. 229–237.

¹²² Contamine, *War*, str. 229–230; Verbruggen, *The Art*, str. 87, 209–211, 217–221.

¹²³ Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 246–251, 258, 260–262.

vendarle kaže logika neustrašnih švicarskih najemnikov – namesto drobljenja sil je bolje zgostiti vse moči v eni sami gosti udarni formaciji in sovražnika pregaziti v neustavljivem naskoku.¹²⁴

Potek spopada

Kako natanko naj bi se razvil napad po viziji načrta iz Nadškofijskega arhiva, ni mogoče z gotovostjo pojasniti, a lahko vsaj nakažemo nekaj mogočih rešitev. Če nasprotnik povede svoje sile v frontalni naskok, ga najprej pričakata topniška baraža in četa »odpisanih«. Tu bo napad že izgubil zagon, sovražna formacija pa se bo ob tem razrahljala. Na ta trenutek čaka naš vojskovodja, vse dotlej čakajoč v zavetju utrjenega tabora. V srce sovražne vojske bo uperil naskok težke konjenice. Medtem ko se oklepniki poženejo v dir, jih na bokih spremljajo samostrelci na konjih. Njihova naloga je iz neposredne bližine sprožiti vsaj eno salvo puščic v sovražne vrste, po možnosti z boka; tudi to je odlična metoda, kako v gosti formaciji prebiti vrzeli. Nato se lahko umaknejo in ponovno napnejo svoje orožje ali pa se – kot zagovarja Seldeneck – poženejo v bočni napad na sovražnika s hladnim orožjem.¹²⁵

Pehota ima prav tako dve možnosti. Lahko se sama vključi v metež ali pa vztraja v bolj ali manj statičnem položaju, v katerem preprečuje sovražniku napade z boka. Tudi če ostane na izhodiščni liniji, lahko po zaslugi ognjene podpore strelcev in topništva nevarno ogrozi premike sovražnih čet v svoji bližini. Na krilih je pehotna formacija dovolj močna, da lahko zavaruje topništvo pred nenadnim napadom. Tu pa sta navsezadnje nameščena še velika kontingenta huzarjev, najmobilnejšega roda vojske, ki je kot nalašč za manevriranje na bokih, celo za obkolitev sovražne armade ali bliskoviti naskok na nezavarovani pratež.

Če načrt spodleti, na pomoč priskoči druga linija. Injekcija svežih enot na pravo mesto lahko odločilno pripomore k zmagi. Pri tem ne gre prezreti moralne vloge poveljnika – v tem primeru celo vladarja – ki se v kritičnem trenutku zažene v metež na čelu najzvestejšega moštva. Kot brez dlake na jeziku pojasni Seldeneck, druga linija opravlja še eno uporabno, čeprav manj prestižno nalogo, saj morebitnim dezertertjem iz prvih bojnih vrst preprečuje pobeg, ko se metež zares razgreje.¹²⁶

Glavno breme boja od blizu je torej nedvoumno na težko oklepljeni konjenici. Kljub odlični zaščitni opreми in urjenju so njeni pripadniki izpostavljeni veliki nevarnosti. Še bolj so ogroženi njihovi konji; celo tisti, ki jih varuje kovinski oklep, so zelo ranljivi in jih ni težko onesposobiti. Prav tako kot od njih zahteva Filip Seldeneck, tudi na našem načrtu konjski hlapci budno čakajo v ozadju, da bojevnikom po potrebi nudijo pomoč. Ranjene jezdece umaknejo na varno, tistim, ki so izgubili konja ali del opreme, nemudoma zagotovijo zamenjavo. V skrajni sili lahko to pomožno osebje tudi samo poprime za orožje.¹²⁷

¹²⁴ Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 286–290.

¹²⁵ Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 254, 258.

¹²⁶ Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 246–251, 258, 260–262.

¹²⁷ Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 248, 257.

Tak razplet dogodkov bi bil seveda idealen, a bi se v manj ugodnih okoliščinah lahko zasukal tudi zelo drugače. Kot pravi znani vojaški rek, noben načrt ne vzdrži dlje od prvega stika s sovražnikom. Kako učinkovita bi bila zamišljena formacija v praksi, posredno priča več primerov odmevnih bitk na vrhuncu italijanskih vojn. Med odločilnimi spopadi na italijanskih bojiščih prve četrtine 16. stoletja so najmanj štirje potekali po podobnem konceptu, kot ga kaže načrt iz Nadškofijskega arhiva – Ravenna (1512), Marignano (1515), Bicocca (1522) in Pavia (1525). Vsem je bilo skupno, da se je ena od udeleženih armad pred začetkom bitke zaprla v utrjeni tabor, druga pa jo je poskusila uničiti v naskoku. Bojevanje v zavetju tabora ali poljskih utrdb je branilcem načeloma zagotavljalo veliko prednost, saj so lahko optimalno izkoristili zmogljivosti svoje pehote in ognjenega orožja. To je bila še posebej učinkovita rešitev za armade, katerih konjenica je po moči zaostajala za sovražnikovo in bi bila zato v primeru spopada na odprtem zemljišču v podrejenem položaju.¹²⁸

Avtor načrta iz Nadškofijskega arhiva očitno ni razmišljal na tak način. Kar tretjina njegove hipotetične vojske je bila sestavljena iz konjenice. Zato bi lahko domnevali, da mu bo ljubša svoboda manevra na bojnem polju, a se je vseeno raje oprl na zavetje utrjenega tabora. Podobno se je na začetku leta 1525 primerilo Francozom, čeprav bolj zaradi spleta okoliščin kot zavestnih odločitev. Tedaj je francoska armada pod poveljstvom kralja Franca I. oblegala Pavio, medtem ko so ji hitele naproti sovražne habsburške čete, da bi razbremenile mesto. Francoska vojska, dobro zavarovana na obrambnih položajih, je bila številčno približno enakovredna sovražni, vsaj v konjenici in topništvu pa jih je celo odločno prekašala. Toda prihod habsburških čet jih je zgodaj zjutraj 24. februarja povsem presenetil. V kritičnem trenutku je Franc I. svoje oklepnike povedel iz tabora v naskok na sovražno konjenico. Francoski jezdeci so v tem dvoboju slavili zmago, vendar je njihov premik zastrl pogled lastnim strelcem in topništvu v ozadju. Brez učinkovite podpore ognjenega orožja je francosko konjenico obkolila in uničila habsburška pehota; v ujetništvo je padel sam Franc I.¹²⁹

Poraz pri Pavii je bil predvsem posledica francoskih taktičnih napak in premalo usklajenega delovanja različnih rodov. A tudi sicer koncept poljskih utrdb ni bil brez pomanjkljivosti. Najočitnejša slabost statičnih obrambnih formacij, značilnih za evropsko vojskovanje v poznem srednjem veku, je bila njihova ranljivost za obstreljevanje od daleč. Zlasti razvoj zmogljivega, mobilnega poljskega topništva je proti koncu 15. stoletja ponudil učinkovit odgovor na husitski *Wagenburg* in njegove poznejše izpeljanke. Tega se je gotovo zavedal tudi sam Maksimiljan, saj ga je leta 1504 dodobra izučila bitka pri Wenzenbachu. Tod se je habsburška vojska spopadla z močnim kontingentom čeških najemnikov, postavljenih v trdno obrambno formacijo. Maksimiljan jo je najprej nespametno poskušal predreti z brezplodnim konjeniškim naskokom, v katerem bi skoraj izgubil življenje, vendar

¹²⁸ Prim. Taylor, *The Art*, str. 78–80, 101.

¹²⁹ Taylor, *The Art*, str. 79–80, 150–152; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 150–152, 177, 179, 211.

je usodo spopada nato odločilo uspešno posredovanje njegovih landsknehtov, podprtih s topništvom in ognjenim orožjem.¹³⁰

Lekcija tega in drugih podobnih spopadov je očitna. Dokler je napadalec sovražno obrambno formacijo, oprto na vozove ali poljske utrdbe, poskušal predreti z golo silo frontalnega napada, morda celo s konjeniški naskoki, so bile možnosti za uspeh minimalne. To so v Italiji dodobra izkusili Francozi in Švicarji, ko so leta 1522 pri Bicocci svojo premoč nespretno zapravili v naskokih na odlično vkopane obrambne položaje sovražne vojske. Brez topniške priprave in usklajenega delovanja različnih rodov so napadalci utrpeli strahotne žrtve, še posebej zaradi učinkovitega zapornega ognja španskih arkebuzirjev.¹³¹

Bitka pri Bicocci se je v zgodovino zapisala kot skrajni opomin, da švicarska taktika brezkompromisnega prodora v gosti formaciji ne more več delovati brez ustrezne podpore drugih rodov, še posebej ognjenega orožja. Podobno opozorilo so Švicarji dobili že leta 1515, ko so poskusili z nenadnim popoldanskim napadom pregaziti francosko vojsko, utaborjeno pri Marignano. Tudi v tem primeru je utrjeni tabor potrdil svojo vrednost. Francoskim četam je omogočil, da kljub presenečenju preživijo prvi napad, naslednjega dne pa je njihovo topništvo uspešno zadrževalo Švicarje, dokler jih ni v dokončni umik prisilil prihod zavezniške beneške konjenice.¹³²

Toda s treznejšim taktičnim pristopom bi se vojna sreča lahko obrnila drugače. Bitka pri Raveni aprila 1512 jasno kaže, da je lahko ognjeno orožje vsaj toliko kot k učinkoviti obrambi utrjenih položajev pripomoglo k njihovem uničenju. Ko se je pretežno iz španskih enot sestavljena vojska svete lige pred Raveno zaprla v tabor, se je nehote ujela v past. Francosko topništvo jo je namreč začelo obstreljevati iz dveh smeri. Navzkrižni ogenj je bil tako uničujoč, da je branilce sčasoma prisilil v obupan izpad. Toda njihova dezorganizirana konjenica se na odprtem ni mogla kosati s francoskimi oklepniki. Španska pehota je pogumno poskusila obraniti tabor, vendar ji niti v zavetju okopov in vozov ni uspelo preprečiti krvavega poraza, ko so jo francoske čete obkolile in uničile v metežu.¹³³

Zgornji primeri pomenljivo opisujejo, kaj se je v resnici dogajalo na italijanskih bojiščih – in to v situacijah, zelo podobnih tisti na našem načrtu. Njegov avtor torej zagotovo ni bil fantast, ki bi izumljal popolnoma nove, revolucionarne rešitve. Kvečjemu nasprotno, saj so bile vse pglavitne prvine, na katerih temelji njegova bojna formacija, dobro znane in v zgodnjem 16. stoletju tudi temeljito preizkušene. Naš bojni načrt bi bil v praksi torej gotovo izvedljiv. Seveda pa ni mogoče reči, ali bi vojskovodji v resnici zagotavljal uspeh; to bi bilo navsezadnje odvisno predvsem od pravilne taktične izvedbe in ne toliko od načrta samega po sebi.

¹³⁰ Tresp, *Söldner*, str. 74–75, 81, 85–90, 128–130.

¹³¹ Taylor, *The Art*, str. 79, 125–126; Hall, *Weapons*, str. 172–176; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 143–144, 179, 211.

¹³² Taylor, *The Art*, str. 101, 123–125; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 150–153, 235–239; Kurzmann, *Kaiser Maximilian I.*, str. 89–92; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 128–130, 179, 191, 195, 213.

¹³³ Taylor, *The Art*, str. 99–100, 119–122, 185–199; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, str. 96–101; Mallett, Shaw, *The Italian Wars*, str. 106–108, 183, 195.

Slika 9: Značilna podoba evropskega vojskovanja v zgodnjem 16. stoletju: spopad pehotnih formacij (Der Weiß Kunig, sl. 109).

Fig. 9: A typical depiction of European warfare in the early 16th century: a battle of infantry formations (Der Weiß Kunig, Fig. 109).

Čas in namen nastanka načrta

Po zgornji diskusiji je kontekst zanimivega dokumenta iz Nadškofijskega arhiva bržkone dovolj jasen, da se lahko vrnemo na začetek in poskusimo pojasniti, kdaj in kako je sploh nastal. Zdi se, da njegov pisec ni bil zgolj mojster vojne teorije, ki bi neobremenjeno razpravljal o vrlinah optimalne razporeditve enot na bojnem polju. Očitno je imel pred očmi realno vojaško situacijo, saj sta struktura in številčno stanje posameznih enot natančno določena. V upodobljeni armadi ne nastopajo zgolj generični rodovi vojske, temveč tipi enot, značilni posebej za habsburško srednjo Evropo. Enako velja za *Wagenburg*, tipični taktični element, domač prav v tem prostoru. Tako postane jasno, da se načrt lahko nanaša le na vojsko habsburškega vladarja.

Kljub temu dokumenta ne moremo trdno povezati s konkretnim bojiščem ali celo dejanskim spopadom. Ne le, da na načrtu ni zabeleženih nobenih krajevnih imen, tudi nobenega drugega zaznamka ni, ki bi kakorkoli kazal na konfiguracijo zemljišča, to pa je odločilni podatek, ki bi ga moral neposredno pred bitko upoštevati vsak vojskovodja. To nas napeljuje k sklepu, da je skica verjetno nastala ob pripravah na velikopotezne vojne operacije, ko kraj spopada še ni bil določen, a je bilo kljub temu pričakovati, da se bo habsburška armada določene sestave in števila moštva pomerila s sovražnikom v veliki bitki.

Kdaj je načrt nastal, je po eni strani razvidno iz konteksta arhivskega gradiva, med katerim se je znašel. Ta nakazuje, da je treba dokument kronološko umestiti v obdobje priprav na vojno z Benetkami ali prvo fazo spopadov, najkasneje do leta 1510. Obstaja pa vsaj še en namig, ki pritrjuje takšni dataciji; pravzaprav jo celo zoži v leto 1507 oziroma najkasneje do začetka februarja 1508. Vrhovni poveljnik hipotetične armade, upodobljene na načrtu, je namreč sam vladar, nameščen v rezervi 1200 oklepljenih konjenikov v drugi liniji bojne formacije. Njegov položaj je označen s krono in pripisom *Rex*. Ker kombinacija specifično srednjeevropskih enot in taktičnih prvin dokazuje, da gre za vojsko iz habsburškega prostora, ta vojskovodja očitno ne bi mogel biti nihče drug kot Maksimiljan I. Toda »zadnji vitez« je bil vsaj od 4. februarja 1508 cesar, ne več zgolj kralj. Odtlej so ga sodelavci in podložniki dosledno naslavljali s cesarskim nazivom, zato lahko sklepamo, da je načrt nastal pred oklicem v Trentu, če je imel avtor načrta pred očmi konkretno vladarsko osebo – in glede na vse druge detajle, navedene v skici, ni veliko razlogov, da bi morali o tem dvomiti.

Tudi če temu argumentu ne pripisujemo odločilnega pomena, sosledje dogajanja pretežno podpira datacijo v predvečer beneške vojne, morda še najverjetneje v čas zbora v Konstanci. Tedaj Maksimiljanovega optimizma še niso skalili neuresničeni sklepi stanov, uborni odzivi vojaškega sklica in sramotni porazi na bojnem polju. Ravno nasprotno, v valu navdušenja je koval naravnost fantastične načrte o dokončnem obračunu s Francozi in Benečani hkrati. V tem kontekstu najlažje razumemo teoretično preigravanje z bojno formacijo več kot 40.000 mož – domišljijško armado, ki je daleč preseerala domet habsburškega vladarja, čeprav se mu je zdela na dosegu roke.

Shema iz Nadškofijskega arhiva se vsaj v dani obliki in razsežnostih ni nikoli prelila s papirja v prakso. Če odmislimo grandiozne načrte iz leta 1507, se je Maksimiljan v celotni karieri svojega udejstvovanja v italijanskih vojnah le trikrat ali štirikrat znašel v položaju, ko mu je za konkretno operacijo proti sovražniku uspelo zbrati vojsko več kot 10.000 mož in je sploh obstajala smiselna potreba po načrtovanju tako velike taktične formacije: prvič leta 1509 med junijsko ofenzivo in obleganjem Padove, nato maja 1510 ob pohodu v Benečijo in nazadnje spomladi 1516 ob invaziji na Milano. V nobenem od naštetih primerov ni prišlo do bitke, ki bi se razvila v skladu s situacijo na našem načrtu. Po razsežnostih udeleženi sil pa se mu je približal zgolj spopad za Padovo, a še to na račun zavezniških okrepitev.

Kaj ima z načrtom opraviti ljubljanski škof Krištof Ravbar, za zdaj lahko kvečjemu ugibamo. Morda bo odgovor na to vprašanje nekoč prinesla sistematična obdelava njegove zapuščine iz Nadškofijskega arhiva, vendar v njej vsaj ob preliminarnem pregledu nismo zasledili nobenega drugega vsebinsko sorodnega vojnoteoretskega gradiva. Škof Ravbar je kljub visokemu položaju v cerkveni hierarhiji izhajal iz izrazito vojaško usmerjenega plemiškega okolja. Da ga je vojaški poklic privlačil, zgovorno priča njegovo udejstvovanje med beneško vojno; prav v tem spopadu je večkrat potrdil svoje vodstvene in organizacijske sposobnosti. Zato lahko domnevamo, da se je živo zanimal za vojno teorijo in strategijo, v tej luči pa bi lahko bojni načrt interpretirali kot odraz njegovega strateškega razmišljanja.

Po drugi strani najdba tega dokumenta med Ravbarjevo korespondenco nika-
kor ni zanesljiv dokaz, da gre avtorstvo bojnega načrta pripisovati ljubljanskemu
škofu. Glede na številčne razsežnosti upodobljene armade in zgodovinski kontekst
je očitno, da načrta ne moremo neposredno povezovati s slovenskim prostorom in
organizacijo kranjskih (pa tudi ne dolnjeavstrijskih) deželnih enot. Vojsko takšne-
ga ranga bi lahko nanovačil izključno vladar Svetega rimskega cesarstva. Zato se
zdi bolj utemeljeno sklepati, da je dokument nastal v krogu cesarja Maksimiljana,
njegovega dvora in najožjega vojaškega vrha; v neposrednem stiku s to elito pa je
bil med beneško vojno tudi Krištof Ravbar, eden ključnih mož obrambe na beneški
»vzhodni« fronti.

Širša vojaškozgodovinska vrednost bojnega načrta iz Nadškofijskega arhiva
se skriva v tistem, kar ima povedati o srednjeevropski vojni stroki na začetku 16.
stoletja. Ne le, da gre za enega najzgodnejših, že zato izjemno dragocenih pri-
merov grafičnega prikaza bojnih formacij v Evropi – iz strukture in razporeditve
enot na načrtu je mogoče razbrati, kako bi tipična srednjeevropska armada tega
časa delovala v boju, na kakšen način bi izkoristila svoje relativne prednosti in se
soočila s sovražnikom v odprtem spopadu. O takšnih podrobnostih sočasni pisni
viri vse do sredine 16. stoletja ne povedo tako rekoč ničesar, zato je naše razume-
vanje taktike in bojnih metod evropskih vojsk iz tega obdobja zelo skromno ali
pa predmet nasprotujočih si interpretacij. Načrt iz Nadškofijskega arhiva tako v
mnogih pogledih pomaga zapolniti bele lise v našem razumevanju evropskih bojišč
na prelomu v novi vek.

Viri in literatura

Arhivski viri

BLB – Badische Landesbibliothek, Karlsruhe

Cod. Durlach 18, MRFH 10475, Vojna knjiga Filipa Seldenecka

BSB – Bayerische Staatsbibliothek, München

Clm 30150, Bellifortis Konrada Kyeserja

Cod.icon. 222, Popisi orožja Maksimiljana I.

GMN – Germanisches Museum, Nürnberg

Cod. HS. 3227a, Borilni priročnik Hanka Döbringerja

NŠAL – Nadškofijski arhiv, Ljubljana

ŠAL 1, fasc. 29/1, *Bellum Venetum*, večinoma nedatirani dokumenti v zvezi z beneško vojno.

ŠAL 1, fasc. 29/3, *Bellum Venetum*, dokumenti v zvezi z beneško vojno iz leta 1509.

ŠAL 1, fasc. 30/3, *Bellum Venetum*, dokumenti v zvezi z beneško vojno iz leta 1513.

Objavljeni viri

Carleton Munro, Dana, idr., *Statistical Documents of the Middle Ages. Original Sources of European History* III/2. – Philadelphia: Department of History of the University of Pennsylvania, 1907.

Chmel, Joseph, *Urkunden, Briefe und Actenstücke zur Geschichte Maximilians I. und seiner Zeit*. – Stuttgart: Literarischer Verein, 1845.

- , *Materialien zur österreichischen Geschichte I/2*. – Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1971.
- Dennis, George T., *Maurice's Strategikon*. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1984.
- Fudge, Thomas A., *The Crusade against Heretics in Bohemia, 1418–1437*. Crusade Texts in Translation 9. – Aldershot: Ashgate, 2002.
- Hegel, Karl, Lexer, Matthias, *Die Chroniken der fränkischen Städte. Nürnberg 3*. – Leipzig: S. Hirzel, 1864.
- Hils, Hans-Peter, *Meister Johann Liechtenauers Kunst des langen Schwertes*. Europäische Hochschulschriften 3. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften 257. – Frankfurt am Main: Lang, 1985.
- Kaeuper, Richard W., Kennedy, Elspeth, *The Book of Chivalry of Geoffroi de Charny*. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1996.
- Karajan, Theodor G. (1855), *Fontes rerum Austriacarum. Österreichische Geschichts-Quellen I, Scriptores I*. – Wien.
- Lang, Carl, ur., *Flavii Vegetii Renati Epitoma rei militaris*. Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. – Lipsia: Teubner 1885.
- Machiavelli, Niccolò, *Vladar*. Ljubljana: Slovenska matica, 2006.
- McGeer, Eric, *Sowing The Dragon's Teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century*. – Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1995.
- Pizan, Christine de, *The Book of Deeds of Arms and of Chivalry*. – University Park: Pennsylvania State University Press, 1999.
- Price, Brian R., *Ramon Lull's Book of Knighthood and Chivalry & the Anonymous Ordene de Chevalerie*. – Union City: The Chivalry Bookshelf, 2001.
- Sancin, Igor, *Mojstra Sigmunda Ringecka razlaga verzov mojstra Ioannesa Lichtenawerja. Dvobojevalski priročnik iz XV. stoletja*. – Ljubljana: Viharnik, 2010.
- Simoniti, Primož, *Postojnski grad v letu 1508 in Maksimiljan I. z vzdevkom »Leviades«*. *Zgodovinski časopis* 64/1–2, 2010, str. 116–135.
- Sullivan, Denis F., *Siegecraft. Two Tenth-Century Instructional Manuals by »Heron of Byzantium«*. – Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2000.
- Verbič, Marija, *Deželnozbornski spisi Kranjskih deželnih stanov I. 1499–1515*. Viri 1. – Ljubljana: Arhiv Socialistične republike Slovenije, 1980.
- , *Deželnozbornski spisi Kranjskih deželnih stanov II. 1516–1519*. Viri 2. – Ljubljana: Arhiv Socialistične republike Slovenije, 1986.
- Zanutto, Luigi, *Fiore di Premariacco ed i ludi e le feste marziali e civili in Friuli*. – Udine: D. del Bianco, 1907.

Literatura

- Anglo, Sydney (2000), *The Martial Arts of Renaissance Europe*. – New Haven, London: Yale University Press, 2000.
- Anglo, Sydney, *Machiavelli. The First Century. Studies in Enthusiasm, Hostility, and Irrelevance*. – Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Ayton, Andrew, Price, J. L., ur., *The Medieval Military Revolution. State, Society and Military Change in Medieval and early Modern Europe*. – London, New York: St. Martin's Press, 1995.
- Boeheim, Wendelin, *Die Zeugbücher des Kaisers Maximilian I. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses* 13/1, 1892, str. 94–201.
- , *Die Zeugbücher des Kaisers Maximilian I. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses* 15/1, 1894, str. 295–391.

- Buck, Thomas M., »Des Heiligen Reichs und Deutscher Nation Nothdurft und Obliegen«. Der Konstanzer Reichstag von 1507 und die europäische Politik. *Schriften des Vereins für Geschichte des Bodensees* 126, str. 35–57.
- Contamine, Philippe, *War in the Middle Ages*. – Oxford: Basil Blackwell, 1984.
- Cvet, David, Raziskava o Fioreju dei Liberi in njegovih razpravah, ki opisujejo L'arte dell'armizare, ok. 1410 / An Examination of Fiore dei Liberi and His Treatises Describing L'arte dell'Armizare, c. 1410. *Vojaška zgodovina* 10/1, 2009, str. 45–57.
- DeVries, Kelly, *Infantry Warfare in the Early Fourteenth Century*. – Woodbridge: Boydell Press, 1996.
- Eltis, David, *The Military Revolution in Sixteenth-Century Europe*. – London, New York: Tauris Academic Press, 1995.
- France, John, *Western Warfare in the Age of the Crusades*. – Ithaca: Cornell University Press, 1999.
- Haldon, John idr., Marching Across Anatolia. Medieval Logistics and Modeling the Mantzikert Campaign. *Dumbarton Oaks Papers* 65/66, 2011–2012, str. 209–235.
- Hall, Bert S., *Weapons & Warfare in Renaissance Europe*. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997.
- Heyck, Eduard, *Kaiser Maximilian I.* – Bielefeld, Leipzig: Velhagen & Klasing, 1898.
- Keen, Maurice, ur., *Medieval Warfare. A History*. – Oxford: Oxford University Press, 1999.
- , *Das Rittertum*. – Düsseldorf: Artemis & Winkler, 2002.
- Kosi, Miha, Vojna cesarja Maksimilijana I. z Beneško republiko med l. 1508 in 1516. Bajt, Drago (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija, 2011, str. 99.
- , *Spopad za prehode proti Jadranu in nastanek »dežele Kras«*. *Vojaška in politična zgodovina Krasa od 12. do 16. stoletja*. – Ljubljana: ZRC SAZU, 2018.
- Kurzmann, Gerhard, *Kaiser Maximilian I. und das Kriegswesen der österreichischen Länder und des Reiches*. Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten 5. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1985.
- Lazar, Tomaž, Nekoč so bili bojevniki. Poznosrednjeveški borilni priročniki v kontekstu vojaškega razvoja / Once Were Warriors. Late Medieval Martial Arts Manuals in the Context of Military Development. *Vojaška zgodovina* 10/1, 2009, str. 7–25.
- , Vojni pohod koroškega vojvode Henrika proti Cangrandeju della Scali poleti 1324 / The Military Campaign of Duke Henry of Carinthia Against Cangrande della Scala, Summer of 1324. *Vojaška zgodovina* 10/1, 2009, str. 83–105.
- , *Vitezi, najemniki in smodnik. Vojskovanje na Slovenskem v poznem srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2012.
- , *Poznosrednjeveško topništvo na Slovenskem. Raziskave dveh zgodnjih topov iz Pokrajinskega muzeja Ptuj - Ormož / Late-Medieval Artillery in Slovenia. A Study of Two Early Artillery Pieces from the Regional Museum Ptuj - Ormož*. Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev / Topics in Slovenian Material Culture 13. – Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2015.
- , Oborožitev slovenskih dežel v začetku 16. stoletja. Münchenski rokopis Cod.icon 222. *Zgodovinski časopis* 71/1–2, 2017, str. 106–162.
- Lazar, Tomaž, Visočnik, Julijana. »Bojno-taktični načrt« ali shema sestave habsburške vojske iz časa beneško-habsburške vojne. Nared, Andrej (ur.), *Arhivi – zakladnice spomina*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije idr., 2014, str. 110–111.
- Mallet, Michael, Shaw, Christine, *The Italian Wars 1494–1559. War, State and Society in Early Modern Europe*. – London, New York: Routledge, 2012.
- Miklavčič, Maks, Ravbar, Krištof, plemeniti (1466–1536). Gspan, Alfonz idr. (ur.), *Slovenska biografija* 9. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1960.

- Niederstätter, Alois, *Österreichische Geschichte 1400–1522*. – Wien: Ueberreuter, 1996.
- Nolan, Louis E. Coulston, Jon, *Cavalry. Its History and Tactics*. – Yardley: Westholme Publishing, 2007.
- Powers, James F., *A Society Organized for War*. – Berkeley: University of California Press, 1988.
- Schmidtchen, Volker, *Kriegswesen im späten Mittelalter. Technik, Taktik, Theorie*. – Weinheim: VCH, Acta Humaniora, 1990.
- Schönherr, David, *Der Krieg Kaiser Maximilians I. mit Venedig 1509*. – Wien: samozaložba, 1876.
- Simoniti, Vasko, *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. – Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Smith, Robert D., *The Technology of Wrought-Iron Artillery. Royal Armouries Yearbook 5*, 2000, str. 68–79.
- , *All Manner of Peeces. Artillery in the late Medieval Period. Royal Armouries Yearbook 7*, 2002, str. 130–138.
- Smith, Robert D., DeVries, Kelly, *The Artillery of the Dukes of Burgundy 1363–1477*. Woodbridge: Boydell Press, 2005.
- Strickland, Matthew, Hardy, Robert, *The Great Warbow. From Hastings to the Mary Rose*. – Thrupp, Stroud: Sutton Publishing Ltd., 2005.
- Štih, Peter, Simoniti, Vasko, Vodopivec, Peter, *Slovenska zgodovina. Družba – politika – kultura*. – Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Taylor, F. L., *The Art of War in Italy 1494–1529*. – Cambridge: University Press, 1921.
- Tresp, Uwe, *Söldner aus Böhmen. Im Dienst deutscher Fürsten: Kriegsgeschäft und Heeresorganisation im 15. Jahrhundert. Krieg in der Geschichte 19*. – Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2004.
- Verbruggen, Jans F., *The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages*. – Woodbridge: Boydell Press, 1997.
- Visočnik, Julijana, Škofijski arhiv Ljubljana. *Inventar fonda ŠAL I, fasc. 1–51. Priročnik 4*. – Ljubljana: Nadškofija, 2012.
- Vučajnk, Roman, *Borilne veščine v poznem srednjem veku / Martial Arts in the Middle Ages. Vojaška zgodovina 10/1*, 2009, str. 27–43.
- Wiesflecker, Hermann, *Kaiser Maximilian I. Seine Persönlichkeit und Politik*. Egg, Erich (ur.), *Ausstellung Maximilian I.* Innsbruck: Land Tirol, Kulturreferat, 1969, str. 1–32.
- , *Kaiser Maximilian I. Der Kaiser und seine Umwelt. Hof, Staat, Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit IV*. – München: R. Oldenbourg, 1981.

SUMMARY

A Battle Plan from the Period of the Venetian War in Christoph Rauber's Legacy: A Valuable Find in the Archdiocesan Archive in Ljubljana

Tomaž Lazar

Bishop Christoph Rauber's (†1536) fairly extensive written legacy from the period of the Venetian War (1508–1516) is preserved in the Ljubljana Archdiocesan Archive. Schematically depicting a tactical formation of a 41,500-strong army, an unusual sketch is hidden among these documents. The "battle plan" from the Archdiocesan Archive is yet to be examined in detail; its exceptional nature renders it worthy of closer inspection.

In terms of form and content, this is an exceptionally valuable document that is almost unmatched by other preserved written sources from the period. In the early 16th century, warfare was still based mostly on medieval tradition. Military men did usually not speak in public or even write about their work. A scarce production of literature dealing with the theory of war is a logical consequence of such mentality; it relied almost exclusively on translations or compilations of older, ancient counterparts.

The battle plan in the Archdiocesan Archive is thus one of the oldest extant graphical depictions of tactical formations at the dawn of the Modern Period. Although it is neither marked with a date nor signed by its author, it can be gathered from the archival context that it originates from the early stage of Maximilian's war with Venice or, most probably, from the period of its preparation in 1507. It is evident from the exactly specified number of men, as well as structure and types of units that it depicts an ideal tactical deployment of a typical Central European army from the period recruited in the Habsburg lands. Evidently, the document was produced in anticipation of the decisive battle with the enemy, in which the Habsburg army is believed to have been led by Maximilian I himself.

Due to the scarcity of primary sources our knowledge of Central European methods of waging war, military leadership, tactical approaches and strategies at the turn of the Modern Period is relatively modest. The schematic plan from the Archdiocesan Archive is highly interesting because it provides insight into key components of the poorly understood art of war in the Habsburg lands at the beginning of the 16th century.

At the time, the military profession in Central Europe or the Eastern Alps was in many respects still rather conservative. It drew from many elements of older periods, also from the tradition of feudal military service. The first truly important watershed on the path to gradual military "revolution" were contributed by experiences from the Hussite Wars in the second quarter of the 15th century.

All this is reflected in the battle plan from the Archdiocesan Archive. The army depicted in it is divided into two large lines. In both lines the central shock arm was represented by heavy cavalry, which was concentrated in the centre of the formation. It was directly supported by two small squadrons of mounted crossbowmen. Symmetrically structured wings of the first front line, which was by far the strongest, consisted of infantry pikemen – Landsknechte and a small portion of arquebusiers, light cavalry of hussars and artillery. Basically, the second line functions as a reserve. It was led by the supreme commander, the ruler himself. However, that is not all; at the forefront of the formation stands a small band of soldiers, a forlorn hope, gathered for the first blow, while deep in the back one can see a group of squires with spare horses and equipment.

The most important tactical element of this formation is the Wagenburg, an improvised fort consisting of wagons protecting the army's flanks and back. At first glance, the order of battle appears to be a distinctly defensive one; however, it is evident from the structure of the front lines and heavy cavalry's position that it aims to lure the enemy into a frontal attack. The

opponent falling into this trap would be caught in a crossfire coming from the artillery and the forlorn hope and would then be faced with a severe counter-attack by heavy cavalry.

This plan did not materialize in the battlefield during the Habsburg war with Venice, at least not in this form or dimensions. Even so, a more detailed analysis of its contents and historical context at-tests that it was not merely a figment of someone's imagination or theoretical contemplations. It was based on well-tried tactical elements and types of units typical of the Central European space. Several great battles happened according to a similar design in that period: Ravenna (1512), Marignano (1515), Bicocca (1522), and Pavia (1525). There is no doubt that the devised plan could be carried out in practice, although it cannot be said that it would ensure a victory per se.

Andrej Sušjan – Stanislav Južnič Theodor Kravina von Kronstein in njegov *Oris ekonomskih znanj*

SUŠJAN Andrej, dr., red. prof., Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva pl. 17; andrej.susjan@ef.uni-lj.si

JUŽNIČ Stanislav, dr., SI-1000 Ljubljana, Dunajska c. 83; juznic@hotmail.com

Theodor Kravina von Kronstein in njegov *Oris ekonomskih znanj*

Zgodovinski časopis, Ljubljana 73/2019 (160), št. 3–4, str. 345–365, cit. 79

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Theodor Kravina von Kronstein (1720–1789) se je rodil v Slovenski Bistrici. Kot jezuit je postal prefekt in kasneje rektor dunajske akademije Terezianum. Prispevek obravnava njegovo delo *Entwurf der oekonomischen Kenntnisse*, ki je izšlo leta 1773 in predstavlja sistematičen oris ekonomskih znanj, ki so se poučevala na Terezianumu. Šlo je predvsem za praktična znanja v smislu poznavanja zemlje, rastlin, mineralov in surovin ter tehnik njihove predelave v končne izdelke. V delu Kravina opisuje tudi 'ekonomski vrt' in mineraloške zbirke Terezianuma, s katerimi se je pod njegovim vodstvom pomembno izboljšala kakovost pouka.

Ključne besede: Theodor Kravina, Terezianum, ekonomija, razsvetljenje

SUŠJAN Andrej, PhD, Full Professor, University of Ljubljana, School of Economics and Business, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva pl. 17; andrej.susjan@ef.uni-lj.si

JUŽNIČ Stanislav, PhD, SI-1000 Ljubljana, Dunajska c. 83, juznic@hotmail.com

Theodor Kravina von Kronstein and His *Outline of Economic Knowledge*

Historical Review, Ljubljana 73/2019 (160), No. 3–4, pp. 345–365, 79 notes

Language: Sn. (En., Sn. En.)

Theodor Kravina von Kronstein (1720–1789) was born in Slovenska Bistrica. As a Jesuit he became a prefect and, subsequently, rector of the Theresian Academy (Theresianum) in Vienna. The article deals with his volume entitled *Entwurf der oekonomischen Kenntnisse*, which was published in 1773 and provides a systematic overview of economic knowledge taught at Theresianum, including practical knowledge of soil, plants, minerals and raw materials, as well as knowledge of techniques used to process them and make finished products. Kravina provides a description of Theresianum's 'economic garden' and collection of minerals, by means of which the quality of education offered there under his leadership improved significantly.

Key words: Theodor Kravina, Theresianum, economy, the Age of Enlightenment

Uvod

Namen članka je predstaviti in ovrednotiti delo Theodorja Kravine von Kronsteina *Entwurf der oekonomischen Kenntnisse*, ki je izšlo leta 1773 na Dunaju. V okviru zgodovine ekonomske misli pri Slovencih je na to Kravinovo delo že leta 1981 opozoril prof. Vladimir Murko, ki pa mu kljub intenzivnemu iskanju in poizvedovanju ni uspelo najti nobenega ohranjenega izvoda, tako da je natančnejša vsebina dela ostala nepoznana.¹ Knjigo je šele pred nekaj leti odkril dr. Dragan Božič in tako se je končno ponudila možnost, da se podrobneje seznanimo z njeno vsebino.

V uvodnem delu članka kratko orišemo Kravinovo življenjsko pot, kot izhaja iz razmeroma skopih ohranjenih podatkov. Osrednji del članka je namenjen predstavitvi posameznih poglavij omenjenega ekonomskega dela, ki je nastalo v obdobju razsvetljenstva, ko so na področju ekonomske misli merkantilistično ekonomsko doktrino postopno nadomestile liberalne ideje in se je oblikovala klasična ekonomska teorija. V sklepnem delu nas bo zato zanimalo, ali Kravinov *Oris ekonomskih znanj* odraža tedanje trende na področju razvoja ekonomske misli, ali pa gre za specifično delo, ki z liberalno klasično politično ekonomijo ni povezano.

Theodor Kravina von Kronstein

Theodor Kravina (Cravina, Gravina) se je rodil leta 1720 v Slovenski Bistrici (Windisch-Feistritz). Njegov oče Johann Georg Cravina je bil srebrar (Salzversilberer)² in je delal predvsem za tamkajšnje grofe Wildenstein in Attems. Kot proizvajalec

¹ Murko, Razvoj ekonomske misli, str. 14–15. Murko sicer v svojem članku navaja latinsko ime Kravinovega dela *Adumbratio notionum oeconomicarum*. Delo je bilo objavljeno anonimno, vendar je Kravinovo avtorstvo nesporno, kar potrjuje njegova katalogizacija v dunajski knjižnici Wienbibliothek im Rathaus (gl. <https://www.digital.wienbibliothek.at/wbrobv/content/titleinfo/1453214> – delo je na tem naslovu tudi javno dostopno v pdf-obliki). Poleg tega je Kravina, kot pravi Murko (ibid., str. 14), plemstvo dobil tudi zaradi tega dela. Ponekod se sicer kot soavtor omenja še Kravinov sodelavec Ludwig Mitterpacher von Mitterburg, ki je na Terezianumu predaval agronomijo (gl. npr. online katalog Deželne knjižnice v Stuttgartu – Württembergische Landesbibliothek Stuttgart – <https://wlb.boss.bsz-bw.de>). Prim. tudi Stöger, *Scriptores Provinciae Austriacae*, str. 48.

² V 18. stoletju se je postopek srebrenja, to je nanašanja tankega sloja srebra na posodo ali okrasje iz manj plemenitih kovin, izvajal s pomočjo soli oz. srebrnega premaza v solni raztopini. Podrobneje o tem gl. v Južnič, Theodor Kravina Cronstain, str. 355.

posrebnega okrasja je dobro zaslužil in si kupil posest v Slivnici pri Mariboru (Schlemizensis). Leta 1714 je dobil tudi plemiški naziv von Cronstein (Cronstain, Kronstein). Theodor se je leta 1730 v Gradcu vpisal na nižje študije, ki pa jih je nato končal v Varaždinu. Preselitev v Varaždin je bila verjetno povezana z njegovo odločitvijo za vstop v tamkajšnji jezuitski red, v katerega je bil sprejet leta 1736 takoj po zaključku študija retorike. S tem je očitno tudi dokončno pokopal upe svojih domačih, da bo nadaljeval družinsko srebrarsko obrt. Vstopil je v noviciat v zavodu sv. Ane na Dunaju in hkrati nadaljeval študij filozofije. V letih 1741/42 ga že najdemo kot predavatelja gramatike v Varaždinu. Od leta 1749 do leta 1773 je bila njegova življenjska pot tesno povezana z ugledno šolo Terezianum (Terezijanišče) na Dunaju, na kateri je predaval matematiko in fiziko ter mehaniko, opravljal visoke vodstvene funkcije ter skrbel za urejanje in vzdrževanje cesarskih muzejskih zbirk in posesti, ki so bile v sklopu šole. Po razpustitvi jezuitskega reda je leta 1773 dobil proštijo v Zwettlu v spodnji Avstriji, kjer je leta 1789 tudi umrl.

Kravinovo delo *Entwurf der oekonomischen Kenntnisse*

Okoliščine v času nastanka dela in avtorjeve uvodne opredelitve

Kravinov *Oris ekonomskih znanj* je nastal v neposredni povezavi z njegovim delovanjem na dunajskem Terezianumu, ugledni izobraževalni instituciji, ki so jo leta 1746 ustanovili jezuiti s podporo in pod pokroviteljstvom Marije Terezije. Kravina je leta 1749 na Terezianumu postal prefekt višjih študijev, pozneje je bil vicerektor, leta 1770 pa je prevzel funkcijo rektorja,³ ki jo je opravljal vse do razpustitve jezuitskega reda leta 1773, ko je ta izobraževalna ustanova za nekaj časa tudi prenehala delovati. Terezianum je bil zamišljen kot 'Ritterakademie', torej šola, namenjena predvsem sinovom iz starih plemiških družin, ki bi tu od uglednih profesorjev pridobivali vrhunska znanja, potrebna za delo v državni upravi in diplomaciji pa tudi v gospodarstvu.⁴ S tega vidika je razumljiv (relativno dolg) naslov Kravinovega dela, ki pravi, da gre za oris oz. načrt ekonomskih znanj, ki jih na cesarsko-kraljevem Terezianumu posredujejo plemiški mladini.⁵ Knjiga oz.

³ Gl. *Catalogus Personarum* (1772), str. 37.

⁴ Na Terezianumu so v različnih obdobjih med drugim predavali ekonomista Joseph von Sonnenfels (1732–1817) in Johann H. von Justi (1717–1771), zgodovinar Georg Pray (1723–1801), pesnik Ferenc Faludi (1704–1779) ter naravoslovca Mathias Piller (1733–1788) in Ludwig Mitterpacher von Mitterburg (1734–1814). Omenimo še, da je bil med najboljšimi študenti na Terezianumu Mihael Amadej Janez Nepomuk baron Raigersfeld (1744–1783) in da se je tu šolal tudi Janez Siegfried Heribert Taufferer von Weichelbach (1750–1796), ki se je pozneje navzel revolucionarnih idej ter bil obsojen in usmrčen kot jakobinec.

⁵ Celoten naslov dela je bil namreč *Entwurf der oekonomischen Kenntnisse, welche in dem kaiserlichen königlichen Theresianum der adelichen Jugend beygebracht werden*. Leta 1775 je izšla še krajša francoska verzija z naslovom *Précis Des Études Économiques De L'Académie Impériale Et Royale Thérésienne*, ki je vsebovala tudi seznam profesorjev na Terezianumu. Tako nemško kot francosko verzijo je natisnil dunajski tiskar Joseph Kurzböck.

bolje rečeno knjižica⁶ ni ekonomski učbenik, kot bi morda kdo pričakoval, temveč načrt⁷ oz. sistematičen pregled ekonomskih znanj oz. področij, s katerimi je po mnenju Kravine treba seznaniti mlade plemiče. Hkrati je bil namen dela očitno tudi predstaviti in promovirati naravoslovni muzej in ekonomsko-botanični vrt, ki sta delovala v okviru Terezianuma. Kravina je namreč, kot pravi Murko, v sklopu šole ustanovil mineraloške in zoološke muzejske zbirke, kemijski laboratorij in kmetijsko posestvo,⁸ vse s ciljem čim bolj nazornega in učinkovitega poučevanja oz. prenašanja ekonomskih znanj na mlade generacije plemstva. Kot bomo videli v nadaljevanju, je Kravina ekonomska znanja razumel zelo pragmatično, in sicer predvsem kot dobro poznavanje naravnih resursov, zemlje, rastlin, mineralov, surovin ter tehnik njihove obdelave in predelave v končne izdelke. Že na uvodnih straneh knjige postavi trditev, da je bistvo ekonomije v znanju, kako iz določene količine zemlje pridobiti čim več.⁹ To znanje pa so po njegovem potrebovali ravno pripadniki plemiškega stanu, saj so bili praviloma zemljiški lastniki in je bilo od njihovega umnega gospodarjenja z zemljo in s proizvodi zemlje odvisno tudi izobilje oz. blagostanje države kot celote.¹⁰

S tega vidika lahko rečemo, da je bilo Kravinovo razumevanje ekonomije do neke mere blizu stališčem francoskih fiziokratov. Fiziokratska šola ekonomske misli, ki je izvor bogastva videla izključno v zemlji (kmetijstvo se je štelo za edino gospodarsko dejavnost, ki ustvarja presežek), je bila namreč v drugi polovici 18. stoletja zelo priljubljena zlasti v Franciji, kjer je tudi nastala.¹¹ Njene ideje o potrebi po modernizaciji kmetijskih posestev z vpeljavo sodobnih tehnik obdelave in kmetijskih strojev so se širile tudi v druge evropske države, kjer so našle prostor predvsem v okviru t. i. agrarnih oz. kmetijskih družb, ki pa se niso ukvarjale le z izboljšavami poljedelstva in živinoreje, ampak so promovirale tudi merkantilistične politike, vezane na povečanje nacionalnih konkurenčnosti skozi napredek manufakturne proizvodnje, vpeljevanje novih tehnoloških postopkov, širjenje znanj o inovacijah

⁶ Vsebuje 54 strani v razmeroma velikem tisku.

⁷ Kravina v tekstu svoje delo (razen z izrazom 'Entwurf') pogosto označuje tudi z izrazom 'Vorhaben' (gl. *Entwurf*, npr. str. 6, 8, 27).

⁸ Murko, *Razvoj ekonomske misli*, str. 15.

⁹ Die Wissenschaft der Oekonomie ist die Kenntnis, aus einem bestimmten Striche Landes alle möglichen Vorteile zu ziehen (*Entwurf*, str. 4).

¹⁰ Takole se Kravina uvodoma retorično sprašuje: Die Herbeischaffung (...) des Ueberflusses, dieses beträchtlichsten Teils der Glückseligkeit eines Staates, ist sie nicht in den Händen des Adels? Ist der Adel nicht fast ganz allein der Besitzer so vieler und großer Striche Landes? (*Entwurf*, str. 3). Kravina je tukaj plemstvu pravzaprav nekoliko polaskal, saj se je zavedal, da bo s takim odnosom za svojo šolo pridobil več kandidatov in s tem posledično tudi več sredstev. Po drugi strani pa je plemstvo tudi opozoril, da škoda, ki nastane z neveščim upravljanjem zemlje, ni le na lastniku, ampak posledice posredno občutijo vsi državljani, ki so zato upravičeno lahko nejevoljni in se pritožujejo. Njegovo opozorilo je retorično zopet zelo spretno: Werden aber die Ertragnisse des Erdbodens verabsäumt, wird der Schaden allein des Eigentümers sein? Ist es möglich, daß er sich nicht auf die übrigen Bürger in seinen Folgen erstrecke? Und haben sie dann diese nicht mit Rechte darüber zu beklagen? (*Entwurf*, str. 3–4). In tudi to je bil seveda razlog, ki naj bi plemstvo spodbujal k razmisleku o potrebi po izobraževanju na Terezianumu.

¹¹ Gl. npr. Oser in Brue, *The Evolution of Economic Thought*, str. 32–43, ali Bell, *A History of Economic Thought*, str. 102–126.

v kmetijski in industrijski proizvodnji, izboljšanje kvalitete proizvodov in večanje produktivnosti v vseh segmentih gospodarstva.¹² V Avstriji je bilo delovanje kmetijskih družb, ki so delovale po posameznih pokrajinah (med drugim tudi na Kranjskem) vpeto v širši okvir širokopoteznega procesa terezijanskih reform, katerih končni cilj je bilo doseganje maksimalnega izkoristka domačih resursov in splošno povečanje družbene učinkovitosti, tako v gospodarstvu kot tudi v državni upravi.¹³ Tudi sama ustanovitev akademije Terezianum je bila posledica tega obsežnega reformnega procesa, in sicer v tistem njegovem delu, ki se je nanašal na modernizacijo izobraževalnega sistema v monarhiji. G. van Swieten, osebni zdravnik in svetovalec Marije Terezije, je bil zadolžen za reformo univerzitetnega študija. On je bil tisti, ki je po zgledu rodnega Leidna predlagal, da se v avstrijski visokošolski sistem vpelje nizozemski model 'vrta' kot učinkovitega izobraževalnega sredstva. Na podlagi tega predloga je posledično nastal tudi t. i. ekonomski vrt Terezianuma, ki ga je ustanovil prav Kravina. Izmed vseh treh 'učnih vrtov', ki so sredi 18. stoletja nastali na Dunaju, je bil, kot ugotavlja M. Klemun, ravno ekonomski vrt Terezianuma (der 'Ökonomische Garten' an der Theresianischen Ritterakademie) najbolj praktično orientiran, usmerjen v sistematičen prikaz uspešne vzgoje rastlin in njihove uporabe ter njihovega družbenega pomena.¹⁴

Prevladujoča družbenopolitična klima v habsburški monarhiji je bila torej v času, ko je Kravina zasnoval in napisal svoje ekonomsko delo, pod vplivom terezijanskih reform, usmerjenih v splošni družbeni napredek na osnovi povečevanja znanja, uvajanja tehničnih novosti in posledičnega večanja gospodarske učinkovitosti. Zato ne preseneča, da je v knjigi ves čas prisotna ideja o največjem možnem izkoristku domače zemlje (in domačih virov nasploh) ter o vzdrževanju in krepitvi gospodarske moči kot prioriteta ekonomskega izobraževanja. Kravina sprva razdeli ekonomijo na dve področji. Prvo področje se ukvarja s proučevanjem obdelovanja zemeljskih površin (die Bearbeitung der Oberfläche der Erde), drugo pa z izkoriščanjem zemeljske notranjosti oz. s tako imenovanimi podzemnimi proizvodi (die unterirdischen Erzeugnisse). Nato pa opredeli še tretje področje ekonomije, ki ga imenuje javna splošna oz. skupna ekonomija (die öffentliche und (all)gemeine Oekonomie) in se nanaša na menjavo proizvodov zemlje (pridobljenih tako iz površja kot tudi iz notranjosti zemlje) z drugimi ljudstvi in deželami. Kravina pravi, da se tretje področje ekonomije pri tistih, ki nanj gledajo bolj s političnega vidika, imenuje tudi komercij oz. trgovina (das Commerz oder die Handlung).¹⁵ Pri tem je zanimivo, da se od tovrstnega 'političnega' razumevanja ekonomije takoj distancira in poudari, da se njegov načrt poučevanja ekonomije ne nanaša na napotke za menjavo proizvodov, temveč predvsem na njihove značilnosti, fizikalne sestavine, načine njihove uporabe,

¹² Prim. Marjanen, *Economic Societies in the Eighteenth Century*.

¹³ Prim. Sušjan in Južnič, *The Carniolan Society*, str. 108.

¹⁴ Preostala dva dunajska učna vrta sta bila še Holandski vrt (der 'Holländische Garten') v Schönbrunnu in Univerzitetni vrt (der 'Universitätsgarten') na Rennwegu, prvi z univerzalnim pristopom do narave, drugi pa s poudarkom na znanstveni sistematizaciji rastlinskega sveta. Gl. Klemun, *Der Botanische Garten des Theresianums*.

¹⁵ *Entwurf*, str. 6.

predelave itd.¹⁶ Tej trojni klasifikaciji sledi tudi struktura Kravinove knjige, ki ima štiri poglavja. Prvo poglavje obravnava ekonomijo zemeljskega površja, drugo poglavje ekonomijo, vezano na notranjost zemlje, in zadnje poglavje splošno ekonomijo, pod katero Kravina razume predvsem seznanjanje s fizikalnimi lastnostmi različnih proizvodov, pridobljenih bodisi na površju bodisi iz notranjosti zemlje in namenjenih menjavi. Vmes je vključeno še obsežno tretje poglavje, ki govori o ekonomskih sredstvih (die oekonomischen Hilfsmittel), kamor Kravina uvršča vse tisto, čemur bi danes rekli človeški in materialni viri ekonomije (delovna sila, delovna živina, zemlja, orodja in stroji itd.). Ravno v tem poglavju Kravina razvije še nekatere druge implikacije vzdrževanja in povečevanja tako imenovanih moči (Kräfte) v ožjem in širšem pomenu besede ter opozori na pomen povezanosti med posameznimi panogami gospodarstva. Poglejmo si v nadaljevanju nekoliko поблиže Kravinove poglede po posameznih poglavjih dela.

Ekonomija proizvodov zemeljskega površja

V prvem poglavju, ki nosi naslov 'Von der Oekonomie der Oberfläche der Erde', Kravina uvodoma pravi, da mora pouk na tem področju mladega plemiča naučiti, da bo v osnovi razumel gospodarstvo svojega posestva oz. da bo sposoben posestvo voditi in izboljševati, nadzorovati svoje uradnike in vse druge podrejene, pa tudi pravilno presojeti vsebino ekonomskih knjig.¹⁷ V nadaljevanju se izkaže, da Kravina v okviru tega dela ekonomije predvsem poudarja pomen dobrega poznavanja proizvodov, ki jih dajejo različni deli posestev (njive, vrtovi, pašniki, gozdovi, hribi, vode), in tudi uporabe ter predelave teh proizvodov. Mlademu človeku je po Kravinovem mnenju treba posredovati obstoječe znanje o teh proizvodih, ki ga bo s svojim razmišljanjem lahko razvijal dalje. Ob tem Kravina nakaže tudi pedagoški pomen oblikovanja razstavnih oz. muzejskih zbirk (s katerimi se je, kot že omenjeno, v Terezianumu tudi sam veliko ukvarjal), saj pravi, da je zelo pomembno, da se mlademu človeku predmeti poučevanja predstavijo v njihovi naravni obliki.¹⁸

Temu je namenjen tudi t. i. 'ekonomski vrt',¹⁹ ki je sistematično razdeljen na več prostorov (Plätze), ki jih Kravina v nadaljevanju poglavja sistematično predstavi. Imenuje jih tudi 'oddelki predmetov ekonomije' (die Abteilungen der

¹⁶ Allein das gegenwärtige Vorhaben ist weit von diesen Begriffen entfernt; indem hier nicht von der Art und Anordnung, die Landserzeugnisse verschiedener Völker nützlich auszutauschen, sondern von ihrer natürlichen und wesentlichen Beschaffenheit, von ihren physikalischen Bestandteilen, von ihrem Nutzen, von der Art ihres Gebrauches, von ihrer Verarbeitung, und künstlichen Zubereitung (...) gehandelt werden soll (*Entwurf*, str. 6).

¹⁷ *Entwurf*, str. 7.

¹⁸ *Entwurf*, str. 8-9.

¹⁹ *Entwurf*, str. 9. Kravina tukaj prvič eksplicitno omeni t. i. ekonomski vrt (der sogenannte oekonomische Garten), torej učni ekonomsko-botanični vrt, ki je bil v izobraževalne namene ustanovljen v okviru Terezianuma. Že omenjena francoska verzija *Orisa (Précis)* za razliko od nemške ob koncu prinaša tudi sistematičen seznam oddelkov ekonomskega vrta (Jardin Economique), na zadnji strani pa je še slika (bakrotisk) Terezianuma s poudarkom na obsežnem vrtu.

Gegenstände dieser Oekonomie) in jih učitelj med svojim predavanjem razkaže plemiškim učencem.²⁰ Na prvem prostoru se učenci seznanijo z različnimi vrstami rodovitnih in nerodovitnih tal. Za nerodovitne vrste tal, kamor se uvrščajo pesek, mivka, lapor, kreda, grušč in skala, Kravina pravi, da z vidika človeške prehrane sicer ne dajejo sadov, so pa pomembne za prehrano določenih rastlin, ki v takem okolju dobro uspevajo. Na drugem prostoru so na eni strani plodovi (Ackerfrüchte), ki jih dajejo s plugom obdelane njive, kot npr. različne vrste pšenice, koruze, ovsia itd. (alles, was einen mit dem Pfluge bearbeiteten Boden fodert), in na drugi strani vrtnne rastline, ki jih ljudje bodisi delno (samo njihove liste in/ali korenine) bodisi v celoti uporabljajo za prehrano. Tretji prostor je predviden za pašnike in travnike kot tudi za tiste rastline, ki sicer uspevajo le v vlažnih in močvirnih krajih ali celo povsem pod vodo.²¹ Četrty prostor je namenjen za vse rastline, ki se uporabljajo za barvanje.²² Na petem prostoru rastejo raznovrstna sadna drevesa in na šestem mestu divja in domača drevesa, katerih les je namenjen kurjavi ali pa ga uporabljajo različni obrtniki, kot npr. mizarji, kolarji, tesarji itd. Kot pravi Kravina, pouk poteka tako, da učitelj pojasni tako splošne značilnosti rastlin kot tudi posebnosti posameznih vrst rastlin. Razloži, kako posamezni deli rastlin (korenine, lubje, listi) prispevajo k rasti in dajanju plodov, kako tečejo hranilni sokovi po rastlinah, kako rastline dihalo, počivajo, rastejo, kakšne so bolezni rastlin in tudi kako rastline odmirajo. Predstavi optimalne pogoje v smislu temperature in vlage, pri katerih določene rastline uspevajo, ter tudi načine njihovega presajanja.²³

V nadaljevanju poglavja se Kravina še enkrat vrne k opisanim prostorom in kratko oriše, o čem poteka pouk na vsakem posameznem prostoru. V okviru prvega prostora se mladina seznanja s povečevanjem rodovitnosti tal z mešanjem različnih vrst zemlje, uporabo gnoja in pluga, pa tudi z izkoriščanjem nerodovitnih tal, kjer uspevajo nekatere rastline, ki jih je možno uporabiti v živinoreji ali barvarstvu.²⁴ Drugi prostor obsega rastline, ki človeka 'hranijo in oblačijo', zato mora pouk tukaj pojasniti izbiro pravilnega položaja njiv in polj, obdelavo zemlje s pomočjo pluga, brane in drugih orodij, zasnovu kuhinjskega in okrasnega vrta s pravilno izbiro rastlin glede na značilnosti zemlje, pridobivanje in pravilno shranjevanje semen, glavne značilnosti posameznih rastlin ter kateri njihovi deli so za človeka lahko koristni ali škodljivi.²⁵ Na tretjem prostoru učitelj obravnava glavne značilnosti polj, pašnikov in voda, različne vrste zelišč, trav in detelje, ki se uporabljajo pri reji živine in perutnine (pri čemer so nekatere trave za živali zdravilne, druge pa lahko strupene), razlike med prehrano konj, rogate živine, ovac in perutnine, lego in možne izboljšave pašnikov ter tudi čebelarstvo. V okviru tega prostora lahko učitelj po Kravinovem mnenju obravnava razširi še na t. i. gospodarsko živino

²⁰ *Entwurf*, str. 11.

²¹ *Entwurf*, str. 10.

²² Kravina tu sicer ne pove, katere rastline označuje s 'Färberpflanzen' (*Entwurf*, str. 10–11).

²³ *Entwurf*, str. 11–12. Kravina tudi pravi, da učitelj v pouk vedno vključuje opazanja, usmerjena v ekonomijo: Die Unterweisung selbst, welche der Lehrer mit dem auf die Oekonomie immer gerichteten Augenmerke fortführt, (...) (*Entwurf*, str. 11).

²⁴ *Entwurf*, str. 13–14.

²⁵ *Entwurf*, str. 14–16.

Slika 1: Naslovna stran Kravinovega Orisa ekonomskih znanj (Vir: <https://www.digital.wienbibliothek.at/wbrobv/content/titleinfo/1453214>).

Fig. 1: The cover of Kravina's Outline of Economic Knowledge (Source: <https://www.digital.wienbibliothek.at/wbrobv/content/titleinfo/1453214>).

(das sogenannte Wirtschaftsvieh), njene značilnosti, uporabo in predelavo njenih izločkov, volne, rogov, kopit, kože, pa tudi na samo vzrejo te živine, njeno vrednost in ceno. Kravina pravi, da je predstavljanje značilnosti gospodarske živine mladini možno, tudi če živina ni prisotna, medtem ko so večje težave v tem pogledu v zvezi s perutnino. Na koncu se učenci seznanijo še z obsežno zbirko različnih rastlinskih sovražnikov, kot so hrošči, gosence, kobilice in mravlje, ter z doslej znanimi sredstvi za njihovo uničevanje.²⁶ Na četrtem prostoru je pouk omejen na barvne rastline, ki uspevajo v naših krajih, vendar je teh malo oz. so, kot pravi Kravina, še nepoznane in morda čakajo, da jih bodo odkrili ravno sedanji plemiški učenci. Gre za poznavanje priprave in uporabe teh rastlin, pa tudi za primerjavo koristi in škod, ki jih prinašajo drugi tovrstni proizvodi, tudi tisti iz tujine.²⁷ Na petem prostoru, ki obsega divja in domača drevesa, se obravnava vrste in značilnosti različnih dreves, čas njihove rasti, najboljšo lego in najprimernejšo zemljo za posamezna drevesa ter primeren čas za sečnjo. Govora pa je tudi o uporabi lesa za zgradbe in orodja ter o lesni trgovini in cenah lesa. Na šestem prostoru se plemiški učenci seznanijo z značilnostmi sadnega drevja, z različnimi vrstami jabolk, hrušk, koščičastega sadja, s sredstvi zoper številne bolezni sadnega drevja, pa tudi z izdelavo sadnih sokov.²⁸

Ekonomija mineralov, kamnin in drugih podzemnih proizvodov

Drugo poglavje z naslovom 'Die Oekonomie der Erzeugnisse in den unterirdischen Lagen der Erde'²⁹ kratko oriše vse, kar spada v ekonomijo podzemnih proizvodov, pri čemer Kravina uvodoma poudari, da uporaba tega znanja omogoča sprejemanje sklepov, ki niso relevantni le za plemiškega posestnika, ampak še bolj za celotno državo.³⁰ Za ta namen vzpostavljena zbirka zato vsebuje različne vrste zemlje, peska in kamnin, ki jih Kravina v nadaljevanju poglavja sistematično našteva. Glede zemlje mora biti zbirka sestavljena iz vzorcev črne in rdeče zemlje kot tudi močvirne zemlje in šote. Poleg tega mora vsebovati tudi primere različnih mešanic zemlje ter vzorce krede in laporja. Pri vsakem predmetu zbirke je, kot pravi Kravina, treba pokazati njegove prednosti oz. možne načine uporabe, kot npr. v proizvodnji posodja in porcelana, v barvarstvu in pleskarstvu, gospodinjstvu, kmetijstvu, zgradbah.³¹ Enako velja za različne vrste peska (zrnati pesek, mivka itd.), kjer so ravno tako možne različne uporabe v gospodinjstvu in kmetijstvu, tovarnah, za glajenje itd. Veliko prostora Kravina nameni različnim vrstam kamnin (apnenec, marmor itd.) in z njimi povezanih kristalov. Pravi, da je treba predstaviti

²⁶ *Entwurf*, str. 16–19.

²⁷ *Entwurf*, str. 20.

²⁸ *Entwurf*, str. 20–21. Očitno je Kravina pomešal vsebino petega in šestega prostora, saj ju tukaj predstavlja ravno obratno kot v prejšnjem odstavku. Von K., avtor prvega dela predstavitve Kravinovega *Orisa v Allergnädigst-privilegirte Anzeigen* (1773, št. 31), je napako opazil in vsebino petega in šestega prostora pravilno uskladil (gl. *ibid.*, str. 247).

²⁹ Ta del ekonomije sicer Kravina imenuje tudi ekonomija 'drobovja' zemlje oz. die Oekonomie des Eingeweides der Erde (*Entwurf*, str. 4).

³⁰ *Entwurf*, str. 22.

³¹ *Entwurf*, str. 23.

lastnosti kamnin, načine njihove obdelave oz. pridobivanja leska, seznaniti pa se je treba tudi z delom v kamnolomih.³² Prav tako je treba učiti o načinih uporabe kamnin v zgradbah, tovarnah in topilnicah, kako se kamnine žgejo oz. nasploh naredijo primerne za uporabo. Pokazati je treba zlasti koristnost marmorja in alabastra z vidika njune uporabe pri krašenju cerkva, mestnih trgov, palač, v kiparstvu itd.³³ Kravina poudari, da je v zbirki že zelo veliko tujih in še več domačih vrst marmornih kamnin z obrazložitvami, ki se nanašajo tako na njihovo vrednost kot tudi na načine njihove obdelave. Sem sodijo različne vrste skrilavcev, peščenjakov, brusnih kamnov, prodnikov, opalov, oniksov itd. Kravina pravi, da je uporaba vseh teh kamnin pomembna za gospodarstvo, mnoge od njih so v različnih ozirih za človeka nepogrešljive tudi v vsakodnevni uporabi. Nekatere pa služijo človeku samo za okras in ga, kot je kritičen Kravina, s svojo bolj namišljeno kot dejansko vrednostjo vse prepegosto zavedejo v nezmerno trošenje.³⁴

Ob koncu poglavja Kravina opozori, da bi podrobnejši opis vseh zvrsti tega dela narave presegel omejitve kratkega orisa. Zato zaključí le z navedbo še preostalih glavnih področij te, v veliki meri že ustvarjene zbirke, pri čemer spomni, da pri obravnavi posameznih področij za popoln pouk mladine ne zadošča le predstavitev njihovih značilnosti, ampak je treba omeniti tudi okoliščine njihovega nastanka, uporabe, obdelave, cene ter vse z njimi povezane prednosti. Področja, ki jih tu navaja, se nanašajo na različne vrste soli, žvepla, polkovin (Halbmetalle), kovin, okamnin, odtisov, koral, školjčnih usedlin, kovinskih zmesi ter pripravkov iz zemlje, kamnin, soli itd.³⁵

Materialna in nematerialna sredstva ekonomije

Najobsežnejše, najbolj raznovrstno in z vidika ekonomije tudi najbolj zanimivo je tretje poglavje z naslovom 'Die oekonomischen Hilfsmittel', ki pravzaprav obravnava materialna in nematerialna sredstva oz. fizične in človeške resurse ekonomije. V njem Kravina vpelje koncept (ekonomskih) moči (die Kräfte), opredeljenih v ožjem in širšem smislu, nato pa razpravlja o načinih vzdrževanja in povečevanja teh moči pa tudi o 'moralí', ki je potrebna za učinkovito delo oz. upravljanje posestva.³⁶

Kravina najprej poudari pomen človeškega truda (die Bemühungen des Menschen), s katerim se proizvodi zemlje (lahko bi rekli ponudba) uskladijo z željami ljudi (torej s povpraševanjem). Za večjo učinkovitost tega truda pa so

³² *Entwurf*, str. 24.

³³ *Entwurf*, str. 24-25.

³⁴ Andere dienen zur Zierde des Menschen, und verleiten ihn nur gar zu oft aus ihrem mehr eingebildeten, als innerlichen, und wirklichen Wert zu ausschweifenden Verschwendungen (*Entwurf*, str. 26).

³⁵ *Entwurf*, str. 27-28.

³⁶ Podoben koncept produkcijske moči (Produktionskraft) neke družbe (v smislu tehnoloških znanj in sposobnosti njenih članov) je v 1. pol. 19. stoletja razvijal nemški ekonomist Friedrich List (1789-1846). Prim. Ekelund in Hebert, *A History of Economic Theory and Method*, str. 154-156.

pomembni tudi ekonomski 'pripomočki', ki na podlagi (načel) fizike in mehanike povečujejo tako vložene moči (die Kräfte selbst) kot tudi učinkovitost njihove uporabe (die Anwendung der Kräfte), pri čemer je za slednje potrebna tudi zdrava 'moral' (gesunde Moral) oz. zavedanje, da se za koristno uporabo moči zahteva njihovo poznavanje, znanje o možnostih uporabe in seveda tudi pripravljenost za uporabo.³⁷ Kravina pravi, da je pomoč pri obdelavi zemlje človek vedno našel v vlečni in tovorni živini. Vendar pa sama moč živine pogosto ne zadošča, zato človek uporablja tudi orodja in stroje, s katerimi poveča tako svojo moč kot tudi moč živine. Iz tega Kravina izpelje sklep, da so poleg znanja o lastni moči, o moči živine in njeni vzdržljivosti še kako pomembna tudi znanja o mehaniki (die mechanischen Kenntnisse).³⁸ Kljub vzdržljivosti živine namreč uporaba njene moči v vseh primerih ni možna; zlasti ko gre za potrebo po nepretrganem delovanju nekega stroja, po veliki začetni sili ali za nemožnost živino ali človeka pripeljati na določeno lokacijo. V takih okoliščinah je človek, na podlagi izkušenj in razmisleka, začel uporabljati sredstva, kot so zračni pritisk ter gibanje in moč vode, ki so, kot pravi Kravina, povečala ali pa v celoti nadomestila živo silo. Iz tega razloga so postala zelo pomembna področja aerometrija (Aerometrie), hidravlika (Hydraulik) in hidrostatika (Hydrostatik).³⁹

Po kratki digresiji, v kateri opozori na potencialne nevarnosti, ki jih prinaša voda,⁴⁰ Kravina v nadaljevanju izpostavi različne postopke, kot sta npr. metodi izparevanja (Ausdünstung) in taljenja (Schmelzkunst), ki so pomembni tako za predelavo proizvodov zemeljskega površja kot podzemnih proizvodov in ki lastnikom omogočajo realizirati vse prednosti njihovih posestev. Sem se uvrščajo tudi umetnost varjenja piva (Bräukunst), pridobivanje sokov iz rastlin in vinarstvo, pa tudi predelava žita, hmelja in drevesnega lubja, pri čemer je po mnenju Kravine potrebno tudi določeno znanje kemije in mineralogije.⁴¹ Ti postopki koristijo celotnemu kmetijstvu, njihova uporaba pa, kot se slikovito izrazi Kravina, ne le povečuje človeške moči, ampak v določenih primerih lahko tudi povsem nadomesti človeško nemoč.⁴²

³⁷ Takole pravi Kravina: Wer begreift es nicht, daß zur nützlichen Anwendung der Kräfte erfo(r)dert werde: (1) Daß man die Kräfte erkenne. (2) Daß man sie anzuwenden wisse. (3) Daß man sie anwenden wolle (*Entwurf*, str. 29).

³⁸ *Entwurf*, str. 30. Znanja o mehaniki so bila tudi poglobljena tematika Kravinove predavateljske dejavnosti na Terezianumu pred prevzemom rektorata.

³⁹ *Entwurf*, str. 30–31.

⁴⁰ Meni namreč, da reke sicer človeku prinašajo številne prednosti, hkrati pa lahko s poplavami povzročijo tudi veliko škode. Zato je treba po njegovem mnenju v učni proces vključiti tudi pouk o obrambi pred poplavami. Mladim plemičem se mora posredovati vse doslej zbrano znanje o obnašanju rek in tokov, ki služi kot osnova za urejanje vodnih kanalov, usmerjanje poplavnih voda, postavljanje vodnih zapornic in jezov, čiščenje strug itd. *Entwurf*, str. 31–32. Na tem mestu dodajmo, da je bila tovrstna regulacija rek v Notranji Avstriji in na Hrvaškem glavna dejavnost Kravinovega jezuitskega sobrata Gabriela Gruberja (1740–1805).

⁴¹ *Entwurf*, str. 33.

⁴² Diese sind die Mittel, durch derer Gebrauch den menschlichen Kräften grosse Hilfe geleistet, oder gar ihr Unmögen in dem bestimmten Vorhaben ersetzt werden kann (*Entwurf*, str. 33).

Kot smo že poudarili, Kravina v svojem delu v ospredje postavlja plemiškega zemljiškega lastnika, ki mu gre večina donosov zemlje, hkrati pa njegova uspešnost povečuje blagostanje celotne države. Toda istočasno opozarja, da je moč plemiškega lastnika predvsem v moči njegovih podložnikov, ki jo je lastnik dolžan povečevati. K temu ga zavezuje trojna obveznost, in sicer največja možna skrb za podrejene, skrb za lastno korist oz. ohranjanje svojega položaja in skrb za povečevanje blagostanja države.⁴³ To trojno obveznost lastnika mora učitelj ekonomije po Kravinovem mnenju svojim učencem ob vseh priložnostih vcepljati v glavo (einprägen), če želi, da bo njegovo poučevanje res uspešno.⁴⁴ Ko bo mladenič prepoznal resničnost teh obveznosti, ga bo vna po učinkovitem delu spodbudila, da bo našel načine za njihovo izpolnitev.⁴⁵

Kravina učinkovito ekonomsko delovanje, kot smo že omenili, pogojuje tudi z ustrežno moralo (zur Oekonomie erfo(r)derliche Moral), kar po njegovem mnenju zajema tri stvari, in sicer, (1) da mora lastnik poznati vse dele ekonomije in njim pripadajoče pripomočke ter imeti resnično željo, da jih dejavno uporabi, (2) zavedanje, da lastnikova znanja lahko dokončno realizirajo le njegovi podrejeni in (3) da mu pri izpeljavi načrtov pomagata dve skupini ljudi, to so gospodarski uradniki (die Wirtschaftsbeamten) in duhovniki (die Seelsorger).⁴⁶ Vlogo slednjih Kravina vidi predvsem v motivaciji podložnikov. Pravi namreč, da ni dovolj, da podložnik samo zna uporabljati svoje moči, ampak mora biti tudi njegova volja usmerjena k temu, da svoje moči uporablja z vnemo in veseljem. Za tovrstno usmerjanje volje pa je po njegovem mnenju najpomembnejše ravno prizadevno delo duhovnika.⁴⁷ Glede uradnikov Kravina priporoča, da naj imajo poleg drugih talentov tudi nekaj naravoslovnega znanja, ki ga lahko nato z branjem knjig s tega področja še povečujejo in so tako bolj kos svojemu delu.⁴⁸

Iz tako definiranih moralnih obveznosti Kravina izpelje tezo, da mora biti glavna skrb lastnika namenjena ohranjanju moči, in sicer tako v dobesednem pomenu telesne moči njega in njegovih podložnikov kot tudi v posrednem smislu moči njegovega premoženja oz. posesti.⁴⁹ Za telesne moči meni, da se vzdržujejo z zdravo prehrano, telesno higieno in urejenim bivanjskim okoljem oz. nasploh

⁴³ Takole pravi Kravina: Der Eigentümer is dann verpflichtet, seine Kräfte, und jene der Untertanen zu vermehren, und zwar (1) als Vater zum Besten seiner Untergebenen, (2) wegen seines eigenen Nutzens, aus Schuldigkeit, sich seinen Stande gemäß zu erhalten, und (3) aus Liebe gegen den Staat, und aus Pflicht, die Glückseligkeit des Staates immer zu vermehren (*Entwurf*, str. 34). Prim. tudi *Allergnädigst-privilegirte Anzeigen* (1773, št. 32, str. 252), kjer je besedilo teh treh obveznosti nekoliko spremenjeno, pod točko (2) tudi vsebinsko, saj poudari lastnikovo obveznost oz. odgovornost do njegove družine.

⁴⁴ *Entwurf*, str. 34.

⁴⁵ *Entwurf*, str. 35.

⁴⁶ *Entwurf*, str. 35.

⁴⁷ Oziroma kot zapiše Kravina: Den Willen aber dahin (torej v smeri prizadevnega dela) zu neigen, bieten sich sehr eindringende Beweggründe dar, welche doch nur erst durch den Vortrag, und die Anzeige eines eifrigen Seelsorgers mit allem Nachdruck wirken werden (*Entwurf*, str. 36).

⁴⁸ *Entwurf*, str. 36.

⁴⁹ *Entwurf*, str. 36–37.

z urejenim (čeprav delovnim) življenjem.⁵⁰ Lastnik mora biti pozoren tudi na morebitne bolezni podložnikov in jim priskrbeti potrebna zdravila, kar bo v končni fazi koristno tudi zanj.⁵¹ Glede vzdrževanja moči in izboljševanja posestva pa Kravina ponovno izpostavi vlogo široko zastavljenega sistema poučevanja, ki mora pokrivati vse – od uporabe proizvodov zemlje in vzrokov neuspevanja rastlin do uporabe živine, izkoriščanja naravnih prednosti vode in zraka, skrbi za zdravje in celo primerne vzgoje otrok.⁵²

Sledi zadnja tretjina tretjega poglavja, ki je vsebinsko in tudi stilsko nekoliko specifična. Prinaša namreč strnjeno in mestoma tudi nekoliko nejasno razpravo, ki bi jo na kratko lahko označili kot avtorjevo zahtevo po strukturni usklajenosti in uravnoveženosti najprej posameznega posestva in nato gospodarstva kot celote. Za razliko od preostalih delov knjige, ki večinoma samo sistematično naštevajo glavna področja znanj, ki jih je treba posredovati plemiškim mladeničem kot bodočim gospodarjem posestev, se tukaj pojavi tudi razmislek o določenih makroekonomskih implikacijah, povezanih z gospodarskim napredkom. Kravina pravi, da se uspešen lastnik posestva lahko loti tudi manufakturne oz. tovarniške dejavnosti (kar se je marsikje po Evropi in tudi v Avstriji tedaj dejansko že dogajalo), vendar je pomembno, da takšen razvoj ne vpliva negativno na poljedelstvo. Poudarja namreč, da je gospodarstvo treba gledati celovito in vselej tehtati koristi in škode, tako poljedelstva na eni strani kot tovarn in manufaktur na drugi. Vsi deli ekonomije zahtevajo enako pazljivost (*eine gleiche Vorsicht*) in posamezne veje gospodarstva morajo druga drugo podpirati. V nasprotnem primeru se skupna prednost (to lahko razlagamo kot konkurenčno prednost oz. moč strukturno usklajenega gospodarstva) vse prelahko izgubi.⁵³ Kadar lastnik pretirano težo daje eni dejavnosti, lahko to povzroči, kot pravi Kravina, da bosta trud in delo v drugih dejavnostih izgubljena.⁵⁴ Na agregatni ravni takšen razvoj lahko pripelje do pomanjkanja živil in delovne sile, kar bi povratno negativno vplivalo na kmetijstvo in živinorejo. Kravina zato poudarja potrebo po ravnotežju (*Gleichgewicht*) vseh delov ekonomije skupaj z njihovimi resursi, ki pa se lahko doseže in vzdržuje le tako, da se vsakemu delu gospodarstva posveti primerna skrb.⁵⁵ Ob tem je treba izpostaviti, da Kravina tukaj zelo smiselno uporabi koncept ravnotežja, in sicer v smislu strukturne uravnoveženosti ekonomije. Ta koncept je seveda dobro poznal iz svojih predavanj o statiki. V ekonomski misli 18. stoletja pojem ravnotežja še ni bil prevladujoč teoretični koncept, so ga pa že uporabljali Italijan Ferdinando Galiani (1728–1787) in pa zlasti francoski fiziokrati, na primer Francois Quesnay (1694–1774) in Anne-Robert-Jaques Turgot (1727–1781).⁵⁶

⁵⁰ V zvezi z zdravo prehrano Kravina opozori na pomen nadzora nad tržnicami, gostilnami, delilnicami hrane in odprtimi vodnjaki (*Entwurf*, str. 37).

⁵¹ *Entwurf*, str. 37.

⁵² *Entwurf*, str. 37–38.

⁵³ Denn sonst verliert der allgemeine Vorteil nur gar zu leicht (*Entwurf*, str. 39).

⁵⁴ *Entwurf*, str. 39–40.

⁵⁵ Aber nicht die gleich ausgeteilten, sondern nur die jedem Teile (der Oekonomie) angemessenen Bemühungen werden dieses Gleichgewicht erhalten (*Entwurf*, str. 40).

⁵⁶ Gl. Hutchison, *Before Adam Smith*, str. 259–260, 317. Znamenita Quesnayeva Ekonomska tabela (*Tableau Économique*) je bila eden prvih prikazov makroekonomskega ravnotežja in

Kravina po drugi strani tudi opozarja, da ni dobro, če se ekonomski resursi (nekega posestva) preveč razpršijo v različne uporabe, saj se s tem izgubi iz vida prvotno jasen cilj koristnosti. V nasprotju s prejšnjimi trditvami Kravina tu očitno nakazuje pomen specializacije in hkrati pravi, da se vrednost pod rokami delavcev povečuje in da končna vrednost proizvodov posledično presega vrednost surovin (npr. lan, ki ga pridelamo na polju, ali kovine, pridobljene iz rud, izkopenih iz zemlje).⁵⁷ Vendar pa po Kravinovem mnenju le redki, tako med lastniki kot na ravni države, dejansko dobro poznajo te postopke in procese plemenitenja oz. povečevanja vrednosti (diesen immer fruchtenden Abwechselungen und Verwandlungen), zaradi česar so lastniki pogosto prehitro zadovoljni s svojimi ekonomskimi dosežki.⁵⁸

V nadaljevanju v tem kontekstu zasledimo tudi določeno kritiko fiziokratizma, ko Kravina oceni, da pretirano povečevanje poljedelstva kot najpomembnejše panoge pravzaprav pomeni apriorno zanemarjanje drugih delov ekonomije.⁵⁹ Hkrati pa bo poljedelstvo po njegovem mnenju ob takem razmišljanju postalo nerodovitno. Kravina tu očitno že opozarja na problem padajočih donosov v kmetijstvu, saj v nadaljevanju eksplicitno zapiše, da moči zemlje kljub vsem pripomočkom ostajajo omejene in jih ni mogoče v nedogled povečevati. Vedno več dela se kaže v vse manjšem presežku proizvodov.⁶⁰ Glede pustih in strmih krajev, kjer si s poljedelsko proizvodnjo 'ni mogoče povrniti niti vrednosti pluga',⁶¹ Kravina predlaga, da jih poskusijo izkoristiti za rudarstvo (ki ga je po njegovem tudi možno imeti za neko vrsto poljedelstva) in morda bodo bogato poplačali vloženi trud.⁶² Poleg tega bi se država tako otresla odvisnosti od uvoza nujno potrebnih rudarskih proizvodov, za katere tuji praviloma zahtevajo zelo visoko ceno.⁶³ Prebivalstvo po mnenju Kravine narašča glede na to, koliko ima na voljo dobrin tam, kjer prebiva. Presežek (kmetijstva) naj bi se razdelil sam po sebi do stanja blaginje (bis zu dem ansehnlichen Stand), ki državi omogoča mir in varnost.⁶⁴

Proti koncu poglavja Kravina še enkrat opozori na vlogo duhovnika, ki vpliva na voljo ljudi in poskrbi, da se znanje udejanja (macht die ausgebreiteten Kenntnisse endlich tätig). Poleg pouka o veri naj v pridigah, pa tudi v prijateljskih pogovorih in zaupnih srečanjih z ljudmi, govori o vzrokih, zaradi katerih so ljudje organizirani v družbe, kako potrebne so države in kako potrebna je raznolikost stanov in njihova hierarhija. Od tega, kako je organizirana država, je odvisna varnost

vzajemne prepletenosti ekonomskih sektorjev. Prim. Norčič, *Razvoj in temelji sodobne ekonomske misli*, str. 42–46. Podrobno razčlenitev in analizo tabele najdemo v Pressman, *Quesnay's Tableau Économique*.

⁵⁷ *Entwurf*, str. 41–42.

⁵⁸ *Entwurf*, str. 42. Kravina s tem očitno namiguje na potrebo po ekonomskem izobraževanju, ki bo lastnike opremilo z znanji, potrebnimi za doseganje večje produktivnosti.

⁵⁹ *Entwurf*, str. 42–43.

⁶⁰ *Entwurf*, str. 44. Tu gre zanesljivo za eno prvih posrednih formulacij zakona padajočega donosa. V zgodovini ekonomske misli za utemeljitelja tega zakona sicer velja francoski ekonomist A. Turgot, katerega knjiga je izšla leta 1774, torej eno leto po izidu *Orisa*.

⁶¹ ... welche nicht einmal den Pflug bezahlen würden (*Entwurf*, str. 43).

⁶² *Entwurf*, str. 43.

⁶³ *Entwurf*, str. 44.

⁶⁴ *Entwurf*, str. 45.

ljudi, pa tudi njihovo zdravje in celotna sreča.⁶⁵ Kravina pravi, da so božja navodila (göttliche Anordnungen), da naj se človek podredi svojemu predpostavljenu (torej gospodarju) ter živi v skladu s svojim poklicem in ne varčuje svojih moči. Stanovi se morajo med sabo podpirati. Poljedelec oz. kmet hrani sebe, meščane in vojake, vojak pa brani meščane in kmete. Duhovnik mora torej farane vedno opominjati na to, da kar posameznik daje državi, pravzaprav porabi sam.⁶⁶

To pa je tudi moralni nauk, ki naj ga po mnenju Kravine učitelj ekonomije posreduje svojim plemiškim učencem – bodočim lastnikom posevov. Kajti največ je odvisno od lastnikov. Ti morajo spodbujati vnemo svojih podložnikov in svoje znanje uporabljati v prid domovine. Ekonomski pogledi lastnika, ki zna motivirati svoje podrejene, bodo delovali tudi v njegovi odsotnosti. Posestvo pa bo prispevalo k delovanju vseh drugih delov ekonomije, ki so medsebojno odvisni.⁶⁷

Splošna ekonomija menjave

Zadnje poglavje⁶⁸ je razmeroma kratko, v njem Kravina samo na hitro oriše zbirko, ki naj bi poučno prikazovala različne vrste trgovskega blaga. Poglavje ima naslov 'Von der gemeinen öffentlichen Oekonomie', pod čemer Kravina pravzaprav razume menjavo dobrin. Predmet tega dela ekonomije so, kot pravi, vse snovi, surove ali predelane, proizvodi in umetnine, ki izhajajo bodisi z zemeljskega površja bodisi iz podzemnih leg in se kupujejo ali menjujejo med pokrajinami in različnimi narodi ter se nato v skladiščih in na stojnicah ponudijo v nakup.⁶⁹ Toda kot je nakazal že v uvodu, Kravine ne zanimajo načela delovanja same trgovine, mehanizem trga, logika ponudbe in povpraševanja, gibanje cen ipd., ampak se osredotoča na pomen dobrega poznavanja blaga, ki je predmet menjave. Sprašuje se, kako naj bo plemiški mladenič sposoben pravilno ocenjevati različne vrste trgovskega blaga, njegove materiale, poreklo, načine njegove predelave, če jih ni nikoli opazoval ali sploh videl; kako naj ima o njih jasno predstavo; kako naj pozna njihove različne uporabe, kraje njihovega izvora, najboljše načine predelave, njihovo pomembnost v tujih deželah, možnost njihovega nadomeščanja z domačimi proizvodi. Zato mora tovrstna znanja pridobiti, in sicer ne le znanja o značilnostih materialov in proizvodov, ampak tudi o samih tovarnah in manufakturah, zgodovini narave in

⁶⁵ *Entwurf*, str. 46.

⁶⁶ *Entwurf*, str. 46–47.

⁶⁷ *Entwurf*, str. 47–48.

⁶⁸ V delu je zadnje poglavje označeno kot peto poglavje (Fünfter Absatz), čeprav je dejansko četrto. Verjetno je k tej napaki pripomoglo tudi zelo obsežno tretje poglavje; možno je namreč, da se je razmišljalo o razdelitvi tretjega poglavja na dve poglavji. Vsekakor gre pri napačni oznaki poglavja za površnost, ki pa ji je morda botrovalo tudi hitenje jezuitov z izdajo dela, saj je bila pred vrati prepoved njihovega delovanja. Možna, a manj verjetna razlaga je tudi, da je bilo četrto poglavje tik pred izidom iz neznanega razloga cenzurirano. Kakorkoli, von M., avtor drugega dela predstavitve *Orisa v Allergnädigst-privilegirte Anzeigen* (1773, št. 32), je to opazil in zapisal, da bo četrto poglavje 'potihoma izpustil': Vierter Absatz. Diesen wollen wir mit Stillschweigen übergehen (ibid., str. 252).

⁶⁹ *Entwurf*, str. 48–49.

različnih mehaničnih uporabah, da bo tako ne le znal koristno izbirati med dobrimi in slabimi materiali in med različnimi neenakimi predelavami, ampak bo lahko neki material in njegovo predelavo lahko tudi izboljšal.⁷⁰ Tu se po Kravinovem mnenju kaže potreba po novi zbirki, ki je popolnoma drugačna od prejšnjih zbirk. V njej morajo biti vzorci različnih materialov (Stoffe) in umetnin (Kunstwerke) pa tudi primeri najbolj pomembnih strojev in orodij (Maschinen und Werkzeuge). Zaradi velike raznovrstnosti trgovskega blaga je to zelo obsežna zbirka, saj se npr. samo iz kože, volne ali dlake živali izdelujejo številne vrste usnja in sukna, ki se razlikujejo po načinu obdelave, trpežnosti in barvi, kar so vse pomembne okoliščine za trgovino in menjavo. Podobno velja za svilo in les ter za tako rekoč neomejene možnosti predelave stekla in kovin.⁷¹ Kravina predlaga razdelitev materialov in proizvodov v zbirki na tri področja, in sicer (1) za prebivanje, oblačila in okras, (2) za prehrano in razvedrilo, (3) za namene zdravljenja.⁷² To so, kot pravi Kravina, trije koristni deli ekonomije, za katere je zelo pomembno, da jih plemiški mladenič pozna.⁷³

V zaključku poglavja Kravina še enkrat poudari pomen posredovanja ekonomskih znanj mladim. Pravi, da so vsi, ki se sprašujejo o pomenu zbirk ter o tem, kaj lahko lastniki in država pričakujejo od ekonomske znanosti, mirni, saj se s tovrstnim izobraževanjem mlademu plemiču daje priložnost, da se nauči, kako iz svojega posestva lahko potegne vse možne prednosti in tako v največji meri prispeva k izobilju v državi, pa tudi kako s svojim trgovskim znanjem in delovanjem lahko podpira trgovino celotne države.^{74,75}

Zaključek

Kravinov *Oris ekonomskih znanj* je specifično delo, ki je nastalo v kontekstu njegovega angažiranega delovanja na dunajskem Terezianumu. Ne gre za ekonomsko teoretično delo, kakršna so v tedanjem času publicirali Kravinovi sodobniki, angleški in francoski politični ekonomisti, kot npr. Adam Smith (1723–1790), Étienne de Condillac (1714–1780) ali že omenjeni Anne-Robert-Jaques Turgot, ter nemški oz. avstrijski merkantilisti, kot npr. že omenjena Joseph von Sonnenfels in Johann H. von Justi (oba sta bila nekaj časa Kravinova sodelavca na Terezianumu). Zlasti angleška klasična politična ekonomija, ki je nastala v tem obdobju, se je namreč

⁷⁰ *Entwurf*, str. 50.

⁷¹ *Entwurf*, str. 50–51.

⁷² Kravina poudari, da proizvodi iz zadnje skupine niso predstavljeni z vidika zdravilstva, temveč kot blago oz. z vidika stroškov (*Entwurf*, str. 52).

⁷³ *Entwurf*, str. 52.

⁷⁴ *Entwurf*, str. 53–54.

⁷⁵ V dveh zaporednih številkah tednika *Allernädigst-privilegirte Anzeigen* je že v prvi polovici avgusta 1773 izšla predstavitev *Orisa*. Kravinov tekst je dobesedno povzet skoraj v celoti; izpuščeni so samo nekateri odstavki, nekateri odstavki so smiselno skrajšani in poenostavljena je zadnja tretjina tretjega poglavja, kar vse pomembno prispeva k večji preglednosti teksta. Iz redkih vmesnih komentarjev je možno razbrati naklonjenost do Kravinovega dela. Gl. *Allernädigst-privilegirte Anzeigen*, 1773, št. 31, str. 244–247, in št. 32, str. 250–253.

že zelo poglobljeno ukvarjala s teoretičnimi vprašanji, zlasti z vprašanjem večanja bogastva narodov oz. z gospodarsko rastjo, s preučevanjem problematike vrednosti in razdelitve ter z analizo mehanizma trga in cen, hkrati pa je tudi promovirala idejo liberalizma in svobodne konkurence.⁷⁶ Francoski ekonomisti tega obdobja so sicer večinoma prisegali na fiziokratizem, ki je favoriziral izključno kmetijsko proizvodnjo, toda bili so tudi zagovorniki svobodnega trga ('laissez faire') ter začetniki ekonomskega modeliranja (*Tableau Économique*).⁷⁷ Nemški in avstrijski merkantilizem pa se je po drugi strani veliko ukvarjal z ekonomsko politiko države in učinkovitostjo državne administracije.⁷⁸ V Kravinovem delu najdemo bolj malo od naštetega. Izmed teoretičnih ekonomskih konceptov se v delu, kot smo pokazali, pojavita le koncept ravnotežja oz. strukturne usklajenosti ekonomije in zakon padajočega donosa, razen tega pa Kravina uporablja še koncept blagostanja oz. izobilja v državi, kar je primerljivo s Smithovim konceptom bogastva naroda, razmišlja pa tudi o procesih povečevanja vrednosti, kar je pravzaprav skladno s kasnejšim konceptom dodane vrednosti. Tudi skrb za vzdrževanje in povečevanje moči lastnikov, podložnikov in naslednjih generacij (v smislu ohranjanja zdravja ter povečevanja znanj in spretnosti), o čemer Kravina na široko piše v tretjem poglavju, je blizu modernim razmišljanjem o pomenu človeškega kapitala. Drugače pa Kravina ne načenja nobenih ekonomsko teoretičnih vprašanj (vezanih na delovanje trga, definicijo vrednosti, oblikovanje cene, gibanje razdelitvenih deležev ipd.), ne promovira neke širše ekonomske filozofije (liberalizma ali intervencionizma) niti se ne dotika vprašanj ekonomske politike. Res pa je, da je glede angažiranja države očitno velik pomen pripisoval izobraževalni politiki, torej povečevanju obstoječega znanja, kreiranju novih znanj in prenašanju znanj (vključno z ekonomskimi) na mlade generacije.

Oris ekonomskih znanj je pravzaprav nekakšen učni načrt, ki sistematično predstavlja ekonomska področja oz. ekonomska znanja, ki jih je Kravina videl kot pomembna za učinkovito vodenje zemljiških posestev in ki jih je šola Terezianum zato posredovala mladim plemičem kot bodočim zemljiškim lastnikom. Skozi opis posameznih poglavij knjige smo videli, da pod 'ekonomskimi znanji' Kravina ni razumel ekonomske teorije ali politike, temveč predvsem dobro poznavanje raznovrstnosti sveta narave, zemlje in njenih plodov, surovin, načinov in možnosti njihove uporabe, pa tudi praktično seznanjenost s tehnološkimi postopki in orodji za obdelavo proizvodov in surovin, pridobljenih iz zemlje, in njihovo predelavo v končne izdelke. V tem smislu je, kot smo že omenili, v delu čutiti duh fiziokratizma, torej gre za poudarjanje pomena narave in zemlje ter proizvodov, ki jih pridelamo na zemlji ali pridobimo iz zemlje, in predvsem za zahtevo po optimalnem izkoristku naravnih virov, s katerimi država razpolaga. Toda medtem ko so francoski fiziokrati v okviru t. i. produktivnega razreda v ospredje pogosto že postavljali velike kmetijske zakupnike oz. podjetnike (to je kapitaliste, ki so od plemiških zemljiških lastnikov najemali velike površine zemlje in jih obdelovali z najeto delovno silo

⁷⁶ Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*.

⁷⁷ Prim. Screpanti in Zamagni, *An Outline of the History of Economic Thought*, str. 55–58.

⁷⁸ Prim. Bell, *A History of Economic Thought*, str. 87–100.

in modernimi stroji),⁷⁹ Kravina izhaja iz obstoječega podložniškega sistema in odgovornost za gospodarsko blagostanje države vidi predvsem v plemstvu oz. v njegovi sposobnosti učinkovito voditi posestva, spremljati tehnološki razvoj, uvajati novosti itd. ter seveda v ustrezni motiviranosti podložnikov, za kar naj bi poskrbela tudi duhovščina. Relevantna 'ekonomska znanja' za to pa so plemiški sinovi imeli možnost pridobiti na Terezianumu, kjer so se ob bogatih naravoslovnih muzejskih zbirkah in v ekonomsko-botaničnem vrtu – oboje je ustanovil Kravina s ciljem izboljšanja kakovosti pouka – lahko dodobra seznanili z zvrstmi zemlje oz. tal, rastlinami in živalmi, kmetijskimi in industrijskimi proizvodi ter obdelovalnimi in proizvodnimi tehnikami.

Theodor Kravina je kot rektor Terezianuma nedvomno dosegel visok, ugleden in tudi odgovoren položaj v izobraževalnem sistemu avstrijske monarhije. S tega vidika je treba presojati tudi njegovo knjigo. Z njo je želel promovirati učni program te elitne izobraževalne institucije, pri oblikovanju katerega je tudi sam sodeloval, ter hkrati poudariti pomen ekonomskih znanj v smislu praktičnih naravoslovnih in tehnično-proizvodnih znanj za učinkovito vodenje kmetijskih posestev in industrijskih manufaktur, kar je videl kot enega glavnih dejavnikov gospodarskega in splošnega družbenega napredka. Kravinova knjiga sicer ni primerljiva s klasičnimi političnoekonomskimi deli, ki so v drugi polovici 18. stoletja nastajala po Evropi. Lahko pa rečemo, da je bila s poudarjanjem pomena izobraževanja skladna z jezuitsko tradicijo vsestranskega izobraževalnega dela, hkrati pa je odražala tudi napredni duh terezijanskih reform in razsvetljenstva nasploh.

Viri in literatura

- Allernädigst-privilegirte Anzeigen aus sämmtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern*, hrsg. von einer Gesellschaft, redig. von Dániel Terstyánszky (Wien: Ghelen), letnik 3 (1773), št. 31 (4. avgust), str. 241–248, in št. 32 (11. avgust), str. 249–256.
- Backhouse, Roger, *The Penguin History of Economics*. London: Penguin Books 2002.
- Bell, John Fred, *A History of Economic Thought* (Second Edition). New York: The Ronald Press Company 1967.
- Catalogus Personarum & Officiorum Provinciae Austriae Societatis Jesu pro anno M.DCC. LXXII.*, Wien 1772.
- Ekelund, Robert B. Jr, Hebert, Robert F., *A History of Economic Theory and Method*. New York: McGraw-Hill Book Company 1975.
- Hutchison, Terence, *Before Adam Smith: The Emergence of Political Economy, 1662–1776*. Oxford: Basil Blackwell 1988.
- Južnič, Stanislav, Theodor Kravina Cronstain i njegove veze s isusovačkim kolegijem u Varaždinu (Obljetnica četvrtine tisućljeća imenovanja varaždinskog profesora Cronstaina rektorom Theresianuma u Beču), *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, Varaždin 2017, str. 353–366.

⁷⁹ Gl. npr. Backhouse, *The Penguin History of Economics*, str. 101. Prim. tudi Ekelund in Hebert, *A History of Economic Theory and Method*, str. 51.

- Klemun, Marianne, Der Botanische Garten des Theresianums in Wien – ein alternatives wissenschaftliches Konzept des 18. Jahrhunderts. Izvleček iz konferenčnega prispevka avtorice (2000). URL: http://www.zobodat.at/pdf/LBB_0032_2_0742-0742.pdf (25. 11. 2018)
- Kravina, Theodor, *Entwurf der oekonomischen Kenntnisse, welche in dem kaiserlichen königlichen Theresianum der adelichen Jugend beygebracht werden*. Wien: gedruckt bey Joseph Kurzböck, kk illirisch. und orient. Hofbuchdruckern, und Buchhändlern 1773.
- Murko, Vladimir, Razvoj ekonomske misli pri Slovencih od 17. do 20. stoletja, *Ekonomski revija*, 32 (1981), str. 14–15.
- Norčič, Oto, *Razvoj in temelji sodobne ekonomske misli*. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije 1991
- Oser, Jacob, Brue, Stanley L., *The Evolution of Economic Thought* (Fourth Edition). New York: Harcourt Brace Jovanovich, Publishers 1988.
- Pressman, Steven, *Quesnay's Tableau Économique: A Critique and Reassessment*. Fairfield, NJ: Augustus M. Kelley Publishers 1994.
- Screpanti, Ernesto, Zamagni, Stefano, *An Outline of the History of Economic Thought* (Second Edition). Oxford: Oxford University Press 2005.
- Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (In Two Volumes). London: W. Strahan and T. Cadell 1776.
- Stöger, Johann Nepomuk, *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu*. Viennae: Typis Congregationis Mechitharisticae 1855.
- Sušjan, Andrej, Južnič, Stanislav, The Carniolan Society for Agriculture and Useful Arts 1767-87: Promoting Practical and Theoretical Knowledge Based on Cameralist and Physiocratic Ideas, *Austrian History Yearbook* 49 (2018), str. 105–127.

SUMMARY

Theodor Kravina von Kronstein and His *Outline of Economic Knowledge*

Andrej Sušjan – Stanislav Južnič

The article presents the volume *Entwurf der oekonomischen Kenntnisse* by Theodor Kravina von Kronstein, which was published in Vienna in 1773. Theodor Kravina (1720-1789) was son of a silversmith from Slovenska Bistrica. Having finished his basic studies in Graz and Varaždin, he entered the Jesuit order in 1736 and went on to study philosophy in Vienna. Between 1749 and 1773 his life path was closely tied to the renowned Viennese school Theresianum, where he taught mathematics, physics, and mechanics, held leading positions and organized and maintained its museum collections and estates. Following the dissolution of the Jesuit order in 1773, he received a provostry in Zwettl, Lower Austria, where he worked and stayed until his death.

Kravina's *Outline of Economic Knowledge* stems directly from his work at Theresianum, where he was a prefect and, later on, a rector. Theresianum was an elite school, intended first and foremost for sons from old noble families. Here they obtained knowledge required for working in civil service and diplomacy, as well as economy. His volume is a systematic overview of economic knowledge skills that young noblemen were taught at Theresianum. Concurrently, the volume aimed to promote the natural science museum along with the economic and botanical garden operating at Theresianum in order to allow for demonstrative teaching and, consequently,

imparting knowledge to nobility's young generations. In the period when Kravina wrote his book, the prevailing social and political climate in the Habsburg Monarchy was impacted by Theresian reforms, which were directed at a general social advance resting on improved knowledge, the introduction of new techniques, and, consequently, enhanced economic efficiency. The idea about the best possible use of one's land (and sources in general) is present throughout the book, as is that of maintenance and growth of economic power as priorities of economic education. Kravina understood economic knowledge in a very pragmatic manner, namely mostly as knowledge of natural resources, soil, plants, minerals, raw materials and techniques used to process them and produce finished goods. It was his belief that members of the nobility required these skills because they were, as a rule, landowners and the state's welfare depended on their ingenious management of land and produce.

Kravina divided economy into two categories, which he described in the first and the second chapter respectively. The first category includes the examination of cultivating the earth's surface (*Die Oekonomie der Oberfläche der Erde*), while the second one addresses the exploitation of the interior of the earth (*Die Oekonomie der Erzeugnisse in den unterirdischen Lagen der Erde*). As to the first category, Kravina stressed the importance of knowledge of produce provided by various parts of estates (fields, gardens, pastures, forests, waters), its use and processing. He maintained that young people should be taught about produce and processing techniques, which will enable him to expand and develop their knowledge of the subject matter. Theresianum's "economic garden" was particularly suitable for teaching economy; its sections (grain crops, garden plants, fruit trees, etc.) are presented systematically in the first chapter. The second category is intended for teaching about types of soil, minerals, rocks, and their use in different economic activities. Theresianum's mineralogical collections, which are described in detail in the second chapter, were used to this end. The book's third chapter is the longest; it discusses economic means (*Die oekonomischen Hilfsmittel*) or what we nowadays refer to as human and material resources (workforce, working cattle, soil, tools, machinery, etc.). In this chapter Kravina developed also a somewhat broader view of economy and drew attention to maintenance and enhancement of production power (including human capital), as well as connectedness or structural harmony among specific economic activities (the concept of equilibrium). The last chapter contains the definition of the third sphere of economics, which Kravina referred to as public common economy (*Von der gemeinen öffentlichen Oekonomie*) and is associated with the exchange of produce with other peoples and lands. However, Kravina was not interested in the principles of trade, market mechanism, movement of prices and suchlike; he argued that teaching economics ought to be directed first and foremost at knowledge of produce that is subject to exchange, its characteristics, ingredients, usage, processing, etc.

As Theresianum's rector, Theodor Kravina obtained a high, esteemed but also responsible position in the Austrian monarchy's educational system and his book is to be assessed from this perspective. By means of his book he wanted to promote this reputable educational institution's learning programme, which he had co-created, and at the same time emphasize the importance of economic skills as practical knowledge of natural sciences, techniques and production for efficient management of farms and industrial mills, which he regarded as one of main factors of economic and social progress. Having established the "economic garden" and collections, Kravina improved the quality of education at Theresianum significantly. His book is not comparable to the works of classical political economy written in Europe in the second half of the 18th century (Smith, Turgot, etc.). However, we can state that by accentuating the importance of education, Kravina's book was in line with the Jesuit tradition of universal education and at the same time reflected the progressive spirit of Theresian reforms and the Age of Enlightenment in general.

Vanja Kočevar

Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku (2. del)*

KOČEVAR, Vanja, dr., asistent z doktoratom, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, vkocevar@zrc-sazu.si

Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku – 2. del

Zgodovinski časopis, Ljubljana 73/2019 (160), št. 3–4, str. 366–411, cit. 368

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En.)

Razprava predstavlja etnične znake, ki so v zgodnjem novem veku določali slovensko etnično skupnost, pri čemer je najpomembnejše mesto zavzemala slovenščina. Predstavljen je poskus aplikacije tristopenjskega modela razvoja etnične identitete Slovencev od najohlapnejše skupnosti etnične kategorije prek etnične mreže z lastnim knjižnim jezikom do etnične skupine ali etnije ob pojavu narodnega gibanja ob koncu 18. stoletja. Poleg tega študija ugotavlja, da ta razvoj ni bil linearen, saj lahko v 17. in 18. stoletju govorimo o dobi »baročnega zastoja etnogeneze«, ko so deželne identitete prekašale pomen etničnih.

Ključne besede: Slovenci, identiteta, jezik, etnična znamenja, etnonimi.

KOČEVAR, Vanja, PhD, Assistant with a doctorate, the Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Milko Kos Historical Institute, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, vkocevar@zrc-sazu.si

Did the Slovene Ethnic Identity Exist in the Pre-National Period? Collective Identities and Amplitudes of the Importance of Ethnicity in the Early Modern Period (Part II)

Historical Review, Ljubljana 73/2019 (160), No. 3–4, pp. 366–411, 368 notes

Language: Sn., (En.)

The treatise presents ethnic markers defining the Slovene ethnic community in the early modern period, with the Slovene language being the most prominent one. It features an attempted application of a three-stage model of development of Slovenes' ethnic identity, ranging from the loosest community, an ethnic network with its own standard language, and an ethnic group upon the emergence of the national movement in the late 18th century. Additionally, it is pointed out in the treatise that the development was not a linear one, as in the 17th and 18th century we speak about the age of "Baroque standstill of ethnogenesis", when provincial identities surpassed the importance of ethnic identities.

Key words: Slovenes, identity, language, ethnic markers, ethnonyms

* 1. del: *Zgodovinski časopis* 73 (2019), 1-2, str. 88–116.

Etnična znamenja Slovencev kot etnične skupnosti

Kot je bilo omenjeno že v prvem delu pričujoče študije,¹ se pri opisovanju etnoloških značilnosti Slovencev v predmodernih obdobjih opiram zlasti na koncept etničnih znamenj (*ethnic markers*)² belgijsko-ameriškega antropologa Pierra L. van den Bergheja, ki jih deli na tri poglavitne vrste:³ 1) fenotip,⁴ 2) etnično uniformnost ali zunanji videz, ki je delo ljudi (oblačila in pokrivala), ter 3) vedenjske (behavioristične) značilnosti, kot so: obnašanje, govor, vedenje, običaji, ezoterična znanja itd. Ker se v tej razpravi, kot rečeno, ne bom spuščal v polemiko med instrumentalističnim⁵ in primordialističnim naziranjem etničnosti, se bom omejil na drugo in tretjo vrsto etničnih znamenj, ki so kulturno, in ne biološko pogojene.⁶

Začenjamo torej z zunanjim videzom ali etnično uniformnostjo. Kot iztočnico vzemimo Trubarjev opis ljudstev (jugovzhodne) Evrope, ki ga najdemo v reformatorjevem nemškem posvetilu prvega dela hrvaškega Novega testamenta tedanjemu češkemu kralju Maksimilijanu iz leta 1562. Besedilo bo v nadaljevanju razprave še večkrat služilo kot referenca, zato na tem mestu kratko predstavljam njegov pomen za preučevanje etnične slike 16. stoletja. V spisu se neposredno omenja deset ljudstev (*Völckern*,⁷ *völckern vnnd Nationen*⁸): Turki (*Türcken*, *Türck*), (Zgornji) Nemci (*obern / from[m]en / Gottfeligen Teutschen*,⁹ *Teutschen*¹⁰), Hrvati (*Crobaten*,¹¹ *Crobaten / die man fonft Hufern nen[n]t*),¹² kajkavski Sla-

¹ Raziskave, predstavljene v študiji, so potekale v sklopu projekta »Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in razpadom Habsburške monarhije«, šifra: J6-7069 (A).

² O skupnih točkah in razlikah konceptov etničnih znamenj (*ethnic markers*) in kulturnih markerjev (*cultural markers*) gl.: Kočvar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 94 (opomba 23).

³ Berghe, *Biologija nepotizma*, str. 98.

⁴ Prav tam, str. 98–103.

⁵ Barth, *Introduction*, str. [9]–27.

⁶ Razpravo o genetskem izvoru slovanskih in staroselskih prednikov današnjih Slovencev je leta 1995 prispevala Petra Leben-Seljak (*Leben-Seljak, Etnogeneza Slovencev*, str. 549–558).

⁷ Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 430, 438, 455.

⁸ Prav tam, str. 448.

⁹ Prav tam, str. 430.

¹⁰ Prav tam, str. 439.

¹¹ Prav tam, str. 439.

¹² Prav tam, str. 438.

vonci¹³ (*die Windifchen oder Sclauen, Die Sclauen die man fonst Bessiacken nennt*,¹⁴ *Bessiacken*¹⁵), Slovenci (*Der obern Windifchen Ländern / gemeines Volck*,¹⁶ *Creynerifch vnd Oberwindifch guthertzig Volck*,¹⁷ *Windifch Bauren vnnd Beurin*,¹⁸ *Creinerifch*¹⁹),²⁰ Italijani (*Wahlen*,²¹ posredno: *auff Wälifch*,²² *Wälifche*,²³ *Wälifch*²⁴), Dalmatinci (*Dalmatiner*,²⁵ *Dallmatiner*²⁶), Bosenci (*Boßner*²⁷), Srbi (*Sürffen*,²⁸ *Syrffen*,²⁹ *Siruier*³⁰) in Bolgari (*Bulgarier*³¹).³²

Poleg naštetih se omenja še neidentificirano ljudstvo »Iliri« (*Illyrifch [...] Volck*³³) in neimenovana orientalska ljudstva (*bey den Orientifchen*

¹³ Sintagma »kajkavski Slavonci« je arbitrarno poimenovanje, ki služi le za distinkcijo od današnjega pojma Slavonije.

¹⁴ Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 438,

¹⁵ Prav tam, str. 444.

¹⁶ Prav tam, str. 439.

¹⁷ Prav tam, str. 440.

¹⁸ Prav tam, str. 443.

¹⁹ Prav tam, str. 445.

²⁰ Pri Slovencih nato loči, kot omenjeno zgoraj, med etničnim jedrom (*Wölche aber in Lands Crein / Vndersteyer vnd Kernten sitzen vnnd jr Wohnung haben*), zahodnim delom, kjer so opazni moči italijanski in hrvaški vplivi (*Die am Kharst / vnd in der Grauefchafft Görtz vnd Histerreich sitzen / der ein theil halt sich auff Crobotifch / der ander auff Wälifch / mit Sitten vnd Glauben.*) in prehodnim območjem (*die Windifchen Märcker / die in Mälinger Boden / vnnd vmb Newenstatt / Türckfeld / vnnd in derselbigen Gegendt wonen / seind schier auch der Art vnd Sitten / wie die Croboten vnd Sürffen / die vor den Türcken / vnd auß der Türckey zu jnen geflohen seind.*) (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 439).

²¹ Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 438.

²² Prav tam, str. 439.

²³ Prav tam, str. 453.

²⁴ Prav tam, str. 453.

²⁵ Prav tam, str. 438, 444.

²⁶ Prav tam, str. 438, 455.

²⁷ Prav tam, str. 444.

²⁸ Prav tam, str. 439.

²⁹ Prav tam, str. 444.

³⁰ Prav tam, str. 455.

³¹ Prav tam, str. 444.

³² Avtor ljudstva nekajkrat izrecno našteje tudi sam: »... das arm Chriftlich Windifch vnd Crobotifch Volck / wölches an den Türckifchen Gräntzen / vnd vnder den Türcken / in Boßna / in Seruia / in Bulgaria / vnd in denselbigen vmblygenden Ländern wonet (die alle sich der Windifchen Sprach gebrauchen / vnd, eins das ander nach notturfft verthe) für eine Art / Eigenschafft / Sitten / vnd Religion habe ...« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 429–430). Sintagma »Windifch vnd Crobotifch Volck« verjetno lahko razumemo kot slavonsko (kajkavsko) in hrvaško ljudstvo. Ko v pričujočem spisu Trubar govori o Slovencih vsaj uvodoma doda še predpono »obern«. Nato navede ljudstva, ki živijo ob turški meji, vendar pod krščansko oblastjo: »... die Croboten / Dalmatiner / die Windifchen oder Sclauen« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 438). Kot posredno navajanje ljudstev lahko razumemo tudi skupni opis krščanskega ljudstva jugovzhodne Evrope, ki se sooča s Turki: »das Creinerifch / Illyrifch / Windifch / Crobotifch / Dalmatinifch / Boßnarifch / Sürfifch vnd Bulgarifch Chriftlich arm Volck / auch vmb ettlich Türcken ...« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 445). V slednjem opisu lahko sklepamo, da s »kranjskim ljudstvom« misli Slovence, saj se *Windifch* bržkone nanaša na kajkavske Slavonce. Poleg tega navaja Hrvate, Dalmatince, Bosance, Srbe in Bolgare. Pridevnik *Illyrifch* ostaja neidentificiran.

³³ Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 445.

*Völckern*³⁴). Z navedbo jezika oziroma navad pa je posredno govora tudi o Čehih (*Behömifche*³⁵), Hebrejcih (*Hebreyfchen sprach*³⁶) ter Madžarih (*Vngerifche [...] Eigenschafft*³⁷). Sklepali bi lahko, da je govora tudi o bosenskih muslimanih. Ko Trubar namreč govori o odnosu Turkov do katoličanov v Bosni, opiše njihove zločine nad nemuslimani, nato pa pove, da »se najdejo tudi poštene, dostojni in skromni Turki in Turkinje ...«,³⁸ ki se nad kristjani ne znašajo in do preganjanih čutijo empatijo. Med njihovimi vrlinami nato navaja tudi zavračanje pijančevanja. Ti »Turki in Turkinje« naj bi namreč vidno vinjene osebe ozmerjali rekoč: »Pfui Pyana Suina / Pfui du trunckne Saw ...«.³⁹ Glede na dejstvo, da avtor pred nemškimi prevodom navaja tudi izvornik, ki nikakor ni v turščini, lahko sklepamo, da v danem primeru s »Turki« dejansko označuje bosenske muslimane. Po drugi strani lahko sklepamo, da ko Trubar govori o Turkih v Srbiji, verjetno misli tudi na njihovo etnično, in ne le versko pripadnost.⁴⁰

Poleg ljudstev opis navaja tudi več dežel. Nekatere od teh predstavljajo politično-upravne tvorbe, pri drugih gre za označevalce etničnih območij določenih ljudstev, spet tretje bi lahko nastopale v obeh kategorijah. Pojavijo se: Bosna (*Boßna*,⁴¹ *Boßnen*⁴²), Srbija (*Serua*,⁴³ *Serua oder Sirffey*⁴⁴), Bolgarija (*Bulgaria*,⁴⁵ *Bulgarey*⁴⁶), Württemberg (*Landt Württemberg*⁴⁷), Turčija (*Türckey*⁴⁸), Hrvaška (*Croatien*⁴⁹), Dalmacija (*Dalmatien*⁵⁰), posredno Ogrska (*Cron Hungern*⁵¹), Slovenske dežele (*Der obern Windifchen Ländern*⁵²), posredno Slovenska marka (*die Windifchen Märcker*⁵³), Metlika ali današnja Bela krajina (*Mätlinger Boden*⁵⁴), Kras (*Kharf*⁵⁵),

³⁴ Prav tam, str. 445.

³⁵ Prav tam, str. 453.

³⁶ Prav tam, str. 453.

³⁷ Prav tam, str. 438.

³⁸ Izvornik: »... fittflam vnd befcheiden Türcken vnd Türckin ...« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 436).

³⁹ Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 437, 469.

⁴⁰ Trubar glede odnosa »etničnih« Turkov do krščanskega bogoslužja zapiše tudi: »... dann die Türcken mögen das predigen in der Chriſten Kirchen wol dulden / aber das Glocken leutten keins wegs« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 431–435, 463–467).

⁴¹ Bosna se pogosto omenja v spisu, glej npr.: Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 429, 435.

⁴² Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 455.

⁴³ Srbija se pogosto omenja v spisu, glej npr.: Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 429.

⁴⁴ Trubar Srbijo označi tudi s sintagmo (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 430–431).

⁴⁵ Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 455.

⁴⁶ Prav tam, str. 431.

⁴⁷ Prav tam, str. 431.

⁴⁸ Turčija se pogosto omenja v spisu, glej npr.: Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 435, 439, 449.

⁴⁹ Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 452, 455.

⁵⁰ Prav tam, str. 455,

⁵¹ Prav tam, str. 455.

⁵² Prav tam, str. 439.

⁵³ Prav tam, str. 439.

⁵⁴ Prav tam, str. 439.

⁵⁵ Prav tam, str. 439, 444.

Goriška (*Grauefchafft Görtz*⁵⁶), Istra (*Histerreich*⁵⁷), Kranjska (*Crein*⁵⁸), Spodnja Štajerska (*Vnderfteyer*⁵⁹) in Koroška (*Kernten*⁶⁰).

Ko Trubar v dotičnem spisu govori o slovenskih deželah,⁶¹ torej o pokrajinah, ki jih naseljuje ljudstvo, ki mu pripada tudi sam, sicer običajnim označevalcem doda še pridevek »zgoranje« (*Der obern Windifchen Ländern*),⁶² da jih s tem loči od sosednje »slovenske« dežele na drugi strani cesarsko-kraljeve državne meje, ki so jo naseljevali kajkavski Slavonci.⁶³ Ti so se kroatizaciji navkljub še dolgo v zgodnji novi vek⁶⁴ prav tako naslavljali kot *Szluouenci*, svoj jezik kot *Szluouenszki*, svojo deželo pa z občnim imenom *na Szlouenieh*.⁶⁵ Kljub skorajšnji identičnosti etno- in lingvonima Slovenci in kajkavski Slavonci predstavljajo dve ločeni etnični entiteti. Kajkavske Slavonce Trubar v dotičnem besedilu sicer naslavlja z označevalci: *die Windifchen oder Sclauen*,⁶⁶ *Die Sclauen die man fonst Beffiacken nenn*⁶⁷ in *Beffiacken*.⁶⁸

Dežele na cesarski strani državne meje, ki jih poseljujejo »njegovi« Slovenci, Trubar tu za potrebe razločevanja od sosednjih kajkavskih Slavoncev, označuje z besednima zvezama: *Der obern Windifchen Ländern* (slednjo uporabi dvakrat)⁶⁹ ter *in den obgemelten obern Windifchen Ländern*.⁷⁰ Slovence označi kot »Kranjce in Zgornjeslovence« (*difes Creynerifch vnd Oberwindifch guthertzig Volck*).⁷¹ Slednjo besedno zvezo lahko razumemo kot dopolnitev sintagme *Kranjci inu Slo-uenci* oziroma *Crainer vnnnd Windifchen* v nemščini, o čemer je bilo že govora.⁷² Nato spregovori tudi o slovenskih kmetih in kmeticah brez predikata »zgornji«: *Windifch Bauren vnnnd Beurin*.⁷³

Trubar z naštetimi besednimi zvezami gotovo ni označeval nobenih drugih dežel, kot slovenske, kar lahko dokažemo na primeru njegove kritike štifstarstva

⁵⁶ Prav tam, str. 439.

⁵⁷ Prav tam, str. 439.

⁵⁸ Prav tam, str. 439, 444.

⁵⁹ Prav tam, str. 439.

⁶⁰ Prav tam, str. 439.

⁶¹ Glej: Štih, Konfrontacija, akulturacija in integracija, str. 10–12, 37, 42, 45, 47.

⁶² Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 439.

⁶³ Sintagma »kajkavski Slavonci« je zgolj arbitrarni označevalec, ki ga pričujoča razprava uporablja za potrebe ločevanja od Slovencev.

⁶⁴ Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 41, 95, 107–108.

⁶⁵ Glej: Vramec, *Kronika Vezda*, pag. 59r, 64r.

⁶⁶ Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 438.

⁶⁷ Prav tam, str. 438.

⁶⁸ Prav tam, str. 444.

⁶⁹ Prav tam, str. 439.

⁷⁰ Prav tam, str. 443.

⁷¹ V prevodu (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 472) je besedna zveza *Creynerifch vnd Oberwindifch* prevedena kot: »kranjski in gorenjski ljudje«, vendar po mojem skromnem mnenju dejansko označuje vse Slovence kot etnično skupnost in jo gre razumeti kot besedilu prirejeno obliko besedne zveze *Crainer vnnnd Windifchen*.

⁷² Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 206. Rotar, Toponimika in etnika, str. 465; Grdina, Pripadnosti in identitete, str. 17 (opomba 27); Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 103.

⁷³ Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 443.

oziroma gradnje cerkva. Reformator kot primer navaja gradnjo nove lesene kapele, ki je poleti 1561 potekala »pri Gornjem Gradu na Spodnjem Štajerskem, štiri milje od Ljubljane«⁷⁴ (*bey Oberburg / in vnderen Steyer / vier Meil von Labach*).⁷⁵ Nova kapela in romanje sta nastala, tako Trubar, zaradi neke ženske, ki je trdila, da Devica Marija noče več prebivati v cerkvi, ki so jo bili dvajset let poprej postavili na [Sveti] »gori pri Gorici in Solkanu«⁷⁶ (*auff dem Berg bey Görtz vnd Salcon*).⁷⁷ Svoj opis dogodkov, povezanih z gradnjo Marijinih cerkva na Gornjegraškem in Goriškem, avtor zaključí z besedami, da bi o podobnih dogodkih: »v gornjeslovenskih deželah [...] lahko napisal celo knjigo.«⁷⁸

Upoštevaajoč dejstvo, da sta v teh »zgornjesloveskih deželah«, kot jih v obravnavanem spisu naslavlja Trubar, tako Gornji Grad na Spodnjem Štajerskem kot [Sveta] Gora pri Gorici in Solkanu, lahko zaključimo, da se sintagma v danem besedilu nanaša izključno na slovenski etnični prostor ali slovenske dežele, ki po etnični sestavi seveda niso bile izključno slovenske. Prav tako besedna zveza *obern Windifchen Ländern* ne označuje zgolj prebivalstva Slovenske marke in Metlike, ki pa ga tudi zaobjema. To kaže že začetek Trubarjevega opisa Slovencev: »Der obern Windifchen Ländern / gemeines Volck / als die Windifchen Märcker / die in Mätlinger Boden ...«.⁷⁹

Trubar je svoj opis slovenskega etničnega prostora ali »zgornjesloveskih dežel« razdelil na štiri dele, in sicer je najprej opisal 1) preprosto prebivalstvo pokrajin, ki jih v pričujoči študiji obravnavamo kot »prehodno območje«. Trubar sem prišteva Slovensko marko, Belo krajino (Metliko) ter okolico Novega mesta in Krškega, kjer je med prebivalstvom velik del hrvaških in srbskih beguncev pred Turki. Poleg tega, kot ugotavlja reformator, si je avtohtono in alohtono prebivalstvo po značaju in običajih podobno.⁸⁰ Nato se Trubar posveti opisu 2) zahodnega roba etničnega prostora, kamor prišteva Kras, grofijo Goriško in Istro. Za razliko od »prehodnega območja« ob meji cesarstva se alohtono prebivalstvo ne omenja, pač pa je govora o močnih vplivih sosednjih etnično-jezikovnih jeder, in sicer hrvaškega,⁸¹

⁷⁴ Prav tam, str. 474.

⁷⁵ Prav tam, str. 441.

⁷⁶ Prav tam, str. 474.

⁷⁷ Prav tam, str. 442.

⁷⁸ Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 476. Izvirnik: »... in den obgemelten obern Windifchen Ländern / ...« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 443).

⁷⁹ Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 439. V prevodu (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 471) je pridevnik *obern* iz izvirnika izpuščen: »Preprosti ljudje omenjenih slovenskih dežel, ki prebivajo v Slovenski marki ...«

⁸⁰ Izvirnik: »Der obern Windifchen Ländern / gemeines Volck / als die Windifchen Märcker / die in Mätlinger Boden / vnnd vmb Newenstatt / Türckfeld / vnnd in derfelbigen Gegendt wonen / feind Ichier auch der Art vnd Sitten / wie die Crobaten vnd Sürrffen / die vor den Türcken / vnd auß der Türckey zu jnen geflohen feind« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 439). Prevod (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 471): »Preprosti ljudje omenjenih slovenskih dežel, ki prebivajo v Slovenski marki, okrog Metlike, Novega mesta in Krškega, imajo v teh krajih skoraj enak značaj in običaje kot Hrvatje ter Srbi, ki so k njim pribežali pred Turki in iz Turčije.«

⁸¹ Trubar s tem bržkone misli jezikovne vplive cerkvenoslovenskega jezika hrvaške redakcije z močnimi primesmi čakavščine (*Zgodovinski atlas Slovenije*, str. 134).

in italijanskega,⁸² kar se kaže v običajih in veri prebivalstva na zahodnem robu »zgorjnjeslovenskih dežel«.⁸³

Sledi 3) opis preprostega prebivalstva ožjega slovenskega »etničnega jedra«, kot ga imenujemo v tej razpravi, namreč dežele: Kranjska, Spodnja Štajerska in Koroška. Ti ljudje so po navadah in lastnostih podobni Nemcem, se po nemško tudi oblačijo, ženske pa na glavah nosijo posebej dolge tančice – peče.⁸⁴ Trubar se nato posveti še 4) višjim slojem vseh »zgorjnjeslovenskih dežel«, rekoč, da deželna gosposka, grofje, baroni, vitezi in plemiči znajo dobro nemško, mnogi od njih pa tudi latinsko in italijansko. Prav tako mnogi meščani, duhovniki in menihi govorijo nemško.⁸⁵

Po višjih slojih in inteligenci se Trubar ponovno vrne k ljudstvu rekoč, da preprost, neizobraženi človek govori le slovenski jezik. Za ljudstvo pravi, da je pošteno, zvesto, resnicoljubno, poslušno, gostoljubno, blago in da se do vseh ljudi, vključujoč tujce, prijazno in spoštljivo vede. Po drugi strani pa je reformator svojim rojakom zameril praznovornost.⁸⁶ Po opisu verskih praks svojih rojakov Trubar navede še, da ubogo ljudstvo, ki živi na Kranjskem in na Krasu, tako kot sosednje Hrvate in kajkavske Slavonce (*Beffiacken*) ogrožajo turški vpadi. Svoj opis Slovencev zaključuje s kratko notico o tiskih v slovenskem jeziku.⁸⁷

⁸² *Zgodovinski atlas Slovenije*, str. 134.

⁸³ Izvirnik: »Die am Kharft / vnd in der Grauefchafft Görtz vnd Hifterreich fitzen / der ein theil halt sich auff Crobotifch / der ander auff Wälifch / mit Sitten vnd Glauben« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 439). Prevod (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 471): »Ljudje, ki so doma na Krasu, v Goriški grofiji in Istri, se v običajih in veri delno nagibajo k Hrvatom, delno pa k Lahom.«

⁸⁴ Izvirnik: »Wölche aber in Lands Crein / Vnderfteyer vnd Kernten fitzen vnnd jr Wohnung haben / die halten sich nach Art vnd Aigenfchafft der Teutfchen / klaiden sich auch auff teutfch / allein das die Weiber tragen befondere lange Schlayer am Kopff« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 439). Prevod (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 471): »Tisti, ki živijo v deželi Kranjski, Spodnještajerski in Koroški, pa so po navadah in lastnostih podobni Nemcem, se po nemško tudi oblačijo, le da ženske na glavi nosijo posebno dolge tančice.«

⁸⁵ Izvirnik: »Vnd der Obern Windifchen Ländern / Lands Oberkeit / Grauen / Freyherren / Ritter / vnd die vom Adel / können gut Teutfch / vnd jr vil Lateinifch vnd wälifch. Dergleichen vil Burger / Prierfter vnnd Münch reden Teutfch« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 439). Prevod (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 471–472): »Deželna gosposka, grofje, baroni, vitezi in plemiči zgorjnjeslovenskih dežel govore dobro nemško, mnogi od njih pa tudi latinsko in laško. Prav tako govori nemško precej meščanov, duhovnikov in menihov, toda preprost, nerazgledan človek govori le slovenski jezik.«

⁸⁶ Izvirnik: »Aber der gemein vngewandert Man[n] durch auß / redet nur die Windifche Sprach. Vnd fie ift ein gut erbar / trew / warhafft / gehorlam / Gaftfrey / vnnd miltes Volck / das sich gegen allen Fremdben vnd jederman freuntlich vnnd wol haltet vnd erzeigt« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 439). Prevod (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 472): »To ljudstvo je pošteno, zvesto, resnicoljubno, poslušno, gostoljubno in blago, ki se do vsakogar, tudi do tujcev vede prijazno in spoštljivo, je pa preveč in močno praznovorno, ...«

⁸⁷ Za razliko od označevalcev za slovenske dežele in ljudstvo označevalcu za slovenščino nikoli ne doda predikata »zgornji«, temveč navaja le *die Windifche Sprach* (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 444).

»Prehodno območje« ob meji z Ogrskim kraljestvom so torej zaznamovali močni vplivi hrvaško-slavonskega prostora. Istro je zaznamoval vpliv cerkvenoslovenskega jezika hrvaške redakcije s primesmi čakavščine, zahodni rob etničnega prostora pa italijanski vplivi. Medtem pa je bilo etnično jedro – dežele Kranjska, Spodnja Štajerska in Kroška podvrženo nemškim kulturnim in jezikovnim vplivom. Podobne etnične dinamike, kot so naštetih procesi etnične fuzije, Trubar navaja tudi pri kajkavskih Slavoncih in Dalmatincih. Prvi naj bi imeli skoraj madžarske in hrvaške običaje ter lastnosti in se pri bogočastju držali hrvaških navad, le da so bile maše pri njih latinske.⁸⁸ Medtem so bili Dalmatinci, kot zapiše Trubar, pol Italijani in naj bi imeli tudi skoraj italijanske navade in vero.⁸⁹

Če se vrnemo k reformatorjevemu opisu dežel, ki jih v skladu z etnosimbolično razlagalno paradigmo razumemo kot slovensko etnično jedro, ki se v izvorniku glasi: »Wölche aber in Lands Crein / Vnderfeyer vnd Kernten fitzen vnnd jr Wohnung haben / die halten sich nach Art vnd Aigenfchafft der Teutfchen / klaiden sich auch auff teutfch / allein das die Weiber tragen befondere lange Schlayer am Kopff«,⁹⁰ lahko iz njega izluščimo nekaj podatkov, ki so pomembni za preučevanje zunanjega videza oziroma etnične uniformnosti.

Po Trubarjevem opisu sodeč, so bile za slovensko etnično jedro v drugi polovici 16. stoletja značilne nemške navade in ljudska noša, z eno izjemo »posebno dolgimi ženskimi naglavnimi rutami«. Pri slednjih gre verjetno za peče. Slovence sta potemtakem od Nemcev, s katerimi so sobivali v notranjeavstrijskih deželah, ločevala zlasti slovenski jezik in omenjena izvorna posebnost ženske noše. Od južnih sosedov, ki so sicer govorili sorodne slovanske jezike, pa so jih ločile: meja cesarstva ter nemškim vplivom podvržene etnična uniformnost in vedenjske značilnosti.

Kot eno najstarejših upodobitev peče bi morda lahko šteli sicer dobro znano perorisbo Albrechta Dürerja *Vna Vilana Windisch* iz leta 1505. Stanko Vurnik namreč domneva, da se je peča na slovenskem etničnem prostoru morda pojavila že pred 16. stoletjem.⁹¹ Gorazd Makarovič domneva, da je znameniti nemški umetnik portretiranko srečal na ozemlju Beneške republike in da je bila Rezijanka. Nadaljuje, da je bila portretiranka Slovanica, ki je govorila slovansko narečje.⁹² Sam pa zagovarjam stališče, da imamo portretiranko lahko za Slovenko in njen jezik za slovenščino.

⁸⁸ Izvornik: »Die Sclauen die man fonft Bellacken nennt / haben fafft Vngerifche vnd Crobatifche Sitten vnd Eigenfchafft ...« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 438–439). Prevod glej: Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 471.

⁸⁹ Izvornik: »Dalmatiner feind halb Walhen / haben auch fafft wälche Sitten vnd Religion« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 438). Prevod glej: Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 470–471.

⁹⁰ Gl. op. 84.

⁹¹ Vurnik, *Slovenska peča*, str. 2–4.

⁹² Makarovič, *Ko še nismo bili Slovenci*, str. 90.

Slika 1: Albrecht Dürer Vna Vilana Windisch (1505).

Fig. 1: Albrecht Dürer Vna Vilana Windisch (1505).

Na poročilo o posebnosti noše Slovenk naletimo tudi na začetku 17. stoletja na Koroškem. Letopis Celovškega kolegija Družbe Jezusove za leto 1604 tako navaja, da je jezuitskim pridigam *incognito* prisostvovala tudi neka gospa iz protestantskih plemiških vrst. Da bi dama iz protestantskega miljeja prikrila svojo pravo identiteto, naj bi se odela v oblačila, kakršna so nosile preproste Slovenke: »... vulgari slavonicarum mulierum habitu ...«⁹³ Čeprav jezuitski letopisec ne navaja, kakšne so bile posebnosti oblek preprostih Slovenk, lahko sklepamo, da je bil najprepoznavnejši znak prav dolgo naglavno pokrivalo – peča. Navedek pa tudi kaže, da sta se noši slovenskih in nemških Korošic v tistem času jasno razlikovali.

O posebnih naglavnih rutah se je ob koncu 18. stoletja v svojem *Poskusu zgodovine* razpisal tudi Anton Tomaž Linhart. Pri opisovanju oblačilne noše starih Slovanov je Linhart dodal še kratko poročilo o oblačilni noši svojih sodobnic, rekoč: »Zdaj nosijo Kranjice belo platneno naglavno ruto, ki jo imenujejo *pęzha*. Ker te besede, kakor kaže, ni moč razložiti s slovanščino, se mi zdi verjetno, da

⁹³ Letopis poroča: »Exploratum habemus multis tantam audiendi ecclesiastae nostri iniectam cupiditatem, ut inter alias nobilissimae quaedam matronae noxia verecundia, metaque impediata vulgari slavonicarum mulierum habitu (ea series illius est curiositas, et larvam subinde lacernamque ingeniosus amor solet induere non infeliciter) eosdem occulte frequentarint, suo quod consequeretur postea, lucro ingenti« (*Chronik des Jesuitenkollegs*, str. 30–31). V nemškem povzetku latinskega izvornika je sicer besedna zveza *vulgari slavonicarum mulierum* prevedena kot: »einer einfachen Slawin« (*Chronik des Jesuitenkollegs*, str. 357). Vendar ocenjujem, da lahko besedo *vulgari slavonicarum* upravičeno prevajamo kot »preprostih Slovenk«.

je beseda nastala z zamenjavo soglasnikov in da se je prvotno pokrivalo Slovank imenovalo *zhępa*.⁹⁴

Delovanje procesov etnične fisije, ki so slovensko etnično skupnost zajeli zlasti v 17. in 18. stoletju, je moč zaznati tudi pri slovenski etnični uniformnosti. Kot dober kazalnik napredovanja procesov njene notranje drobitve lahko služi primerjava zgoraj navedenih Trubarjevih opisov etnoloških posebnosti Slovencev iz leta 1562 z ugotovitvijo Valentina Vodnika, ki je v svoji *Veliki pratiki* leta 1795 o etnični (ne)uniformnosti svojih rojakov na Kranjskem med drugim zapisal: »V sadershanji, jesiki, shiveshi, oblazhili je kraj od kraja raslozhen inu lkoraj vřaka vařs ima druge fhege inu ře hozhe s' drugih norza dęlat.«⁹⁵

Po Vodnikovih navedbah sodeč, je lokalni partikularizem svoj vrh dosegel prav ob koncu 18. stoletja vzporedno s pojavom zametkov narodnega gibanja. Ob tem velja opozoriti, da Vodnikovih opisov s konca 18. stoletja ne moremo nekritično presajati v starejša obdobja, čeprav ni dvoma, da so določene pokrajinske razlike obstajale že pred tem. Kot ugotavljajo etnologi, pokrajinske različice ljudske noše v 15. in 16. stoletju še niso izpričane. Nanje naletimo v drugi polovici 17. stoletja pri Valvasorju, ki govori o Gorenjcih, Dolenjcih, Vipavcih, Kraševcih, Kočevarjih in vzhodnih Istranih.⁹⁶

Na prelomu iz 18. v 19. stoletje, v času pojava narodnega gibanja torej, so na Slovenskem obstajali trije poglobitvi tipi ljudske noše, in sicer: 1) panonski v Beli krajini, na vzhodu Spodnje Štajerske in v Prekmurju, 2) alpski na Koroškem, Spodnjem Štajerskem (razen vzhoda), Kranjskem (na Dolenjskem do Kostanjevice na Krki) in na Primorskem (razen Brkinov in Istre) ter 3) sredozemski tip, ki je bil razširjen v Istri, Brkinih in v nekaterih vaseh v okolici Trsta.⁹⁷

Ljudske noše so se sredi 19. stoletja zaradi spremenjenih družbenih razmer znašle pod vse močnejšim vplivom meščanskih modnih tokov, čeprav so se v posameznih oblačilnih kosih ohranile do konca stoletja.⁹⁸ Istočasno se je v krogih narodno zavednega meščanstva pojavila t. i. narodna noša, ki je v večini primerov temeljila na stilizirani gorenjski različici praznične ljudske noše. Ta je izražala pripadnost domačemu kulturnemu izročilu in slovenstvu ter so jo zlasti ženske nosile ob slovesnih priložnostih. Največji pomen je narodna noša dosegla v 20. stoletju med obema vojnama.⁹⁹

Oglejmo si še tretjo skupino van den Berghejevih etničnih znamenj: vedenje, govor, običaje, ezoterična znanja ali druge vedenjske značilnosti neke skupine. Kot najpomembnejši med vedenjskimi etničnimi znaki van den Berghe navaja jezik.¹⁰⁰

⁹⁴ Linhart, *Poskus zgodovine*, str. 280. Komentar k Linhartovemu opisu gl.: Vurnik, Slovenska peča, str. 1.

⁹⁵ *Velika pratika ali Kalendar sa tu leytu 1795*, [str. 27, brez paginacije]. O tem glej: Pogorelec, *Nastajanje slovenskega*, str. 53.

⁹⁶ Valvasor, *Die Ehre*, VI., str. 277–341. O tem: Vurnik, Slovenska peča, str. 1–24.

⁹⁷ Žagar, *Ljudska noša*, str. 284–286.

⁹⁸ Prav tam, str. 285–286.

⁹⁹ Baš, *Narodna noša*, str. 305; Žagar, *Ljudska noša*, str. 285–286.

¹⁰⁰ Berghe o pomenu jezika kot vedenjskega znaka etničnosti zapiše: »Način govora mnogo bolj natančno in zanesljivo postavi ljudi na njihovo mesto kot katera koli druga značilnost obnašanja.

Svojo izbiro podkrepi z zgodovinskim primerom iz leta 1302, ko so Flamci v mestu Brugge izvedli pokol nad francoskimi vojaki. Te so domačini prepoznali, ko Francozi zaradi določenih fonemov niso mogli izgovoriti flamske fraze *schilde en de vried* (ščit in prijatelj).¹⁰¹ Do podobnega sklepa pa je prišel tudi Stane Južnič, ko je zapisal, da: »... je občutek skupnega jezika tista referenčna točka, okrog katere se praviloma izoblikuje etnična pripadnost.«¹⁰²

Da je bil jezik pri številnih slovanskih ljudstvih v poznem srednjem veku in še v 16. stoletju razumljen kot ključno etnično znamenje, kaže več primerov. Michael Treichler na podlagi češke *Dalimilove kronike* iz leta 1314 ugotavlja, da stara češčina zgodnjega 14. stoletja še ni imela ustreznice za nemški izraz *Volk*, zato je za označevanje ljudstva uporabljala besedo *jazyk*.¹⁰³ Avtorju kronike se je torej jezik zdel najpomembnejše etnično znamenje, ki je njegovo etnično skupnost ločevalo od nemške.¹⁰⁴ S podobnim dojetjem jezika se srečamo tudi slabi dve stoletji kasneje v naši bližnji sosesčini. Hrvaški glagoljaš pop Martinac z Grobnika je pri svojem opisu bitke na Krbavskem polju (1493) v *II. Novljanskem brevijarju* iz leta 1495 med drugim zapisal: »Turci [...] nalegoše na jazik hrvatski.«¹⁰⁵

Janez Rotar je glede pomena besede *jazyk* v zgornjem navedku zapisal: »Hrvaški pisec konec 15. stoletja pojmuje jezik ljudstva kot prvi znak entitete, prvi znak etnične pripadnosti in samosvojesti.«¹⁰⁶ Podobno naziranje jezikove pripadnosti kot enega od ključnih temeljev za kolektivno, etnično pripadnost zasledimo tudi

Seveda se jezika ali narečja lahko naučimo, toda sposobnost, da se tujega jezika naučimo brez opaznega naglasa, v obdobju okrog pubertete upade. Kvaliteta govora je zato zanesljiva (in težka za hlinjenje) oblika preverjanja, v kateri skupni je posameznik odraščal. Še več – znanje govorjenja tujega jezika si je težko pridobiti, razen če nimamo dolgotrajnih stikov z domačini, kar je še ena varnostnih značilnosti jezikovnega preverjanja« (Berghe, *Biologija nepotizma*, str. 104). O pomenu jezika govori tudi antropolog Stane Južnič (Južnič, *Identiteta*, str. 283–289), ki ugotavlja: »Jezik je potemtakem dobil posebno vlogo na prehodu od etničnosti k narodnosti in nacionalnosti. Ime jezika je praviloma ime naroda, ki ga govori, tako da se uveljavi enotno ime za standardizirani jezik in njemu pripadajoči narod. Poglejmo spet primer Baskov. Baskovski jezik (euskara) je baskovski narod. Ni druge združevalne silnice, saj celo živi v dveh državah, v Španiji in v Franciji. Baski sebe imenujejo Euskaldunak in to pomeni »tisti, ki govorijo po baskovski«. Euskaldunak je zelo težko ozemeljsko določiti in celo kulturno je to težko narediti. Jezik pa je pokazatelj baskovskega domovanja« (Južnič, *Identiteta*, str. 286–287).

¹⁰¹ Berghe, *Biologija nepotizma*, str. 104.

¹⁰² Južnič, *Identiteta*, str. 283. Glede pomena jezika za etnično identiteto obstajajo tudi drugačna teoretska izhodišča in ogledi, glej: Štih, *Slovansko, alpskoslovansko ali slovensko*, str. 8–51.

¹⁰³ Treichler, *Das von nationalen Motiven geleitete Handeln*, str. 12. O pomenu jezika za etnično identiteto pri slovanskih ljudstvih glej tudi: Štih, *Slovansko, alpskoslovansko ali slovensko*, str. 39–41.

¹⁰⁴ Da je bil jezik res pomemben, dokazuje tudi tozadevni citat iz *Dalimilove kronike*, ki ga je njen avtor položil v usta nekemu češkemu plemiču: »Raje se s češko kmetico poročim, / kakor nemško kraljico za ženo bi imel. / Vsak hrepeni po svojem jeziku, / zato bo Nemka manj naklonjena mojim ljudem; / Nemka mi bo rodila nemške otroke / in v nemščini jih bo vzgojila. / In zato bo tuj jezik / prinesel deželi pogubo« (Rozman, *Uveljavljanje češčine*, str. 275). Več o tem v posebnem poglavju.

¹⁰⁵ Rotar, *Najstarejši domači zapis*, str. 357.

¹⁰⁶ Prav tam, str. 357.

pri slovenskih reformatorjih dobrega pol stoletja pozneje. Na jezikovnem načelu je tako osnovan Trubarjev že omenjeni koncept slovenske Cerkve. Reformator je, kot opozarja Luka Vidmar, *Ta evangeli svetiga Matevža* leta 1555 posvetil: »PRAVI CERQVI Boshy tiga Slouenskiga Iefika«, koncept pa je natančnejše obrise dobil v *Cerkovni ordningi* iz leta 1564.¹⁰⁷

Poleg tega je treba poudariti, da so Trubar in drugi slovenski reformatorji kljub za zgodnji novi vek tako značilni terminološki »nedoslednosti« z različnimi označevalci vselej označevali isti označenec – slovenski jezik. Da je tako, ne nazadnje kaže tudi ocena Trubarjevega dela, nastala februarja 1560, v kateri anonimni avtor¹⁰⁸ zapiše: »... a jezik ali govor, ki ga je avtor predstavil kot slovanskega, je omejen na posebnosti slovanskega jezika, ki ga uporabljajo v deželah Štajerski, Kranjski in Koroški, tako da bodo, če bodo ta prevod brali med tistimi Slovani, ki bivajo v zgornjih delih ogrskega kraljestva, v turčianski, moravski, liptovski¹⁰⁹ in drugih sosednjih županijah, razumeli le malo ali skoraj nič. Enako je potrebno domnevati o Poljakih, Čehih, Moravcih, Rusih, Moskovitih, Ilirih in tistih, ki živijo v okolici Zagreba, da namreč tega prevoda ne bodo razumeli.«¹¹⁰

Na oceno je Trubar odgovoril že 8. marca istega leta, rekoč: »Dobri mož, ki je svojo sodbo o mojih knjigah izročil kraljevemu dostojanstvu, ni ne Kranjec ne Spodnještajerec, temveč Bezjak, morda utegne biti doktor Skalić. Sem pa kraljevemu dostojanstvu javno v posvetilnem pismu in prav tako v svoji poslanici, nanj naslovljeni, pisal, da hočem imeti za presojevalce in sodnike svojih spisov samo Kranjce, Spodnještajerce, Korošce, Istrane in tiste iz Slovenske marke, ne pa Bezjakov, Hrvatov, Čehov ali Poljakov.«¹¹¹

¹⁰⁷ Vidmar, Schönleben in koncept, str. 9; Vidmar, Koncept slovenske Cerkve, str. 14. Gl. tudi: Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 65–66; Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 100, 106, 110–111.

¹⁰⁸ Trubar je domneval, da bi anonimni avtor utegnil biti v Zagrebu rojeni Pavel Skalić (1534–1575), ki bi na Dunaju lahko pregledal njegove spise (Trubar, *Pisma*, Zbrana dela 10, št. 4a, str. 389 (opomba 7); št. 11, str. 59 (opomba 5).

¹⁰⁹ Županije na ozemlju današnje Slovaške (Trubar, *Pisma*, Zbrana dela 10, št. 4a, str. 390 (opomba 9)).

¹¹⁰ Prevod je prispeval Aleš Maver (Trubar, *Pisma*, Zbrana dela 10, št. 4a, str. 389). Izvirnik: »... lingua tamen ipsa sen prolocutio, quam auctor sclavonicam posuit, est quidem sclavonica, tamen arctata et constricta ad illam saltem sclavonicae linguae proprietatem, qua provinciae Styria, Carniola et Carinthia utuntur, ita quod si ista translatio legatur coram illis Sclavis, qui in partibus regni Ungariae superioribus, in comitatibus Trinchiniensi, Arwa, Lypto et allis vicinis morantur, parum aut fere nihil sint intellecturi. Itidem de Polonis, Bohemis, Moravis, Russis, Muscovitis, Illiricis et his qui circa Zagrabiam sunt, sentiendum, quod videlicet translatio haec ab illis non intelligatur« (Trubar, *Pisma*, Zbrana dela 10, št. 4a, str. 389). Izvirnik: AT-OeStA/HHStA LA ÖA Krain 2, fol. 161v).

¹¹¹ Izvirnik: »Der guet man, welcher sein judicium vber meine buecher der ku. w. vbergeben, ist kein Creiner noch Vntersteyrer, sonder ein Besyakh, mag villeicht herr doctor Schalichius sein. Nun hab ich der ku. w. offenlich in der epistula dedicatoria, dergleichen in meinem sendschreiben an sie geschriben, das ich allein die Creiner, Vntersteyrer, Kherner, Histerreicher vnd die Windischen Markheren, vnd nicht Besyackhen, Crobaten, Behaim oder Poln zum arbitros vnd richter meiner geschriften haben will« (Trubar, *Pisma*, Zbrana dela 10, št. 11, str. 59; Elze, *Primus Trubers Briefe*, št. 8, str. 61–64).

K slovenski etnično-jezikovni skupnosti se je Trubar prišteval tudi sam, tako je npr. leta 1557 v delu *Ta pervi deil tiga noviga testamta*, ko je spregovoril o razlikah med slovenščino in hrvaščino, zapisal tudi: »Vn[d] wir Creiner vn[d] Windifche[n] verfteen fie nach aller notturf / vil böffer / dann die Behemifche oder Polnifche / oder der Wenden / Dergleichen fie die vnfere.«¹¹² Po drugi strani sta poleg etnične pri Trubarju opazni tudi deželna in lokalna identiteta. Reformator se je namreč pogosto deklariral kot Kranjec (*Krainc*,¹¹³ *Creiner*¹¹⁴) ali Raščičan (*Rastčičer*¹¹⁵), kar pa njegove hkratne slovenske etnično-jezikovne identitete ne zanika.

Podobno sobivanje deželnih in etnično-jezikovnih identitet opazimo tudi, ko Trubar v že večkrat omenjenem spisu iz leta 1562 najprej zapiše, da trenutno uživa gostoljubje »blagih in pobožnih gornjih Nemcev« (*obern / from[m]en / Gottfeligen Teufchen*),¹¹⁶ nato pa svojo geografsko lokacijo natančneje opredeli še z navedbo politično upravne entitete, rekoč: »... tukaj v württemberški deželi ...« (*im Landt Württemberg*),¹¹⁷ in samega kraja: »sedaj župnik v Urachu« (*der zeit Pfarherr zu Vrach*).¹¹⁸ Ocenjujem, da Trubarjevo kranjsko deželno in slovensko etnično identiteto lahko razumemo v razmerju del–celota, podobno kot pri sintagmi *Kranjci inu Slovenci*.¹¹⁹ Človekov individuum ne nazadnje gradi več identitetnih kategorij, med katere sodita tudi kategoriji prostora in ozemlja ter etničnost, ki se medsebojno ne izključujeta.¹²⁰

Če se vrnemo na vprašanje pomena maternega jezika¹²¹ v zgodnjem novem veku, si velja ogledati še odziv katoliških krogov na Trubarjevo agitacijsko potovanje po Goriškem novembra 1563, med katerim je reformator po deželi pridigal v nemščini, slovenščini in italijanščini.¹²² Prav italijanske pridige so sprožile zaskrbljenost oglejskega patriarha Giovannija Grimanija, ki je o dogajanju na Goriškem obvestil nuncija na Dunaju Zaccaria Delfina.¹²³ Papeški nuncij je nemudoma prepoznal nevarnost širjenja protestantizma v italijanščini ter o tem obvestil kardinala in milanskega nadškofa Karla Boromejskega.¹²⁴ V

¹¹² Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 21.

¹¹³ Gre za besedno zvezo: »skuzi Primoža Truberia Krainca« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 89, 121, 157, 267, 303).

¹¹⁴ Tudi pod večkrat obravnavani spis iz leta 1562 se je reformator podpisal kot *Primus Truber Creiner* (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 457).

¹¹⁵ Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 267, 303.

¹¹⁶ Prav tam, str. 430, 462.

¹¹⁷ Prav tam, str. 431, 463.

¹¹⁸ Prav tam, str. 457, 489.

¹¹⁹ Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 11; Grdina, Pripadnosti in identitete, str. 17 (opomba 27). O tem tudi: Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 102 (opomba 81).

¹²⁰ Glej: Smith, *National Identity*, str. 3–8. O tem tudi: Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 99–101.

¹²¹ Rotar, Najstarejši domači zapis, str. 358; Rotar, *Die Nationwerdung der Slowenen*, str. 28, 61–62.

¹²² Rajhman, Trubar, Primož. Slovenska biografija. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi729148/#slovenski-biografski-leksikon> (11. 7. 2019); Cavazza, Primož Trubar in Gorizia, str. 547–554.

¹²³ Cavazza, Primož Trubar in Gorizia, str. 547–550.

¹²⁴ Jožko Humar navaja, da je nuncij Delfino pisal »beneškemu kardinalu Borromeu«

svojem pismu z 20. novembra 1564 je Delfino med drugim zapisal, da je tudi Francija ostala neobčutljiva za protestantizem, dokler so ga širili v tujem jeziku, nato pa se je z njim »okužila«, kakor hitro se je novi nauk začel širiti iz Ženeve v francoskem jeziku.¹²⁵

Papeški nuncij, ki je sprevidel, da bi Gorica lahko odigrala enako vlogo pri širjenju luteranstva v Italijo, kot ga je bila Ženeva pri širjenju kalvinizma v Francijo,¹²⁶ je svoje pismo beneškemu kardinalu zaključil z besedami: »Glede na tako pomemben vzgled moramo z vsakim možnim in častnim zdravilom preprečiti, da se povsem ne okužijo ti kraji – med njimi Trst in Gorica – v katerih se govori italijanski jezik, zakaj od tega lahko pričakujemo le veliko zlo [...]. In če bi, kar Bog ne daj, padlo goriško ozemlje v razvaline – in od tega prav gotovo ni daleč – bi bila vsa Furlanija v očitni nevarnosti, zakaj na tako okuženje močno vplivata medsebojno trgovanje in enakost jezika.«¹²⁷

Pomen ljudskega jezika se je skupaj s pomenom etničnosti kot predmeta identifikacije zlasti med družbeno elito v obdobju baroka v 17. in 18. stoletju zmanjšal, v slovenskem etničnem prostoru pa je v tem času postopno napredovala naravna germanizacija, ki je potekala po družbeni lestvici navzdol. Kljub delni izgubi pomena materinščina za mnoge ljudi nikakor ni izgubila čustvenega naboja, kot to kaže nekaj paberkov iz slovstvene produkcije 18. stoletja. Koprski škof Pavel Naldini je tako leta 1700 v svojem *Cerkvenem krajepisu* vzkliknil: »O, kako močna je vez človeka z maternim jezikom in kako močno vpliva na srce beseda, izrečena v njem!«¹²⁸ Hipolit Novomeški pa se je leta 1715 že v naslovu svoje objave Bohoričeve slovnice (1584) označil za »ljubitelja slovenskega jezika«.¹²⁹

Podobno kot v zgornjem primeru etnične uniformnosti so se procesi etnične fisije odrazili tudi pri spreminjanju slovenščine.¹³⁰ Do druge polovice 18. stoletja so tako na področju slovenskega etničnega jedra nastale tri pokrajinske različice knjižnega jezika, na prehodnem območju na vzhodu etničnega prostora pa dve varianti lastnega knjižnega jezika.¹³¹ Za opis razmer na predvečer pojava narodnega gibanja lahko ponovno posežemo po Vodnikovi *Veliki pratiki*, ki leta 1795 poroča:

(Humar, *Primož Trubar*, str. 374), vendar je to bržkone napaka. Sklepam, da je dunajski nuncij pisal Karlu Boromejskemu, ki je bil kardinal in milanski nadškof (*Encyclopaedia Britannica*, St. Charles Borromeo. <https://www.britannica.com/biography/Saint-Charles-Borromeo> (30. 7. 2019)).

¹²⁵ Navedek je povzet po Jožku Humarju (Humar, *Primož Trubar*, str. 374).

¹²⁶ Humar, *Primož Trubar*, str. 374.

¹²⁷ Navedek je povzet po Jožku Humarju (Humar, *Primož Trubar*, str. 374).

¹²⁸ Naldini, *Cerkveni krajepis*, str. 328.

¹²⁹ Celoten Hipolitov navedek se glasi: »... à quodam Linguae Slavicae, Amatore in communem utilitatem, studio lae Juventuti, Interioris Aultriae, Specialiter Dedicata« (Hipolit Novomeški, *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica*, [naslovnica]). Prevod Kozme Ahačiča: »Nek ljubitelj slovenskega jezika jo še posebej posveča v splošno rabo ukaželjni mladini Notranje Avstrije« (Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 89).

¹³⁰ Grdina, *Slovinci. Jezik*, str. 166–167; Pogorelec, *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika*, str. 24.

¹³¹ Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 15, 19, 25, 212, 219, 236; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 134; Kočever, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del)*, str. 110.

»Krajnki jesik fe na mnogo forto v‘ vutih tih prebivalzov fkoraj v‘ vfaki vafsi drvgazhi savija.«¹³²

V tretjo skupino van den Berghejevih etničnih znamenj sodita tudi dve verski gibanji, ki ju lahko uvrstimo v polje ezoterike, gre namreč za štiftarje (*Stifter*) in skakače (*Springer und Werfer*). Prvo gibanje – štiftarji – je temeljilo na »nepooblašчени« gradnji cerkva in kapel, ki so bile posvečene zlasti Materi Božji, pa tudi svetnikom. Namen »ustanavljanja« (*stiften*) sakralnih objektov, ki so bili postavljeni na oddaljenih, vendar izstopajočih krajih, je bil preprečevanje jeze svetnikov, ki naj bi se odrazila v naravnih nesrečah.¹³³

Strah pred jezo svetnikov, epidemijami in naravnimi nesrečami, o katerih so govorili »jasnovidke« in »jasnovidci«, so med prebivalstvom običajno sprožile gradnjo cerkva, kot kažeta zgornja primera Svete gore in Gornjega Grada, ter botrovale nastanku mešanice poganskih in uveljavljenih katoliških verskih običajev. Nove cerkve so postale prostor verskega čaščenja, kjer so ljudje darovali votivne darove ali »žrtvene donacije« v obliki voska, konoplje, živine in drugih dobrin.¹³⁴ Tovrstnim pojavom so nasprotovali zlasti protestanti, tako tudi Trubar ni izbiral besed, ko je govoril o »zludijevih babah«, ki so govorile o prikazovanju Matere Božje in njenih zahtevah po gradnji novih sakralnih objektov.¹³⁵

Štiftarstvo se je v določeni obliki gradnje novih cerkva ohranilo še v čas katoliške obnove.¹³⁶ Občasno je med samoniklim verskim gibanjem in Katoliško cerkvijo prišlo do nekakšnega sporazuma, saj je slednja priznala določene štiftarske cerkve in romarske poti.¹³⁷ Nekatere od teh so se v 17. stoletju razvile v pomembna romarska središča za celoten slovenski etnični prostor, kot npr. Nova Štifta pri Gornjem Gradu na Štajerskem, Sveta gora nad Solkanom na Goriškem in Nova Štifta pri Ribnici na Kranjskem.¹³⁸

Drugo versko gibanje so predstavljali skakači (*Springer*), imenovani tudi *novi* štiftarji. Podobno kot starejše gibanje so tudi skakači gradili cerkve in kapele, bistveni del njihovega bogoslužja pa je bilo samotrpinčenje, s katerim so se skakači, ki so verovali v skorajšnji nastop poslednje sodbe, želeli očistiti grehov.¹³⁹ Tako kot štiftarje so protestanti ostro obsodili tudi skakače. Čeprav so bili nekateri duhovniki privrženci gibanja, je uradna Katoliška cerkev štiftarje obsodila, proti njim pa sta

¹³² *Velika pratika ali Kalendar sa tu lejtju 1795*, [str. 25, ni paginacije].

¹³³ Benedik, Štiftarji, str. 140; Pörtner, A Religion for the People?, str. 69–70.

¹³⁴ Pörtner, A Religion for the People?, str. 70. Trubar o tem poroča kralju Maksimilijanu: »... vil tausent Windifch Bauren vnnnd Beurin kommen fein / vil groß vnd klein Vieh / Klaidler / Gelt / Wachs / Kertzen / Käß / Woll vnnnd Flachs / auch anders gebracht / vnd der Junckfrawen Maria / die in der felbigen Capellen jr Wonung foll haben / geopffert« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 443).

¹³⁵ Trubar v svojem nemškem posvetilu hrvaškega *Prvega dela Novega testamenta* kralju Maksimilijanu iz leta 1562 opiše štiftarstvo na primeru gradnje nove cerkve pri Gornjem Gradu (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 439–444, [prevod] str. 472–476).

¹³⁶ Pörtner, A Religion for the People?, str. 70. Glej primer cerkve sv. Jožefa v župniji Dobropolje: Valvasor, *Die Ehre*, VIII., str. 741.

¹³⁷ Ožinger, Kriza cerkvenega življenja, str. 102.

¹³⁸ Benedik, Štiftarji, str. 140.

¹³⁹ Ožinger, Kriza cerkvenega življenja, str. 102.

odločno nastopila tudi deželna kneza Karel II. in Ferdinand II. Skakaštvo se je v dveh valovih razširilo po velikem delu slovenskega etničnega prostora, in sicer se je v zadnjih dveh desetletjih 16. stoletja razmahnilo zlasti na Kranjskem, v prvi tretjini 17. stoletja pa na vzhodu Spodnje Štajerske.¹⁴⁰

Skupna značilnost obeh gibanj, tako štifatarjev kot skakačev, je v bila v tem, da sta se v sicer različnih časovnih obdobjih pojavili le v notranjeavstrijskih deželah in samo med slovenskim etničnim prebivalstvom, zato ju lahko uvrstimo med etnična znamenja, ki so v zgodnjem novem veku do določene mere zaznamovala Slovence kot etnično skupnost. Po drugi strani se je v prvi polovici 16. stoletja na skrajni jugovzhod Svetega rimskega cesarstva iz osrednjih predelov države med kmečko prebivalstvo do določene mere razširilo tudi nemško *prekrščevalstvo*.¹⁴¹

Da so zgoraj naštetih etnični znaki kot jezik in imenjski fond lahko zanesljiv indikator pripadnosti določeni etniji in uporaben kriterij pri raziskovanju etnične sestave določenega ozemlja ali naselja v predmodernih obdobjih, kažejo tudi študije o etnični sestavi mest na slovenskem etničnem prostoru v srednjem in zgodnjem novem veku, ki temeljijo na teh dveh kriterijih.¹⁴²

Ob koncu pregleda vedenjskih (behaviorističnih) etničnih znamenj si lahko ogledamo še nekaj opisov značajskih lastnosti Slovencev. Trubar je za svoje rojake zapisal: »To ljudstvo je pošteno, zvesto, resnicoljubno, poslušno, gostoljubno in blago, ki se do vsakogar, tudi do tujcev vede prijazno in spoštljivo ...«¹⁴³ Rotar ocenjuje, da so slednje navedbe zgodovinsko ustrezne.¹⁴⁴ Četudi bi zgornjim Trubarjevim besedam nemara kdo očital romantično nekritičnost, je reformator po drugi strani svojim rojakom in domovini namenil tudi ostro, a konstruktivno kritiko, ko se mu je ta zdela potrebna. Tako je za svoje ljudstvo dejal, da: »... je pa preveč in močno praznoverno ...«,¹⁴⁵ v pismu Adamu Bohoriču iz leta 1565 pa je obžaloval »bedno rovtarstvo«, razširjeno v svoji domovini, ter zapisal: »Ne dvomimo, da dobro poznaš in neredko obžaluješ nesrečno kulturno zaostalost naše ožje domovine, saj je prava sramota, kako se vsepovsod šopiri zaničevanje do lepih umetnosti in zanemarjanje duhovne izobrazbe.«¹⁴⁶

¹⁴⁰ Pörtner, *A Religion for the People?*, str. 70–71.

¹⁴¹ Ožinger, *Kriza cerkvenega življenja*, str. 100–102.

¹⁴² Študije o etnični in jezikovni podobi mest na Slovenskem: Valenčič, *Etnična struktura*, str. 137–139; Golec, *Was bedeutet*, str. 37–64; Golec, *Regionalne razlike*, str. 23–38; Golec, *Etnično-jezikovna struktura*, str. 401–410; Oman, *Slovinci, slovenski jezik*, str. 213–221. Boris Golec opozarja na past, v katero se lahko ujamemo pri ugotavljanju etnične pripadnosti na podlagi imenjskega fonda, saj so pisarji nemškemu jeziku prilagajali zlasti zapisovanje osebnih imen, medtem ko so bili priimki germanizirani v manjši meri (Golec, *Etnično-jezikovna struktura*, str. 403).

¹⁴³ Izvirnik: »Vnd fie ift ein gut erbar / trew / warhafft / gehorfam / Galtfrey / vnnd miltes Volck / das sich gegen allen Fremdbden vnd jederman freuntlich vnnd wol haltet vnd erzeit« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 339–440). Gl.: Rotar, *Die Nationwerdung*, str. 46.

¹⁴⁴ Rotar, *Die Nationwerdung*, str. 46.

¹⁴⁵ Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 472. Izvirnik: »Aber zuuul vnd zu groß Abergleubifch ...« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 440).

¹⁴⁶ Prevod Antona Sovrèta po izvirniku: »Non dubitamus te perspicere ac non semel deplorare tristem hanc harum regionum patriae nostrae calamitatem ac barbariem: utpote, in quibus bonarum artium humaniorumque studiorum contemptus et neglectio passim iam turpiter dominatur« (Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, št. 51, str. 198–199).

Slovenska etnična identiteta: Od etnične kategorije prek mreže do etnije

V skladu z modelom razvoja etničnih skupnosti Dona Handelmana in Anthonyja D. Smitha,¹⁴⁷ ki je bil predstavljen v prvem delu te študije, bom na tem mestu ponudil svoj poskus njegove aplikacije na slovensko zgodovino do pojava narodnega gibanja. Kot ključni kriterij za ocenjevanje »razvojne stopnje« etnične skupnosti model upošteva izgrajenost lastne identitete in na tej podlagi loči: 1) etnično kategorijo, 2) etnično mrežo in 3) etnično skupino ali etnijo. Ob tem kaže spomniti na Aristotelovo načelo, da se teorija vselej umika izsledkom opazovanja, saj bomo v danem primeru opazili, da razvoj slovenske etnične identitete ni bil linearen, temveč se v njegovi zgodovini pojavijo obdobja, ko so nanjo delovale močne sredobežne sile v obliki procesov etnične fisije.

Etnična kategorija

Etnična kategorija je ohlapna skupnost, katere člane povezuje eno ali več etničnih znamenj. Njeni člani poenostavljeno povedano vedo bolj to, kaj niso, kot to, kaj so, in se določajo zlasti v odnosu do drugačnih. Ker je jezik najpomembnejše etnično znamenje vertikalnih ali demotskih etničnih skupnosti,¹⁴⁸ kar so v predmodernej dobi bili tudi Slovenci, si najprej oglejmo, kako je bilo z razvojem slovenščine. Jezikoslovci ugotavljajo, da se je slovenski jezik razvil iz praslovanščine, ki so jo govorili Alpski Slovani¹⁴⁹ med 8. in koncem 11. stoletja. V tem času se je slovenščina postopno začela ločevati od drugih praslovanskih narečij, ki so služila kot osnova za druge slovanske jezike. Potemtakem so Brižinski spomeniki, nastali med letoma 972 in 1039, zapisani v zgodnji slovenščini, ki je nato do 16. stoletja dobila že vse današnje narečne skupine, razen rovtarske, ki se je pridružila v 17. stoletju.¹⁵⁰

Nastanek slovenske etnične mreže je tesno povezano z razvojem slovenščine v lasten jezik, nanjo pa so nedvomno vplivali tudi drugi dejavniki, kot npr. konsolidacija meje med Svetim rimskim cesarstvom in Ogrskim kraljestvom okrog leta 1200.¹⁵¹ Poleg jezika se je izoblikovala tudi slovenska materialna, socialna in duhovna ljudska kultura,¹⁵² ki sodi v drugo in tretjo skupino etničnih znamenj, naštetih v prejšnjem poglavju. V tem kontekstu velja omeniti še, da so že v srednjem veku nastale tudi nekatere od temeljnih zgodb iz nabora slovenskega mitomotorja, katerih motivi so se nato pojavljali v ljudskem in kasneje tudi umetnem slovstvu. Tak primer predstavlja ljudska balada *Pegam in Lambergar*.¹⁵³

¹⁴⁷ Handelman, *The Organization*, str. 187–200. Gl. tudi Kočevar, *Ali je slovenska etnična identiteta* (del 1.), str. 94–95.

¹⁴⁸ Smith, *The Ethnic Origins*, str. 78.

¹⁴⁹ O Alpskih Slovanih glej: Štih, *Konfrontacija, akulturacija in integracija*, str. 12–40.

¹⁵⁰ Grdina, *Slovenci. Jezik*, str. 166–167; Pogorelec, *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika*.

¹⁵¹ Kosi, ... quae terram, str. 58–71, 90–91; *Slovenski zgodovinski atlas*, 69–70. Gl. tudi Kočevar, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala* (1. del), str. 106–116.

¹⁵² Cevc, *Genese der slowenischen Volkskultur*, str. 559–580.

¹⁵³ Golež, *Re-creation of Ballads*, str. 54–55, 57.

Reformacija in nastanek slovenske etnične mreže

Ne glede na ohlapnost etnične mreže, kakršno so na prelomu iz srednjega v zgodnji novi vek predstavljali Slovenci, je Janez Höfler prepričljivo dokazal, da Trubarjeva evokacija svojih rojakov »Lubi Slovenci« leta 1550 ni bila reformatorjeva iznajdba nove skupnosti, temveč zgolj naslavljanje že obstoječe etnične entitete.¹⁵⁴ Do identičnega sklepa je že pred tem prišel tudi Radoslav Katičič, ki je tozadevno zapisal: »Es kann daher nicht der geringste Zweifel bestehen, daß es zu Trubars Zeiten bereits so etwas wie ein seiner selbst bewußtes windisches [slovenisches] Volk gegeben hat.«¹⁵⁵

Čas reformacije, zlasti leta med 1550 in 1584, ko je nastal slovenski knjižni jezik, lahko v skladu z izbranim teoretskim pristopom označimo za prehod iz etnične kategorije v etnično mrežo. Od izida prvih Trubarjevih del *Katekizma* in *Abecednika* do objave Dalmatinovega prevoda Biblije in Bohoričeve slovnice se je torej zgodil kvalitativni preskok.¹⁵⁶ Poleg protestantske knjižne norme sta v tem obdobju nastali še dve novi kolektiviteti, in sicer koncept slovenske Cerkve¹⁵⁷ ter zametek mita o etnični izbranosti,¹⁵⁸ katerih avtor je prav tako Primož Trubar. Medtem ko je prvi tudi po zmagi katoliške strani v času katoliške dobe zaznamoval razmišljanje določenih cerkvenih krogov znotraj Ljubljanske škofije, je drugi zlasti vplival na motivacijo protestantskih piscev.

Slovenska etnična skupnost, katere člani so do sredine 16. stoletja vedeli predvsem to, kaj niso, da jih torej od sosednjih ljudstev loči poseben jezik in določene etnološke posebnosti, kot npr. da so Slovenke nosile posebno dolge naglavne rute, je dobila več vsebine in prerasla v bolj definirano etnično mrežo. Podobno kot drugod po Evropi je tudi na Slovenskem rodoljubni ali etno-nacionalistični moment odigral pomembno vlogo pri motivaciji reformatorjev, četudi je bila etnično-jezikovna pripadnost v času reformacije po svojem pomenu za konfesionalno, ki ji je tedaj pripadal nesporni primat na področju kolektivne identitete.¹⁵⁹

¹⁵⁴ Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 8.

¹⁵⁵ Katičič, *Ein Ausblick*, str. 18. Povzeto po: Pörtner, *A Religion for the People?*, str. 64–65.

¹⁵⁶ Da so bila desetletja druge polovice 16. stoletja prelomna ne le na verskem temveč tudi na kulturnem področju, se je dobro zavedal tudi Trubar. Tako je reformator v že omenjenem posvetilu dela *Ta celi Novi Testament* württemberškemu vojvodi Ludviku 1. maja 1582 med drugim zapisal: »Denn vns vnd meniglich ist bewußt / daß vor vier vnnnd dreißig Jaren / kein Brieff oder Regifter / vil weniger ein Buch / in vnserer Windifchen Sprach zufinden war / denn man hielt für / die Windifche vnd Vngerifche Sprachen / weren so grob vnd Barbarifch / daß man sie weder schreiben noch lesen könne« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 270).

¹⁵⁷ Vidmar, *Schönleben in konzept*, str. 9. Gl. tudi: Kerševan, *Božja beseda*, str. 31–32.

¹⁵⁸ Smith navaja štiri mitološke motive, ki lahko sestavljajo (nacionalno) mitologijo: 1) izvor in poreklo, 2) osvoboditev in migracija, 3) zlata doba s svojimi junaki in sagami ter 4) izvoljeno ljudstvo (Smith, *National Identity*, str. 66; Smith, *Ethno-Symbolism*, str. 76, 93–94; Smith, *The Ethnic Origins*, str. 200–208).

¹⁵⁹ Treichler, *Das von nationalen Motiven geleitete Handeln*, str. 2–22; Haug-Moritz, *Luther in nemška nacija*, str. 372–391.

»Baročni zastoj etnogeneze«

Razvoj slovenske etnične identitete ni bil linearen, temveč lahko po oblikovanju knjižnega jezika in koncepta slovenske Cerkve v drugi polovici 16. stoletja govorimo o »zastoju etnogeneze«. ¹⁶⁰ To seveda ne pomeni, da sta 17. in 18. stoletje prinesli kulturno nazadovanje. Prav nasprotno, konec neposredne osmanske nevarnosti, ki je splahnela med 5. avstrijsko-turško vojno (1683–1699), je za slovenski etnični prostor pomenil pravi gospodarski in kulturni razcvet. V tem času si je slovenska kulturna krajina nadela baročno preobleko, ki jo zaznamuje do današnjih dni. ¹⁶¹

Baročna kultura je bolj kot pri ljudstvu, ki je poleg konfesije pomembno zaznamovalo reformatorje, svoj navdih iskala pri bibličnih zgodbah in antični mitologiji. ¹⁶² Reformatorsko rodoljubje je zamenjal baročni deželni patriotizem. ¹⁶³ Absolutizem in prevladovanje dinastičnih interesov v zunanji politiki ¹⁶⁴ sta od vodilnih družbenih slojev zahtevala zavračanje etnične diferenciranosti. ¹⁶⁵ Konsolidacija državnega aparata pa je na prostoru habsburških dežel krepila deželne identitete, ki so bile še nekaj stoletij pred tem omejene zgolj na ozko skupino plemstva. ¹⁶⁶ Naštete družbeno-politične dinamike so imele za poredico procese etnične fisije slovenske etnične mreže ter naslonitev nekaterih pokrajin na meji z ogrskim kraljestvom na hrvaško-kajkavski etnični prostor (kroatizacija). ¹⁶⁷

Na začetku obdobja katoliškega pismenstva se še srečujemo s sklicevanjem na etnično-jezikovno kolektiviteto, kot npr. v predgovoru Čandkovega prevoda *Katekizma* Petra Kanizija iz leta 1615, v katerem naletimo na formulacijo: »... lih kakòr poprèj sa Némze, taku tudi fèdaj sa Krajnze inu vřeshlaht Slovénze ...« ¹⁶⁸ Nakar

¹⁶⁰ Golec, Kroatizacija in karniolizacija [tipkopis].

¹⁶¹ Voje, Avstrijsko-turške vojne, str. 151–152; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 119.

¹⁶² Koruza, Barok. Književnost, str. 198.

¹⁶³ Žvanut, *Od viteza*, str. 110–111. Janez Vajkard Valvasor je svojo filozofijo patriotizma oprl na Platonov spis *Kriton*, o Sokratovem dolžnostnem čutu do domovine (Valvasor, *Die Ehre*, I., str. [8–9]; Platon, *Apologija Kriton*, str. 46–47).

¹⁶⁴ Tilly, *Evropske revolucije*, str. 48, 56, 240.

¹⁶⁵ Armstrong, *Nations before Nationalism*, str. 4; Armstrong, Pristop k nastanku narodov, str. 41.

¹⁶⁶ Brunner, *Land and Lordship*, str. 139–199.

¹⁶⁷ Janez Höfler tozadevno ugotavlja: »Ko sledimo krepitvi deželnega partikularizma v 17. in 18. stoletju, v katerem izraza »Slovenci« in »slovenski« v takšnem vseobsegajočem pomenu besede tako rekoč izgineta, vidimo, da je šel razvoj prav v nasprotno smer.« (Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 11); Golec, *Nedokončana kroatizacija*.

¹⁶⁸ Canisius, *Catechismus Petri Canisij*, pag. 2. Čandek je v uvodu v svoj prevod Kanizijevega *Katekizma* (Augsburg, 25. marec 1615) o jeziku zapisal: »Dokler se pak takulhne Bukvize nemoreo povřod dobyi, ali vékřhi Saklade iméti hozheo, kakòr kéj ty premoreo, katéri nyh potrebujejo, tako néj (Hvala Bogu) na takulhnimi Bogabojezhimi Perřonami v' Lublani doli řhlu, katére h'Zhasty Boshji inu tim lubim mladim Otrozhizhom k'dobrimu, tudi drugim, katéri nesnajo Pifmu, s'Svetovanjem inu Pomozhjo se cilu volné najdeo, debi ta osgoraj iménovani *Catechismus* P. CANISIJI, v'letéh Bukvizah, najři nikár s'malu dènarji, řkusi nove malane Figure vun dan bil, katére k'vékřhi Zhařty Boshji, lih kakòr poprèj sa Némze, taku tudi fèdaj sa Krajnze inu vřeshlaht Slovénze cilu Pridne bodeo. Se taku ima dobru vupati, de letu dobru namifřlenu Déllu vřém Bogashelnim Fajmofřtram, duhovnim Pařtirjam, vřém Catholiřkim Starifřhim inu Shumafřtrom, tudi Duhovni inu Desheřki Gofpofřhini (katéřim Iřvelizhajne fvoih Podlořhnikou

je v 17. stoletju deželna identiteta vse bolj prednjačila pred etnično in jezikovno. Ker pa etnična identiteta ni izginila, se je s pričo krepitve občutkov pripadnosti političnim entitetam kranjsko ime začelo uporabljati kot etno- in lingvonim deloma tudi za Slovence izven same Kranjske (karniolizacija).¹⁶⁹

Dober primer novih identitetnih razmer je prvi kranjski polihistor Janez Ludvik Schönleben, ki je bil po etnični pripadnosti po očetu Nemec, po materi pa Slovenec.¹⁷⁰ Kot kaže, je Schönleben v Ljubljani odraščal v pretežno slovensko govorečem okolju, saj je zapisal, da nemščina ni njegov »prirojeni« (*angeborener*) jezik.¹⁷¹ Učenjak je bil izpričan kranjski patriot in se čudil, da: »... Ogri narodov ne razlikujejo po domovini in pokrajini, ampak po rodu«,¹⁷² kar kaže zelo jasen kontrast z razmerami v habsburških dednih deželah, kjer je bilo ljudem za razliko od Ogrskega kraljestva tisti čas očitno pomembnejše, kdo je bil Kranjec, Štajerec ali Korošec, kot to, kdo je bil Slovenec ali Nemec.

Po drugi strani se Schönleben v svoji pridigi *Oesterreichische Veste vnnd Vormaur* iz leta 1675 tudi sam označil za Nemca, rekoč: »Wir Teutfchen pflegen zusprechen es ist kein Vefung fo starck verfperrt / daß nit ein Efel mit Gold beladen hineindringen möge ...«¹⁷³ Je kranjski polihistor z navedbo pri Filipu II. Makedonskem izposojenega reka mislil na svojo politično pripadnost Svetemu rimskemu cesarstvu nemške narodnosti ali na svojo etnično nemškost, pa ostaja predmet razprave. Poleg tega pri Schönlebnu opazimo tudi občutek pripadnosti nastajajoči habsburški monarhiji – Avstriji, ki je nastajala z vse tesnejšim povezovanjem dednih dežel pod žezlom avstrijske veje dinastije.¹⁷⁴

Prav tako ostaja odprto vprašanje, ali je slovenska etnična identiteta v času t. i. »baročnega zastoja« ponovno zdrsnila na raven etnične kategorije, ali lahko tudi za čas 17. in 18. stoletja še vedno govorimo o slovenski etnični mreži. Po eni strani so se za etničnost ključni dosežki reformacije nadaljevali v katoliško dobo. Kozma Ahačič ugotavlja, da je kontinuiteta na ravni zgodovine jezikovne rabe in misli o jeziku očitna. Enotnost jezikovne norme, ki se je oblikovala v času protestantizma, so ohranjale izdaje lekcionarja, osnovanega na jeziku Dalmatinovega prevoda Biblije iz leta 1584,¹⁷⁵ kar nazorno kaže Schönlebnovo napotilo za pisavo in branje iz leta 1672: »Zato pišemo po šegi rodu, govorimo pa po šegi pokrajine.«¹⁷⁶

v'Šerzi leshy) luběsnivu inu dopadlivu bode: ...« (*Catechismus Petri Canifti*, pag. 2–3).

¹⁶⁹ Štih, Slovenci. Ime, str. 165; Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 11, 42, 47; Ahačič, Zgodovina misli: katoliška doba, str. 21–27, 98, 100, 232; Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 46–48; Golec, »Lubi Slovenci« [tipkopis]; Golec, *Kroatizacija in karniolizacija* [tipkopis].

¹⁷⁰ Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 21–46.

¹⁷¹ Prav tam, str. 37.

¹⁷² Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 128.

¹⁷³ Schönleben, *Oesterreichische Veste vnnd Vormaur*, pag. 7. O podobnih primerih s Koroškega glej: Domej, *Klagenfurt und seine Slowenen*, str. 278–279.

¹⁷⁴ Schönleben, *Dissertatio polemica*, Pars posterior, pag. 167. O tem: Kočevar, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala* (1. del), str. 104–105.

¹⁷⁵ Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 227–229.

¹⁷⁶ Pogorelec, *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika*, str. 38. Pri citatu gre za prevod Brede Pogorelec iz latinščine: »Quare scribamus more gentis, loquamur more regionis ...« (Schönleben, *Evangelia inu lystuvi*, [pag. 18]).

Na ta način se je navzlic postopni drobitvi zlasti v 18. stoletju knjižna norma ohranila, čeprav je bila Bohoričeva slovnica do leta 1715 pozabljena.¹⁷⁷ Kulturno enotnost slovenskega etničnega jedra so v tem obdobju s svojim nadnarečnim pridigarjskim jezikom ohranjali tudi redovni pridigarji, zlasti iz vrst dominikancev, jezuitov in frančiškanov, ki so se redno selili po celotnem slovenskem etničnem prostoru.¹⁷⁸ Slovensko pismenstvo, čeprav med letoma 1612 in 1672 ni bila natisnjena nobena slovenska knjiga, ni zamrlo, temveč se je nadaljevalo v rokopisni obliki ter proizvedlo kompleksen sestav literarnih besedil, ki so obsegala meditativno-pripovedno prozo, duhovno pesem in duhovno dramo.¹⁷⁹ Povezovalno vlogo so odigrale tudi nekatere romarske poti, ki so bile pomembne za celoten etnični prostor.¹⁸⁰

Slovenci kot etnična skupnost ali etnija ter začetki narodnega gibanja.

Kot posledica procesov etnične fisije v času »baročnega zastoja etnogeneze« in postopnega uveljavljanja nemščine¹⁸¹ se je položaj slovenščine skozi zgodnji novi vek do druge polovice 18. stoletja poslabšal do te mere, da je nemščina postala izključni jezik države, znanosti in omike.¹⁸² Kot znanilka sprememb na tem področju je leta 1768 izšla *Kraynska Grammatika* Marka Pohlina, ki je v predgovoru svoje rojake spodbujal: »Schämen wir uns nicht unferer Mutersprach liebste Landesleute! Sie ift nicht fo schlecht, als ihr es glaubet.«¹⁸³ Konec obdobja baroka tako na Slovenskem zaznamuje z evropskimi racionalističnimi trendi navdahnjeno zanimanje za naravoslovje, zgodovino, ljudske običaje in slovenski jezik.¹⁸⁴

Etnična in jezikovna pripadnost sta v Evropi vzhodno od Rena vse bolj postajali ključna stebra kolektivne identitete, kar se je odrazilo tudi pri spremembi fokusa zgodovinopisja. Medtem ko je baročna doba postregla z vrsto deželnih zgodovin in topografskih del, ki so jih za slovenski prostor prispevali Martin Zeiller, Janez Ludvik Schönleben in Janez Vajkard Valvasor, je v času razsvetljenstva ključni predmet zanimanja in samoidentifikacije postalo ljudstvo. Prihajajočo novo družbeno paradigmo je dobro skiciral Anton Tomaž Linhart, ko je v *Laibacher Zeitung* 17. avgusta 1786 napovedal ukvarjanje z narodom, ki prebiva med Dravo in Jadranom, in čigar zgodovino so: »... bisher nur stükweise, und zerstreut, in den Annalen der

¹⁷⁷ Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 87.

¹⁷⁸ Prav tam, str. 233.

¹⁷⁹ Ogrin, *Slovenski rokopisi 17. stoletja*, str. 25–26; Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 227.

¹⁸⁰ Tako vlogo so imele npr. s strani Katoliške cerkve legitimirane štiftarske romarske poti, ki so bile omenjene že zgoraj (Ožinger, *Kriza cerkvenega življenja*, str. 102), ali pa t. i. »kranjsko romanje« (*Krainer Wallfahrt*) h grobu Heme Krške na Koroško, ki so se ga od 17. stoletja dalje udeleževali romarji iz Kranjske, Spodnje Štajerske, Istre in Furlanije (Wakounig, Hemma von Gurk, str. 153–154).

¹⁸¹ Golec, *Slovenščina pred kazenskimi sodišči*, str. 147–176.

¹⁸² Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 36.

¹⁸³ Pohlina, *Kraynska Grammatika*, pag. 11.

¹⁸⁴ Vodopivec, *Razsvetljenstvo*, str. 115.

Länder, die sie bewohnt, aber niemals im ganzen Zusammenhange ihrer Schicksale und Begebenheiten gezeigt.«¹⁸⁵

Linhartova napoved dela *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs*,¹⁸⁶ katere prva dva dela sta nato izšla v letih 1788 in 1791, jasno kaže na to, da je variirajoči pomen etničnosti po času baročnega premora začel ponovno naraščati. Etničnost in jezik sta tokrat preseгла pomen, ki sta ga imela v času reformacije, ter kot kolektiviteti prehitela versko pripadnost in deželne identitete, vse dokler nista z revolucijo 1848 postala ključni aksiom političnega življenja pretežnega dela Evrope.

Obdobje narodnega preroda, kot ga imenuje zgodovinoписje, je naposled zavrlo procese etnične fisije ter spodbudilo dinamike etnične samoprenove. Z nastankom intelektualne elite, ki se je aktivno ukvarjala s slovenskim jezikom in posledično z interesi Slovencev kot skupnosti, lahko ocenimo, da je slovenska identiteta v tem času napredovala na raven etnične skupne ali etnije. Na slovenskem primeru se tretja stopnja Handelmanovega in Smithovega modela gradacije etničnih vezi potemtakem prekriva s fazo A Hrochovega modela razvoja nedominantnih narodov.¹⁸⁷

Integralni označevalci za slovenski etnični prostor:

Od Trostove *Slauoniae* (1587) do Primiceve *Slovénie* (1810)

Z razvijanjem in nazadovanjem etnične identitete med Slovenci je povezan tudi (ne)obstoj integralnih označevalcev za slovenski etnični prostor kot celoto. Vprašanju, ki si ga zastavlja to poglavje, se je do zdaj največ posvečal Janez Höfler, zato v nadaljevanju navajam njegove ugotovitve z nekaj dodatki in lastnimi opaznanji. Ime Slovenija, s katerim danes označujemo slovensko nacionalno državo, se je po vsej verjetnosti pojavilo v Vodnikovem krogu na začetku 19. stoletja. Höfler tozadevno opozarja, da gre za skovanko iz pridevnika »slovenski« po latinskem vzorcu. Za slovanska ljudstva je bilo sicer značilno, da so za poimenovanje svojih dežel uporabljali kar pridevniške oblike svojega etnonima (npr. *Hrvatska, Slovensko, Polska, Česko ...*).¹⁸⁸

Označevalec Slovenija je torej otrok slovenskega narodnega gibanja, kar pa še ne pomeni, da integralni označevalci za slovenski etnični prostor kot celoto ne bi bili obstajali že pred tem. Höfler navaja več primerov rabe latinskih označevalcev: *Slauonia, Scлавonia* in *Sclavenia* za slovenski etnični prostor za čas srednjega in zgodnjega novega veka ter ugotavlja, da gre pri variantah tega označevalca za deželo, kjer živijo Slovani. Termin je tako poleg ozemlja današnje Slovenije v virih lahko označeval tudi sosednjo hrvaško Slavonijo, v svoji italijanski različici *Schiavonia* pa tudi Dalmacijo.¹⁸⁹ Ne gre torej za domovinsko ime, ki bi bilo rezervirano izključno za slovenski etnični prostor, pač pa označevalec, ki je lahko označeval tudi njega.

¹⁸⁵ *Laibacher Zeitung*, 17. 8. 1786, št. 33, [str. 3].

¹⁸⁶ Vodopivec, *Razsvetljenstvo*, str. 115.

¹⁸⁷ Kočevar, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala* (1. del), str. 94–95.

¹⁸⁸ Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 52–53, 69.

¹⁸⁹ Prav tam, str. 14–17.

Latinski označevalci so imeli tudi svoje nemške različice. Boris Hajdinjak navaja dve rabi nemških integralnih označevalcev za slovenski etnični prostor v povezavi s slovenskim kmečkim uporom leta 1515, in sicer je Sebastian Franck v leta 1538 objavljenem delu *Germaniae Chronicon* zapisal »Auflauff im Windischen Land«, nakar je v pred letom 1561 objavljenem delu *Spiegel der Ehren* Clemens Jäger upor poimenoval »Bauern-Aufruhr im Windischland«. ¹⁹⁰ Dobro znana pa je tudi Trubarjeva navedba iz njegovega pisma Heinrichu Bullingerju iz leta 1555, da je sedemnajst let pridigal v »slovenski deželi« (*Windischland*). ¹⁹¹

Po drugi strani lahko isti termin v virih, ki so sicer nastali na slovenskem etničnem prostoru, označuje tudi sosednjo deželo Slavonijo. Tak primer je nemški razglas o novem vinskem davku z dne 17. julija 1570, ki se med drugim nanaša na tuje vino, ki se je na Kranjsko uvažalo iz Ogrske (*Vngern*), Hrvaške (*Crabaten*) in Slavonije (*Windisch lanndt*). ¹⁹² V nekoliko mljašem ukazu, ki je bil napisan v slovenščini, je nemški *Windisch lanndt* zamenjala slovenska sintagma »ys [...] Besyakov«. ¹⁹³ Oba označevalca se torej nanašata na sosednjo deželo onstran meje Svetega rimskega cesarstva, ki so jo naseljevali kajkavski Slavonci. ¹⁹⁴ V zgodnjem novem veku sta tako latinska *Slavonia* kot nemški *Windischland* označevala politično in upravno entiteto Slavonijo s središčem v Zagrebu, ¹⁹⁵ poleg tega pa sta lahko služila tudi kot integralna označevalca za slovenski etnični prostor, ki sicer ni imel političnih, pač pa etnično-jezikovne attribute. Zato je pri ugotavljanju označenca vselej potrebna kontekstualizacija. ¹⁹⁶

Kot integralni označevalec za etnični prostor sta se uporabljali tudi slovenska in nemška sintagma *slovenske dežele* in *windische Länder* ali *Lande*. ¹⁹⁷ Trubar

¹⁹⁰ Hajdinjak, Kmetje nimajo nobene pravice, str. 71.

¹⁹¹ Slovenski reformator je švicarskemu kolegu 13. septembra 1555 zapisal: »... und ans denselbigen 17. jar nacheinander in Windischland gepredigt ...« (Elze, *Primus Trubers Briefe*, št. 2, str. 19–20; Trubar, *Pisma*, Zbrana dela 10, št. 3, str. 19).

¹⁹² Jug, Slovenski »Zapovedni list«, str. 75.

¹⁹³ Celotna besedna zveza se glasi: »ys Vogrov, Hervatov, Besyakov« (Jug, Slovenski »Zapovedni list«, str. 79). Izvirnik: ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 416 (fasc. 285), pag. 1883–1898. Glej tudi: Neznani rokopisi slovenskega slovstva. Razglas za vinski davek iz leta 1570. http://ezb.ijs.si/fedora/get/nrss:nrss_ms_089/VIEW/ (3. 10. 2019).

¹⁹⁴ Sintagma »kajkavski Slavonci« je arbitrarna.

¹⁹⁵ Kajkavski Slavonci so svojo domovino po Antonu Vramcu še dolgo v zgodnji novi vek imenovali na *Szlouenieh* (Vramec, *Kronika Vezda*, pag. 59r, 64r). Nato pa se je slavonsko ime tako na teritorialnem kot tudi etničnem in jezikovnem področju kot posledica kroatizacije začelo umikati hrvaškemu. Medtem pa se je slavonsko po koncu osmanske oblasti nad pretežnim delom Ogrske (1699) v 18. stoletju razširilo na vzhod na celotno medrečje med Savo in Dravo. Zato se je »nova« Slavonija nekaj časa imenovala tudi Spodnja Slavonija (*Sclavonia inferior*) za razliko od stare ali Gornje Slavonije (*Sclavonia superior*) ob meji Cesarstva, kjer je slavonsko ime tedaj še sobivalo s hrvaškim (*Hrvatska enciklopedija*, Slavonija. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56610> (27. 7. 2019)).

¹⁹⁶ Tak primer je pismo kranjskih deželnih odbornikov Hansu Ungnadu z 9. decembra 1563: »Ueber den abgang der bücher wird e. hrl. aus Fabian Kirchpergers, unseres und der landschaft kriegssecretari schreiben ansführliches vemehmen. E. hrl. weiß, daß Crabaten und Windischland fast verwüstet, verderbt und verarmt ist« (Elze, *Primus Trubers Briefe*, št. 43, str. 378).

¹⁹⁷ Primer pisma Bullingerju s 13. marca 1557, v katerem Trubar med drugim zapiše: »... jr wöllet das keins wegs glauben vnd mich entschuldigen, dan solches hab ich weder jn windischen

se je tako v predgovoru v *Novi Testament* iz leta 1557 obračal k vsem dobrim in bogaboječim kristjanom, »kir v tih slovenskih deželah prebivate ...«. ¹⁹⁸ V svojem posvetilu kralju Maksimilijanu v *Prvemu delu Novega testamenta* v hrvaškem jeziku iz leta 1562, s katerim smo se že večkrat srečali, naletimo na nemške različice sintagme, le da je avtor za razločevanje med prostoroma Slavonije in slovenskih dežel pri opisovanju slednjih dodal še pridevnik *gornje (obern)*: »... Obern Windifchen Ländern ...«. ¹⁹⁹ S podobnimi zloženkami pa so se označevali tudi etnični teritoriji drugih ljudstev. ²⁰⁰

Koncept slovenskega etničnega prostora kot domovine in zaključene celote v 16. stoletju ni bil zgolj *ad hoc* iznajdba za potrebe pisemske korespondence, temveč koncept, ki je bil razširjen med intelektualno elito. Trubar je v svojem predgovoru h *Katekizmu z dvejma izlagama* iz leta 1575 ostro nastopil proti dvema katoliškima tiskoma, ki sta bila izšla leto poprej, in sicer katoliškemu katekizmu cistercijanca Leonharda Pacherneckerja iz Vetrinja ²⁰¹ in anonimni jezuitski disputaciji. ²⁰² Za slednji polemični spis Trubar zapiše, da je bil natisnjen »zu Grätz in Steyr / nahe bey vnferm Vatterland«. ²⁰³ Kar kaže, da je Trubar svoj *Vatterland* pojmoval po njegovih etničnih in ne po političnih deželnih mejah, čeprav so bile prve mestoma težko jasno določljive. Ko bi imel za svojo domovino zgolj Kranjsko, ²⁰⁴ bi težko trdil, da ji je štajerski Gradec tako blizu.

Poleg tega ima Trubar oba katoliška meniha, s katerima v omenjenem spisu polemizira, za svoja rojaka (»feind beide vnfer Landfleut«), ²⁰⁵ čeprav je bil vetrinjski

landen noch zu Rotenburg an der Thauber, vil weniger alhie weder an der cantzel noch in priuatis colloquijs die gedacht noch gered; ...« (Trubar, *Pisma*, Zbrana dela 10, št. 4, str. 23). Podobnih primerov je v reformatorjevi korespondenci še več.

¹⁹⁸ Navedek povzet po: Trubar, Tiga Noviga, str. 15. O tem glej: Kerševan, Božja beseda, str. 24.

¹⁹⁹ Gre za omembe: »Der ober Windifchen Ländern / gemeines Volck ...«, »Vnd der Obern Windifchen Ländern / Lands Oberkeit / Grauen / Freyherren / Ritter / vnd die vom Adel / können gut Teutfch / vnd jr vil Lateinifch vnd wälfich.« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 439) in: »durch betrug / von liederlichen Leutten vnnd von den geitzigen Pfaffen in den obgemelten obern Windifchen Ländern / find auffkommen vnd gebawet ...« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 443).

²⁰⁰ Trubar pozna tudi »(z)gornje) nemške dežele« (»in disen obern teütschen landen«; »in teütschen landen«) in »laške dežele« (»jn walischen landen«) (Trubar, *Pisma*, Zbrana dela 10, št. 69, str. 228; št. 81, str. 332; št. 28, str. 144).

²⁰¹ Po Trubarju naj bi se naslov izgubljenega katoliškega katekizma glasil *Compendium Catechismi Catholici in Slaonica lingua, per Quastiones, in gratiam Catholice iuuentutis propositum. Per fratrem Leonhardum Pachenekerum, professum ac Sacerdotem caenobij Victoriensis almi Cistiriensis ordinis, Graecij Styrie Metropoli, apud Zachariam Bartschium, Anno 1574* (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 199). Gl.: Domej, Klagenfurt und seine Slowenen, str. 277.

²⁰² Jože Rajhman navaja, da je z disputacijo mišljen spis *De vera et sacrosancta Christi, quam habet in terris, ecclesia militante assertiones theologicae*, ki naj bi ga leta 1574 objavil nemški jezuit Heinrich Blyssen (Rajhman, Trubar, Primož. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi729148/> (26. 7. 2019)).

²⁰³ Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 199; Rajhman, Trubar, Primož. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi729148/> (25. 7. 2019).

²⁰⁴ Trubar se je, kot smo videli že zgoraj, poleg Slovenca imel tudi za Kranjca in Raščičana.

²⁰⁵ Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 201.

cistercijanec Leonhard Pacharnecker po deželni pripadnosti verjetno Korošec.²⁰⁶ Kdo je bil drugi katoliški avtor – »ein Jefuiter«, s katerim je polemiziral Trubar, ne vemo, očitno pa ga je slovenski reformator štel za svojega rojaka. Jože Rajhman navaja, da naj bi bil to nemški jezuit Heinrich Blyssen doma iz Kölna,²⁰⁷ vendar se zdi ta navedba netočna. Malo verjetno je namreč, da bi Trubar jezuita, ki je bil doma iz Porenja, imel za rojaka. Če je Rajhmanova navedba točna, pa je netočen sklep o Trubarjevem pojmovanju domovine, ki se pokriva s slovenskim etničnim področjem.²⁰⁸

Höfler opozarja na še enega zgovornega pričevalca tega koncepta, in sicer na latinsko pesnitev Matije Trosta iz leta 1587, ki jo je učeni Vipavec dodal svojemu prevodu nagrobnega govora Jakoba Andreaeja za pokojnim Trubarjem. Pesnitev primerja pomen Martina Luthra in reformacijskega Wittenberga za Nemčijo (*Germania*) s pomenom Primoža Trubarja in Ljubljane za »Slovenijo«, kot Anton Sovrè prevaja Trostov označevalec *Slauonia*.²⁰⁹ Ključni verz se v Sovrètovem prevodu glasi: »Dókler bo Nemčija zvesta, cvelà bo Lutrova slava, / hvala živela po njem, z naukom dobljena, bo vdilj; / dokler Slovenija bo zvesta, cvelà bo Trubarja slava, / hvala živela po njem, z naukom dobljena, bo vdilj.«²¹⁰

V času t. i. »baročnega zastoja etnogeneze« integralni označevalci za slovenski etnični prostor niso bili potrebni, ker je bila ljudem obravnavanega prostora njihova teritorialna oziroma deželna pripadnost pomembnejša od etnične in jezikovne. Medtem ko je v času karniolizacije zlasti v 17. in 18. stoletju, kot bomo videli v posebnem poglavju, ime Kranjci občasno označevalo vse Slovence, je do zdaj edini znani predlog politične karniolizacije Slovencev nastal »šele« leta 1906. Podal pa ga je romunski politični mislec Aurel Popovici, ki je v svojem programu z naslovom *Die Vereinigten Staaten von Großösterreich* predlagal preureditev Avstro-Ogrske v zvezo držav osnovanih na narodnih, in ne zgodovinskih, deželnih mejah.

Čprav se Popovici v svojem spisu vselej kritično opredeljuje do zgodovinsko-političnega principa, ki je vztrajal pri »nedotakljivosti tako imenovanih zgodovinskih individualnosti dežel«, ter namesto tega zagovarja nacionalno-politični koncept ločitve narodnosti po etnografskem ključu,²¹¹ je ravno v slovenskem primeru pokazal

²⁰⁶ Kidrič, Pacharnecker, Lenart. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi400366/> (26. 7. 2019).

²⁰⁷ Rajhman, Trubar, Primož. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi729148/> (26. 7. 2019). O izvoru glej: Catholic Online. Heinrich Blyssen. <https://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=1956> (26. 7. 2019).

²⁰⁸ Trubar je za svojega rojaka smatral tudi koprškega škofa Petra Pavla Vergerija, ki ga v pismu Bullingerju s 13. septembra 1555 prav tako označi kot »mein herr vnd landsman« (Trubar, *Pisma*, Zbrana dela 10, št. 3, str. 19). Koper je v tem času ležal na robu slovenskega etničnega ozemlja, saj je mesto imelo slovensko zaledje.

²⁰⁹ Kot je bilo omenjeno že zgoraj, se označevalec *Slauonia*, ki ga uporablja Matija Trost, ne nanaša na nobeno politično-upravno tvorbo, temveč je v funkciji integralnega označevalca za slovenski etnični prostor.

²¹⁰ Trostov izvornik: »Dumque fidelis erit Germania fama Lutheri / Et laus doctrinâ parta superstes erit. / Dumque fidelis erit Slauonia fama Truberi / Et laus doctrinâ superstit erit« (Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 53, 69).

²¹¹ Popovici, *Die Vereinigten Staaten*, str. 291–292.

tudi delno dovzetnost za zgodovinsko izročilo dežel, saj bi se po njegovem predlogu nacionalna državna entiteta za slovenski narod imenovala Kranjska (*Krain*), in ne Slovenija. Popovicijeva Kranjska je našeta na devetem mestu njegovega seznama novih državnih enot znotraj cesarstva: »9. Krain – welches alle slowenischen Siedlungen umfassen würde.«²¹²

Ko sta etnična in jezikovna pripadnost na prelomu iz 18. v 19. stoletje začela ponovno pridobivati pomen, se je hitro pojavil tudi nov integralni označevalec za celoten geografski prostor, na katerem je živelo slovensko ljudstvo. Tako nam je danes najstarejša znana omemba imena »Slovénia« ohranjena iz pisma Janeza Nepomuka Primica Valentinu Vodniku s 13. novembra 1810.²¹³ Ni izključeno, da se novo ime za etnični prostor v Vodnikovem krogu ni pojavilo že poprej, vendar starejše omembe »Slovenie« trenutno še niso znane.²¹⁴ Novi izraz se je postopno uveljavljal. Štiri leta pozneje mu je Primic v nemški obliki *Slovenien* priskrbel tudi prvo definicijo s seznamom teritorijev, ki jih domovinsko ime vključuje.²¹⁵

Nova družbena paradigma, v kateri je ključni steber kolektivne identitete postala etnična in jezikovna pripadnost, se je na simbolni ravni dokončno uveljavil z objavo pesmi Jovana Vesela Koseskega *Slovenja presvetlimu, premilostljivimu gospodu in cesarju Ferdinandu pervimu*, ki je bila objavljena v *Novicah* 4. septembra 1844.²¹⁶ O Sloveniji kot integralnem označevalcu za slovenski etnični prostor

²¹² Prav tam, str. 308.

²¹³ Omemba je ohranjena v akuzativu, Primic zapiše: »Moji Shtajarfki Slovénzi fo na vakánzah sa Slovénio malo nabérali; eden na kateriga fe narbolj sanêfem, ni lfe prihfel, zhe je kaj múje vrednega nabrál ...« (Primic, *Korespondenca Janeza Nepomuka Primca*, št. 12, str. 42). O drugih omembah glej: Kidrič, *Dobrovský in slovenski preporod*, str. 158.

²¹⁴ Glej: Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 52–53.

²¹⁵ Primic je v svojem delu iz leta 1814 Slovenijo opredelil kot: »Unter Slovenien (»Slovénifko«, »Slovénifka semlja«) verftehen wir Krain und die Slovenifchen (Windifchen) Theile von Kármten und Steyermark; oder follte man nicht auch Weft=Ungarn (die 3 Comitete Eifenburg, Schimeg und Szalad) und Provinzial=Kroatien in glottifcher oder Sprach=Rückficht dazu rechnen? wenigftens mehrere Gründe dafür wurden in der Sprache nicht fo fchwer aufzufinden feyn; denn auch hier wird im Wefentlichén Slovenifch (oder Windifch flovénfki) gefprochen, nebft dem, daß das letztere (Provinzial=Kroatien náhmlich) noch zu Kaifer Ferdinands I. Zeiten das Windifche Land (D. i. Slovenien) hieß; und mithin würde nur das Militár= oder Grenz=Kroatien in linguiftifcher beziehung das eigentliche Kroatien (*Horvazka semlja*) feyn?) ...« (Primic, *Novi némshko-slovénshki bukvar*, str. 122). Primic je k Slovincem prišteval tudi hrvaške kajkavce, ki so svoj jezik pred kroaticizacijo imenovali »slovenski«. Podobno so Slovenci označeni tudi v *Avstrijski nacionalni enciklopediji* iz leta 1835, ker so med ljudstvi monarhije naštetih kot šest: »6) Die Wenden oder Winden, die richtiger Slowenen genannt werden sollten, in Untersteyermark, Kármthen, Krain, Friaul, im nördl. Provinzial=Croatien und in einem kleinen Theile des weftl. Ungarns an der fteyermárk. Gránze, wo man dieses Volk unrichtig mit dem Nahmen Vandalen belegt. Die Wenden in Krain unterfcheidet man in die Krainer und Slowenzen, die aber in ihren Dialecten nur wenig verfchieden find, und beyde eine arme Sprache reden. Die Geilthaler (Silauzi, Selauzi) in Kármthen, gehören zu den Wenden« (*Oefterreichifche National=Encyklopädie*, Erster Band, str. 288).

²¹⁶ Novi integralni označevalec za slovenski etnični prostor je tega dne uporabil že uvodničar, ki je za pesem Koseskega zapisal, da: »z gorečimi besedami pripoveduje, kar serce Slovenje vseskozi za našiga Vladarja občuti« (*Kmetijske in rokodelske novice*, 4. 9. 1844, št. 36, str. 141). Gl.: *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 137.

lahko potemtakem sklenemo, da se ta ponaša »zgolj« z dvestoletno tradicijo, da pa ni brez predhodnikov, ki so se pojavljali od srednjega veka pa vse do konca 16. stoletja. Po drugi strani je vojvodina Kranjska, ki je Slovencem slabi dve stoletji posojala svoje ime, po oceni Borisa Golca naposled postala kulturni, in ne politični Piemont slovenstva.²¹⁷

Slovenska zgodba v tem pogledu ni brez vzporednic. Etnični prostor Italijanov so zgodnjenovoveški pisci označevali z antičnim označevalcem *Italia*,²¹⁸ ali pa nemškim *Wellischland*²¹⁹ in slovensko sintagmo *laška dežela*.²²⁰ Poleg tega imen niso spreminjali le etnični prostori, temveč tudi dežele. Za Irsko je bilo tako v rabi tudi ime *Hibernia*,²²¹ Poljska je bila znana tudi kot *Lechia*. Za Nemčijo se pri Valvasorju uporabljata označevalca *Teutschland* in *Germanien*, pri čemer je treba poudariti, da ima prvi poudarjeno etnično konotacijo, saj označuje predvsem osrednje nemške predele Svetega rimskega cesarstva, medtem ko je drugi političen, ker se nanaša na celotno cesarstvo.²²² Nizozemsko pa se pogovorno še danes pogosto označuje z imenom Holandija, čeprav gre pri tem le za eno od zgodovinskih pokrajin v državi.

Naravni procesi, povezani z etničnostjo: Etnična fisija, fuzija in preživetje

Pričujoče poglavje obravnava procese, povezane z etničnostjo, ki so slovenski etnični prostor zaznamovali v zgodnjem novem veku. Kot je bilo omenjeno v prvem delu študije, gre za tri glavne skupine procesov, in sicer: 1) etnično fuzijo (asimilacija, amalgamacija in inkorporacija), 2) etnično fisijo in 3) etnično preživetje.²²³ Vse naštetje dinamike so se med 16. in 18. stoletjem pojavile tudi v slovenskem etničnem prostoru, vendar pa pri tem opazimo pomembno razliko med razvojem

²¹⁷ Golec, Kroatizacija in karniolizacija [tipkopis].

²¹⁸ Ljubljanski jezuiti leta 1645 poročajo o navzočnosti vojaštva v kranjski prestolnici: »Čez poletje je v Ljubljani pod poveljstvom Janeza Krstnika Ferrara iz Milana in namestnika Frančiška iz Mantove taborila legija, ki so jo po večini sestavljali Italijani [*ex parte Italia legio*], predvsem ostanki čet, ki jih je po miru sklenjenem med Benečani in papeškimi ter ostalimi sprtimi italijanskimi knezi [*scissos Italiae principes*], potem ko so bili razrešeni prisege, za cesarsko stran nabral omenjeni poveljnik v pričakovanju večjih dodatnih čet, kakršne mu je uspelo nabrati v Italiji ali pri sosednjem karnijskem ljudstvu [*quae vel Italia, vel vicinâ e gente Carnia*]« (*Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 150. Latinski pasusi so dodani iz izvirnika: *Historia annua*, str. 150).

²¹⁹ Ime *Wellischlandt* za Italijo uporabijo kranjski deželni stanovni leta 1589, ko na dvor poročajo o težavah, ki sta jih v Bologni zaradi protestantske vere imela dva kranjska plemiška študenta. Incident lahko označimo tudi kot primer protonacionalizma in bo predstavljen v naslednjem delu študije (ARS, SI AS 2, Deželni stanovni za Krnajska, 1. reg., šk. 99 (fasc. 54), snopič 2, An die fürstliche durchlaucht wegen der herrn von Stubenberg und Wilhalben Gällen gefenkhlilier ainziehung zu Wonomia in Wellischlandt der religion halber). Gl.: Žvanut, *Od viteza*, str. 64–65; Kočevar, Družbena in identitetna mobilnost [tipkopis]. Kot smo videli že zgoraj, je »nemške« in »laške dežele« poznal tudi Trubar.

²²⁰ Fran, Laški. <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=la%C5%A1ki> (29. 7. 2019).

²²¹ *Encyclopaedia Britannica*. Hibernia. <https://www.britannica.com/place/Hibernia> (22. 7. 2019).

²²² Kočevar, Identiteta kranjskih deželnih stanov, str. 148

²²³ Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 96–98.

v etničnem jedru (Kranjska, Spodnja Štajerska, Koroška ter delno Goriška in Istra) in v »prehodnem območju« med slovenskim ter hrvaško-kajkavskim prostorom. Razlika med etničnim »centrom in periferijo« je sicer podrobneje predstavljena v naslednjem poglavju.

Predele današnje vzhodne Slovenije je v zgodnjem novem veku zajel proces kroatizacije – etnične amalgamacije Hrvatov s kajkavskimi Slavonci ter naknadna etnična integracija slednjih s Hrvati. Omenjeni proces je raziskal Boris Golec, zato v nadaljevanju povzemam njegove ugotovitve. Golčeva študija je dinamike etnične fuzije s sosednjim hrvaško-kajkavskim etničnim jedrom prepoznala v naslednjih pokrajinah današnje Republike Slovenije: Kostel, Bela krajina, območje vzhodne Dolenjske med Gorjanci in Savo, Prlekija in Prekmurje.²²⁴ Dogajanje v naštetih pokrajinah pa dejansko predstavlja le obrobje širšega procesa premika hrvaškega imena proti severu.

Velike migracijske tokove in posledične procese etnične fuzije je sprožilo osmansko zavojevanje zahodnega Balkana, ki je (srednjeveško) Hrvaško prizadelo zlasti po bitki na Krbavskem polju 9. septembra 1493, v kateri so Turki odločilno porazili njeno vojsko.²²⁵ Osmanski naskok na *jazik hrvatski*, kot se je izrazil zgoraj omenjeni pop Martinac z Grobnika,²²⁶ je imel za posledico selitve ikavskega hrvaškega prebivalstva proti severu, s čimer se je prek Gvozda v kajkavski prostor tedanje Slavonije razširilo tudi hrvaško ime.²²⁷ Na prelomu iz. 15. v 16. stoletje se je hrvaško ime že uveljavilo v prostoru med današnjim Karlovcem, Siskom in Jasenovcem.²²⁸ Vloga nosilca kroatizacije je pripadla hrvaškemu plemstvu kot nosilcu hrvaške samoidentifikacije. Z njegovim premikom na sever so nastali pogoji za etnično amalgamacijo s kajkavskim prebivalstvom.²²⁹

Drugi pomembni dejavnik za uveljavljanje hrvaškega imena je bil konstantni osmanski pritisk, ki je narekoval sodelovanje slavonskega plemstva s hrvaškim. Oba sabora sta leta 1533 prvič zasedala skupaj, po letu 1558 pa nikoli več zasedala ločeno.²³⁰ Središče skupnega političnega življenja se je sicer premaknilo v slavonski

²²⁴ Golec, *Nedokončana kroatizacija*.

²²⁵ Osmani so kljub uničujočemu porazu hrvaške vojske proti Hrvaški še naslednji dve desetletji vodili strategijo vpadov, ozemeljska ekspanzija iz Bosne se je nadaljevala po padcu Knina in Skradine leta 1522 ter Ostrovice leta 1523 (Joksimović, Krbavsko polje, str. 17; *Hrvatska enciklopedija*, Krbavska bitka. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=33815> (26. 7. 2019); Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 50).

²²⁶ Rotar, Najstarejši domači zapis, str. 357.

²²⁷ Ime »Slavonija« je bilo pred koncem 5. avstrijsko-turške vojne (1683–1699) omejeno na zahodno območje med Savo in Dravo, v 18. stoletju pa se je razširilo na vzhod na celotno medrečje, ki je bilo prej pod osmansko oblastjo. Zato se je nova Slavonija nekaj časa imenovala tudi Spodnja Slavonija (*Scлавonia inferior*) za razliko od stare ali Gornje Slavonije (*Scлавonia superior*) ob meji Cesarstva, kjer je slavonsko ime tedaj še sobivalo s hrvaškim (*Hrvatska enciklopedija*, Slavonija. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56610> (27. 7. 2019)).

²²⁸ Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 50.

²²⁹ Prav tam, str. 54.

²³⁰ *Hrvatska enciklopedija*, Sabor. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=53915> (26. 7. 2019); *Hrvatska enciklopedija*, Slavonija. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56610> (27. 7. 2019).

Zagreb, vendar je pobudo prevzelo hrvaško plemstvo, ki je bilo v premoči. Poleg tega je bilo hrvaško ime prodornejše od slovenskega imena, ki so ga tedaj nosili kajkavci.²³¹ V »ostankih ostankov nekdanj velikega in slavnega hrvaškega kraljestva«, kot so združeno politično tvorbo po izgubah na račun Osmanov in Benečanov od šestdesetih let 16. stoletja dalje občasno naslavljali viri,²³² sta se do konca 17. stoletja kljub določenemu odporu kajkavcev dokončno uveljavila hrvaška identiteta in ime.²³³ Kot komentar bi lahko dodali, da se je amalgamacija dveh etničnih elementov naposled končala z integracijo kajkavcev s Hrvati.

Proces kroatizacije, ki je bil zgoraj rudimentarno predstavljen, pa ni ostal omejen na področja »stare« Slavonije, temveč je, kot ugotavlja Golec, po tem, ko sta sosednji kraljevini v letih 1526 in 1527 dokončno prišli pod žezlo Avstrijske hiše, pljusnil tudi prek meje Svetega rimskega cesarstva v slovenski etnični prostor, oziroma njegovo »prehodno območje« (gre za pet pokrajin današnje Republike Slovenije: Kostel, Bela krajina, vzhod Dolenjske, Prlekija in Prekmurje).²³⁴ S prihodom v isti dinastični okvir se je precej sprostila meja med cesarstvom in kraljestvom, ki je bila prej ločevala govorce sorodnih slovanskih jezikov. Poleg hrvaškega plemstva, ki se je uveljavilo zlasti v Beli krajini, pa je v »prehodnem območju« pomembno vlogo v procesu kroatizacije odigral tudi velik delež alohtonega prebivalstva, ki je pred osmanskim nasiljem s področja zahodnega Balkana pribežal na Slovensko.²³⁵

Etnični procesi fuzije oziroma integracije so se na Slovenskem najprej pojavili v Beli krajini in Kostelu, obe pokrajini sta gravitirali proti središčem na drugi strani Kolpe, poleg tega sta ju od ostale Kranjske in slovenskega etničnega jedra ločevali geografski barieri Gorjancev in Kočevske, od katerih je slednja za povrh predstavljala še nemški jezikovni otok.²³⁶ Prvi plemiški dijak z Metliškega se je kot *Croata* v Ljubljanskem jezuitskem kolegiju deklariral že leta 1637.²³⁷ Hrvaško ime je začelo bledeti v drugi polovici 18. stoletja, potem ko je pokrajina leta 1751 prišla pod jurisdikcijo goriške nadškofije in se je okreplil vpliv Novega mesta in Ljubljane kot upravnih in izobraževalnih središč.²³⁸

Kroatizacija je manj trdne korenine pognala v pokrajini, ki jo predvsem po letu 1919 imenujemo Prekmurje.²³⁹ Tja se je hrvaško ime širilo z duhovniki, ki so prihajali iz Zagreba, in s kajkavskim liturgičnim jezikom. Hrvaški etnonim se je med

²³¹ Kajkavci so svoja etno- in lingvonim delil z nekaterimi drugimi slovanskimi ljudstvi: Slovenci, Prekmurci in Slovaki.

²³² *Hrvatska enciklopedija*, Reliquiae reliquiarum. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52389> (26. 7. 2019).

²³³ Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 54.

²³⁴ Prav tam, str. 51.

²³⁵ Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 439; Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 11–79, *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 94–95.

²³⁶ Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 81–82; Golec, Kroatizacija in karniolizacija [tipkopis].

²³⁷ Weiss, *Semič in Semenič*, str. 86; Golec, Kroatizacija in karniolizacija [tipkopis].

²³⁸ Golec, Kroatizacija in karniolizacija [tipkopis].

²³⁹ Povezanost Prekmurcev s Slovenci onkraj Mure je skozi zgodovino variirala, gl.: Kerec, *Prekmurska zavest*, str. 65–70.

Prekmurci pojavil sredi 17. stoletja, proces fuzije s hrvaško-slavonskim etničnim prostorom pa je nato ublažil nastanek prekmurske protestantske književnosti leta 1715 in nato še zlasti ustanovitev škofije v Sombotelu leta 1777, ki je zajela celotno območje, ter naknadni razvoj prekmurske katoliške književnosti.²⁴⁰ S stališča etničnih dinamik bi od tedaj dalje lahko govorili o etnični proliferaciji in o Prekmurcih kot o lastni etnični mreži, ki se je po priključitvi kraljevini SHS leta 1919 inkorporirala k slovenskemu narodu.²⁴¹ Zlitje s slovenskim, in ne hrvaškim narodom sta po Golčevih ugotovitvah naposled omogočila dva dejavnika, in sicer da so Prekmurci s Slovenci delili etnonim in da se je hrvaščina štokavizirala, s čimer se je od prekmurskega knjižnega jezika dodatno oddaljila.²⁴²

Hrvaški lingvonim se je pojavil še v Prlekiji. Kot ugotavlja Golec, so ga tudi tja zanesli hrvaški in na Hrvaškem šolani duhovniki, raba kajkavskega knjižnega jezika in bližina Varaždina, ki je bil do požara leta 1776 pomembno središče. Tako kot v drugih pokrajinah »prehodnega območja«, ki jih je zajel proces, je kroatizacija v zadnji četrtini 18. stoletja prenehala. Ko se je proces etnične fuzije s sosednjim ljudstvom končal, so se tudi v Prlekiji pojavile določene sledi etnične proliferacije. Vzporedno z reformami na cerkvenem in šolskem področju so se namreč v tem času pojavila tudi prizadevanja za oblikovanje posebnega vzhodnoštajrskega slovenskega knjižnega jezika.²⁴³

Terezijansko-jožefinske reforme so med štiridesetimi in devetdesetimi leti 18. stoletja vsa navedena območja, ki jih je zajel proces kroatizacije, odtegnile od izobraževalnih in cerkvenih središč na območju hrvaško-kajkavskega etničnega jedra ter jih spravile pod jurisdikcijo ali vpliv drugih cerkvenih, upravnih in izobraževalnih središč: Gorice, Novega mesta, Ljubljane, Gradca in Sombotela. Reforme razsvetljenih absolutistov so »prehodno območje« tako odprle vplivom slovenskega etničnega jedra, nakar je proces etnične fuzije stekel v obratno smer. Do konca 18. stoletja je hrvaška identiteta v naštetih pokrajinah splahnela, s čimer so bili na predvečer »nacionalne« dobe ustvarjeni pogoji za njihovo etnično integracijo v slovenski narod.²⁴⁴

Medtem ko so bile posamezne pokrajine »prehodnega območja« v različno dolgih časovnih intervalih izpostavljene procesom etnične fuzije s sosednjima etničnima skupnostma, na območju slovenskega etničnega jedra v drugi polovici 16. stoletja beležimo izrazite procese etnogeneze ali razvoj slovenske etnične identitete iz etnične kategorije v etnično mrežo. Kar pomeni, da so se v času reformacije etničnim znamenjem, ki so se razvila v srednjem veku, pridružili še lastni knjižni jezik, koncept slovenske Cerkve in mit etnične izbranosti. Po tem smo

²⁴⁰ Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 93–120; Golec, *Kroatizacija in karniolizacija* [tipkopis]; Novak, *Prekmurski knjižni jezik*, str. 283; Škafar, *Madžari o prvih štirih knjigah*, str. 246–258; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 134–135; Kerec, *Prekmurska zavest*, str. 67.

²⁴¹ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 168. Kosi, *Srečevanje dveh svetov*, str. 79–86.

²⁴² Golec, *Nastanek in razvoj slovenskih pokrajinskih imen*, str. 331–332; Golec, *Kroatizacija in karniolizacija* [tipkopis].

²⁴³ Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 121–136; Golec, *Kroatizacija in karniolizacija* [tipkopis]; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 134–135.

²⁴⁴ Golec, *Kroatizacija in karniolizacija* [tipkopis]. *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 122–125.

v t. i. katoliški dobi slovenskega pismenstva ali »baročnega zastoja etnogeneze« na področju etničnega jedra priča zlasti procesom etnične fisije ali diferenciacije.

»Zastoj etnogeneze« je botrovalo več razlogov, ki so bili podrobneje opisani že v zgornjem poglavju, zato se bom tu omejil zlasti na posledice, ki jih je za etničnost imel proces *konsolidacije države* ali krepitev uradniškega aparata.²⁴⁵ Proces etnične fisije so se v etničnem jedru odrazili kot nastanek treh pokrajinskih variant knjižne slovenščine: štajerske, kranjske in koroške.²⁴⁶ To pa še ne pomeni, da bi bila kontinuiteta knjižnega jezika, ki je nastal med letoma 1550 in 1584, prekinjena. Ahačič ugotavlja, da gre pri tem zlasti za posledico večanja razlike med tradicionalno normo zapisa in dejanskim govorom, kar se je odrazilo npr. v moderni vokalni redukciji. Knjižno normo je tako ohranjal zlasti Dalmatinov prevod Biblije, saj je Bohoričeva slovnica do leta 1715 veljala za izgubljeno, pri izgovarjavi pa se je uveljavilo Schönlebnovo načelo o pisanju po šegi rodu in izgovarjavi po šegi pokrajine.²⁴⁷

Razraščanje upravnega aparata je sprožilo krepitev deželnih identitet oziroma njihovo širitev na vse prebivalstvo dežele, poleg tega pa je proces sprožil krepitev dveh pokrajinskih identitet, gorenjske in dolenske, ter nastanek ene nove – notranjske. Vse tri pokrajinske identitete so obstajale znotraj vojvodine Kranjske. Golec ugotavlja, da so se Gorenjci in Dolenjci verjetno pojavili v 17. stoletju, njihova identiteta pa je slonela na poznosrednjeveški razdelitvi Kranjske na deželne četrti. Ključni dejavnik utrditve teh dveh identitet je bila terezijanska razdelitev dežele na tri okrožja ali kresije med letoma 1748 in 1849, ko so se Gorenjcem in Dolenjcem z zamudo pridružili še Notranjci.²⁴⁸

Konsolidacija države v zgodnjem novem veku pa je imela še eno posledico, in sicer postopno germanizacijo, ki se je širila po družbeni lestvici navzdol. Napredovanje nemščine je omogočalo dejstvo, da se je v pretežnem delu Svetega rimskega cesarstva jezik največje etnične skupnosti v državi uveljavil pri zapisovanju v svetni upravi.²⁴⁹ V času humanizma je preboj v uradovalna besedila uspel še italijanščini, ki se je uveljavila tudi v nekaterih obmejnih pokrajinah v cesarstvu. Slovenščina se je v drugi polovici 16. stoletja uveljavila kot knjižni jezik, ne pa tudi kot pisni uradovalni. Sicer je bila slovenščina, kot lahko razberemo iz virov, govorni jezik na uradih, vendar je v uradovlnih besedilih do 19. stoletja njena vloga v primerjavi z nemščino neprimerno manjša.²⁵⁰

²⁴⁵ Koncept konsolidacije države je razvil ameriški sociolog in zgodovinar Charles Tilly in je podrobneje predstavljen v poglavju o vprašanju etničnega imena in karniolizaciji. Gl.: Tilly, *Evropske revolucije*, str. 240.

²⁴⁶ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 134.

²⁴⁷ Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 87, 172, 231.

²⁴⁸ Golec, *Nastanek in razvoj slovenskih pokrajinskih imen*, str. 340–344; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 118–119.

²⁴⁹ Golec, *Regionalne razlike*, str. 25; Golec, *Etnično-jezikovna struktura*, str. 403; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 116–117, 136.

²⁵⁰ Gl.: Golec, *Regionalne razlike*, str. 23, 25; Ahačič, *Zgodovina misli: protestantizem*, str. 15–68.

To so bili naravni pogoji, ki so omogočili postopno napredovanje nemščine na račun slovenščine. Napredovanje procesa lahko najbolje ponazorijo primerjava treh izjav, iz različnih časovnih obdobij. Prva je notica iz pritožbe kranjskih deželnih stanov iz oktobra 1527, v kateri Kranjci tožijo nad novim deželnim upraviteljem, rekoč: »Zato pa, ker je tujec in ne Kranjec, niti ne zna slovenščine, kar je od nekdanj izročilo in običaj.«²⁵¹ Stanovska izjava daje slutiti, da je bilo znanje slovenskega jezika tudi na najvišjih stopnjah stanovske uprave ne le zaželeno, temveč tudi »izročilo in običaj«, del identitete dežele.

Slabi dve stoletji pozneje, leta 1711 Hipolit Novomeški opiše precej drugačne jezikovne razmere v deželi. Kapucin tako poroča, da se kranjski izobraženci poleg materinščine naučijo še nemškega jezika: »... njega se najbolj in domala kot edinega, kot je navada v Avstriji, tudi po vsej vojvodini Kranjski naučijo v ljudskih šolah, na gimnazijah, v mestnih hišah, na sodiščih, pri obravnavah in pisanju. Če se tedaj zgodi, da govorijo v slovenskem jeziku, in če nimajo takoj pri roki ustrezne besede, le-to precej priberajo iz nemščine, ki so se je naučili poleg materne jezika, in mnogokrat delajo prav smešne, iz nemščine in slovenščine mešane stavke.«²⁵²

Po zgornjih navedbah sodeč je bila slovenščina v zgodnjem 18. stoletju v precej slabšem položaju kot v zgodnjem 16. stoletju. Razmere so se v 18. stoletju kot posledica *konsolidacije države* in jezikovne nivelizacije še poslabšale, saj je bila slovenščina v drugi polovici 18. stoletja v določenih krogih očitno deležna prezira.²⁵³ Le tako si namreč lahko razlagamo v prejšnjem poglavju navedeni Pohlinov apel rojakom iz leta 1768, naj se vendar ne sramujejo svoje materinščine.²⁵⁴ Poskusi načrtne jezikovne nivelizacije habsburške monarhije Jožefa II. v sklopu *Gesamtstaatsidee* v osemdesetih letih 18. stoletja pa so imeli prav nasprotno učinke od želenih.²⁵⁵

Z vidika procesov, povezanih z etničnostjo, sta konsolidacija države ter napredovanje nemščine ustvarjala pogoje za etnično inkorporacijo Slovencev številčnejši nemški etnični skupnosti oziroma za njihovo etnično raztapljanje. Ko bi čas preroda ne pogнал procesov etničnega preživetja oziroma oživitve, bi Slovenci na prehodu v »moderno« lahko delili usodo slovanskih ljudstev ob Labi in Odri, ki

²⁵¹ Izvirnik: »Dieweill er aber ain außlander unnd khain Khrainer ist, noch die windisch sprach nit khann, das auch von alten herkommen unnd der geprauch ist. Wie oben steet, ain lanndtman zu ainem verweser furzunemen« (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 301 (fasc. 207), Gravamina kranjskih dežel[nih] stanov 1527–28, fol. 304). O tem gl. Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 460; Vilfan, *Struktura stanov*, str. 178; Štih in Simoniti, *Slovenska zgodovina*, str. 139; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 253; Škrubej, *Uradovalna slovenika*, str. 368; Ahačič, *Zgodovina misli: protestantizem*, str. 16; Kočevar, *Identiteta kranjskih deželnih stanov*, str. 150.

²⁵² Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 204.

²⁵³ O položaju slovenščine v drugi polovici 18. stoletja gl.: Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 36.

²⁵⁴ Pohlin, *Kraynska Grammatika*, pag. 11.

²⁵⁵ Köntler, *Madžarska zgodovina*, str. 171, 173, 182. Gl.: Kočevar, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala* (1. del), str. 98 (opomba 53).

so se raztopila med Nemci,²⁵⁶ ali Okcitancev in Pikardijcev, ki jih je po revoluciji inkorporirala *la grande nation*.²⁵⁷

Etnično jedro in prehodno območje

V skladu z etnosimbolično razlagalno paradigmo nastanka modernih narodov je za nastanek naroda kot politične entitete potreben obstoj predhodnega etničnega jedra,²⁵⁸ ki nato integrira manjše skupnosti na periferiji. V pričujočem poglavju bom na podlagi virov poskusil pokazati, da je raba tega koncepta za slovenski primer upravičena in da na njem lahko pokažemo dinamike, ki jih navaja koncept. Slovensko etnično jedro so v prednacionalni dobi predstavljali zlasti s Slovenci poseljeni predeli dežel Kranjske, Koroške in Spodnje Štajerske, k tem pa lahko prištejemo tudi slovenske predele Goriške in Istre.

Kot je bilo omenjeno že v poglavju o etničnih znamenjih, ni dvomov glede tega, prebivalcem katerih pokrajin je bil namenjen jezik slovenskih protestantov. V začetku leta 1560 sta to namreč potrdila tako zunanji ocenjevalec Trubarjevega dela rekoč, da gre za jezik: »... ki ga uporabljajo v deželah Štajerski, Kranjski in Koroški ...«²⁵⁹ kot reformator sam, ko je poudarjal, da je za presojevalce sovjih spisov pripravljen sprejeti le: »... Kranjce, Spodnještajerce, Korošce, Istrane in tiste iz Slovenske marke ...«²⁶⁰ Podobno je tudi Dalmatin v posvetilu svojega prevoda Biblije iz leta 1584 zapisal, da je namenjen: »... vsem pobožnim kristjanom v kneževinah Štajerski, Koroški in Kranjski, skupaj s priključenimi gospostvi Slovenske marke, Metlike, Istre in Krasa itd.«²⁶¹

Knjižni jezik in koncept slovenske Cerkve, ki sta nastala na vrhuncu reformatorske dejavnosti na Slovenskem med letoma 1550 in 1584, sta nato ob podpori nekaterih starejših pesnitev iz orožarne etničnega mitomotorja omogočila, da je etnično jedro kljub procesom etnične fisije, ki so se intenzivirali v obdobju t. i. baročnega zastoja etnogeneze, dočakalo dobo, ki jo zgodovinarje običajno imenuje narodno prebujanje.²⁶² Fisija se je odražala zlasti na krepitvi deželnih identitet, kar je spodbudilo nastanek štajerske, kranjske in koroške pokrajinske različice knjižne slovenščine na območju etničnega jedra.²⁶³

²⁵⁶ Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 16, 46.

²⁵⁷ Vilfan, *Država in dežela*, str. 59.

²⁵⁸ O etničnem jedru: Smith, *National Identity*, str. 37–42; Smith, *Ethno-Symbolism*, str. 28, 45–52; Kočevar, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala* (I. del), str. 98.

²⁵⁹ Prevod Aleša Mavra (Trubar, *Pisma*, Zbrana dela 10, št. 4a, str. 389) po izvorniku: »... qua provinciae Styria, Carniola et Carinthia utuntur ...« (Trubar, *Pisma*, Zbrana dela 10, št. 4a, str. 389).

²⁶⁰ Izvornik: »... die Creiner, Vntersteyrer, Kherner, Histerreicher vnd die Windischen Markheren ...« (Trubar, *Pisma*, Zbrana dela 10, št. 11, str. 59).

²⁶¹ Prosti prevod izvornika: »... allen Gottseligen Christen / in Fürstenthumen Steyr / Kernten / vnd Crein / sampt den Incorporirten herrschafften Windischen March / Metling / Ysterreich / vnd Carst / etc.« (Domej, *Klagenfurt und seine Slowenen*, str. 281).

²⁶² *Zgodovina Slovencev*, str. 385–388.

²⁶³ Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 15, 19, 25, 212, 219, 236; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 134.

Delovanje kohezivnih sil znotraj etničnega jedra lahko opazimo na primeru razširjenosti Trubarjeve *Cerkovne ordninge*, ki so jo nato kljub deželnokežji prepovedi uporabljali protestanti širom slovenskega etničnega prostora tudi izven Kranjske,²⁶⁴ ali pri financiranju tiska slovenskega prevoda Svetega pisma.²⁶⁵ Skupni stroški tiska so znašali 8.000 goldinarjev, od česar so kranjski deželni stanovi prispevali 3.300, štajerski in koroški po 1.300 goldinarjev, preostanek pa so prispevali drugi podporniki. Naklada je znašala 1.500 izvodov, od česar je levji delež 870 pripadel Kranjski, Štajerski 330, Koroški pa 300 eksemplarjev.²⁶⁶

Da je etnično jedro drobljenju navkljub ohranilo določeno mero kohezije, so, kot omenjeno, pripomogli redovni pridigarji, ki so potovali po etničnem prostoru, in lekcionarji, temelječi na Dalmatinovem prevodu Svetega pisma.²⁶⁷ Kako so slovensko etnično jedro v času »zastoja etnogeneze« dojemali tuji opazovalci, nazorno priča odlok sombotelskega škofa Jánoša Szilyja iz leta 1780, v katerem je škof komentiral objavo prvih treh katoliških knjig Mikloša Kúzmiča. Besedilo se sicer nanaša na t. i. prehodno območje, natančneje na Prekmurce, ki so v tem času v identitetnem smislu dejansko predstavljali lastno etnično mrežo s svojim knjižnim jezikom. V danem trenutku pa je za nas pomembno, kako si je škof predstavljal odnos prekmurščine do slovenščine na drugi strani cesarske meje.

Ko spregovori o jeziku, ki se govori v »Slovenski krajini vandalske narodnosti« (*Districtus Tothságiensis Nationis Vandalicae*) njegove škofije, Szily med drugim zapiše: »Dasi je ta jezik razširjen in se razteza od opatijskega mesta Sv. Gottharda [Monošter]²⁶⁸ v naši škofiji skoraj do mejá Kranjske in si ga je prisvojilo kot domačega in skoraj skupnega sosednje štajersko, koroško in kranjsko ljudstvo na nemajhnem ozemlju ...«²⁶⁹ Ta Szilyjev *populus Styris, Carinthius et Carniolus* označuje prav slovensko etnično jedro, ki so ga očitno kot takega dojemali tudi tuji opazovalci.

Szilyjev opis nam poleg tega odstira tudi pogled na dogajanje v »prehodnem področju«,²⁷⁰ o čemer je bilo sicer že več govora v poglavju o etničnih procesih in kroatizaciji, ki ga je zajela v zgodnjem novem veku. Kot »prehodno območje« lahko razumemo območja ob nekdanji meji med Svetim rimskim cesarstvom in Ogrskim kraljestvom, in sicer: Prekmurje, ki je kot edini del današnje Republike Slovenije pred letom 1918 pripadalo Deželam krone sv. Štefana, Prlekija, območje vzhodne Dolenjske med Gorjanci in Savo, Bela krajina in Kostel.²⁷¹ K prehodnemu

²⁶⁴ Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 65–66.

²⁶⁵ Prihodnja raziskovanja tega vprašanja bodo morala upoštevati tudi gradivo kranjskih deželnih stanov: ARS, SIAS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 88 (fasc. 54) 2 snopič 1–4.

²⁶⁶ Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 194–211; Šmid, *Über Entstehung und Herausgabe*, str. 71–150; Domej, *Klagenfurt und seine Slowenen*, str. 280.

²⁶⁷ Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 227–229, 233.

²⁶⁸ Dodatek avtorja razprave.

²⁶⁹ Škafar, Madžari o prvih štirih knjigah, str. 248. Prevod Ivana Škafarja po izvirniku: »Hinc licet Idioma istud late pateat, ac ab Oppido Abbatiae S. Gotthardi Diocesis Nostrae fere usque fines Carniolae se diffuderit, illud que modica cum mutatione vicinus populus Styris, Carinthius et Carniolus per non contemnendum terrarum tractum familiare, et quasi commune sibi reddiderit ...« (Škafar, Madžari o prvih štirih knjigah, str. 250).

²⁷⁰ Rotar, *Toponimika in etnika*, str. 466.

²⁷¹ Glej: Golec, *Nedokončana kroatizacija*.

področju pa bi poleg zgoraj navedenih krajev lahko šteli tudi nejasno etnično mejo med Slovenci in Hrvati v Istri, ki se ni mogla opreti na upravne razmejitve.²⁷²

Na opise »prehodnega območja«, ki jasno kažejo razliko z etničnim jedrom, naletimo že v času reformacije. Trubar v svojem že večkrat omenjenem spisu iz leta 1562 zapiše: »Preprosti ljudje omenjenih [zgornjih]²⁷³ slovenskih dežel, ki prebivajo v Slovenski marki, okrog Metlike, Novega mesta in Krškega, imajo v teh krajih skoraj enak značaj in običaje kot Hrvatje ter Srbi, ki so k njim pribežali pred Turki in iz Turčije. Ljudje, ki so doma na Krasu, v Goriški grofiji in Istri, se v običajih in veri delno nagibajo k Hrvatom, delno pa k Lahom [Italijanom]²⁷⁴.«²⁷⁵

Za razliko od slovenskega etničnega jedra, kjer se je od leta 1300 dalje kot jezik zapisovanja v svetni upravi namesto latinščine uveljavila nemščina in se je v drugi polovici 16. stoletja razvil slovenski knjižni jezik,²⁷⁶ sta prehodno območje, zlasti njegov jugozahodni (Istra) in severovzhodni del (Prlekija in Prekmurje), zaznamovala dva knjižna jezika iz hrvaško-slavonskega prostora. V Istri je bil tako močan vpliv cerkvenoslovenskega jezika hrvaške redakcije s primesmi čakavščine, v Prlekiji in Prekmurju pa je bil nekaj časa v rabi kajkavski knjižni jezik.²⁷⁷ Da se je del Slovencev na zahodu nosil »auff Wälifch«, kot zapiše Trubar,²⁷⁸ pa je poleg ekonomskih razlogov prav gotovo vplivalo tudi dejstvo, da se je v času humanizma na zahodu kot jezik zapisovanja v svetni upravi uveljavila italijanščina in to vlogo prevzela ne le na območju Beneške republike, temveč tudi na obmejnih ozemljih, ki so sicer ležala na habsburški strani meje cesarstva.²⁷⁹

Proces etnične integracije s sosednjim hrvaškim prostorom so v drugi polovici 18. stoletja zavrle terezijansko-jožefinske reforme, kot ugotavlja Golec, po katerih je bilo prebivalstvo na cesarski strani meje ponovno bolj navezano na škofijska, izobraževalna in politična središča, ki niso ležala v hrvaškem etničnem prostoru,²⁸⁰ ter na ta način »prehodno območje« ponovno odprle vplivom slovenskega etničnega jedra, ki je s tem na predvečer »nacionalne« dobe dobilo priložnost za integracijo etničnega obrobja in jezikovno nivelizacijo (izenačevanje)²⁸¹ do politične meje z Ogrskim kraljestvom.

²⁷² *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 136–137.

²⁷³ Dodatek avtorja razprave.

²⁷⁴ Dodatek avtorja razprave.

²⁷⁵ Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 439. Izvirnik: »Der obern Windifchen Ländern / gemeines Volck / als die Windifchen Märcker / die in Mätlinger Boden / vnnd vmb Newenstatt / Türckfeld / vnnd in derfelbigen Gegendt wonen / feind fchier auch der Art vnd Sitten / wie die Crobaten vnd Sürffen / die vor den Türcken / vnd auß der Türckey zu jnen gefl ohen feind. Die am Kharft / vnd in der Grauefchafft Görtz vnd Hifterreich fitzen / der ein theil halt sich auff Crobatifch / der ander auff Wälifch / mit Sitten vnd Glauben« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 438).

²⁷⁶ Golec, *Regionalne razlike*, str. 25; Golec, *Etnično-jezikovna struktura*, str. 403.

²⁷⁷ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 134.

²⁷⁸ Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 438.

²⁷⁹ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 116–117, 136.

²⁸⁰ Golec, *Kroatizacija in karniolizacija* [tipkopis].

²⁸¹ O jezikovni nivelizaciji splošno in primeru Bele krajine gl.: Južnič, *Identiteta*, str. 286–290. O procesu jezikovne nivelizacije slovenščine v 19. stoletju gl.: Almasy, »... za Boga in véro, str. 495–497.

Kljub temu je nekdanje »prehodno območje« še dolgo v čas slovenske narodne emancipacije ohranilo določene posebnosti,²⁸² zato verjetno ni naključje, da sta prav v tem pasu po prvi svetovni vojni ne ozirajoč se na razglasitev Države Slovencev Hrvatov in Srbov 29. oktobra 1918, ki jo je pospremila velika manifestacija v Ljubljani, in njeno združitve s Kraljevino Srbijo 1. decembra,²⁸³ naslednje leto nastali dve sicer kratkotrajni in epizodni državni entiteti: Viniška (19.–26. april 1919)²⁸⁴ in Murska republika (29. maj–3. junij 1919).²⁸⁵

Vprašanje etničnega imena in karniolizacija

Tako kot za mnoge druge demotske, vertikalne etnične kategorije in mreže je bilo tudi za Slovence v predmodernih obdobjih značilno, da njihovo ime ni bilo popolnoma stanovitno.²⁸⁶ Razmere nazorno ilustrira Dalmatinov prevod Svetega pisma iz leta 1584, ki je v slovenščini naslovljen: »Biblia, tu je, vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta / slovenški, tolmazhena, fkusi Jurja Dalmatina«, z nemškim podnaslovom: »Bibel/ daß ist / die gantze heilige Schrifft / Windisch«. ²⁸⁷ Ljubljanski jezuiti so leta 1596 o tej objavi zapisali, da je bila Lutrova Biblija prevedena: »... in vernaculam Carniolorum linguam ...«, ²⁸⁸ nakar leto pozneje v korespondenci o Bibliji med Rimom in graško nunciaturu se srečamo še z italijansko oznako: »... Biblia in lingua schiava ...« ²⁸⁹ Vsi našeti označevalci: *Slovenfku*, *Windisch*, *Carniolorum lingua* in *lingua schiava* se nanašajo na isti označenec – slovenski jezik.

Vprašanje etničnega imena je v zgodnjem novem veku postalo še bolj večplastno, saj smo v tem času priča tudi procesu karniolizacije – širjenju kranjskega etno- in lingvonima na slovensko prebivalstvo in pokrajine izven meja ožje vojvodine Kranjske.²⁹⁰ Proces je opazen v različnih virih. Ahačič je dinamiko prepoznal v delih piscev t. i. katoliške dobe slovenskega pismenstva, Golec pa na podlagi samoopredelitev izobrazencev v srednješolskih in visokošolskih evidencah študentov ter ob posvetitvah

²⁸² Kosi, Srečevanje dveh svetov, str. 83–85.

²⁸³ Perovšek, Slovenci in država SHS, str. 71–79.

²⁸⁴ Gl.: Weiss, *Viniška republika*.

²⁸⁵ Prekmurje je bilo ob nastanku Države SHS in njeni združitvi s Srbijo v Kraljevino SHS še vedno del Ogrske oziroma kasneje Madžarske sovjetske republike. Jugoslovanska vojska je ozemlje zasedla avgusta 1919, Prekmurje pa je novi državi uradno pripadlo s Trianonsko mirovno pogodbo 4. junija 1920 (Filipičič, Murska republika, str. 242; Kerec, Prekmurska zavest, str. 69; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 168).

²⁸⁶ O izvoru in razvoju etničnega imena »Slovenci« gl.: Štih, Slovenci. Ime, str. 165–166. O tem tudi v prvem delu pričujoče študije: Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 101–105.

²⁸⁷ Domej, Klagenfurt und seine Slowenen, str. 281.

²⁸⁸ *Historia annua*, str. 19; *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 19.

²⁸⁹ *Grazer Nuntiatour*, 4. Band, št. 349, str. 376 (1597, oktober 25., Rim).

²⁹⁰ Sam *terminus techicus* je skoval Boris Golec, proces pa so prepoznali tudi drugi avtorji. Gl.: Štih, Slovenci. Ime, str. 165; Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 11, 42, 47; Ahačič, Zgodovina misli: katoliška doba, str. 21–27, 98, 100, 232; Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 46–48; Golec, »Lubi Slovenci« med, [tipkopis]; Golec, Kroatizacija in karniolizacija [tipkopis].

klerikov v Gradcu, Celovcu, Vidmu in na Dunaju.²⁹¹ Za razliko od zgoraj obravnavane kroatizacije, karniolizacija ne sodi v skupino procesov etnične fuzije, temveč je šlo zgolj za spremembo označevalca za istega označenca.²⁹²

Glavni razlogi za širitev kranjskega imena prek meja dežele so: 1) da je vojvodina Kranjska geografsko predstavljala osrednje predele slovenskega etničnega prostora, 2) da je bila med štirimi notranjeavstrijskimi deželami etnično najbolj slovenska, 3) da je slovenščina (*kranjščina*) tod najdlje vztrajala med plemstvom in predstavljala tudi enega od stebrov njegove identitete,²⁹³ in 4) da se je deželna identiteta v zgodnjem novem veku s plemstva postopno širila na širše sloje prebivalstva.²⁹⁴ Zgodnjenovoveška Kranjska je bila potemtakem v očeh sodobnikov dojeta kot matična domovina ljudstva, ki so mu zato rekli Kranjci.

Čeprav se s Kranjci izven meja Kranjske srečamo že prej, je proces najbolj opazen v 17. in 18. stoletju, zlasti na zahodnem delu slovenskega etničnega prostora, kjer je bila deželna identiteta prebivalstva šibkejša.²⁹⁵ Kranjska etno- in lingvonim sta se sicer pojavila tudi na Štajerskem in Koroškem, vendar v manjši meri, kar si lahko razlagamo z dejstvom, da sta bili severovzhodna in severna sosedata starejši politični tvorbi od Kranjske in je imelo njuno prebivalstvo močnejšo deželno identiteto.²⁹⁶ Zato je kranjsko ime med štajerskimi in koroškimi Slovenci verjetno uživalo manjši ugled kot na Goriškem ali v Trstu.

Razlog za krepitev deželni identitet ali deželni partikularizem 17. in 18. stoletja²⁹⁷ bržkone odraža razraščanje tako deželnoknežjega kot stanovskega uradniškega aparata. Medtem ko so bile dežele v srednjem veku po ugotovitvah avstrijskega zgodovinarja Otta Brunnerja predvsem personalne in sodne zveze plemstva, ki se je k njim prištevalo, spoštovalo njihovo pravo ter svoje pravne spore urejalo pred njihovimi ograjnimi sodišči,²⁹⁸ so dežele v zgodnjem novem veku vse bolj postajale teritorialne enote z atributi državnosti. H krepitevi občutka

²⁹¹ Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 46–48; Golec, *Kroatizacija in karniolizacija* [tipkopis].

²⁹² Kočevár, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala* (1. del), str. 103.

²⁹³ Stone, *Slovenski jezik*, str. 232; Golec, *Regionalne razlike*, str. 25–26; Kočevár, *Identiteta kranjskih deželni stanov*, str. 149–152.

²⁹⁴ Prim.: Golec, *Kroatizacija in karniolizacija*, [tipkopis].

²⁹⁵ Boris Golec na podlagi matrik graške univerze ugotavlja, da je proces karniolizacije zajel zlasti ožje Goriško, Tolminsko, Idrijsko in Tržaško (Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 46–48).

²⁹⁶ Tri notranjeavstrijske dežele Štajerska, Koroška in Kranjska so bile od srednjega veka dalje med seboj tesno povezane na vseh področjih, vendar sta prvi dve v očeh dvora vsaj v drugi polovici 17. in v prvi polovici 18. stoletja, ko je bila karniolizacija na vrhuncu, očitno uživali večji prestiž kot Kranjska ali Goriška. To se je pokazalo ob dednih poklonitvah Leopoldu I. leta 1660 (AT-OESTA/HHStA OMeA ZA-Prot. 2, fol. 942) in Karlu VI. leta 1728 (Perizhoffer, *Erb=Huldigungs Actus*, pag. 54), ko sta deželna kneza stanovom v Gradcu in Celovcu prisegla *privatim* pred stanovskim odborom, medtem ko so se Kranjci morali zadovoljiti z zaščitnim pismom, da bo deželni knez spoštoval njihove privilegije.

²⁹⁷ Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 11.

²⁹⁸ Brunner, *Land and Lordship*, str. 139–199. Povzeto: Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 55–56; Kotar, *Jezikovna identiteta plemstva*, [tipkopis]. Gl. tudi: Štih, *Celjski grofje*, vprašanje njihove deželnoknežje oblasti, str. 227–256; Štih, *Dežela Grofija v Marki in Metliki*, str. 123–145; Komac, *Od mejne grofije do dežele*.

pripadnosti deželi so sicer pripomogli tudi turški vpadi, ki so med vsemi sloji prebivalstva spodbudili zavedanje o pomenu obrambe.²⁹⁹

Čeprav je dinastija gradila centralni uradniški aparat v Gradcu in na Dunaju, ki je položil temelje nadležni avstrijski identiteti, je dežela za vse večji krog prebivalstva vendarle predstavljala osnovno teritorialno enoto. Krepitev deželnih identitet ali partikularizmov potemtakem lahko razumemo kot del procesa *konsolidacije države*, ki ga zaznamuje premik od posredne k neposredni vladavini, od razdrobljene k vsedrjavni politiki in od relativne ločenosti države in gospodarstva h globoki vpletenosti države v nacionalno ekonomijo.³⁰⁰ Ameriški sociolog in zgodovinar Charles Tilly tozadevno razločuje med *segmentiranimi* državami,³⁰¹ ki so evropski politični zemljevid pokrivala od konca 15. do sredine 18. stoletja, in *konsolidiranimi* državami,³⁰² ki se pojavijo po letu 1750.³⁰³

Oprti na Tillyjev koncept lahko potegnemo sklep, da je proces krepitev deželne identitete potekal z ramo ob rami s procesom konsolidacije dežel od srednjeveških personalno-sodnih zvez plemstva prek zgodnjenovoveških teritorialnih enot z atributi državnosti do kronovin Avstrijskega cesarstva v 19. stoletju. Krepitev občutkov pripadnosti deželam je na slovenskem etničnem prostoru sprožila proces karniolizacije, ki se je v različnih pokrajinah odrazil z različno intenzivnostjo, glede na politično težo, ki jo je posamezna dežela imela v odnosu do Kranjske. Naštete dinamike so imele za posledico, da je bila prebivalcem notranjeavstrijskih dežel v 17. in 18. stoletju njihova deželna pripadnost pomembnejša od etnične in jezikovne, kar pa nikakor ne pomeni, da je slednja v tem času izginila.

Oglejmo si nekaj paberkov o uveljavljanju in izginjanju kranjskega etno- in lingvonima kot označevalca za Slovence in slovenščino v zgodnjem novem veku. Nemara se z rabo kranjskega imena za označevanje Slovencev izven same Kranjske prvič srečamo v znani nemški žolnirski pesmi *Ain neues lied von den kraynnerifchen bauern* iz leta 1515, ki govori o »kranjskih kmetih«, čeprav obravnava boj s puntarji

²⁹⁹ Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 111.

³⁰⁰ Tilly, *Evropske revolucije*, str. 240.

³⁰¹ Tilly med lastnosti *segmentiranih* držav prišteva: medsebojno ozemeljsko prekrivanje, prisotnost notranjih avtonomnih območij (na Kranjskem Blejsko in Loško gospodstvo, ki sta pripadali brikenski oziroma freisinški škofiji), njihovi vladarji so se pri izvajanju oblasti opirali na korporacije s široko avtonomijo (zemljiške posestnike, Cerkev, mesta in trgovce), njihovi prebivalci so bili podložniki, in ne državljani, njihov birokratski aparat pa je bil še v razvoju, njihovo zunanjo politiko je zaznamovala predvsem dinastična politika njihovih vladarjev. Za razliko od naborniških armad konsolidiranih držav so bile za segmentirane države značilne najemniške in stalne vojske (Tilly, *Evropske revolucije*, str. 48).

³⁰² *Konsolidirani* državi bi lahko rekli tudi moderna država. Tilly njen pojav datira v 18. stoletje okrog leta 1750. Njene značilnosti so: naborniške armade, sestavljene iz domačega prebivalstva, neposredno vladanje – birokratski aparat države seže do posameznih lokalnih skupnosti, prebivalci države so državljani, ta status jim določa dolžnosti in pravice, v javno življenje se vključuje vedno širši krog prebivalstva, država posega na vedno širše področje življenja posameznika (Tilly, *Evropske revolucije*, str. 56).

³⁰³ V zgodovinopisju naletimo tudi na drugačno nomenklaturu, npr.: »teritorialna država« (Simoniti, *Teritorialna država*, str. 47–75; Simoniti, *Fanfare nasilja*, str. 15–32) ali »zgodnjemoderna država« (Jerše, *Besednjak oblasti*, str. 255–278). Prav tako obstaja več teorij njenega nastanka, gl.: Jerše, *Besednjak oblasti*, str. 265–278.

pri Celju.³⁰⁴ Omenjeni kmečki upor, ki je na začetku 16. stoletja zajel pretežni del slovenskega etničnega ozemlja, v virih sicer nastopa kot slovenski kmečki upor (»in der windischen paueren auffstandt«).³⁰⁵

Slovenski reformatorji 16. stoletja so za označevanje svojega ljudstva poleg slovenskega imena pogosto uporabljali sintagmo *Kranjci inu Slovenci*,³⁰⁶ nato pa se v 17. stoletju slovensko ime vse pogosteje umika kranjskemu tako kot označevalec za ljudstvo (*Kranjci*) kakor za jezik (*kranjščina*). Kljub temu niti slovensko ime niti kranjsko-slovenska sintagma ne izgineta popolnoma. Najdemo ju tudi pri avtorjih »katoliške dobe« Janezu Čandku (*sa Krajnze inu vřeshlaht Slovenze*), Andreju Jankoviču (*Catholiskim Krainzom inu slouenzom, Krainzi inu Slouenzi*) in Francu Mihaelu Paglovcu (*lubi moy Crainzi, ali Slovenzi; tim Slovenzam*).³⁰⁷

Ahačič ugotavlja, da je trend prevladovanja kranjskega lingvonima opazen zlasti od Schönlebnove objave lekcionarja *Evangelia inu lystuvi* leta 1672 dalje, in sicer tako v slovenskih kakor latinskih besedilih. Da pa ta »kranjski jezik« ni bil namenjen izključno Slovincem na Kranjskem, temveč celotni etnični skupnosti, Ahačič dokazuje z navedbo Kastelčeve formulacije iz leta 1682: »Ego infra scriptus vidi et perlegi hunc Sclavonicae genti noftrae perquam necessarium libellum [...] in Carniolico idiomate editum«.³⁰⁸ Pomembna knjiga v kranjskem jeziku, o kateri govori Matija Kastelec, je bila torej namenjena »našemu slovenskemu rodu«.

V letopisu Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove se z omembo »jezika Kranjcev«, kot omenjeno, srečamo že prvo leto 1596, ko jezuiti zapišejo, da so protestanti Lutrovo Biblijo prevedli »... in vernaculam Carniolorum linguam ...«.³⁰⁹ Nato smo v prvi polovici 17. stoletja priča menjavanju označevalcev za jezik: *lingua Slavonica*³¹⁰ in *Carniolice*.³¹¹ V zadnjih treh desetletjih 17. stoletja pa jezuiti navajajo predvsem »kranjske« pridige, pridigarje in jezik.³¹² Zgovoren je tudi primer iz leta 1685, ko anonimni letopisec poroča, da je v Ljubljanskem

³⁰⁴ Grdina, pripadnosti in identitete, str. 17 (opomba 27). Hajdinjak, »Kmetje nimajo nobene pravice, str. 71; Reprodukcijski letak s pesmijo: *Ilustrirana zgodovina Slovencev*, str. 143; Hajdinjak, »Kmetje nimajo nobene pravice, str. 73.

³⁰⁵ V potrditvi pravic trgu Pilštajn iz leta 1539 naletimo na določilo: »... etlichen privilegien, freyhaitten, markhtrecht und genaden in brieflichen urkhundt gehabt die inne vor etlichen jaren in der windischen paueren auffstandt durch denselben pundt genomen und verloren worden ...« (SI PAM, 0001 Zbirka listin, št. 00343 (1539, april 20., grad Strassburg na Koroškem)). Kot smo videli že v podglavju o integralnih označevalcih za slovenski etnični prostor, Boris Hajdinjak ugotavlja, da sta tudi dva nemška pisca kmečki upor leta 1515 označila za slovenskega, in sicer Sebastian Franck, ki je leta 1538 v *Germaniae Chronicon* upor poimenoval kot *Auflauff im Windischen Land*, in Clemens Jäger, ki je v *Spiegel der Ehren* pred letom 1561 dogajanje poimenoval »Bauern-Aufuhr im Windischland (Hajdinjak, »Kmetje nimajo nobene pravice, str. 71).

³⁰⁶ Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 11; Grdina, Pripadnosti in identitete, str. 17 (opomba 27). O tem tudi: Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 102 (opomba 81).

³⁰⁷ Kozma Ahačič je prispeval raziskavo o lingvonimih za slovenski jezik v času »katoliške dobe« slovenskega pismenstva. Gl.: Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 21–27, 232.

³⁰⁸ Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 26.

³⁰⁹ *Historia annua*, str. 19; *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 19.

³¹⁰ *Historia annua*, str. 33; *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 33.

³¹¹ *Historia annua*, str. 38; *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 38.

³¹² Gl.: *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 261–367.

kolegiju preminil pater, ki je bil po rodu s Slovaškega, med njegovimi sposobnostmi pa letopisec omeni, da je tekoče govoril: »... latinski, italijanski, nemški, ogrski, kranjski in hrvaški jezik.«³¹³

Proces karniolizacije lingvo- in etnonima je razumljivo najprej opazen na Kranjskem, kjer so Slovenci predstavljali etnično večino in je bila »kranjščina« tudi za plemstvo »naš jezik«.³¹⁴ Od zadnje tretjine 17. stoletja dalje pa se s »kranjščino« in »Kranjci« vse pogosteje srečujemo tudi v drugih predelih slovenskega etničnega prostora, ki sicer niso bili del vojvodine, ki jim je posodila ime.³¹⁵ Janez Höfler je na podlagi analize jezuitskih anketnih knjig Preskusnega doma sv. Ane na Dunaju za čas med letoma 1648 in 1737 ugotovil, da so slovenščino kandidati iz Kranjske navajali s sintagmo *lingua Carniolică*, medtem ko so jo tisti, ki so prihajali iz Koroške, Štajerske, Goriške ali Istre, večinoma označevali kot *lingua s[c]lavonica*.³¹⁶

V štirih primerih pa se s »kranjščino« srečamo tudi pri osebah, ki niso prihajale iz Kranjske, in sicer so »carniolicam« navedli: leta 1690 Stephanus Dinaricz z Reke,³¹⁷ leta 1692 Štajerec Joannes Jacobous Fanton iz Maribora,³¹⁸ leta 1726 Paulus Weiss iz Kitzbühla na Tirolskem ter leta 1731 Petrus Antonius Cobavio iz Tolmina.³¹⁹ Slednji primer je še zlasti zanimiv, saj se pri plemiču iz Tolmina srečamo tudi s kranjskim etnonimom, Cobavio je namreč označen kot: »nobilis Carniolus Thulminensis Theologus«. Poleg »kranjščine« je bil večš tudi furlanščine, nemščine, latinščine in italijanščine. Zdi se popolnoma verjetno, da je bil Tolminec označen za Kranjca zaradi svoje etnične pripadnosti, kot njegov prvi jezik se namreč prav tako navaja »kranjščina«.³²⁰

Goriški »Kranjci«, kot je omenjeni tolminski plemič, so produkt procesa imenjske karniolizacije³²¹ Slovencev in slovenščine v tej deželi.³²² Ob dedni poklonitvi Goriške komisarjem nadvojvode Karla II. leta 1564 so kmetje prisegli »še« v slovenskem (*windisch*) jeziku.³²³ V opisu Gorice Martina Zeillerja iz leta 1649

³¹³ *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 332. Izvirnik: »Virtute ac officiorum capacitate commendabilis idiomate Latino, Italico, Germanico, Hungarico, Carniolico, Croatico expedite loquebatur« (*Historia annua*, str. 332).

³¹⁴ Stone, *Slovenski jezik*, str. 232; Golec, *Regionalne razlike*, str. 25–26.

³¹⁵ Najstarejši znani primer je že omenjena nemška žolnirska pesem iz leta 1515.

³¹⁶ Höfler ob tem opozarja, da je isti označevalec lahko označeval tudi druge slovanske jezike, npr. slovaščino (Höfler, *Iz neke jezuitske anketne knjige*, str. 106).

³¹⁷ Verjetno Slavonec ali Hrvat, saj je kot njegov materni jezik navedeno: »... scit [...] nativam sclavonicam ...« (Höfler, *Iz neke jezuitske anketne knjige*, str. 108).

³¹⁸ Verjetno je bil etnični Nemeč, saj so jezuiti kot prvi jezik navedli: »Callet linguam nativam germanicam« (Höfler, *Iz neke jezuitske anketne knjige*, str. 108).

³¹⁹ Höfler, *Iz neke jezuitske anketne knjige*, str. 108–109.

³²⁰ Prav tam, str. 109.

³²¹ Golec, *Kroatizacija in karniolizacija* [tipkopis].

³²² To še ne pomeni, da bi kranjsko ime popolnoma nadomestilo slovensko, v letopisu goriških jezuitov leta 1736 preberemo: »Pari zelo multoque affluentis populi solatio institutae missiones; dum eodem tempore missionarii e collegio bipartitim ablegabantur ad slavos hic in montanis, inde in plano ad furlanos excolendos« (*Historia Collegii Goritiensis 1712–1772*, str. 758 [pag. 37r]).

³²³ Radics, *Slovenska prisega udanosti*, str. 1.

najdemo sintagmo *Slavonisch- oder Windische Sprach*.³²⁴ Z omembo pridigarja v »kranjskem jeziku« (*Carniolicae linguae concionator*) pa se v letopisih goriškega jezuitskega kolegija prvič srečamo leta 1687,³²⁵ s čimer se označevalcema *slavonica* ali *slavonica lingua* od osemdesetih let 17. stoletja dalje pridruži še kranjsko poimenovanje slovenskega jezika. Lojzka Bratuž navaja primer goriškega plemiča Giovannija Giuseppeja de Grazia, ki je svojega dvanajstletnega nečaka Atanasia v pismu leta 1779 opozarjal na pomen »kranjskega« jezika (*lingua Cragnolina*).³²⁶

Kranjsko ime se je uveljavilo tudi za Slovence in slovenščino v Trstu, kar lahko vidimo na primeru učbenika za učenje slovenščine *Saggio grammaticale italiano-cragolino* iz leta 1811, ki je bil namenjen Italijanom. Učbenik je na osnovi slovnice Jerneja Kopitarja *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark* iz leta 1809 in ob pomoči Valentina Vodnika sestavil tržaški pravnik Vincenc Franul pl. Weissenthurn,³²⁷ ki je kot poseben didaktični pripomoček svojemu delu dodal tudi Vodnikovo jezikovno priredbo prve slovenske komedije *Veséli Dan, ali Matizhik fe sheni*.

O tržaških »Kranjcih« in njihovem jeziku pa nekaj podatkov izvemo tudi iz korespondence, ki jo je avtor učbenika med julijem 1810 in oktobrom 1811 vodil z Valentinom Vodnikom. Franul je tako 20. julija 1810 iz Trsta Vodniku v Ljubljano med drugim pisal, da je navedel več stavkov: »... ki jih je zbral iz tukajšnjega kranjskega deželne jezika ...«³²⁸ Tržaški pravnik nato Vodniku zaupa še, zakaj je svojemu učbeniku dodal poseben didaktični pripomoček: »... tako sem se odločil, da za vajo svojih učencev komediji *Ta véseli dan, ali Matizhek se sheni* dodam italijanske opombe in pojasnila (to se mi zdi tudi dosledno, ker moji Italijani naravnost ljubijo komedije in ne morejo verjeti, da lahko tudi Kranjci uprizarjajo komedije) ...«³²⁹

Na Spodnjem Štajerskem južno od Drave se prav tako srečamo z nekaj omembami kranjskega etno- in lingvonima.³³⁰ Prva dva primera sta že omenjena nemška žolnirska pesem iz leta 1515, ki navaja kranjske kmete v spopadu pri Celju, ter Mariborčan, ki je leta 1692 navedel, da govori »carniolicam commode«.³³¹ Leta

³²⁴ Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 119. O tem: Kočevar, identiteta kranjskih deželnih stanov, str. 150–151.

³²⁵ *Historia Collegii Goritiensis 1615–1709*, str. 309 [132r].

³²⁶ Stavek z omembo »kranjsčine« se glasi: »... desidero poi sapere se vi esercitate nella lingua Cragnolina, quale per voi e necesarissima ...« (Bratuž, Slovenščina v goriških, str. 71–72).

³²⁷ O delu glej študijo Irene Orel: Orel, Prvi slovensko-italijanski slovar, str. 146–156.

³²⁸ Izvirnik: »Sie werden darinn verschiedene Grundsätze aufgeführt finden, die ich aus der dasigen krainerischen Landessprache gesammelt habe; ...« (NMS, Vodnikiana, 806/1 (1810, julija 20., Trst)).

³²⁹ Prosti prevod izvirnika: »... so entschloß ich mich zur Uibung meiner Lehrlinge die Komödie »Ta véseli dan, ali Matizhek se sheni« mit italienischer Anmerkungen, und Erklärungen (dieß scheint mir auch konsequent, weil meine Italiener die Komödien sehr lieben und nicht glauben können, daß auch die Krainer Komödien aufsetzen können) ...« (NMS, Vodnikiana, 806/1 (1810, julij 20., Trst)).

³³⁰ Golec ugotavlja, da je število kranjskih samoopredeljevanj na Spodnjem Štajerskem neprimerno nižje kot na zahodu in da so vsa omejena na južni del dežele, najdlje do Celja (Golec, Kroatizacija in karniolizacija [tipkopis]).

³³¹ Höfler, Iz neke jezuitske anketne knjige, str. 108.

1734 je mestni magistrat v Slovenj Gradcu ob vizitaciji na vizitatorje med drugim naslovil tudi prošnjo glede slovenske pridige (*Carniolica*).³³² Pri slovenjgraškem primeru vendarle velja upoštevati dejstvo, da je bil vizitator po vsej verjetnosti Kranjec in je v protokol zabeležil lingvonim, ki mu je bil bližje. Po drugi strani primer kaže, da so označevalci *Carniolica*, *flaunicè* in *wündische* označevali isti jezik.³³³

Najmanj odmeva je karniolizacija zapustila na Koroškem, saj sta nam v tej deželi za zdaj znana le dva primera omembe kranjskega lingvonima. Prvi je predgovor v anonimni nemški prevod Bohoričeve slovnice, ki je izšel v Celovcu leta 1758. V njem se omenja »Erlehnung der Windischen / und Crainerischen Sprache«. ³³⁴ Drugi je opis (jezikovnih) razmer v vasi Zagoriče, ki ga je leta 1782 podal bleiberški pastor Matthäus Ferdinand Knopf. Evangeličanski pastor sam sicer ni bil Korošec, temveč je prihajal iz Nürnberga na Bavarskem.³³⁵ Knopf je poročal, da je jezik njegovih slovenskih vernikov močno narečno zaznamovan ter dodal: »Pravi izvorni jezik je kranjski in tega se tudi poslužujem, ker tukajšnji jezik nima ne svojega slovarja ne slovnice, ju tudi imeti ne more. Zato sem delal takole: pri molitvah, evangelijih in berilih, spovedi, obhajilu, krstu, poroki, sprevidenju bolnikov sem se držal kranjskega jezika, pridigal pa sem v nemščini. Ob koncu pridige sem glavne misli in citate iz biblije podal v kranjščini.«³³⁶

Vendar tudi navedena primera še ne dokazujeta, da bi koroški Slovenci zase in za svoj jezik kdaj uporabljali iz kranjskega imena izviraajoče označevalce, temveč prej zavedanje, da narečja, ki se govorijo v deželi, pripadajo jeziku, ki se mu poleg *Windisch* reče tudi *Crainerisch*. Hkrati pa odsotnost kranjskih označevalcev in pojav koroške variante slovenskega knjižnega jezika v 18. stoletju³³⁷ tudi ne pomenita, da so bili Slovenci na Koroškem v 17. in 18. stoletju v kulturno-jezikovnem pogledu popolnoma ločeni od Slovencev v drugih deželah.

Zgornji sklep potrjuje dejstvo, da so vsi koroški tiski v slovenščini, ki so nastali v drugi polovici 18. stoletja, temeljili na delih slovenske reformacije 16. stoletja.³³⁸

³³² Vrhovnik, Nekaj o slovenskih pridigah, str. 35.

³³³ Prav tam, str. 33–35.

³³⁴ *Grammatica Oder Windisches Sprach=Buch*, pag. 5r.

³³⁵ Domej, Verska in jezikovna raznolikost [tipkopis], str. 14.

³³⁶ Citat navajam po prevodu Teodorja Domeja. Celoten pasus o jeziku se glasi: »Kajti jezik je po izvoru slovanski («Sclavonisch»), vendar ima narečje in način, kako se izražajo, pokrajinske značilnosti («ist nationell, d. h. nach den Gegenden eingerichtet»), in je mešanica («Mischmasch») vsega mogočega. Pravi izvorni jezik je kranjski in tega se tudi poslužujem, ker tukajšnji jezik nima ne svojega slovarja ne slovnice, ju tudi imeti ne more. Zato sem delal takole: pri molitvah, evangelijih in berilih, spovedi, obhajilu, krstu, poroki, sprevidenju bolnikov sem se držal kranjskega jezika, pridigal pa sem v nemščini. Ob koncu pridige sem glavne misli in citate iz biblije podal v kranjščini. Prevedel mi jih je Gr. Wurian, ki je oba jezika dobro razumel« (Domej, Verska in jezikovna raznolikost [tipkopis], str. 14–15).

³³⁷ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 134.

³³⁸ Skupina celovških jezuitov je leta 1744 objavila razširjen *Dictionarium quatuor linguarum: videlicet Germanicae, latinae, Illyricae (quae vulgo Sclavonica appellatur) et Italicae, sive Hetruscae [...]*, leta 1758 je bil objavljen zgoraj navedeni anonimni prevod Bohoričeve slovnice *Grammatica Oder Windisches Sprach=Buch* (Domej, Klagenfurt und seine Slowenen, str. 286). Katoliškima tiskoma se je po tolerančnem patentu leta 1783 (z letnico 1784) pridružila še protestantska publikacija *Kristianske bukvice, v'katereh sa hishne gospodarje inu gospodinje*,

Anonimni prevajalci slovnice so leta 1758 glede jezika zapisali tudi: »... auch die Windifche Sprache (fonderheitlichen in Cärnthen, und anderen angrantzenden, und benachbahrten Landfchafften) ...«³³⁹ Po do zdaj pregledanih virih je na Koroškem kot lingvonim vselej najti *windische Sprache*. Ni pa izključeno, da se »kranjščina« ne bi mogla pojaviti v gradivu, ki je nastalo v kateri od župnij, ki jih je na Koroškem do leta 1787 imela Ljubljanska škofija.³⁴⁰

Kranjsko ime se je uporabljalo tudi kot naddeželna oznaka za Slovence, kar se kaže na primerih t. i. kranjskega romanja (*Krainer Wallfahrt*) in kranjske veljave ali »valute« (*Krainer Währung*). Prvo se je pojavilo v času katoliške obnove v 17. stoletju. Kranjskega romanja na grob Heme Krške v Krko na Koroškem so se letno udeleževali romarji iz Kranjske, Spodnje Štajerske, Koroške, Istre in Furlanije, torej iz krajev, kjer so nekdanje posestva leta 1016 preminulega Heminega soproga Viljema II., in kjer je bila razširjena legenda o pravičnem plačilu.³⁴¹ Ker so kraji, od koder so prihajali romarji, po večini ležali na slovenskem etničnem prostoru in ker se je kranjsko ime v 17. stoletju, ko je romanje nastalo, uveljavljalo tudi izven Kranjske, se je vsakoletnega obreda prijelo ime »kranjsko romanje«.

Drugi primer je dejansko pomenil, da je imel beneški novc *libernik* (tudi: *Libernigg*, *lira* ali *laški funt*)³⁴² na območju »kranjske veljave« (*krainer Währung*), poseben menjalni tečaj, ki ni bil omejena le na Kranjsko, temveč je zaobjemal tudi Goriško z okoliškimi glavarstvi, obmorske kraje in Celjsko četrt Štajerske.³⁴³ Ne povsem jasna meja pa bi, kot ugotavlja Vilfan, podobno kot solna lahko segala nekako do reke Drave.³⁴⁴ V drugih predelih notranjeavstrijskih dežel, kjer je za beneški novc veljal nižji tečaj, je veljala njegova »nemška veljava« (*teutsche währung*). Poimenovanji »kranjska« in »nemška veljava« sta po vsej verjetnosti koreninili v etnični dihotomiji notranjeavstrijskih dežel. Prva je pokrivala pretežni del območja, ki so ga naseljevali Slovenci, druga pa je veljala povsod drugod, kjer so bili v večini Nemci.

Poleg tega so slovenski predeli Notranje Avstrije v zgodnjem novem veku na gospodarskem in monetarnem področju predstavljali precej specifičen prostor, kar je omogočalo več dejavnikov. V obtoku so tod dolgo prevladovali beneški novci, občuten je bil močan beneški gospodarski vpliv, za povrh pa sta bila vse od srednjega veka dalje tod prisotna dva računski sistema, in sicer: bavarsko-avstrijski in veronsko-beneški. To je botrovalo razvoju posebnih razmerij med obema

tudi sa druge stanove starih inu mladeh ludi molitve se naidejo is psalmou vkup sbrane, ki je temeljila na Dalmatinovem molitveniku, objavljenem v letih 1584 in 1595 (Domej, Verska in jezikovna raznolikost [tipkopis], str. 12).

³³⁹ *Grammatica Oder Windisches Sprach=Buch*, pag. 3v.

³⁴⁰ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 100–101, 116–117, 122–125.

³⁴¹ Miklavčič in Dolenc, *Leto svetnikov*, Drugi del, str. 665–669; Wakounig, Hemma von Gurk, str. 153–154.

³⁴² Vilfan, *Temelji in razvoj denarnih sistemov*, str. 397.

³⁴³ Na območju »kranjske veljave« je imel beneški libernik višji tečaj 13½ krajcarjev, medtem ko je imel po »nemški veljavi« v preostalih predelih notranjeavstrijskih dežel nižji tečaj 12 krajcarjev, razmerje med obema veljavama pa se je skozi 17. stoletje še spreminjalo (Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 308; Vilfan, *Temelji in razvoj denarnih sistemov*, str. 407).

³⁴⁴ Vilfan, *Temelji in razvoj denarnih sistemov*, str. 406, 410–411; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 308.

sistemoma, ki so okrog leta 1590 dobili zakonito obliko s priznanjem »kranjske valute«. ³⁴⁵ Lokalne specifične so do izraza prišle med »Kipper- und Wipperzeit«, ko je po letu 1620 velika inflacija močno prizadela habsburške dedne dežele, medtem ko so se njene posledice v milejši obliki v Ljubljani pojavile šele kasneje. ³⁴⁶

Z rabo kranjskega etnonima za celotno slovensko ljudstvo se srečamo tudi pri Janezu Svetokriškem: »... ali fo Nemzi, krajnzi [...], lahi, Shpanigary ...« ³⁴⁷ Sicer so pisci po kranjskem etno- in lingvonimu radi posegli zlasti, ko je bilo govora o Slovencih v širši slovanski družini, s čimer so se izognili »terminološki« zmedi, ki je pogosto nastala, ko so bili naštetih *species*: Slovenci, Slavonci, Slovaki in Lužiški Srbi ter *genus* Slovani. ³⁴⁸ Tako se s »kranjščino« srečamo že pred začetkom karniolizacije v zbirki šestih slovanskih Očenašev v Bohoričevi slovnici iz leta 1584, ³⁴⁹ v kateri je slovenska Gospodova molitev označena kot: *Carniolana*. ³⁵⁰

Kot »ilirski ali kranjski jezik« (*Illyrice seu Carniolanorum lingua*) je slovenščina označena tudi v nekoliko mlajši latinski zbirki Očenašev v štiridesetih jezikih Hieronima Megiserja iz leta 1593. ³⁵¹ Kot *Crainerice* je slovenski Očenaš naveden v zbirki *Oratio Dominica XL. Lingvarum* Jana Reiterja (Johannes Reuter) iz leta 1675. ³⁵² Z zbirko Gospodovih molitev v dvanajstih slovanskih jezikih in latinščini se ponovno srečamo leta 1689 v Valvasorjevi *Slavi*, ³⁵³ kjer je slovenščina zopet

³⁴⁵ Vilfan, *Mestne računske knjige*, str. 15.

³⁴⁶ Prav tam, str. 27.

³⁴⁷ *Slovar jezika Janeza Svetokriškega*. Kranjec. <https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=139&View=1&Query=kranjec> (22. 11. 2018)). V Slovarju jezika Janeza Svetokriškega sicer preberemo, da so pri tem mišljeni: »... prebivalci dežele Kranjske, tj. današnje Gorenjske, Dolenjske in Notranjske.« Vendar sam mislim, da je Svetokriški z besedo *krajnzi* vsaj v danem primeru označeval celotno slovensko ljudstvo. Skupna značilnost vseh etničnih skupnosti, ki jih našteva, je namreč bila, da v tem času niso živele združeno v nacionalnih državah, temveč so poseljevale več političnih entitet. Na podobno rabo označevalca Kranjci pri Valvasorju sta opozorila Boris Golec (Golec, Kroatizacija in karniolizacija, [tipkopis]) in Janez Höfler (Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 42).

³⁴⁸ Terminološko zmedo je povzročalo dejstvo, da slovenščina do 19. stoletja ni imela različnih označevalcev za *species* – Slovence in *genus* Slovane, o čemer je bilo govora že v prvem delu razprave (Lencek, Note: The Terms, str. 94, 96). Poleg tega se je več slovanskih ljudstev označevalo z istim označevalcem »Slovenci«, poleg Slovencev so ga uporabljali tudi kajkavski Slavonci in Prekmurci, ki so nekaj časa predstavljali lastno etnično kategorijo.

³⁴⁹ Seznam nosi ime: *Quinta tabella, quae, Cyrilicae, Croaticae, (cum quibus, ut plurimum Rutenica & Mofhovitica conveniunt) Boemicae, Lusaticae feu vandalicae, & Carniolanae linguae collationem continet: vnde, horum sex vel, fi vis, octo idiomatum, omnium cognatio, atque adeo eadem origo, vel oculis ipsi, deprehenditur facillimè* (Bohorič, *Arcticae horulae*, pag. 35–39).

³⁵⁰ Bohorič, *Arcticae horulae*, pag. 36–39.

³⁵¹ Smolik, Megiserjevi knjigi, str. 400–401; Simoniti, Trubarjev izvod Prvega dela, str. 74. Zbirka nosi naslov *Specimen quadraginta diversarum [...] linguarum* in je dobila tudi svojo nemško različico z naslovom *Verdolmetschung des heiligen Vaterunsers in virzig Sprachen*, leta 1603 pa še drugo razširjeno izdajo *Specimen qvinqvaginta diversarvm atque inter se differentivm lingvarum [...]*. Slednji zbornik vsebuje tudi zbirko zdravamarj v različnih jezikih. Pod zaporedno številko 17 je *Sclavonice & Carniolanorum Lingua*. Navedeni so tudi slovenski: spev starčka Simeona iz Lukovega evangelija, začetek Geneze in začetek 50. (51.) psalma, ki vsi nosijo ime *Sclavonice* (Smolik, Megiserjevi knjigi, str. 401).

³⁵² Smolik, Megiserjevi knjigi, str. 402.

³⁵³ O tem: Kidrič, *Zgodovina slovenskega*, str. 130.

označena kot *Carniolicè*,³⁵⁴ medtem ko *Sclavonicè* označuje kajkavščino,³⁵⁵ tedaj še imenovano *slovenski jezik*.³⁵⁶ Kot *Carnice* je slovenščina poimenovana tudi v zbirki *Oratio Dominica in diversas omnino fere gentium linguas versa* iz leta 1715.³⁵⁷

Kot kažejo zgornji primeri iz Spodnje Štajerske in Koroške, se je kranjsko ime severno in vzhodno od deželnih meja sicer pojavilo, vendar v veliko manjši meri kot znotraj meja same vojvodine ali na zahodu slovenskega etničnega prostora, kar je upoštevajoč večji prestiž Koroške in Štajerske popolnoma razumljivo. Kot primer lahko navedemo znani stavek Janeza Žige Popoviča (*Johann Siegmund Popowitsch*), ki je leta 1750 ob naštevanju slovanskih ljudstev o prebivalcih celjske četrti zapisal: »Meine Landesleute, die Viertelzillerischen Winden, nenne sich SLOWENZI, und ihre Muttersprache TO SLOWENSKO, welche Endung ganz Schwedisch lautet. Ich verlange diese Begriffe niemanden aufzudringen.«³⁵⁸

Svojo zadnjo stopnjo je karniolizacija dosegla na prelomu iz 18. v 19. stoletje, ko je bilo kranjsko ime, kot kažejo navedbe Jerneja Kopitarja, omejeno izključno na Kranjsko in zahodni del slovenskega etničnega prostora. V predgovoru svoje že omenjene slovnice *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark* iz leta 1809 je jezikoslovec za Slovence uporabljal označevalec *Winden* ter v opombi glede etnonima pojasnil: »Diefe zum Citiren so bequeme Benennung ist nicht ganz richtig. Nur die Steyrischen und Kärntnischen Slaven werden zum

³⁵⁴ Slovenski (»kranjski«) Očenaš se glasi: »Ozha / nalf / kir / fi / unebéfiš / pofuezhénu / bodi / jimé / tvoje / pridik'nam / kraljestvu / tvoje / s' idife / volja / tvoja / kakör / nanebi / taku / nafemlji / kruh / nalf / v'fakdainji / daj nam / dones / jnu / odpusti / nam / dulge / nalhe / kakör / tudi mi / odpuštimo / dulshnikom / nalfim / jnu / neupelaj / nafs / v'ifkufhno / tamazh / refhi / nafs / od / slega / Amen« (Valvasor, *Die Ehre*, VI., str. 274–275 [razpredelnica: »Zum Zweyten Theil zwischen Pag. 274 und 275.«]).

³⁵⁵ Valvasor, *Die Ehre*, VI., str. 274–275.

³⁵⁶ Gl.: Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja, str. 327–346.

³⁵⁷ Slovenski Očenaš: »CARNICE. / Otze nash kir fzi v nebefzih, / Pofzuefzenu bodi ime tvoje, / Pridi k nam kralyefztvu tvoje, / Z idi fze volya tvoja kako na nebi tak u na zemlyi, / Kruh nash ufakdainyi dai nam donefz, / U odpufzti nam dulge nashe kako tudi mi odpufztimo dulshnikom nashim, / U ne upelay nalf v iszkushno, / Tamafz reshi nalf od zlego; / Shake tvoje je kralyefztvu, mutz cfefzt vekoma. / Amen« (Chamberlayne, *Oratio Dominica*, pag. 81).

³⁵⁸ Popovič, *Untersuchung vom Meere*, pag. 337. Celoten sestavek se glasi: »Die Slaven unterscheiden sich von den Wenden durch eine besondere Aussprache, und viele eigene Wörter. Die Polen, Böhmen, Mährer, Slowaken, Kroatener, Dalmatiner, Bosniaken, Rāzen, Bulgarer, die eigentlich so genannten Slavonier, welche von dem Viertel Zilli an, zwischen der Sau und Drau, bis an die Donau hin wohnen etc. sind Slaven. Die Mundart der Russen, und vieler andern zu diesem grossen Reiche gehörigen Völker, habe ich, aus Mangel der Gelegenheit und der Bücher, nicht untersucht. Den Namen Slavonisch brauche ich, wenn ich die Slaven und Wenden, wie auch ihre Sachen, zugleich andeuten will. Denn die Russen, Polen, Böhmen, Mährer, Slowaken, Kroatener, und übrigen erstgenannten Völker, sagen selbst, wie die Wenden, sie reden die Slavonische Sprache. Meine Landesleute, die Viertelzillerischen Winden, nenne sich SLOWENZI, und ihre Muttersprache TO SLOWENSKO, welche Endung ganz Schwedisch lautet. Ich verlange diese Begriffe niemanden aufzudringen. Ich erkläre nur, in welchem Verstande ich besagte Namen in gegenwärtigen Untersuchungen genommen habe. Es ist aber dieses ein Unterscheid, den ich selbst erst kaum seit einem Jahre beobachte. In dem Brife a. e. vornehme Gelehrten in Leipzig hatte ich diese Wörter noch nicht so deutlich auseinander gesetzt, sondern von der dritten Seite an des Namens Slavonisch für Slavisch, und also als eines Gegensazes von Wendisch, mich bedienet; welches ich nunmehr selbst nicht guttheiße« (Popovič, *Untersuchung vom Meere*, pag. 337).

Unterschiede von ihren deutschen Mitbürgern Winden, d. i. Slaven genannt; (denn Wende, Winde ist das deutsche Synonymon für Slave, so wie Unger für Madjar, u. m. a.) eben deswegen nennen sie sich auch selbst *Slovénzi*, d. i. leute vom Slavischen Volksstamme, nicht vom Deutschen: der Gesamtnahme der Nation ward ein Species=Nahme. – In Krain hingegen, wo das ganze Land von Slaven bebaut wird, fiel dieser Anlaß weg, und der Special=Nahme Krainer, (*Krajnzi*) gilt ausschließlich feit Mannsgedenken. – Sprache, Kleidung, lebensart ist die nähmliche bey den Winden, wie bey den Krainern, aber nie wird der Krainer *Slovénz* im specialen Sinne, und umgekehrt der *Slovénz* nie *Krajnz* genannt.«³⁵⁹

Kot komentar h Kopitarjevemu pojasnilu naj spomnim, da so se v starejših obdobjih »Kranjci« občasno pojavili tudi severovzhodno od kranjskih deželnih meja, vendar pa je na začetku 19. stoletja stanje brez dvoma ustrezalo Kopitarjevemu opisu. O karniolizaciji potemtakem lahko zaključimo, da je na prelomu iz 18. v 19. stoletje vzporedno s pojavom zametkov narodnega gibanja imenska dihotomija *Krajnz–Slovénz* dosegla svoj vrh, hkrati pa gre za obdobje vrhunca deželnih identitet. Kranjsko ime se je v dobi narodnega gibanja zlasti od leta 1848 dalje začelo vse bolj umikati slovenskemu, dobilo je tudi nemško deželno konotacijo in naposled po letu 1918 v novem državnem okviru postalo celo nezaželeno. Do danes se je ohranilo le v reliktih, na primer ponekod ob stari deželni meji v Posavju.³⁶⁰

Slovinci pri tej predmoderni terminološki »nedoslednosti« glede etničnega imena³⁶¹ nismo nobena izjema. Poleg že omenjenih Lužiških Srbov (*Lufati vel Wendi*) in Estoncev (*maarahvas, eestlane*)³⁶² so več etničnih imen poznali tudi Nemci, ki so bili znani tudi kot Tevtoni,³⁶³ italijanski pisci pa so jih imenovali z *Alemanni* ali *Tedeschi*.³⁶⁴ Italijane je po drugi strani isti nemški avtor lahko v istem besedilu enkrat označil kot *Itálianer*, drugič kot *Welsche*, takisto je bilo z njihovim jezikom (*Italianisch, Welsch*³⁶⁵ ali *Wálfische Sprach*).³⁶⁶ Tudi v starejših slovenskih besedilih se srečujemo z *Lahi, laškim jezikom* in *laško deželo*.³⁶⁷ Pridevnik *laški* je namreč v slovenščini dobil negativen prizvok šele v dobi »klasičnega« nacionalizma, podobno kot je kranjsko ime pejorativno konotacijo za Slovence dobilo pri Hrvatih.³⁶⁸

(Seznam virov in literature ter povzetek sledita na koncu 3. dela razprave)

³⁵⁹ Kopitar, *Grammatik der Slavischen Sprache*, str. VI.

³⁶⁰ Golec, Nastanek in razvoj slovenskih pokrajinskih imen, str. 335; Golec, Kroatizacija in karniolizacija, [tipkopsis]. Golec ugotavlja, da je kranjsko ime med Slovenci začelo hitro bledeti zlasti po tem, ko je bilo slovensko ime leta 1849 uradno priznано za enega od uradnih jezikov in ene od narodnosti v Avstrijskem cesarstvu.

³⁶¹ Lencek, Note: The Terms, str. 93–97; Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 232.

³⁶² Hipolit Novomeški, *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica*, pag. 4r; Raun, Nineteenth- and early twentieth century, str. 132. Gl.: Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 103–104.

³⁶³ Grdina, Pripadnosti in identitete, str. 17 (opomba 27).

³⁶⁴ Makuc, *Historiografija in mentaliteta*, str. 157, 184.

³⁶⁵ Glej opise Kranjske in Goriške nemškega pisca Martina Zeillerja: Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 112, 119, 122.

³⁶⁶ *Grammatica Oder Windisches Sprach=Buch*, pag. [6r].

³⁶⁷ Fran. Laški. <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=la%C5%A1ki> (23. 7. 2019).

³⁶⁸ Grdina, *Med dolžnostjo spomina*, str. 85.

Monika Pemič
Slovensko narodno gibanje in izvirna
podoba Narodnega doma v Mariboru.
Jan Vejrych, njegovi slovenski naročniki
in odzivi tedanjega občinstva

PEMIČ, Monika, dipl. umetnostna zgodovinarica, raziskovalka, Hamburger Stiftung zur Förderung von Wissenschaft und Kultur, D-20148 Hamburg, Feldbrunnenstraße 52, monikapemic@yahoo.de

Slovensko narodno gibanje in izvirna podoba Narodnega doma v Mariboru. Jan Vejrych, njegovi slovenski naročniki in odzivi tedanjega občinstva

Zgodovinski časopis, Ljubljana 73/2019 (160), št. 3–4, str. 412–441, cit. 123

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek predstavlja rekonstrukcijo poteka gradnje mariborskega Narodnega doma od prvega predloga do realizacije objekta zgrajenega v letih 1897–1899. Načrte za stavbo v slogu češke neorenesanse je prispeval priznani češki arhitekt Jan Veyrich. V nasprotju z doslej prevladujočim mnenjem, da so mariborske Slovence pri udejanjanju te naloge ovirali predvsem nemško-nacionalni skrajneži, je mogoče na osnovi ovrednotenja arhivskega gradiva, stavbe same in notranje opreme ter sočasnih odmevov v časopisju in osebnih korespondencah pokazati, da je bila za zavlačevanje gradnje v veliki meri odgovorna neenotnost takratnih vodilnih Slovencev v Mariboru.

Ključne besede: Narodni dom Maribor, češka neorenesansa, Janko Sernek, Jernej Glančnik, arhitekt Jan Veyrich

PEMIČ, Monika, BA in Art History, Researcher, Hamburger Stiftung zur Förderung von Wissenschaft und Kultur, D-20148 Hamburg, Feldbrunnenstraße 52, monikapemic@yahoo.de

The Slovene National Movement and the Original Appearance of Narodni Dom in Maribor. Jan Vejrych, His Slovene Clients and the Audience's Response

Historical Review, Ljubljana 73/2019 (160), No. 3–4, pp. 412–441, 123 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The article examines the process of construction of Narodni Dom from the first proposal to its completion in 1897–1899. The building in the style of the Czech Neo-Renaissance was designed by the renowned Czech architect Jan Veyrich. Contrary to the predominant opinion that Maribor-based Slovenes were hindered in the completion of this task by the German nationalist extremists and based on an assessment of the archival material, the building itself, its furnishings, contemporary echoes in the press, as well as personal correspondence, it can be demonstrated that the construction was stalled largely due to the disunity among the leading Slovenes in Maribor at the time.

Key words: Narodni Dom Maribor, Czech Neo-Renaissance, Janko Sernek, Jernej Glančnik, the architect Jan Veyrich

Na političnem odru druge polovice 19. stoletja so postajali slovensko govoreči meščani čedalje vidnejši akterji.¹ V mestih, v katerih je do tedaj vladala nemško govoreča elita, jim je za politična, kulturna in družabna srečanja primanjkovalo ustrezne infrastrukture. Najeti prostori, kamor so se po sili razmer zatekali, so bili le za silo prirejeni za različne potrebe. Člani *Slovanske čitalnice v Mariboru* so se pritoževali nad najetimi prostori, češ da v njih »vse manjka, garderoba, zrak, prostor.«² Potreba po poslopjih, v katerih bi našla prostor vedno številnejša narodna društva in ki bi s svojo reprezentativnostjo pričala o prisotnosti slovenske skupnosti v mestu in njeni gospodarski moči, je bila velika. V ta namen so pričeli povsod na Slovenskem gradnjo večfunkcionalnih društvenih stavb – narodnih domov, ki so, kot priča že samo poimenovanje, predstavljali stavbni tip *par excellence*, namenjen narodu v času krepitve njegovega položaja. Spodbude so prihajale iz drugih delov Habsburške monarhije – s Hrvaške, iz Galicije, Moravske, avstrijske Šlezije in Češke, kjer so prednjačili v gradnji tovrstnih stavb.³ Gradnja narodnega doma je za lokalno skupnost pomenila ogromen izziv. V procesu, ki je spremljal realizacijo projekta, so se kresala mnenja in učvrščevala narodna stališča, na osnovi katerih se je oblikovala narodna skupnost. V Mariboru je ta v času gradnje nastopala še enotno, nedeljeno na klerikalni in liberalni tabor. Namen pričujočega prispevka je s pomočjo ovrednotenja arhitekturnega spomenika in okoliščin, ki so spremljale gradnjo, rekonstruirati različne poglede narodnih protagonistov. Podati želi diferencirano podobo slovenskega narodnega gibanja v mestu, ne da bi pri tem iz mnenj

¹ Problematike arhitekture Narodnega doma v Mariboru sem se dotaknila v več javnih predavanjih: *Heime für die Nation* (referat v okviru študijskega srečanja Warburg-Kolleg »Die Nationalisierung der Kunst – The making of National Art«, Hamburg, 24. 3. 2006); *Narodni domovi – domovi za narod?* (predavanje v okviru SUZD v Cankarjevem domu, Ljubljana, 26. 3. 2007); *Heime für die Nation. Die slowenischen Vereinshäuser in Ljubljana und in Maribor*, Institut für osteuropäische Geschichte, Universität Kiel, 22. 4. 2008 (vabljeni predavanje v okviru serije »Aktuelle Probleme der Osteuropaforschung«); *Predstavitev prvotne podobe Narodnega doma v Mariboru*, Narodni dom, Maribor, 25. 10. 2017. Nekatera odkritja tega članka so strnjena v prispevku: Pemič, Heime der Nation, oz. natančneje predstavljena v prispevkih: Pemič, Novoodkriti dokumenti, ter ista avtorica, Jan Vejrychs Narodni dom.

Za podporo pri pisanju prispevka se prsrčno zahvaljujem prof. dr. Janu Philippu Reemtsmi, svojemu mentorju prof. dr. Wolfgangu Kempu, slovenskim kolegom red. prof. dr. Samu Štefancu, doc. dr. Stanku Kokoletu, doc. dr. Gašperju Cerkovniku, muzejski svetnici mag. Mojci Jenko ter arhivskemu svetovalcu Leopoldu Mikcu Avberšku. Pristrčna hvala tudi Katji Uršič Blažič.

² SI_PAM/1210, Slovanska čitalnica Maribor, AŠ 3, Zapisnik odborove seje 5. 1. 1885; Hartman, Slovanska čitalnica, str. 307; Hartman, *Kultura v Mariboru*, str. 532.

³ *Heimstätten der Nation*.

posameznih odbornikov anticipiral poznejši idejno-politični razcep na liberalno in klerikalno stranko, ki mu v znanstveni literaturi lahko sledimo vse od pionirskih prispevkov Franja Baša in Bruna Hartmana dalje.⁴

Slika 1: Jan Vejrych, Narodni dom v Mariboru, po 1899 (© Zasebna domoznanska zbirka Primoža Premzla, Maribor).

Fig. 1: Jan Vejrych, Narodni Dom in Maribor, after 1899 (© Primož Premzl's private collection, Maribor).

⁴ Prim.: [Baš], *Posojilnica v Mariboru*; Baš, *Prispevki*; Hartman, *Kultura v Mariboru*. Nanju se opira večina poznejše literature. Diferenciran pogled na narodno dogajanje v Mariboru je za obdobje v času med 1848 in 1861 prispevala Karin Almasy, *Wie aus Marburgern*.

Izhodiščno stanje

Po prvih idejah o izgradnji lastnega Narodnega doma, ki so se že v šestdesetih letih 19. stoletja pojavile med Slovenci na Kranjskem, so se dobri dve desetletji pozneje tudi Slovenci v Mariboru začeli ukvarjati z mislijo o lastni društveni stavbi.⁵ Maribor je imel leta 1890 skoraj 20.000 prebivalcev – od teh se jih je 2.653 izreklo za slovenščino kot občevalni jezik – in je bil za deželnim glavnim mestom Gradcem drugo največje mesto na Štajerskem.⁶ Mesto v bližini slovensko-nemške jezikovne meje so si lastili tako Nemci kot Slovenci. Prvi so ga imeli za svojo južno obmejno trdnjavo, drugi pa so iz njega hoteli narediti središče slovenske Štajerske.⁷ Seveda ni šlo brez konfliktov. Nemci, predvsem nacionalni prenapeteži, so kritično zasledovali slovenski prodor v mestu. Vodilni lokalni nemški časopis *Marburger Zeitung* je opozarjal: »Prav tukaj se hočejo naši nasprotniki utrditi, saj so pravilno spoznali, da si bo, kdor ima v rokah Maribor, na dolgi rok podvrigel vso Spodnjo deželo in ji trajno zavladal.«⁸

Matično celico nove slovenske elite in njenih kulturnopolitičnih teženj v Mariboru je predstavljala *Slovanska čitalnica*, ustanovljena leta 1861.⁹ Poleg čtiva v slovenščini in v drugih slovanskih jezikih ter diskusij o narodnostnih vprašanjih je spodbujala še druge dejavnosti, in sicer gledališko, zborovsko petje ter različne večerne družabne dogodke.¹⁰ Mariborski Slovenci so se zavedali, da jim Čitalnica sicer služi kot kulturno-politično središče, da pa je za razvoj in obstanek slovenstva v mestu potrebna ustrezna ekonomska osnova. Zato so leta 1882 poleg samostojnega političnega društva ustanovili tudi svoj denarni zavod: *Posojilnico* – »registrovano zadruzo z omejenim poroštvom«.¹¹ Vodila jih je ideja, da bodo na ta način Slovencem v Mariboru in okolici z ugodnimi krediti zagotavljali finančno neodvisnost. Novo organizacijo je od ustanovitve do svoje smrti vodil odvetnik Jernej Glančnik (1844–1905), »spoštovan mož jasne vizije, nesebične narave, izjemno priden in poln energije, požrtvovalen in neustrašen domoljub«.¹² Med stranke mu je uspelo pridobiti

⁵ Selektivni pregled starejše literature, objavljen v: Sapač/Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 525–526, bi bilo mogoče dopolniti še z nekaj starejšimi in novejšimi prispevki: Stavba Národního domu; Národní dům v Mariboru; Verstovšek, Dr. Jernej Glančnik; [Baš], *Posojilnica v Mariboru*; Cevc, *Slovenska umetnost*, str. 153; Baš, *Prispevki*, str. 248–254; Prelovšek, Identitätssuche und Nachholbedarf, str. 123–124; Hartman, *Sto let*; Ciglencečki, *Maribor/Marburg*, str. 9; Uhlík, *Architekt Jan Vejrych*, str. 67–68; Latinović, *Narodni dom in Nemška hiša*, str. 47–51; Sapač, Javne palače; Lazarini, The Architecture of Cultural Institutions, str. 79; Uhlík, *Jan Vejrych*; Štuhec, *Z železnico*, str. 76–79; Uhlík, *Architekt Jan Vejrych*, str. 23, 25.

⁶ *Special-Orts-Repertorium von Steiermark*, str. 1.

⁷ Dober pregled politične situacije tega časa na Štajerskem še vedno nudi: Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, in dopolnjena izdaja v nemščini: Cvirn, *Das »Festungsdreieck«*.

⁸ Marburg und die nationale Bewegung.

⁹ Uradno ime: »Slovanska čitalnica v Mariboru«. O zgodovini: Hartman, *Slovanska čitalnica*. Arhivsko gradivo: SI_PAM/1210, *Slovanska čitalnica Maribor*.

¹⁰ Poziv.

¹¹ O zgodovini društva: [Baš], *Posojilnica v Mariboru*; o ciljnih društva str. 58.

¹² Národní dům v Mariboru, str. 401.

tudi zeta, bogatega pivovarja Tscheligija.¹³ Število strank je raslo tudi zato, ker je (nemška) Mestna hranilnica odklanjala prošnje za kredite, ki so vsebovale dokumente v slovenskem jeziku.¹⁴ Do konca osemdesetih let 19. stoletja je *Posojilnica* v Mariboru postala najmočnejša slovenska denarna institucija; po prometu je dosegla velikost polovice mariborske Mestne hranilnice.¹⁵ Izdatno je podpirala različna narodna društva – od Čitalnice preko *Družbe sv. Cirila in Metoda* do študentskega društva *Triglav* v Gradcu.¹⁶ S tem je pomagala utrjevati slovenske pozicije.

Od ideje do realizacije projekta

Konec leta 1885 je odvetnik Janko Serbec (1834–1909), pobudnik in prvi predsednik mariborske *Slovanske čitalnice*, »glede primernih soban za Čitalnico« na občnem zboru izrazil »željo, da bi se jelo, na kakoršen način koli, na to pripravljati, da dobi društvo s časom svoj ‚Narodni dom‘, kakšnega imajo Čitalnice v Ptuj, Rudolfovem in drugod.«¹⁷ Odborniki *Slovanske čitalnice*, med katerimi je bil tudi Glančnik, so uživali velik ugled in njihovo mnenje je v lokalni, nenehno rastoči in razvijajoči se slovenski skupnosti imelo veliko težo. Za realizacijo idej pa so potrebovali finančno podporo. Kot poroča Karol (Karel) Verstovšek, je leta 1890 ravnatelj Glančnik presodil, da je *Posojilnica* dovolj utrdila svoje finančne rezerve, da bi bilo mogoče začeti gradnjo lastnega poslopja, in z izdatno podporo Josipa Vošnjaka mu je za to idejo uspelo pridobiti celotno ravnateljstvo.¹⁸ Da je Glančnik igral vodilno vlogo, razberemo tudi iz njegovega pisma, v katerem sporoča Pavlu Turnerju: »Pred nekolikimi dnevi posrečilo se mi je pridobiti večino pri ravnateljstvu posojilničnem za to, da nakupimo prostor za društveni hram [...].«¹⁹ Na občnem zboru 23. februarja 1890 se je tako večina članov izrekla za nakup parcele.²⁰ Gotovo je k tej odločitvi pripomoglo tudi tiho tekmovanje med Slovenci samimi. V Novem mestu je Slovincem že v sedemdesetih letih uspelo zgraditi lastno stavbo; ptujška Čitalnica je na začetku

¹³ Šlebinger, geslo: Glančnik; Verstovšek, Dr. Jernej Glančnik, str. 25–28.

¹⁴ Baš, *Prispevki*, str. 250, poroča, da je Mihaelu Vošnjaku 1887 uspelo preko posredovanja pri ministru Aloisu Pražaku doseči izpolnitev slovenske zahteve, »da se morajo vpisovati v zemljiške knjige slovenske vknjižbe, ako je prošnja slovenska.« Nemške posojilnice so na to odgovorile s prepovedjo dajanja kreditov, če so ali prošnja ali priloženi dokumenti vsebovali kako slovensko besedo. Citirano poročilo potrjuje tudi: Serbec, *Spomini*, str. 38.

¹⁵ Baš, *Prispevki*, str. 251.

¹⁶ SI_PAM/0645, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, AŠ 969, spis Zadr. I. 45. Predlogi in odobritve podpor so posamično podani v vsakokratnem protokolu seje društva.

¹⁷ SI_PAM/1210, Slovanska čitalnica Maribor, AŠ 3, Zapisnik občnega zbora 6. 12. 1885 (zapis po originalu); Hartman, Slovanska čitalnica, str. 308. O Serbecu: Savnik, geslo: Serbec, Janko starejši.

¹⁸ Verstovšek, Dr. Jernej Glančnik, str. 27. O Verstovšku: Rozman, geslo: Verstovšek, Karel.

¹⁹ Verstovšek, Dr. Jernej Glančnik, str. 27. Pismo se v PAM ni ohranilo.

²⁰ Tako poročata: Verstovšek, Dr. Jernej Glančnik, str. 27; Baš, *Prispevki*, str. 253. V SI_PAM so zapisniki občnih zborov *Posojilnice* nepopolno ohranjeni v dveh spisih: SI_PAM/0645, Okrožno sodišče Maribor, AŠ 969, spis Zadr. I. 45 in SI_PAM/0916, Posojilnica MB, AŠ 12. Protokol navedene seje ni ohranjen.

osemdesetih let kupila stavbo nekdanjega hotela in jo preuredila v Narodni dom.²¹ V večjih mestih, kot so bili Trst, Ljubljana ali Maribor, pa so bila stavbna zemljišča draga in pričakovanja, tudi glede na že obstoječo arhitekturo, bistveno večja, zato se Slovencem tam še ni uspelo proslaviti z lastnim poslopljem.

Glede na to, da se je ravnateljstvo *Posojilnice* od samega začetka strinjalo z gradnjo, preseneča dejstvo, da se je iskanje primerne parcele vlekle celi dve leti. Tudi odborniki Čitalnice, ki se je vedno znova spopadala s prostorskimi težavami, so se zavzemali za čimprejšnjo pridobitev lastnih prostorov in sklenili »poprositi gosp. predsednika posojilnice po posebni deputaciji, da pospešuje nakup posebne hiše.«²² Iz zapisnika seje odbora Čitalnice, ki je potekala 22. avgusta 1891, izve mo, da je »g. predsednik ‚Posojilnice‘ odgovori[1], da še ‚Posojilnici‘ ni mogoče, kupiti sedaj takšne hiše, treba bo še nekaj let potrpeti.«²³ Poročilo se zaključuje z lakoničnim: »Se vzame naznanje.« Kljub temu je videti, da ta prizadevanja niso bila zaman, saj je 21. januarja 1892 lokalni časopis *Slovenski gospodar* objavil, da je »Slov. posojilnica v Mariboru [...] kupila na ugodnem prostoru torišče za ‚Narodni dom‘ [...]«²⁴ »Ugodni prostor« je predstavljala vogalna parcela med tedanjima Nagy Strasse (današnje Ulico kneza Koclja) in Badgasse (zdaj Ulico slovenske osamosvojitve), za katero so sodili, da bo z izgradnjo novega mostu čez Dravo postala osrednja prometna žila.²⁵ Zemljišče, le 300 metrov oddaljeno od Glavnega trga in Mestne hiše, je ležalo v na novo nastalem Graškem predmestju, ki je raslo med središčem mesta in železniško postajo. Ta lokacija je ustrezala bogatim meščanom, predvsem trgovcem, ki jim je bila pomembna bližina postaje in direktna povezava z Dunajem, vzpostavljena že leta 1846.

Franjo Baš, ravnatelj nekdanjega Banovinskega arhiva v Mariboru, je ob 50-letnici *Posojilnice* leta 1933 prispeval monografijo, v kateri med drugim upošteva tudi dokumente, ki jih danes v arhivu pogrešamo.²⁶ V njej poroča, da je Glančnik na občnem zboru 21. februarja 1892 poleg nakupa parcele oznanil tudi naročilo gradbenega lesa.²⁷ Ob tem je učitelj Janez Koprivnik (1849–1912) predlagal, naj »se ravnateljstvo pooblasti, da potrebno ukrene glede izdelanja načrtov in drugih priprav za stavljenje«.²⁸ Temu predlogu je nasprotovala manjša skupina odbornikov – imena se niso ohranila –, ki je želela najprej videti gradbeni program.²⁹ Tako gradbeni program kot kakršenkoli namig, da se je o njem razpravljalo, se nista ohranila.

²¹ Sapač; Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, ND Novo mesto: str. 585; ND Ptuj: str. 549–550.

²² SI_PAM/1210, Slovanska čitalnica Maribor, AŠ 3, Zapisnik odborove seje 15. 4. 1891 (zapis po originalu); Hartman, Slovanska čitalnica, str. 309 navaja napačno datacijo 15. 8. 1891.

²³ SI_PAM/1210, Slovanska čitalnica Maribor, AŠ 3, Zapisnik odborove seje 22. 8. 1891, Hartman, Slovanska čitalnica, str. 309.

²⁴ Narodni dom, *Slovenski gospodar*, str. 22.

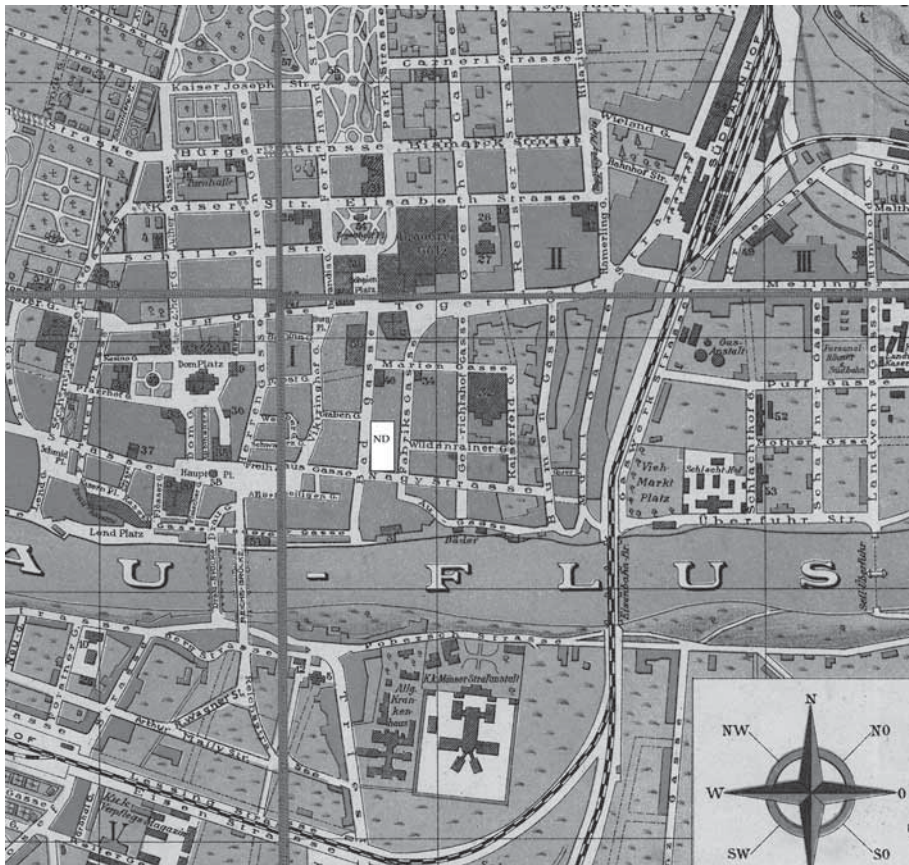
²⁵ SI_PAM/1545, Turner Pavel, AŠ 3, Pismo dr. Jerneja Glančnika dr. Pavlu Turnerju, Maribor, 28. 4. 1897; Národní dům v Mariboru, str. 401; Baš, *Prispevki*, str. 253.

²⁶ [Baš], *Posojilnica v Mariboru*.

²⁷ Prav tam, str. 53; Verstovšek, Dr. Jernej Glančnik, str. 27, zmotno poroča, da je Glančnik kupil parcelo 14. junija 1892; protokol seje društva v PAM ni ohranjen.

²⁸ Cit. po: [Baš], *Posojilnica v Mariboru*, str. 53; o Koprivniku: Šlebinger, geslo: Koprivnik, Janez.

²⁹ [Baš], *Posojilnica v Mariboru*, str. 53.

Slika 2: Ernst Engelhart, Načrt mesta Maribor, 1904/1915 (© Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, Kartografska in slikovna zbirka).

Fig. 2: Ernst Engelhart, a plan of Maribor, 1904/1915 (© The National and University Library, Ljubljana, Map and Pictorial Collection).

Precej neverjetno je, da bi bil les naročen, preden so bili izdelani prvi načrti. To predpostavko podkrepljuje tudi datacija svitka načrtov za Narodni dom v Mariboru, ki jih hrani arhiv *Muzeja arhitekture in gradbeništva Narodnega tehničnega muzeja v Pragi (Národní technické muzeum – Muzeum architektury a stavitelství, Archiv architektury a stavitelství)* in ki se začne z letom 1891.³⁰ Verstovšek, ki je v Maribor prišel šele leta 1898 in tako v svojem zapisu iz leta 1905 o dogodkih

³⁰ NTM, MAS, AAS, fond 62 – Vejrych, sign. 20071009/04/položka 20071015/04 – Národní dům Posojilnica v Mariboru (1891, 1895). Na ohranjenih načrtih mi letnice 1891 ni uspelo prepoznati. Fond, ki je bil v poplavah leta 2002 močno poškodovan, je bil pred nesrečo popisano, zato je verjetno, da vsaj nekateri osnutki brez vidne letnice izvirajo iz tega časa. Do odkritij v Arhivu arhitekture in stavbarstva Narodnega tehničnega muzeja v Pragi sem prišla v okviru pripravljanih raziskav za svojo doktorsko disertacijo na prijazni namig dr. Petre Vokáčové (Archiv hlavního města Prahy) in jih prvič evidentirala marca 2008 s pomočjo dr. Pavla Kodere (Národní technické muzeum). Datacijo odkritega gradiva mi je potrdil mgr. Jan Uhlík (Ústav dějin umění Akademie věd České republiky).

poroča iz druge roke, navaja, da je Jan Vejrych oddal prvi načrt leta 1892.³¹ Možno je, da je bila parcela kupljena tik pred koncem leta 1891 in so bili prvi načrti naročeni istočasno, še pred občnim zborom. V Maribor bi lahko prišli s časovnim zamikom, kar bi razložilo razliko v dataciji.

Izbira arhitekturnega stila ni pojasnjena. Baš piše, da naj bi ravnatelj *Posojilnice* dobil priporočilo, naj se obrne na Jana Vejrycha, neposredno od *Društva arhitektov in inženirjev kraljevine Češke (Spolek architektů a inženýrů v království Českém)*.³² Za to domnevo govori dejstvo, da je bil Glančnik velik čehofil.³³ Poleg njega sta sodelovala tudi dva Čeha: v gradbenem odboru inženir Jan Brabenec, inšpektor pri Južni železnici, in zdravnik Filip Terč (1844–1917) kot član nadzornega odbora.³⁴ Že v petdesetih letih 19. stoletja so Čehi v arhitekturi intenzivno iskali lastni narodni slog. Za prvo zgradbo z narodnim poslanstvom na Češkem velja cerkev sv. Cirila in Metoda v praškem Karlinu.³⁵ Na pobudo domoljubnega duhovnika Vaclava Štulca in kanonika Jana Valeriana Jirsika je bila zgrajena v letih 1853–1864 po načrtih arhitekta Karla Rösnerja. Morda je bil angažma praških klerikov vzor tudi za mariborske kanonike, da so podprli gradnjo narodnega doma v stilu češke neorenesanse. Za začetnika tega med češkimi domoljubi nadvse priljubljenega sloga velja Antonín Wiehl.³⁶ Zanimivo je, da se češka neorenesansa v posameznih arhitekturnih prvinah, kot so čela, stolpiči ali zasnova pročelja, bistveno ne razlikuje od proklamirane nemške – pri nas znane tudi kot »severne« – neorenesanse. Odločilno razliko med obema predstavlja ravno *sgraffitni* okras fasade in njegova sporočilnost.³⁷ K široki priljubljenosti tega sloga na javnih zgradbah, še posebej na mestnih hišah, posojilnicah in šolah po vsej češki deželi, je pripomogel prav Jan Vejrych.³⁸

Jan Bedřich Vejrych (1856–1926) je bil diplomant *C. k. Češke tehnične visoke šole* v Pragi (*C. k. Česká vysoká škola technická*), ki je delovala vzporedno s *C. k. Nemško tehnično visoko šolo* (*K. k. Deutsche Technische Hochschule*) in jasno opredeljevala narodno usmerjenost svojih absolventov.³⁹ Vejrych je bil na začetku devetdesetih let prava vzhajajoča zvezda med arhitekti, ki so zidali v slogu češke neorenesanse. Potem ko je slovenskim investitorjem oddal prve skice, se je vračal

³¹ Verstovšek, Dr. Jernej Glančnik, str. 27. O Verstovšku: Rozman, geslo: Verstovšek, Karel.

³² [Baš], *Posojilnica v Mariboru*, str. 54, in Baš, *Prispevki*, str. 251–252. Brez navedbe vira to mnenje povzemajo tudi poznejši avtorji, prim. mdr.: Stavbar, *Narodni dom, Celjski zbornik*, str. 99, in Štuhec, *Z železnico*, str. 78.

³³ O Glančnikovem čehofilstvu priča mdr. njegovo sporočilo Pavlu Turnerju: »Akoravno bi me bilo zelo zanimalo viditi česko zastavo in posetiti pri tej priliki Dunaj, moral sem se vendar temu letos odreči.« SI_PAM/1545, Turner Pavel, AŠ 3, Pismo dr. Jerneja Glančnika dr. Pavlu Turnerju, Maribor, 9. 7. 1895.

³⁴ Prim. tudi: Pertl, geslo: Terč, Filip.

³⁵ Prim. Vybíral, *Konstruování národní identity*.

³⁶ O češki neorenesansi mdr. prav tam in Vybíral, »... die Kunst muss aus nationalem Boden hervorgehen«.

³⁷ Vybíral, *Konstruování národní identity*.

³⁸ Prav tam.

³⁹ O tem vidnem češkem arhitektu in njegovem delu s starejšo literaturo Uhlík, *Arhitekt Jan Vejrych*; isti avtor, *Jan Vejrych* ter v slovenščini: Uhlík, *Arhitekt Jan Vejrych*.

za risarsko mizo, predeloval načrte in dodajal detajle vse do leta 1899, ko je oddal zadnji načrt, in so poslopje 13. maja 1899 dokončno predali namenu.

V tem obdobju je načrtoval tudi druge stavbe, zato ni presenetljivo, da posamezne elemente z mariborskih načrtov najdemo tudi pri njegovih drugih projektih iz tega časa. Tako je npr. kamnito rustiko pritličja mogoče v podobni obliki opaziti pri društveni hiši tamkajšnje *Posojilnice* v toplicah Lázně Bělohrad (1893–1894), pri Mestni hiši v Kladnem (1896–1898), pri nekdanjem Obrtnem muzeju v Chrudimu (1897–1898), pri nekdanji Dekliški šoli v Jilemních (1897–1899) ter pri Mestni hiši v Pardubicah (1892–1894). Pri društveni hiši v kraju Lázně Bělohrad najdemo celo mariborski zelo podobno vogalno dispozicijo ter podobne fasadne motive: osrednji del pročelja s polkrožnimi okni, uokvirjen z rizalitoma, ki sta zaključena s trikotnimi čeli, ter vhodno lopo z altano. Muzej v Chrudimu in šola v Jilemních imata tudi skoraj identično zasnovi stolpa. Napis »Posojilnica« za mariborsko fasado je nastal vzporedno z napisom »Radnice« za Mestno hišo v Kladnem; oba kažeta enako tipologijo pisave.⁴⁰ Glede na izbrani slog predstavljajo stalnico na več Vejrychovih poslopih tega časa okrašena trikotna čela, dekoracija v *sgraffitu* ter freske na medokenskih poljih. Ponovijo se mdr. na fasadah Mestne hiše v Pardubicah, Obrtnega muzeja v Chrudimu in Dekliške šole v Jilemních.

Med omenjenimi Vejrychovimi deli, ki so nastala v devetdesetih letih 19. stoletja, je Mestna hiša v Pardubicah, ki je v slovenski strokovni literaturi dolgo veljala kot vzorčna stavba, po kateri naj bi bil sezidan naš Narodni dom, le-temu še najmanj podobna.⁴¹ Na to dejstvo je opozoril Sergej Vrišer in poimenoval očitne razlike.⁴² Slednje se pojavljajo tako v tlorisih in izoblikovanju fasad kot v številu stolpov in njihovih zaključkih. Načrte za poslopje pardubiškega magistrata je izdelal Vejrych za arhitekturni natečaj leta 1892, verjetno po prvih osnutkih za Maribor. Njegov projekt je bil nagrajen in realiziran dve leti pozneje.⁴³ Naši investitorji so stavbo, ki je bila namenjena sedežu čeških mestnih oblasti in je bila zgrajena v času zastoja v Mariboru, izpostavili verjetno zato, da bi omahljivce prepričali o ugledu arhitekta in njegovega dela na Češkem in s tem poudarili pomembnost lastnega projekta.

Posamezne faze načrtovanja in gradnje lahko spremljamo na podlagi ohranjenih načrtov. Prav za Narodni dom v Mariboru se jih je med vsemi narodnimi domovi na Slovenskem ohranilo največ, manjši del v Pokrajinskem arhivu v Mariboru, večji del, ki obsega blizu 140 osnutkov, v Arhivu Narodnega tehničnega muzeja v Pragi.⁴⁴ V praškem arhivu sta med drugim ohranjeni dve seriji načrtov, ki obsegata

⁴⁰ NTM, MAS, AAS, fond 62 – Vejrych, sign. 20071015/04 – Národní dům Posojilnica v Mariboru (1891, 1895).

⁴¹ Prvi je zapisal to domnevo [Baš], *Posojilnica v Mariboru*, str. 61. Cevc, *Slovenska umetnost*, str. 153, piše, da »Narodni dom [...] precej natančno posnema kar rotovž v Pardubicah.« Brez navedbe vira se to mnenje pojavlja mdr. v: Stavbar, *Narodni dom*, *Časopis za zgodovino*, str. 79; Stavbar, *Narodni dom*, *Celjski zbornik*, str. 101.

⁴² Vrišer, *Arhitektura Narodnega doma*, str. 495.

⁴³ Uhlík, *Architekt Jan Vejrych*, str. 64–65.

⁴⁴ Načrte hranita PAM (SI_PAM/1806, Zbirka gradbenih načrtov; SI_PAM/1808, Zbirka mikrofilmov) in NTM. Podrobnejša predstavitev v: Pemič, *Novoodkriti dokumenti in Pemič, Jan Vejrychs Narodni dom*.

tlorise posameznih nadstropij in fasade.⁴⁵ Obe seriji sta levo zgoraj oštevilčeni z rimskimi številkami, vendar brez datacije. Serija, ki ima številke napisane s črnim tušem, se začne šele z načrtom pritličja in je tudi sicer manj obsežna.⁴⁶ Oznake prostorov so v glavnem vpisane v češčini, šele kasneje so ob robu dodali nemške termine. To lahko pomeni, da so bili prvi načrti namenjeni češko govorečemu ravnatelju *Posojilnice* in ožjemu odboru. Glede na obliko gradbene parcele je arhitekt že od samega začetka predvidel dvokrilno stavbo. Medtem ko je bil trakt ob Ulici slovenske osamosvojitve namenjen restavraciji in prireditveni dvorani, so bili v krilu ob Ulici kneza Koclja predvideni prostori *Posojilnice*, Čitalnice in stanovanja. V vogalnem delu, iz katerega sta bila dostopna oba trakta, so na načrtu v pritličju razkošna avla, v prvem nadstropju manjša prireditvena dvorana in v drugem nadstropju pogostitveni prostor, t. i. obednica. Zunanja stena je v tej fazi zasnovana še brez rizalitov.

Pogovori o estetskem učinku stavbe in notranji razporeditvi prostorov niso nikjer zabeleženi. Zato ni znano, kaj je botrovalo spremembam, ki so opazne pri predvideni uporabi prostorov in dekoraciji fasade.⁴⁷ V gostinskem lokalu sta spremenjeni lega in velikost kuhinje; na račun prvotno zamišljene posebne sobe so dodani prostor za točilno mizo in toaletni prostori.⁴⁸ Na vrtu je bil na severni strani dodan oder za orkester. Vratarnica, ki je bila na začetku zamišljena polkrožno, je sedaj pravokotne oblike. V prvem nadstropju so zamenjali prostora za Čitalnico: manjši prostor so namenili igralnici, večji pa čitalni sobi.⁴⁹ Zunanjščino je arhitekt poudaril z rizaliti, hkrati pa je odvzel nekaj elementov dekoracije, med njimi češke kape kot najbolj značilni element češke neorenesanse. Načrti so opremljeni z napisi v nemščini in tako razumljivi večjemu krogu ljudi v Mariboru.

Po tem obetavnem uvodu je projekt znova zastal. V vmesnem obdobju so Slovenci v Celju in Ljubljani nadaljevali vsak s svojim projektom. V Ljubljani je *Društvo za gradnjo Narodnega doma* leta 1892 kupilo parcelo, v naslednjem letu pa razpisalo mednarodni javni anonimni natečaj za idejni projekt, na podlagi katerega so izbrali najustreznejši osnutek in leta 1894 začeli gradnjo.⁵⁰ Tudi celjski *Posojilnici* je po hudih bojih s pronemško mestno upravo uspelo leta 1894 pridobiti gradbeno dovoljenje in začeti priprave na gradnjo.⁵¹

Verjetno je prikrito tekmovanje spodbudilo Mariborčane, da so na začetku leta 1895 znova začeli iskati rešitev za svoj Narodni dom. Govorice, da Slovenci namepravajo za Narodni dom kupiti Hotel nadvojvode Janeza (*Zum Erzherzog Johann*), so postale tema uvodnega članka v nemškem *Marburger Zeitung*.⁵² Nacionalisti so

⁴⁵ NTM, MAS, AAS, fond 62 – Vejrych, sign. 20071015/04 – Národní dům Posojilnica v Mariboru (1891, 1895).

⁴⁶ Pemič, *Novoodkriti dokumenti*, sl. 7, 11, 13, 16, 19. Serija je ohranjena nepopolno.

⁴⁷ Druga serija načrtov je prav tako ohranjena nepopolno. Prim: prav tam, sl. 4, 6, 10, 17, 20.

⁴⁸ Prav tam, sl. 6.

⁴⁹ Prav tam, sl. 10.

⁵⁰ Rekonstrukcija gradnje: Pemič, *Dom za Narodno galerijo*, str. 9–41.

⁵¹ Zgodovinski arhiv Celje, SI_ZAC/0024, MOC 1. del, 1850–1918, A. Š. 33, 1893/98.

⁵² H. K., *Ein Narodni dom*.

v njem pozivali, »da morajo Nemci storiti vse, da bi preprečili namen Slovencev«. ⁵³ Možno je sicer, da so investitorji v tem času razmišljali tudi o nakupu stavbe, v kateri je od leta 1892 dalje gostovala Čitalnica, ⁵⁴ toda razen dveh odbornikov, ki sta se glasovanja vzdržala, so preostali na občnem zboru 24. februarja 1895 podprli predlog stolnega kanonika in profesorja na semenišču Ivana Križaniča, »[...] da naj se baš potem, ko se dopošljejo natančni načrti in proračun gledé društvenega hrama, skliče izvanredni občni zbor, pri katerem naj se bo sklepalo o zidavi društvenega hrama.« ⁵⁵ Vejrych je načrte še enkrat predelal. ⁵⁶ Po poročilih naj bi pri tem upošteval pripombe inženirja Brabenca. ⁵⁷ Poročilo o predlagani izredni seji občnega zbora ni ohranjeno.

Čeprav so bili načrti izdelani, je tudi tokrat začetek gradnje zamujal. Baš poroča o bojzani nekaterih članov, da bi se društvo znašlo v finančnih težavah. ⁵⁸ Vprašanje je, ali so bila nasprotujoča si mnenja res zgolj idejnopolitične narave, ki naj bi se izražala v trenjih med klerikalno in liberalno strujo, kot predpostavljata Baš in Hartman. ⁵⁹ Možno je, da so bili v igri tudi partikularni interesi. Trgovec Martin Berdajs (†1898), ⁶⁰ ki je vodil opozicijo, si je prizadeval za alternativno rešitev in predlagal, naj bi *Posojilnica* pridobila gostilno pri »Črnem orlu«. ⁶¹ Gotovo ni bilo naključje, da je imel sam trgovino na Grajskem trgu v bližini predlagane gostilne, medtem ko je predvidena lokacija Narodnega doma zaradi oddaljenosti manj ustrezala njegovim poslovnim interesom. To nasprotovanje je ponovno zaustavilo projekt.

Slabo leto kasneje so se znova dvignili glasovi v prid gradnje. Časnik *Slovenski gospodar* je prinesel poziv: »Ne odlašajte več, gospodje! Skrajni čas je. [...] [K]o bodo vsa narodna društva in vsi narodni zavodi pod skupno streho, pokazala se bode moč slovenskega življa.« ⁶² Še eno leto je moralo miniti, preden je na izrednem občnem zboru 11. aprila 1897 sledila odločilna debata. Po Baševem poročilu je Glančnik na njej povedal, da je Vejrych že leta 1892 pripravil prvi načrt; ob tem je predložil stroškovnik in predlagal, da se gradnja začne. ⁶³ S predlogom so se strinjali stolni kanonik, vodja deškega semenišča in profesor specialne dogmatike Ivan

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ Hartman, *Slovanska čitalnica*, str. 309.

⁵⁵ SI_PAM/0645, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, AŠ 969, spis Zadr. I. 45, Zapisnik o seji rednega občnega zbora, 24. 2. 1895. O Križaniču: Kovačič, geslo: Križanič, Ivan.

⁵⁶ Gre za leta 1895 nastalo tretjo serijo načrtov, od katere sta se v PAM, SI_PAM/1806, Zbirka gradbenih načrtov ohranila originalna načrta za pritličje in drugo nadstropje. V NTM so ohranjeni načrti v ozalidni kopiji. Pri tej seriji manjkajo načrti fasad. Glej: Pemič, Novoodkriti dokumenti, sl. 5, 8, 9, 12, 14, 15. Zapisni na načrtih so dosledno dvojezični, slovensko-nemški, arhitekt jih je podpisal 7. aprila 1895; uradna datacija levo spodaj je 10. april 1895.

⁵⁷ Verstovšek, Dr. Jernej Glančnik, str. 27, in Baš, *Prispevki*, str. 254, pišeta, da je Jan Vejrych leta 1896 poslal predelane načrte skupaj s stroškovnikom. Letnica glede na datacijo načrtov verjetno ni prava.

⁵⁸ [Baš], *Posojilnica v Mariboru*, str. 53–57.

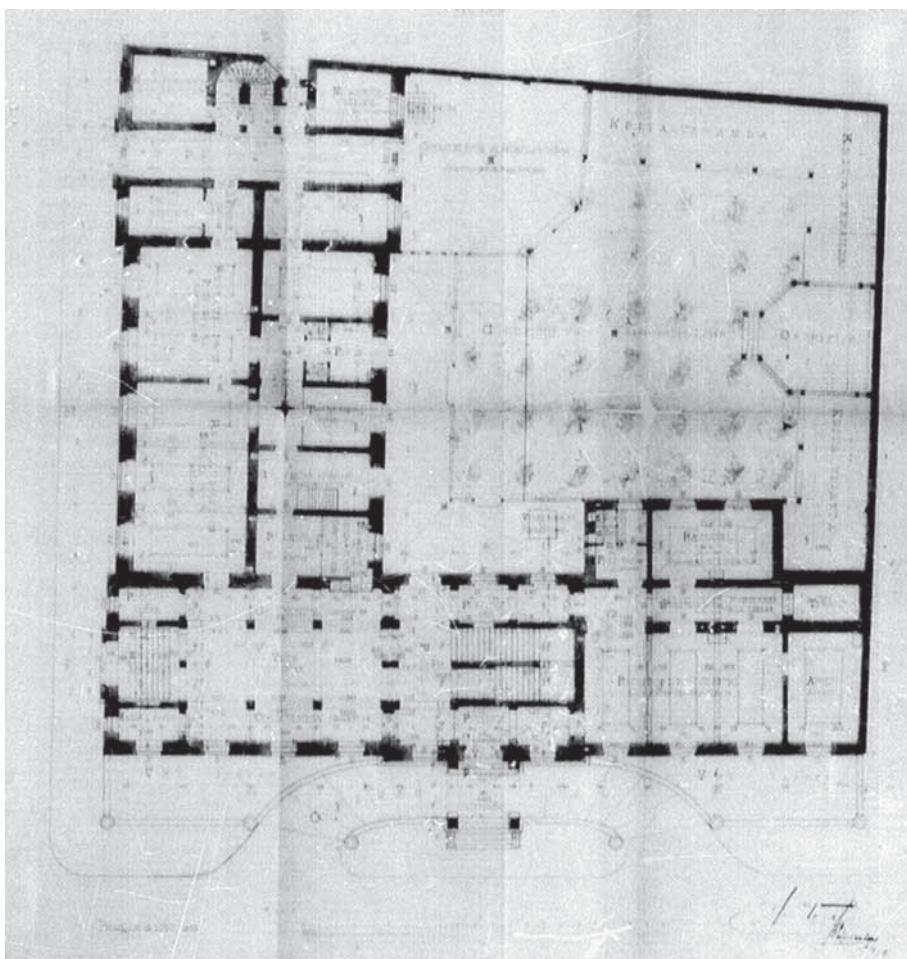
⁵⁹ Baš, *Prispevki*, str. 254–255; Hartman, *Kultura v Mariboru*, str. 535.

⁶⁰ Stavbar, *Narodni dom, Celjski zbornik*, str. 99, omenja trgovca Martina Berdajsa. Prim. tudi: 50 letnica tvrdke. Zahvaljujem se Primožu Premzlu za prijazni namig na časopisni prispevek.

⁶¹ Informacijo povzeman po: [Baš], *Posojilnica v Mariboru*, str. 53.

⁶² Maribor in Slovenci.

⁶³ Rekonstrukcija dogodkov okrog gradnje po: [Baš], *Posojilnica v Mariboru*, str. 54.

Slika 3: Jan Vejrych, Narodni dom v Mariboru, tloris prvega nadstropja, 10. 4. 1895 (© Pokrajinski arhiv Maribor).

Fig. 3: Jan Vejrych, Narodni Dom in Mariboru, the ground plan of the first floor, 10 April 1895 (© Regional Archives Maribor).

Mlakar (1845–1914),⁶⁴ odvetnik Ivan (Anton) Glaser, svetovalec deželne sodnije Franc Voušek, tajnik Posojilnice Pavl (Paul) Simon, Filip Terč in Franjo (Franc) Dolenc.⁶⁵ Zanimiv primer avstro-ogrskega intelektualca predstavlja Terč, ki je po svojem študiju na Dunaju prišel kot zdravnik v Maribor, kjer je aktivno sodeloval v mariborskem nemškem in slovenskem družabno-kulturnem življenju, postal predsednik mariborske podružnice čebelarskega društva, bil član tako avstrijsko-nemškega planinskega društva (*Deutscher und Österreichischer Alpenverein*) kot tudi *Slovanske čitalnice* in odbornik *Posojilnice*.⁶⁶ Od leta 1890 dalje je poučeval

⁶⁴ Lukman, geslo: Mlakar, Ivan.

⁶⁵ Prim. imena in poklice akterjev, vklesane na spominski plošči.

⁶⁶ Pertl, geslo: Terč, Filip.

na moškem učiteljišču in kolegi Janezu Koprivniku pomagal pri praktičnem pouku čebelarstva.⁶⁷

Na čelo frakcije, ki je tokrat nasprotovala Glančniku, se je znova postavil Martin Berdajs. Po njegovem mnenju naj bi se zaradi finančnega položaja *Posojilnice* z gradnjo počakalo še vsaj šest let. Pridružili so se mu klasični filolog in profesor na gimnaziji Janez Majciger (1829–1909),⁶⁸ mariborski posestnik Josip Rapoc in J. Rakovec. Baš predpostavlja, da je Berdajsovo nasprotovanje temeljilo na prepričanju, da je denar v prvi vrsti treba nameniti za podporo slovenskim kmetom na obmejnem področju.⁶⁹ Glede na dejstvo, da se je Berdajs dve leti prej zavzemal za nakup gostilne, ta podmena ne prepriča povsem.

Zgolj z osmimi glasovi večine so na koncu zmagali pristaši takojšnjega začetka gradnje.⁷⁰ Glančnik je sporočil Pavlu Turnerju: »Pridržano je bilo samo nekaterim, precej mnogoštevilnim Slovencem ki se štejejo za narodnjake, da so inscenirali naravnost strastno agitacijo proti gradnji. V prve vrsti Tebi dobro znani, in če izvrstni a v takih zadevah skrajno malenkostni gospodič, ki je letal zadnje dni pred občnim zborom od moža do moža ter jih strahoval in res dosegel da so nekateri odlični člani od zbora izostali in da se je jako znantna manjšina izrekla proti stavbi.«⁷¹ Konkretnih imen tudi prijatelju ni zaupal, mu je pa konec leta potožil, da so se kar trije odborniki *Posojilnice* – poleg Majcigerja tudi Ratej in celo Čeh Terč – pridružili mariborskim nemškim nacionalistom, ki so praznovali padec Badenijevega režima.⁷²

Dan po sprejemu odločitve je *Posojilnica* vložila prošnjo za gradbeno dovoljenje.⁷³ Tri dni kasneje je z občine prišla zavrnitev zaradi »pomanjkljivih načrtov«.⁷⁴ Kljub temu je Glančnik 28. aprila ponosno sporočil Pavlu Turnerju: »Naš narodni dom zidal se bode po novo izdelanih načrtih arhitekta Vejrycha v Pragi, ki so podobni onim katere si Ti vidil, a lepši. [...] Celo nemški gospodje pri občinskem svetu zanimajo se za stavbo, katera bode kakor se je izrazil župan, najlepša v Mariboru in kinč za novi del mesta.«⁷⁵ V Glančnikovem poročilu se kaže želja Slovencev, da bi s svojim poslopljem uspešno konkurirali nemški eliti. *Posojilnica* je 11. maja 1897 ponovno vložila prošnjo, ki jo je občina dober mesec

⁶⁷ Prav tam.

⁶⁸ Šlebinger, geslo: Majciger, Janez.

⁶⁹ [Baš], *Posojilnica v Mariboru*, str. 56.

⁷⁰ Prav tam. Izvirnik protokola v PAM ni ohranjen.

⁷¹ SI_PAM/1545, Turner Pavel, AŠ 3, Pismo dr. Jerneja Glančnika dr. Pavlu Turnerju, Maribor, 28. 4. 1897. Cit. po originalu.

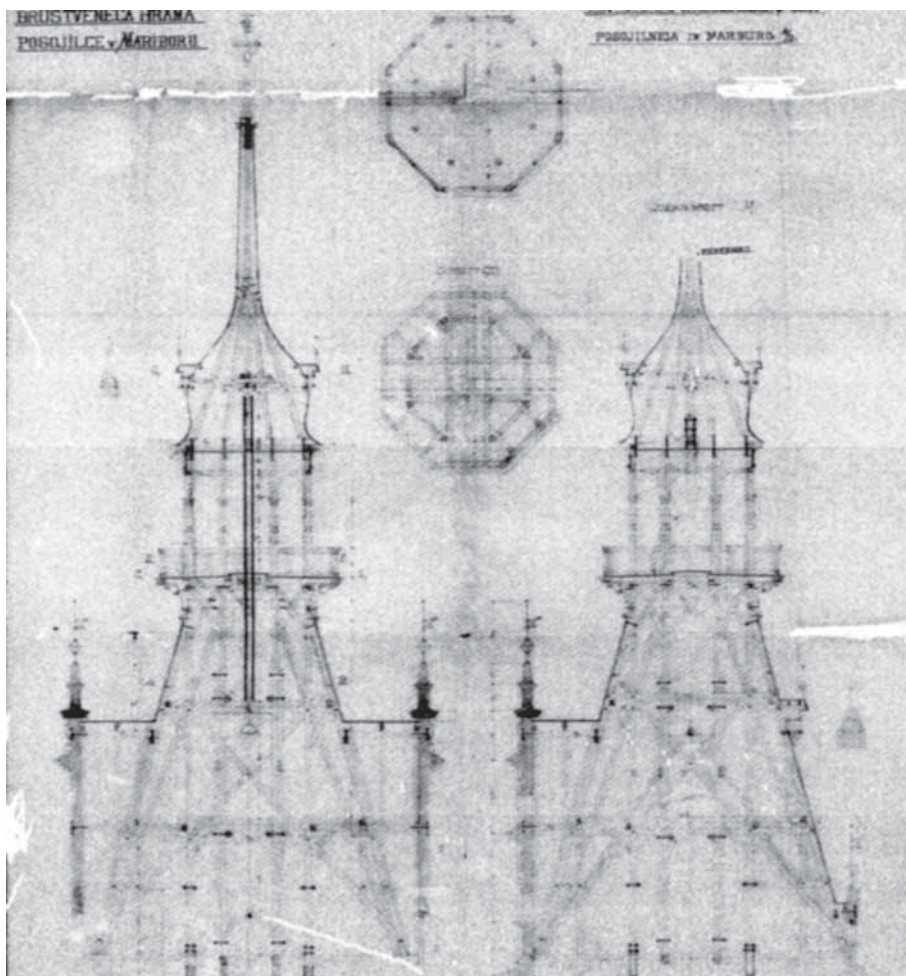
⁷² SI_PAM/1545, Turner Pavel, AŠ 3, Pismo dr. Jerneja Glančnika dr. Pavlu Turnerju, Maribor, 27. 12. 1897; Badeni je bil razrešen 30. novembra tega leta.

⁷³ SI_PAM/0005, Mestna občina Maribor, AŠ 259, spis 16429, 12. 4. 1897.

⁷⁴ SI_PAM/0005, Mestna občina Maribor, AŠ 259, spis 16429, 15. 4. 1897. Zavrnitev omenja 22 načrtov.

⁷⁵ SI_PAM/1545, Turner Pavel, AŠ 3, Pismo dr. Jerneja Glančnika dr. Pavlu Turnerju, Maribor, 28. 4. 1897.

pozneje odobrila.⁷⁶ Od tega trenutka dalje je gradnja hitro napredovala.⁷⁷ Konec decembra 1897 je Glančnik sporočil: »‘Narodni dom’ smo srečno spravili tudi pod streho – a še le ravnokar pred prazniki.«⁷⁸

Slika 4: B[altzer], Narodni dom v Mariboru, izris stolpne konstrukcije, 6. 5. 1898 (© Pokrajinski arhiv Maribor).

Fig. 4: B[altzer], Narodni Dom in Maribor, the tower structure, 6 May 1898 (© Regional Archives Maribor).

⁷⁶ Odobritev gradnje sledi 21. junija 1897. SI_PAM/0005, Mestna občina Maribor, AŠ 259, spis 16429.

⁷⁷ Napredek je mogoče opazovati po datacijah na detajlnih načrtih, ki so se ohranili v praškem Narodnem tehničnem muzeju. Kot priprava na gradnjo pritličja je 30. junija 1897 nastal podolžni prerez uvoza. Tri dni pozneje je bil izdelan načrt za kletna okna. 25. in 30. oktobra 1897 sledijo risbe železne stropne konstrukcije glavnega stopnišča in osnutki balkonskih vrat v prvem nadstropju. Risbe za zatrepe so datirane s 6. in 7. decembrom.

⁷⁸ SI_PAM/1545, Turner Pavel, AŠ 3, Pismo dr. Jerneja Glančnika dr. Pavlu Turnerju, Maribor, 27. 12. 1897.

Februarja 1898 je bil narejen prevzem surove gradnje.⁷⁹ Ob tej priložnosti so investitorjem sicer potrdili »gradnjo v skladu s predpisi«, vendar tudi odkrili več pomembnih pomanjkljivosti.⁸⁰ Opozorili so jih na prešibke temelje, zahtevali dodatno sidranje zatropa ter detajlne risbe konstrukcije stolpa.⁸¹ Na osnovi izrisa je mestni svet zahteval podaljšanje vertikalnega lesenega opornika, ki je nosil podaljšek stolpa z vetrno zastavico, z 12 na 20 metrov.⁸² To je bila popolnoma nepotrebna in zelo težko izvedljiva naloga, saj je bilo treba najti hrastovo deblo te dolžine. *Posojilnica* je ugovarjala: »Glede tega se je naš arhitekt – na Češkem priznana avtoriteta na svojem področju – posebej izrekel, da je na Češkem veliko stolpov iz starejših in novejših časov, katerih ogrodje je grajeno na podoben način, da je tudi sam že brezhibno gradil takšne stolpe in da naknadnih pomislekov hvalevrednega gradbenega urada ne more razumeti.«⁸³ Mestni svet je ugovor zavrnil in vztrajal pri tem, da lahko kot »varnostni organ določa ukrepe, ki so v interesu javne varnosti.«⁸⁴ Konstrukcija stolpa je ustrezala vsem takratnim standardom, zato ta korak kaže na premišljeno šikaniranje slovenske gradnje.⁸⁵

Težav niso povzročale le zahteve mestnih oblasti, ampak tudi kritika znotraj slovenskih vrst. *Slovenski gospodar* je 26. maja 1898 objavil daljši članek tedaj komaj 26-letnega Antona Korošca (1872–1940).⁸⁶ Pozneje vodilni slovenski politik je po kaplanjevanju v Slovenj Gradcu, tedanjem Marenbergu, 30. aprila 1898 prevzel mesto učnega prefekta v dijaškem semenišču v Mariboru. V svojem prispevku je naštel vsa področja, ki bi po njegovem mnenju nujno potrebovala finančno pomoč, medtem ko je gradnjo bogatega in dragega poslopja označil za zapravljanje. »Ako bi se n. pr. naši ‚Narodni domi‘ postavljali po stotisoč goldinarjev ceneje, ki bi pa povsem ugajali našim potrebam, imeli bi več sto tisočakov na razpolago za zgoraj označene namene. Kmet je opazoval stolp, ki se zgraja na nekem ‚Narodnem domu‘, pa je z glavo zmajal, rekoč: ‚Hm, čemu ta potratni stolp? Namesto stolpa zidajte nam rajši hleve! Vedno nam zabičavate: ‚Svoji k svojim‘, pa v celem mestu nimamo svoje gostilne, kamor bi postavili svoje vozove. Tudi v ‚Narodnem domu‘ ne bo prostora!«⁸⁷ V kolikšni meri je avtorju argument služil za utrditev lastnega političnega statusa nasproti starejšim kanonikom, ki so gradnjo izrecno podpirali, je težko presoditi, vsekakor pa je treba upoštevati tudi to možnost. Za gradnjo Narodnega doma je pomembno, da je tudi to nasprotovanje ni ustavilo.

⁷⁹ SI_PAM/0005, Mestna občina Maribor, AŠ 259, spis 16429, 14. 2. 1898.

⁸⁰ SI_PAM/0005, Mestna občina Maribor, AŠ 259, spis 16429, 22. 3. 1898.

⁸¹ Prav tam.

⁸² SI_PAM/0005, Mestna občina Maribor, AŠ 259, spis 16429, 13. 5. 1898. V aktih je govora o »Helmstange«, kar v dobesednem prevodu pomeni »čeladna palica«, v praksi poimenovala tudi »jedro«. Gre za osrednji hrastov vertikalni opornik v stolpu, ki nosi vetrno zastavico na vrhu stolpa. Za pojasnilo se zahvaljujem dipl. ing. Tadeju Brodschneiderju.

⁸³ SI_PAM/0005, Mestna občina Maribor, AŠ 259, spis 16429, 13. 5. 1898.

⁸⁴ SI_PAM/0005, Mestna občina Maribor, AŠ 259, spis 16429, 20. 5. 1898.

⁸⁵ Tehnične informacije z analizo obremenitve sta mi prijazno posredovala dipl. inženirja gradbeništva Tadej Brodschneider in Eva Dvořáková, za kar se jima prisrčno zahvaljujem.

⁸⁶ Kranjec, geslo: Korošec, Anton.

⁸⁷ –r– [Korošec], Naše narodno premoženje.

Kot priča Spomenica z imeni najzaslužnejših članov gradbenega odbora ter ravnateljstva in nadzornega odbora, ki so jo vstavili v jabolko kupole, so stolp dogradili 10. julija 1898.⁸⁸ Med člani gradbenega odbora zasledimo poleg Glančnika podpisane Franja Dolenca, Jana Brabenca, Josipa Rapoca, Pavla Simona, Franca Vouška, kanonika Antona Mlakarja⁸⁹ in kot stavbinskega vodjo Antona Kneza. Med predstavniki ravnateljstva *Posojilnice* sta poleg Glančnika, Dolenca, Rapoca in Glaserja podpisana še Koprivnik in kanonik Ivan Križanič, kot člani nadzorstva pa: poštni kontrolor Franjo Pavlič, Filip Terč, Franc Voušek, profesor Ivan Majcinger in odvetnik Ferdinand Dominkuš (1829–1901).⁹⁰

Od začetka leta 1898 so vzporedno urejali tudi notranjščino posloplja. Februarja 1898 so odborniki sklenili »[...]gledé notranje oprave društvenega hrama, da naj se ravnateljstvu oziroma stavbinskemu odseku dovoli v ta namen razpolagati z svoto do 10.000 F«. ⁹¹ Predlogu je kot edini nasprotnik Križanič; razlog ni podan. Brez nasprotovanja pa je bil sprejet predlog, naj se na dvorišču zgradi kegljišče.⁹² *Posojilnica* se je 15. oktobra uradno vselila v nove prostore.⁹³ Istočasno so v priltičju odprli gostinski lokal.⁹⁴ Čitalnica je na vselitev morala počakati še dobrega pol leta.⁹⁵ Ob vselitvi so postavili spominsko ploščo, v katero so vklesali imena zaslužnih članov gradbenega in nadzornega odbora ter ravnateljstva. Zanimivo je, da se pri imenih pojavljajo nekatera odstopanja od tistih na Spomenici. Med člani gradbenega odbora manjka vodja gradnje Anton Knez, med odborniki ravnateljstva pa je odvetnika Glaserja nadomestil kanonik Mlakar.

31. maja 1899 so investitorji dobili uporabno dovoljenje za celotno stavbo.⁹⁶ Baš domneva, da je zaradi izzvanih nemirov ob otvoritvi Narodnega doma v Celju v Mariboru padla odločitev, da ne bo javnega slavja.⁹⁷ Mariborski Slovenci so začeli svoj dom uporabljati postopoma. Najava prve večerne prireditve za javnost je bila zadržana: »Slovanska Čitalnica v Mariboru je sklenila, prirejati na odru ‚Narodnega doma‘ v Mariboru po možnosti gledališke večere. Prva predstava bo v četrtek, 30. novembra [1899] [...]«. ⁹⁸ Celjska *Domovina* je le pohvalno zabeležila:

⁸⁸ Spomenico hrani: SI_PAM/0916, Posojilnica Maribor, AŠ 10; reprodukcija: Hartman, *Sto let*.

⁸⁹ Verjetno gre za varianto v imenu in je kanonik dr. Anton Mlakar istoveten s kanonikom dr. Ivanom Mlakarjem, čigar ime je vklesano na spominski plošči. Enaka variacija imena Ivan – Anton se pojavi tudi pri odvetniku Glaserju.

⁹⁰ Za Dominkuša: Polec, geslo: Dominkuš, Ferdinand.

⁹¹ SI_PAM/0645, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, AŠ 969, spis Zadr. I. 45, Zapisnik o seji rednega občnega zbora, 27. 2. 1898.

⁹² Prav tam.

⁹³ SI_PAM/0005, Mestna občina Maribor, AŠ 259, spis 16429, 15. 10. 1898.

⁹⁴ Gostilničar Ivan Mayr v reklami navaja, da bo 8. oktobra prevzel kavarno in gostilno v Narodnem domu. »Narodni dom«, *Slovenec*.

⁹⁵ 1. novembra so sicer vložili prošnjo za uporabno dovoljenje čitalniških prostorov, vendar je bila zavrnjena. SI_PAM/0005, Mestna občina Maribor, AŠ 259, spis 16429, 16. 11. 1898; 28. 11. 1898.

⁹⁶ SI_PAM/0005, Mestna občina Maribor, AŠ 259, spis 16429, 13. 5. 1899.

⁹⁷ Baš, *Prispevki*, str. 254.

⁹⁸ Slovanska čitalnica v Mariboru, *Slovenski gospodar*.

»Društveno življenje v Mariboru se je začelo zelo živahno razvijati [...]«.⁹⁹ Lokalna časnikarja *Südsteirische Post* in *Slovenski gospodar* sta *post festum* prinesla poročili o »[o]tvoritveni slavnosti«.¹⁰⁰ Poročevalec v *Slovenskem gospodarju* poleg tega priznava, da je obstajala bojazen, »da bo velika dvorana, ki je namenjena za večje slavnosti, le skromno, redko napolnjena.«¹⁰¹ Hkrati pa sporoča zanimiv podatek, da se je poleg razumnikov otvoritve udeležilo »še večje število zastopnikov delavskega stanu.«¹⁰² Delavski sloj, ki je bil v Mariboru precej močan, se sicer pri procesu gradnje Narodnega doma ne omenja.

Bralno in pevsko društvo Maribor je v isti številki *Slovenskega gospodarja* sporočilo, da bodo odslej v obednici tedensko potekali »zabavno-poučni večeri«.¹⁰³ Na začetku leta 1900 se je Glančnik pohvalil: »V našem ‚Narodnem domu‘ začele so se gledališčne predstave in druge veselice, z vspedom kateri se more zmatrati ugodnim [...]«.¹⁰⁴ Slabih pet let kasneje je ravnatelj *Posojilnice* umrl. Nastop njegovega naslednika, odvetnika Franja Rosine (1863–1924),¹⁰⁵ je padel v obdobje odkritega političnega razkola med Slovenci v Mariboru, ki je med drugim prineslo osnovanje *Spodnještajerske ljudske posojilnice* kot vzporednega denarnega zavoda. Pod načelstvom Martina Matka (1860–1930), stolnega kanonika in profesorja na bogoslovnem učilišču v Mariboru, je bila ustanovljena leta 1908.¹⁰⁶ S tem je postal Narodni dom sedež liberalne ustanove.

Narodni dom – arhitektura narodnega preporoda

Na vogalni parceli je arhitekt ustvaril dvotraktno poslopje, pri čemer je vsako pročelje opremil z različnimi poudarki. V Ulici kneza Koclja ima stavba enajstosno strogo simetrično fasado. Pritličje je rusticirano, iz njega izstopa osrednji rizalit z glavnim vhodom. Ta je poudarjen s portikom, na katerem počiva altana. Rizalit je zaključen z volutastim zatrepom, ki je reliefno ornamentiran in okrašen z balustrami. Za njim se iz strehe dviga reprezentativni stolp z odprtim obhodom in zgoraj zašiljeno kupolo, podaljšano z jabolkom in zastavico. Gre za koncept, ki povzema značilnosti mestnih hiš. S svojo monumentalnostjo je Narodni dom močno presegel bližnji Rotovž in simbolično prevzel njegovo vlogo.

Prav tako simetrično pročelje ob Ulici slovenske osamosvojitve uokvirjata rizalita, zaključena s trikotnim čelom. Nad rusticiranim pritličjem se dviguje *piano nobile* z večjimi ločnimi okni, ki zaznamujejo slavnostno dvorano, sicer pa se kamnito rusticirano pritličje in mezanin z glavne fasade nadaljujeta tudi na stranski.

⁹⁹ Društveno življenje v Mariboru, *Domovina*.

¹⁰⁰ Marburg. Die Eröffnungsfeier; Maribor. (Društveno življenje).

¹⁰¹ Maribor. (Društveno življenje).

¹⁰² Prav tam.

¹⁰³ Društvene zadeve. (Bralno in pevsko društvo).

¹⁰⁴ SI_PAM/1545, Turner Pavel, AŠ 3, Pismo dr. Jerneja Glančnika dr. Pavlu Turnerju, Maribor, 11. 1. 1900.

¹⁰⁵ Andrejka, geslo: Rosina, Fran.

¹⁰⁶ Leskovec, Gospodarstvo v Mariboru, str. 121; o Matku: Lukman, geslo: Matek, Martin.

Okna pritličja in *piana nobile* so zasnovana pravokotno, razen vhodov ter oken velike dvorane v prvem nadstropju, ki so zaključeni polkrožno. Pas med pritličjem in *pianom nobile* je okrašen z reliefnim frizom, na katerem lahko spoznamo *putte* in vegetabilno ornamentiko.

Slika 5: Ladislav Novák, *Literatura*, 1898 (*Světozor*, XXXII/34, str. 399).

Fig. 5: Ladislav Novák, *Literature*, 1898 (*Světozor*, XXXII/34, p. 399).

Danes belo prepleškani deli pročelij so bili prvotno bogato okrašeni s freskami in *sgraffiti*, o čemer pričajo nekatere sočasne fotografije zunanjsčine, osnutki personifikacij, objavljeni v češkem časopisu *Světozor*, ter osnutki dekoracije, ohranjeni v arhivu Narodnega tehničnega muzeja v Pragi.¹⁰⁷ Skice *sgraffitne* ornamentike so delo arhitekta, medtem ko je bil avtor alegorij slikar Ladislav Novák (1865–1944).¹⁰⁸ »Literaturo« oz. »Branje« je po besedah avtorja prispevka v *Světozoru* personificiral »bradati srednjeveški Musaget«.¹⁰⁹ Ob njem je bila na desnem rizalitu v Ulici slovenske osamosvojitve upodobljena »Drama«, na levem pa sta bili upodobitvi

¹⁰⁷ Národní dům v Mariboru; NTM; Pemič, *Novoodkriti dokumenti*, sl. 2, 3.

¹⁰⁸ Národní dům v Mariboru, str. 398–399, 401, 406.

¹⁰⁹ Prav tam, str. 406.

»Glasbe« in »Plesa«. ¹¹⁰ Alegorije so namigovala na različne kulturne dejavnosti, ki jim je bilo poslopje namenjeno, in s tem izpodbijale trditve nemških nacionalistov, da Slovenci nimajo kulturne tradicije. Pročelje trakta v Ulici kneza Koclja je s plosko kamnito rustiko pritličja in rusticiranimi kvadri v *sgraffitu* v prvem nadstropju posredovalo denarnemu zavodu primerno soliden videz. Na rizalitu nad okni v *pianu nobile* je bil nekdanj napis »Posojilnica« – danes ga je zamenjal napis »Narodni dom«. Slovensko ime je nakazovalo narodno pripadnost lastnikov, kar v tedanjem večinskem nemško govorečem okolju in prevladi nemške nacionalne politike ni bilo neproblematično.

Notranjost

Že v dvajsetih letih 20. stoletja je poslopje doživelo več predelav, ob katerih je zelo trpela tudi notranjščina stavbe. ¹¹¹ Težko si predočimo podobo, ki se je kazala prvotnemu obiskovalcu, ko je skozi vhodna vrata, okrašena s fino brušenimi stekli na mestu polnil, vstopil v vestibul, ozaljšan s cvetličnimi folklornimi motivi na slopih ter z imitacijo rustike na stenah. ¹¹² Vratne odprtine, ki so vodile v restavracijo, je krasil manieristično razpotegnjeni okvir, ki so ga zaključevale visoke dvostopenjske atike iz trikotnih čel, podobnih tistim na pročelju.

Slika 6: Ferdinand Weitzinger; Narodni dom v Mariboru, gostilniška soba, 1899–1903 (© Zasebna domoznanska zbirka Primoža Premzla, Maribor).

Fig. 6: Ferdinand Weitzinger; Narodni Dom in Maribor; the dining hall, 1899–1903 (© Primož Premzl's private collection, Maribor).

¹¹⁰ Z izjemo štirih v članku imenovanih in na načrtu označenih alegorij ni znano, katere figure so bile namenjene fasadi ob Ulici kneza Koclja.

¹¹¹ Stavbar, Narodni dom, *Celjski zbornik*, str. 104–113, na osnovi časopisnih člankov prikaže spremembe v Narodnem domu po letu 1918.

¹¹² Pemič, Novoodkriti dokumenti, sl. 26.

Restavracijski prostor, imenovan tudi »kmečka soba«, je bil opremljen z domačijskim lesenim mobilijem. Spodnjo polovico sten je krasil lesen kasetni opaž z okrašenimi polji s cvetlično in vitičasto ornamentiko, zgornji del pa je bil poslikan z arhitekturnimi elementi in cvetličnimi motivi, ki so se nadaljevali tudi na stropu. Pasice je krasila vitičasta ornamentika. V tem prostoru so za ovalnimi mizami našle prostor večje družbe. Ustrezno domoljubno-družabno vzdušje so ustvarjale slovenske napitnice, izpisane na zgornjem pasu tik pod stropom. Med njimi razpoznamo pesem »Moj spomenik« prvega (kranjskega) slovenskega pesnika in začetnika nacionalnopolitične poezije Valentina Vodnika; spesnena je v značilnem ritmu alpske poskočnice. Poleg nje sta izpisani dve kitici Zdravice, ki jo je na besedilo Gaja Križana uglasbil Benjamin Ipavec: »Bratje, bodimo veseli / Dokler smo še mladi vsi. / Vsak kdor srečen biti želi / med junaki naj živi! / Hajd! zagrabimo vsi čaše, / Trčimo da zadoni / Živile vse majke naše, Vrli bratje Slavjani!«¹¹³ Nad levimi vrati je mogoče od napitnice razbrati le prvo kitico in začetek druge: »Ne hod' naprej prijatelj moj / Pri vinski kapljici postoj / Da k truplu duša se priveže / Se k vincu kruha kos odreže. / Ko ni ljubezni in ne cvenka [...]«¹¹⁴ Napitnice so v mestu, kjer je predstavljala trgovina z vinom pomembno gospodarsko panogo, spremljale rituale, ki so jih gojila narodna društva.

Slika 7: Ferdinand Weitzinger; Narodni dom v Mariboru, gostilniška soba, 1899–1903 (© Zasebna domoznanska zbirka Primoža Premzla, Maribor).

Fig. 7: Ferdinand Weitzinger; Narodni Dom in Maribor, the dining hall, 1899–1903 (© Primož Premzl's private collection, Maribor).

¹¹³ Barlè, geslo: Ipavec, Benjamin; *Slovenska gerlica*. Pri izpisu v Mariboru opazimo manjša odstopanja glede na izvirno izdajo. Hvala izr. prof. dr. Marijanu Doviču za opozorilo na izdajo v *Slovenski gerlici*.

¹¹⁴ Izr. prof. dr. Marijanu Doviču in mag. Bojani Todorović se zahvaljujem za pomoč pri razbiranju besedila neznanega avtorja.

Drugi gostilniški prostor je bil z manjšimi kvadratnimi in okroglimi mizami namenjen individualnim gostom. Stene nad opažem je krasila cvetlična ornamentika; v zaključnem frizu pa najdemo grbe kraljevin Hrvaške in Dalmacije ter vojvodin Kranjske in Štajerske – tistih konstitutivnih delov Avstrije in Ogrske, v katerih so živeli južni Slovani. Ornamentika stene je zelo podobna tisti, ki jo je arhitekt uporabil pozneje pri dekoraciji dvorane reprezentančnega poslopja Trgovskega društva *Mercur* v Pragi (1903–04).¹¹⁵ Očitno je ustrezala okusu nove generacije podjetnih Čehov. Maribor je s tem dobil prostor z velemestnim slovanskim pridihom. Glede na okras, ki je predpostavljala določeno zgodovinsko in politično izobrazbo, je bil verjetno predviden za goste iz izobraženega, socialno višjega sloja.

Slika 8: Ferdinand Weitzinger, Narodni dom v Mariboru, velika dvorana, 1899–1903 (© Zasebna domoznanska zbirka Primoža Premzla, Maribor).

Fig. 8: Ferdinand Weitzinger, Narodni Dom in Maribor, the large hall, 1899–1903 (© Primož Premzl's private collection, Maribor).

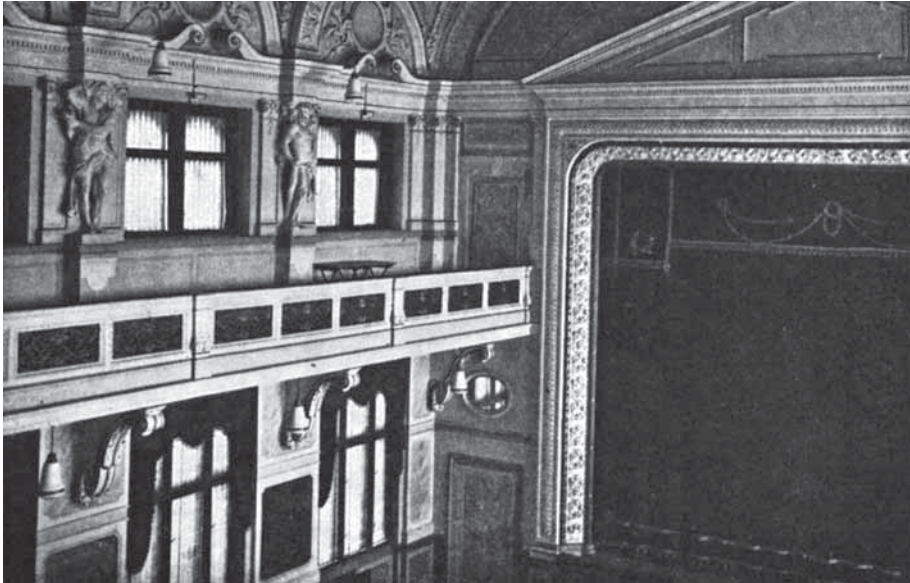
Veliko slavnostno dvorano je arhitekt predvidel v internacionalnem neobaročnem slogu, v katerega je vpisal nacionalno sporočilo.¹¹⁶ Povišan lesen oder še danes uokvirja slavolok, okrašen s štukom. Banjasti obok vzdolž galerije nosijo atlanti. V parih se ponavljata podobi Herakla (z gorjačo) in Antaja.¹¹⁷ Heroj Herakles, ki je premagal do tedaj nepremagljivega Antaja, je morda tudi slovenskemu občinstvu vlival moč v boju z narodnim nasprotnikom. Načrt podolžnega prereza stavbe kaže, da je bila v obočnih kapah načrtovana tudi figuralna poslikava – verjetno portreti pomembnih Slovencev –, ki pa ni bila izvedena.¹¹⁸

¹¹⁵ Budova Obchodního spolku.

¹¹⁶ Národní dům v Mariboru, str. 401.

¹¹⁷ Vrišer, Arhitektura Narodnega doma, str. 495.

¹¹⁸ Pemič, Novoodkriti dokumenti, sl. 30.

Slika 9: Narodni dom v Mariboru, velika dvorana, pred 1933 ([Baš, Franjo], Posojilnica v Mariboru, str. 65).

Fig. 9: Narodni Dom in Maribor, the large hall, before 1933 ([Baš, Franjo], Posojilnica v Mariboru, p. 65).

Slika 10: Herakles, Narodni dom v Mariboru, velika dvorana (© Narodni dom Maribor, foto Matej Kristovič).

Fig. 10: Heracles, Narodni Dom in Maribor, the large hall (© Narodni Dom Maribor, photo by Matej Kristovič).

Zaključek gradnje in njena recepcija

Kakšen odziv je sprožila arhitektura poslopja? Več čeških časopisov je navdušeno pisalo, da se je »prvič« izven dežel pod Vaclavovo krono pojavila arhitektura v stilu »češke renesanse«. ¹¹⁹ Starejša struja čeških arhitektov in umetnikov, ki so si prizadevali za narodno ukoreninjenje svojih del, je iz izvoznega artikla tega ranga črpala ustrezno samopotrditvev in ugled nasproti mlajši modernistično usmerjeni konkurenci. Tako v poročilih ni manjkalo hvale za »Jana Wejrycha [sic]«, ki »med češkimi neorenesančniki zavzema pomembno mesto« in ki je »do daljne Štajerske ponesel vzorec svoje umetnosti, slovenska Posojilnica v Mariboru je tamkajšnjim meščanom in strokovnjakom pokazala njim neznane tehnike, ti s pohvalo niso skoparili in so zgradbo poimenovali češki Kreml!« ¹²⁰

Na slovenski strani je viden zadržan ponos na monumentalno stavbo. Ko je bil skelet zgradbe končan, je Glančnik sporočil prijatelju Turnerju: »Sedaj, ko je tako rekoč celo okostje gotovo in tudi že kaže črte bodoče plemenite podobe – vidi se še le da bode poslopje zares impozantno! Čudijo se mu ter ga hodijo gledat celo naši najhujši nasprotniki, katerih vodja je pri nekem nemškem shodu označil poslopje kot ‚grad ki se vzdiguje v sredini mariborske nemške trdnjave‘.« ¹²¹ Tik pred prvo svetovno vojno je Franjo Rosina v nekem članku hvalil »veličastno stavbo z močnim vitkim stolpom, ponosno gledajočo proti Pohorju in čez Dravsko polje, pravega čuvarja slovenske zavednosti in pomnika slovenskega dela v Podravju.« ¹²² Časopisi obsežnejših zapisov niso objavili.

Leta 1921 objavljen daljši komentar v časopisu *Tabor* pokaže kratkotrajnost potrebe po Narodnem domu kot takem. ¹²³

Narodne dome imamo v mnogih mestih naše ožje domovine. Zidali smo jih v časih, ko je nemški val z vso besnostjo butal ob našo slovensko zemljo. Mesta in trgi so žrli narodno samozavest in ponos okoliških Slovencev. Z Narodnim domom smo dobili svojo trdnjavo; tu smo pripravljali napade na zidove, ki jih je zgradil tujec na naši zemlji. In umetno zgrajeni zidovi – »die feste Burg« — pangermanstva so postajali vedno bolj razpokani in trhli, dokler se niso l. 1918. zrušili v razvaline in podrtine. Preje ognjišče našega narodnega življenja, najlepša in najvažnejša streha naših narodnih bojevnikov v ogroženih krajih, so Narodni domovi po prevratu izgubili svoj poprejšnji pomen in postali enaki drugim poslopjem.

Predlogi, ki jih je avtor prinesel v nadaljevanju, mariborskemu Narodnemu domu po koncu prve svetovne vojne niso mogli vrniti prvotnega utripa. Po medvojnem *intermezzu*, ko ga je zasedla vojska, je z nastankom Kraljevine SHS izgubil veljavo kot »trdnjava obmejnega Slovenstva«. Slovenski kulturi so se za delovanje

¹¹⁹ Národní dům v Mariboru, str. 401; Stavba Národního domu, str. 202; Novák, O sgraffitu, str. 120.

¹²⁰ Prav tam.

¹²¹ SI_PAM/1545, Turner Pavel, AŠ 3, Pismo dr. Jerneja Glančnika dr. Pavlu Turnerju, Maribor, 27. 12. 1897 (zapis po originalu).

¹²² Cit. po Stavbar, Narodni dom, *Celjski zbornik*, str. 95.

¹²³ Mariborski Narodni dom, *Tabor*, str. 1–2.

odprle nove možnosti, saj so se društva lahko preselila v mestne institucije, ki jim do tedaj niso bile dostopne. Iskanje nadaljnje vloge Narodnega doma kaže, da se Slovenci s stavbo niso nikoli zares identificirali.

Pohvale zgradbe, ki je v vsakem pogledu presejala vse okoliške, vključno z mestno hišo, niso niti v času nastanka presegle izrazov »impozantna« in »veličastna«; odzivi na slog se nam niso ohranili. To dejstvo preseneča, saj je imela dekoracija velik izrazni učinek. Kljub navezavi na ljudsko, literarno in zgodovinsko tradicijo se slovensko občinstvo v Narodnem domu ni počutilo doma. Manjkala je miselna nadgradnja, ki bi mu dekor približala in razlago povezala s siceršnjimi narodnimi prizadevanji. Mogoče je tudi, da je stavba s češko dekoracijo, četudi v nekoliko reducirani obliki glede na prvotne načrte, na Slovenskem delovala preveč tuje. Ne v času gradnje ne v dveh desetletjih uporabe poslopje ni bilo ustrezno ovrednoteno. Kot pričajo ohranjene različice načrtov, je med arhitektom in naročniki potekalo več razgovorov. Žal pa se argumenti, s katerimi so nastopali investitorji, ki jim je kot strokovnjak stal ob strani inženir Brabenec, niso ohranili. Pomagali bi nam rekonstruirati raven razmišljanja tedanje slovenske strokovne javnosti. Vsekakor ta ni bila tako močna, da bi njeni argumenti presegli ozek profesionalni krog. Posledica tega so bili vsi posegi in lahkomišelnje predelave, ki jih je bila od dvajsetih let dalje deležna stavba. Med drugim je velik del dekoracije, ki je na Slovenskem predstavljala unikum, že v dvajsetih letih 20. stoletja izginil pod beležem.

Tako so bili prekri čiški zgledi, ki v tedanjih duhovnih krogih niso našli ustreznega odziva oz. ne v tolikšni meri, kot radi sugerirajo pavšalni namigi na češke vplive na slovensko narodno gibanje. Aktivno sodelovanje mariborskih stolnih kanonikov pri gradnji kaže, da mariborski Narodni dom ni bil prestižni projekt liberalcev, kot se je to dogodilo v Ljubljani. Še več: celoten projekt je predstavljal poligon, na katerem so se klesala in oblikovala mnenja narodnih akterjev. Le-ta nam razkrivajo precej bolj pestro podobo, kot jo je prikazovalo zgodovinopisje skozi poznejšo nacionalno in nazorsko-politično optiko. Pri dogovarjanjih je šlo za igro emocij, ki so jo nekateri znali izrabiti v svoj prid. Za socialnimi in finančnimi argumenti so se lahko skrivali osebni interesi. Včasih je za konflikt zadostovala razlika v letih. Nekaterim protagonistom je bilo nedvomno pomembno, da so kljub sodelovanju pri slovenskem projektu ohranili stike s staro nemško govorečo elito. Tudi dejstvo, da so posamezniki radi menjavali svoja stališča, je pogosto spregledano. Konfliktom torej niso nujno botrovale razlike v idejnonazorskih stališčih. Za natančnejši pregled takratnega nacionalnega dogajanja in boljše razumevanje procesa vzpostavljanja narodnega diskurza so zatorej potrebne še nadaljnje mikro-zgodovinske študije, ki bodo osvetlile stališča in dejavnosti takratnih protagonistov tudi na drugih področjih javnega življenja.

Viri in literatura

Viri

Arhivski viri

Národní technické muzeum – Muzeum architektury a stavitelství, Archiv architektury a stavitelství, fond št. 62 (NTM, MAS, AAS, fond 62)

Vejrych, sign. 20071009/04/položka 20071015/04 – Národní dům Posojilnica v Mariboru (1891, 1895)

Pokrajinski arhiv Maribor (PAM)

SI_PAM, Uprava za gradnje in regulacijo Maribor, t. e. 389 (Ulica kneza Koclja 9)

SI_PAM/0005, Mestna občina Maribor, AŠ 259, spis 16429

SI_PAM/0645, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, AŠ 969, spis Zadr. I. 45.

SI_PAM/0916, Posojilnica Maribor, AŠ 10, AŠ 12

SI_PAM/1210, Slovanska čitalnica Maribor, AŠ 3

SI_PAM/1545, Turner Pavel, AŠ 3

SI_PAM/1806, Zbirka gradbenih načrtov, mapa 10–11

SI_PAM/1808, Zbirka mikrofilmov Pokrajinskega arhiva Maribor

Zgodovinski arhiv Celje (ZAC)

SI_ZAC/0024, MOC 1. del, 1850–1918, A.Š. 33, 1893/98.

Objavljeni viri

Special-Orts-Repertorium von Steiermark. Obširen imenik krajev na Štajerskem, K. k. statistische Central-Commission (ur.), Wien 1893.

Prešeren, France, Mašek, Kamilo, *Slovenska gerlica*, Četrtri zvezek, Slovensko društvo (ur.), Ljubljana 1852. (<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-AD2WSLOQ>) [31. 10. 2018].

Časopisni viri

50 letnica trvdke M. Berdajs, *Mariborski delavec*, II/195, str. 2.

Budova Obchodního spolku »Merkur« na nároží Mikulášské třídy a Jáchymovy ulice v Praze V, *Architektonický obzor*, IV, 1905, str. 19–20, 23–24, XXIII–XXIV, XXVIII–XXIX.

Društvene zadeve. (Bralno in pevsko društvo Maribor), *Slovenski gospodar*, XXXIII/49, 1899, str. 5.

Društveno življenje v Mariboru, *Domovina*, IX/48, str. 381.

H. K., Ein Narodni dom in Marburg, *Marburger Zeitung*, XXXIV/12, 1895, str. 1.

–r– [Korošec, Anton], Naše narodno premoženje, *Slovenski gospodar*, XXXII/21, 1898, str. 2.

Maribor. (Društveno življenje), *Slovenski gospodar*, XXXIII/49, 1899, str. 3.

Maribor in Slovenci, *Slovenski gospodar*, XXX/9, 1896, str. 1.

Mariborski Narodni dom, *Tabor*, II/198, 3. 9. 1921, str. 1–2.

Marburg. Die Eröffnungsfeier im »Narodni dom«, *Südsteirische Post*, XIX/96, 1899, str. 3

Marburg und die nationale Bewegung, *Marburger Zeitung*, XXV/9, 1886, str. 1.

Narodni dom, *Slovenski gospodar*, XXVI/3, 1892, str. 22.

Národní dům v Mariboru, *Světozor*, XXXII/34, 1.7.1898, str. 398–399, 401, 406.

Novák, Lád'a, O sgrafitu, *Dilo. Umělecký měsíčník*, IX, 1911, str. 14–16, 19, 46–48, 115–123, 175–176, 204, 206, 209–216.

Poziv, *Kmetijske in rokodelske novice*, XIX/42, 1861, str. 350.

»Narodni dom«, *Slovenec*, XXVI/230, 1898, str. 6.

Slovanska čitalnica v Mariboru, *Slovenski gospodar*, XXXIII/30, 1899, str. 5.

Stavba »Národního domu pro Slovincé v Mariboru«, *Technický obzor*, V, 1897, str. 202.

Verstovšek, Karol, Dr. Jernej Glančnik, *Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1906*, XIX, Celovec, 1906, str. 25–28.

Literatura

- Almasy, Karin, *Wie aus Marburgern »Slowenen« und »Deutsche« wurden. Ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861*, Graz 2014 (Wissenschaftliche Schriftenreihe des Pavelhauses, XVI).
- Andrejka, Rudolf, geslo: Rosina, Fran (1863–1924), *Slovenska biografija*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013 (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi517203/#slovenski-biografski-leksikon>) [31. 10. 2018]. Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*, 9. zv. Raab – Schmid. Alfonz Gspan et al. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1960.
- Barlè, Janko, geslo: Ipavec, Benjamin (1829–1908). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013 (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi243926/#slovenski-biografski-leksikon>) [31. 10. 2018]. Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*, 3. zv. Hintner – Kocen. Izidor Cankar et al. Ljubljana, Zadružna gospodarska banka, 1928.
- [Baš, Franjo], *Posojilnica v Mariboru (Narodni dom). Pogled na njeno petdesetletno delovanje*, Maribor 1933.
- Baš, Franjo, *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije*, Maribor 1989 (Documenta et studia historiae recentioris, VIII).
- Cevc, Emilijan, *Slovenska umetnost*, Ljubljana 1966.
- Ciglencečki, Marjeta, *Maribor/Marburg an der Drau. Ein kunstgeschichtlicher Rundgang*, Regensburg 2012.
- Curk, Jože/Premzl, Primož, *Mariborske vedute*, Maribor 2004.
- Cvirn, Janez, *Trdnjavski trikotnik: Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*, Maribor 1997.
- Cvirn, Janez, *Das »Festungsdreieck«. Zur politischen Orientierung der Deutschen in der Untersteiermark (1861–1914)*, Wien 2017 (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, LXXVI).
- Hartman, Bruno, *Slovanska čitalnica v Mariboru in njegovi knjižnici*, Časopis za zgodovino in narodopisje, XV/1–2, 1979, str. 295–340.
- Hartman, Bruno, *Sto let Narodnega doma*, 1998 (<http://www.nd-mb.si/informacije/narodni-dom-maribor/zgodovina-narodnega-doma/>) [30. 10. 2018]
- Hartman, Bruno, *Kultura v Mariboru. Gibanja, zvrsti, osebnosti*, Maribor 2001.
- Heimstätten der Nation. Ostmitteleuropäische Vereins- und Gesellschaftshäuser im transnationalen Vergleich* (ur. Peter Haslinger/Heidi Hein-Kirchner/Rudolf Jaworski), Marburg 2013 (Tagungen zur Ostmitteleuropaforschung, 32).
- Kovačič, Fran, geslo: Križanič, Ivan (1843–1901), *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi306375/#slovenski-biografski-leksikon>) [31. 10. 2018]. Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*, 4. zv. Kocen – Lužar. Franc Ksaver Lukman et al. Ljubljana, Zadružna gospodarska banka, 1932.
- Kranjec, Silvo, geslo: Korošec, Anton (1872–1940), *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi290163/#slovenski-biografski-leksikon>) [31. 10. 2018]. Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*, 4. zv. Kocen – Lužar. Franc Ksaver Lukman et al. Ljubljana, Zadružna gospodarska banka, 1932.

- Latinović, Kaja, *Narodni dom in Nemška hiša v Celju*, Maribor 2014 (diplomsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru), (<https://dk.um.si/IzpisGradiva.php?lang=slv&id=45770>) [31. 10. 2018].
- Lazarini, Franci, *The Architecture of Cultural Institutions in Slovenia in the Period of Historicism, Admired as well as Overlooked Beauty. Contributions to Architecture of Historicism, Art Nouveau, Early Modernism and Traditionalism* (ur. Zuzana Ragulová/Jan Galeta), Brno 2015, str. 73–84.
- Leskovec, Antoša, *Gospodarstvo v Mariboru od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne, Od Mari-bora do Trsta. Zbornik referatov* (ur. Darko Friš/Franc Rozman), Maribor 1997, str. 107–125.
- Lukman, Franc Ksaver, geslo: Matek, Martin (1860–1930), *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi353083/#slovenski-biografski-leksikon>) [31. 10. 2018]. Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*, 5. zv. Maas – Mrkun. Franc Ksaver Lukman et al. Ljubljana, Zadrúžna gospodarska banka, 1933.
- Lukman, Franc Ksaver, geslo: Mlakar, Ivan (1845–1914), *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi371714/#slovenski-biografski-leksikon>) [31. 10. 2018]. Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*, 5. zv. Maas – Mrkun. Franc Ksaver Lukman et al. Ljubljana, Zadrúžna gospodarska banka, 1933.
- Marek, Michaela, »Monumentalbauten« und Städtebau als Spiegel des gesellschaftlichen Wandels in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts, *Böhmen im 19. Jahrhundert. Vom Klassizismus zur Moderne* (ur. Ferdinand Seibt), Berlin – Frankfurt am Main 1995, str. 226–233.
- Pemič, Monika, Dom za Narodno galerijo. O arhitekturi in nastanku najstarejše galerijske stavbe na Slovenskem, *Od Narodnega doma do Narodne galerije* (ur. Mojca Jenko/Monika Pemič), Ljubljana 2009, str. 9–41.
- Pemič, Monika, Heime der Nation: Die Vereinshäuser in Ljubljana und Maribor, *Im Dienst der Nation. Identitätsstiftungen und Identitätsbrüche in Werken der bildenden Kunst* (ur. Matthias Krüger/Isabella Woladt), Berlin 2011 [Mnemosyne. Schriften des internationalen Warburg-Kollegs], str. 233–260.
- Pemič, Monika, Novoodkriti dokumenti iz 90. let 19. stoletja za mariborski Narodni dom iz arhivov in zbirk v Pragi in Mariboru. *Bilten SUZD*, XXXVI/3, 2017 (<http://www.suzd.si/bilten/prispevki/1524-bilten-suzd-36-2017-03>) [31. 10. 2018].
- Pemič, Monika, Jan Vejrychs Narodni dom im slowenischen Maribor. Eine Untersuchung anhand der Archivbestände in Prag und Maribor, *Umění/Art*, LXVI/1–2, 2018, str. 88–104.
- Pertl, Eman, geslo: Terč, Filip (1844–1917), *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi692294/#slovenski-biografski-leksikon>) [31. 10. 2018]. Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*, 12. zv. Tábořská – Trtnik. Alfonz Gspan, Fran Petře et al. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1980.
- Polec, Janko, geslo: Dominkuš, Ferdinand (1829–1901). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013 (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi177535/#slovenski-biografski-leksikon>) [31. 10. 2018]. Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*, 1. zv. Abraham – Erberg. Izidor Cankar et al. Ljubljana, Zadrúžna gospodarska banka, 1925.
- Prelovšek, Damjan, Identitätssuche und Nachholbedarf. Zur Ausbildung einer bürgerlichen Architektur in Slowenien, *Bürgerliche Selbstdarstellung. Städtebau, Architektur, Denkmäler* (ur. Hanns Haas/Hannes Stekl), Wien – Köln – Weimar 1995 (Bürgertum in der Habsburgermonarchie, IV), str. 117–128.

- Rozman, Franc, geslo: Verstovšek, Karel (1871–1923). *Slovenska biografija*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013 (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi776856/#slovenski-biografski-leksikon>) [31. 10. 2018]. Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*, 13. zv. Trubar – Vodaine. Alfonz Gspan, Jože Munda in Fran Petré Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1982.
- Sapač, Igor; Lazarini, Franci. *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 2015.
- Sapač, Igor, Javne palače, v: Sapač; Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 144–147.
- Savnik, Roman, geslo: Sernec, Janko starejši (1834–1909), *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi563321/#slovenski-biografski-leksikon>) [31. 10. 2018]. Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*, 10. zv. Schmidl – Steklasa. Alfonz Gspan et al. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1967.
- Sernec, Josip, *Spomini*, Ljubljana 1927.
- Stavbar, Vlasta, Narodni dom v Mariboru, *Celjski zbornik*, 1997, str. 95–114.
- Stavbar, Vlasta, Narodni dom v Mariboru, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, LXXIII/n.v. XXXVIII/1, 2002, str. 75–89.
- Šlebinger, Janko, geslo: Glačnik, Jernej (1844–1905), *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi201122/#slovenski-biografski-leksikon>) [31. 10. 2018]. Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*, 2. zv. Erberg – Hinterlechner. Izidor Cankar et al. Ljubljana, Zadrúžna gospodarska banka, 1926.
- Šlebinger, Janko, geslo: Koprivnik, Janez (1849–1912), *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013 (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi289210/#slovenski-biografski-leksikon>) [31. 10. 2018]. Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*, 4. zv. Kocen – Lužar. Franc Ksaver Lukman et al. Ljubljana, Zadrúžna gospodarska banka, 1932.
- Šlebinger, Janko, geslo: Majciger, Janez (1829–1909). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013 (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi342327/#slovenski-biografski-leksikon>) [31. 10. 2018]. Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*, 5. zv. Maas – Mrkun. Franc Ksaver Lukman et al. Ljubljana, Zadrúžna gospodarska banka, 1933.
- Štuhec, Mojca, *Z železnico do modernejšega Maribora: arhitektura in urbanizem Maribora v obdobju 1846–1918*, Maribor 2017.
- Uhlík, Jan, *Architekt Jan Vejrych a jeho tvorba: Architect Jan Vejrych and His Works*, Praha 2013 (diplomsko delo, Filozofska fakulteta Karlove univerze v Pragi). (<https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/135084/>) [31. 10. 2018].
- Uhlík, Jan, *Jan Vejrych. Život a dílo architekta z Horní Branné u Jilemnice*, Vrchlabí 2017.
- Uhlík, Jan, *Architekt Jan Vejrych. Avtor Narodnega doma v Mariboru*, Maribor 2018.
- Sergej Vrišer, *Arhitektura Narodnega doma v Mariboru. Ob njeni stoletnici*, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, LXX, n. v. XXXV/3, 1999, str. 493–496.
- Vybíral, Jindřich, »... die Kunst muss aus nationalem Boden hervorgehen«. Die Erfindung des tschechischen Nationalstils, *Im Dienst der Nation. Identitätsstiftungen und Identitätsbrüche in Werken der bildenden Kunst* (ur. Matthias Krüger/Isabella Woldt), Berlin 2011, (Mnemosyne. Schriften des internationalen Warburg-Kollegs), str. 77–94.
- Vybíral, Jindřich, *Konstruování národní identity na příkladu české architektury 19. století*, *Národní styl. Kultura a politika*, (ur. Vendula Hnídková), Praha 2013, str. 17–45.

SUMMARY

The Slovene National Movement and the Original Appearance of Narodni Dom in Maribor. Jan Vejrych, His Slovene Clients and the Audience's Response

Monika Pemič

Members of the Slovene-speaking bourgeoisie became increasingly noticeable players in the political arena of the second half of the 19th century. In cities marked by the dominance of the German-speaking elite, they lacked appropriate infrastructure for their political, cultural, and social gatherings. As early as 1855 the lawyer Janko Sernec, the first president of the Maribor reading society *Slovanska čitalnica* expressed his belief that the society required its own national hall, i.e. *Narodni Dom*.

Jernej Glančnik, head of the loan bank *Posojilnica*, warmed to the idea. With the help of Josip Vošjak he managed to convince members of the general assembly, which was held on 23 February 1890, to vote in favour of the purchase of a building plot. It remains unknown why the idea took two years to materialize or what happened during this period. At a general assembly held on 21 February 1892, Glančnik announced the purchase of the land plot and an order of timber. Glančnik may have suspected that some committee members were reluctant and, consequently, he did not order timber without having the building's construction plan in his hands. This assumption is substantiated by the dating on a roll of draft designs, which begins with the year 1891 and is kept in the Archive of Architecture and Civil Engineering at the National Technical Museum in Prague.

The renowned Czech architect Jan Vejrych (1856–1926) was commissioned with the construction of *Narodni Dom*. Several versions of the designs are preserved, two of which are undated and believed to have been made in the first stage of the project. The architect designed a two-wing building from the very beginning. The wing next to the present-day street *Ulica slovenske osamosvojitve* (formerly *Badgasse*) was intended for a restaurant and a festivity hall, while the wing along the street *Ulica kneza Koclja* (formerly *Nagy Strasse*) was to house the premises of the loan bank, the reading society, and residential units. The facade was designed in the style of the Czech Neo-Renaissance with a typical sgraffito decoration.

The project's promising beginning was followed by a halt. Franjo Baš maintained that some members feared that the loan bank could end up having financial difficulties due to this large-scale investment. Other concerns are evident from archival documents as well; consequently, an attempt to revive the project in 1895, which is documented by a new series of designs, also failed to bear fruit.

It was not until 11 April 1897 that members of *Posojilnica* voted in favour of the construction by a margin of eight votes. The building permit was issued on 21 June 1897. From that point onwards the construction advanced swiftly, so that the building's shell construction was completed before the end of the year. Featuring a tall tower that was visible from afar, the structure was an impressive sight. As a symbolic testament to the investors' power, the tower became a thorn in the sides of both the German nationalists and the Slovene opponents of the project.

When the shell construction was completed and had to be approved in February 1898, the municipal officials demanded that the tower's vertical wooden column (*Helmstange*) be extended. This task was absolutely unnecessary from a constructional standpoint and difficult to fulfil; nevertheless the investors were forced to comply with their demand. A blow from within the Slovene community followed in May. Anton Korošec condemned the construction of this expensive structure in *Slovenski gospodar*, arguing that financial aid was needed more urgently in other spheres and adamantly voicing support for peasants, for whom he believed that there would be no room in *Narodni Dom*.

Construction nonetheless continued, and a document bearing the names of the most deserving members of the building committee, the savings association's leaders and its board of trustees stored in a hollow metal ball at the top of the building's spire attests that the tower was completed on 10 July 1898. The occupants of Narodni Dom moved into the building in stages, beginning with the loan bank Posojilnica on 15 October 1898; the reading society followed suit on 31 May 1899, when the operation permit was issued for the building.

In Baš's opinion, the decision not to hold a public celebration upon its opening was the result of unrest taking place during the opening of Narodni Dom in Celje. The building's opening was marked by the first performance on the central stage, which was organized by the reading society on 30 November 1899. Glančnik died almost five years later. Franjo Rosina became his successor and Narodni Dom thus acquired an air of a liberal institution, while Slovenes in the city saw a period of open political strife when a parallel financial institution, the Lower Styrian loan bank Spodnještajerska ljudska posojilnica, was established in 1908.

The Habsburg army occupied Narodni Dom during World War I; after the war it lost its significance as a Slovene centre because societies could expand their activities to institutions that had been beyond their reach up to then. The search for its future role indicates that Maribor-based Slovenes never really identified with the building, which was intended as a representation of the position of the Slovene community in the city. The building in the Czech Neo-Renaissance style did not generate widespread public acceptance and recognition among Slovenes in the period of its construction or in the years after World War I. The bulk of sgraffitto decore, which was unique in Slovene ethnic territory, disappeared under coats of paint or was removed in the 1920s, when the building was remodelled.

Slovene historiography has claimed that the Czech example was decisive for the Slovene nationalist movement, but the introduction of these architectural elements did not resonate with Slovene intellectual circles. Active involvement of the local clergymen (cathedral canons) in the construction indicates that Narodni Dom in Maribor was not a prestige project of liberals; it became one only after the establishment of the parallel Slovene financial institution in 1908. Up to then this project, which can be retraced from the early 1890s onwards, represented a testing ground for forging national players' opinions. Examination of these opinions reveals much greater diversity than is reflected by historiographic studies that focus on nationalism, world views, or politics.

Negotiations about the building and the construction process were a game of emotions that some could use in their favour. Personal interests or intergenerational conflicts could be hidden behind social arguments. Despite having participated in the Slovene project, some protagonists felt it important to keep in touch with the old German-speaking elite. The fact that individuals often changed their opinions has been frequently overlooked as well. Additional micro-historical research that would shed light on the players' opinions and activities in other spheres of public life are needed to generate a more detailed account of the national situation at the time and to develop a better understanding of the process of establishing a national discourse.

Radoslav Raspopović

Ruska emigracija v Črni gori po letu 1919

RASPOPOVIĆ Radoslav, dr., znanstveni svetovalec na Zgodovinskem inštitutu Univerze Črne gore in redni profesor na Fakulteti za politične vede Univerze Črne gore, ME-81000 Podgorica, Bulevar revolucije 5, rader888@yahoo.com

Ruska emigracija v Črni gori po letu 1919

Zgodovinski časopis, Ljubljana 73/2019 (160), št. 3–4, str. 442–455, cit. 47

1.02 pregledni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Ruski emigranti, ki so prispeli v Črno goro, so se kljub težkim razmeram, v katerih so živeli, medsebojno povezovali v različna društva in združenja. Povezovanje v kulturi je zanje pomenilo ohranitev tradicionalnega in poistovetenje z nacionalno identiteto. Avtor v prispevku pokaže na številna področja, kjer so Rusi nadaljevali svoje poslanstvo in s tem občutno vplivali na razvoj kulturnega in umetniškega življenja v Črni gori, tako na prosvetno-pedagoškem, umetniškem, literarnem področju, kot tudi v gradbeništvu.

Ključne besede: ruski emigranti, Črna gora, združenja, umetnost, kultura

RASPOPOVIĆ Radoslav, PhD in Law, scientific advisor at the Historical Institute, University of Montenegro and professor at the Faculty of Political Sciences, University of Montenegro, ME-81000 Podgorica, Bulevar revolucije 5, rader888@yahoo.com

Russian emigrants in Montenegro in 1919

Historical Review, Ljubljana 73/2019 (160), No. 3–4, pp. 442–455, 47 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Despite the difficult conditions in which the Russian emigrants, who arrived in Montenegro, lived, they connected among themselves through different groups and associations. Connecting in the field of culture for them meant the preservation of tradition and identification with national identity. The article shows a number of fields where the Russians continued their mission and therefore significantly influenced the development of cultural and artistic life in Montenegro. Their impact is seen in education and teaching, fields of art and literature, as well as in construction.

Keywords: Russian emigrants, Montenegro, associations, art, culture

Znano je, da se je z oktobrsko revolucijo po svetu »razpršilo« več kot milijon Rusov.¹ Na nekaterih spletnih straneh o beli emigraciji navajajo podatek o treh milijonih, ki so se izselili ruskega imperija. Slednje navajam zato, da opozorim na velikost tragedije ruskega naroda po revoluciji in po državljanski vojni v Rusiji.

Največ izseljencev je bilo po oktobru 1917 v Evropi. Med evropskimi je bila pomembna emigrantska in prehodna država Kraljevina SHS, tj. Kraljevina Jugoslavija. Na jugoslovanskem prostoru so emigrantski vali zajeli tudi dele današnje Črne gore, ki je bila takrat del administrativnih enot takratnih jugoslovanskih držav (od 26. aprila 1922. v okviru Zetske oblasti, a od 3. oktobra 1929 kot del Zetske banovine²).

Podatki o številu emigrantov, ki so v štirih ali petih begunskih »valih« prišli v Kraljevino SHS, so različni. Podatek o petih begunskih valih prevladuje v ruski³ (čeprav obstajajo mnenja, da so bili štirje)⁴, dominira pa v zgodovinoisju republik

¹ http://www.perspektivy.info/rus/rassey/russkaja_emigracija_v_jugoslavii_19201945_2007-03-19.htm.

² V skladu z *Uredbo o podjeli zamlje na oblasti*, sprejeto 26. aprila 1922 je Črna gora kot zgodovinska pokrajina znotraj Kraljevine SHS, postala del Zetske oblasti. Z *Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna področja*, sprejet 3. oktobra 1929. se je država preimenovala v *Kraljevino Jugoslavijo*. Preujereja je bila tudi upravna razdelitev države. Dotedanjih 33 oblasti je zamenjalo 9 banovin. Črna gora postala del Zetske banovine. Glej : Petranović, Zečević, *Jugoslovenski federalizam ideje i stvarnost, 192-194* in 303-304.

³ Po podatkih ruskega zgodovinoisja je v Kraljevino SHS v prvem valu (od začetka maja – do konca novembra 1919), v času prve “francoske” evakuacije iz Odese prispelo okoli 1.600 ljudi. V času druge “anglo-francoske” evakuacije iz Odese (januarja 1920) in “angleške” (ali “srbske”) evakuacije iz Novorosijska (marca 1920), je prispelo 7.000 – 8.000 novih emigrantov. V tem valu so prišli tudi ruski emigranti iz Soluna in Sofije, v glavnem z železnico. Tretji val je vezan na čas od 27. oktobra do 17. novembra 1920, ko je z otoka Lemnos na ladji “Tambov” do Soluna, pa potem naprej v Kraljevino, prišlo še 2.053 emigrantov. Že konec novembra (natančneje 25.) se je začel četrti begunski val, ki je trajal do 23. decembra 1920. Do tedaj je v Kraljevino SHS prispelo največ emigrantov. Šlo je za krimsko evakuacijo z osmimi ladjami: “№ 206”, “Eastern Victor”, “Szeged”, “Siam”, “Владимир”, “Brigavia”, “Austria” in “Херсон”. V pristanišča na jadranski obali se je takrat izkrcalo 21.343 emigrantov, v glavnem vojaških in državnih uslužbencev. Glej: Arsenjev, *Жизнь русских эмигрантов в Сербии*, 259.

⁴ Zgodovinar Nikolaj Stepanov s Fakultete za zgodovino Nižnjgorodske državne univerze, v delu z naslovom *История русской эмиграции в Черногории и Сербии*, navaja “da so obstajali štirje resni vali migracij na Balkan”.

Prvi je vezan na začetek leta 1920, ko je neposredno iz Odese prišla evakuirana vojska generala Šilinga, kadeti, državljani in uradniki iz “Новороссии”. Mnogi, za vojsko spodobni, so se po tem vrnili na krimski polotok in preživeli še eno evakuacijo, skupaj z vojsko generala Vranгла. Drugi val, po istem avtorju, je bil pomladi leta 1920, ko so prišli begunci, ki so jih tragično evakuirali iz Novorosijske skupine generala Kutepova. Stepanov naprej navaja, da je maksimalno

bivše jugoslovanske države.⁵

Za temo, ki jo obravnavamo je pomembno število emigrantov in s tem predvsem četrti begunski val, ki se je začel konec novembra 1920 in je trajal do 23. decembra.⁶ V Kraljevino SHS je tedaj prispelo največje število emigrantov. Govorimo o evakuaciji Krima v pristanišča na Jadranski obali, med drugim tudi v pristanišča na črnogorski obali.

Pri tem moramo vedeti, da se je število ruskih emigrantov, ki so v jugoslovanske države prispeli med letoma 1919 in 1941, spreminjalo, oziroma, da število ni bilo vedno enako. Prvotno je bila njihova številčnost odvisna od števila izseljenih Rusov, najprej iz pristanišč Črnega morja, potem pa tudi iz begunskih taborišč v Turčiji, Grčiji, Egiptu in na Malti.

Ocene o skupnem številu emigrantov, ki so prišli v Kraljevino SHS od leta 1919 do 1923 se gibljejo od 34.000 do 74.000.⁷ Glede na to, da je bila Jugoslavija prehodna država, domnevajo, da je od leta 1922 do 1923 v njej ostalo približno 44.000 državljanov Rusije. Podatki, ki jih navajata ruska zgodovinarja Aleksej Arsenjev in Elena Bondareva v delih, ki sem jih citiral, da gre za okoli 40.000, so v skladu s podatki, ki sodo danes zapisani tudi v zgodovinoisju bivših jugoslovanskih republik.

Miroslav Jovanović, ki se je izčrpno ukvarjal s tem vprašanjem, navaja »prvi uradni podatek«, ki so ga naredili na podlagi popisa prebivalcev Kraljevine SHS iz 1921, da je bilo takrat v državi 20.568 ruskih beguncev.⁸ Pri spremljanju, kako je število naraščalo v naslednjih letih, pravi, da se »naslednji podatki, ki so bolj ali manj pomembni, nanašajo na sam konec leta 1922 (na čas, ko so bili glavni kontingenti Vranglovih vojsk že nastanjeni v Kraljevini in ko se je v njej nahajalo preko 41.000 ruskih beguncev)«. ⁹Ocene sovjetskih in jugoslovanskih avtorjev, ki so navajali precej večje število, označi za pretiravanje. Kot primer »nerealno visokih ocen« navaja podatke del zgodovinarja Vuka Vinaverja, ki je v besedilu »Jugoslovansko-sovjetski odnosi 1919-1929« navedel, da se je »smatralo« da je »poleti 1921 v Kraljevini bilo okoli 70.000 Rusov«. ¹⁰

število emigrantov prišlo v tretjem (in ne v četrtem) valu, ko so belogardisti prišli v pristanišči Kotor in Dubrovnik, v času t. i. "krimskega" vala in da je bila to vojska generala Vrangla (konec 1920 – vse leto 1921) ter belogardistična emigracija iz taborišča v Galipoliju, ki je štela 50.000 – 70.000. (Število emigrantov je veliko večje od tistega, ki sem ga v prejšnji opombi navedel s citiranjem drugega ruskega avtorja). Takrat je ruska eskadrilja z več kot 60 vojnimi ladjami in prevoznikov prišla v tunizijsko pristanišče Bizerto, medtem ko je večina drugih sprejela lojalnost oblasti KSHS. V zadnjem, četrtem, valu leta 1923 so prispeli, ne tako številni, ostanku daljnovzhodne Bele armade, ki niso želeli ostati v ZDA in na Kitajskem, zato so preživeli težko pot preko Bližnjega vzhoda. Glej: http://openmonte.com/community_item/life/2218.html.

⁵ Eden od najbolj znanih znanstvenikov – raziskovalcev te tematike, s tega področja, pokojni dr. Miroslav Jovanović navaja izčrpne podatke o petih begunskih valih. Glej: Jovanović, *Досељавање руских избеглица*, 91-156.

⁶ Videli smo, da med ruskimi zgodovinarji prihaja do odstopanj, pri številu, koliko valov je bilo, kakor tudi pri številu migrantov, ki so se izselili v času valov emigracije (glej opombo 2 in 3).

⁷ Arsenjev, *Жизнь русских эмигрантов в Сербии*, 259.

⁸ Jovanović, *Досељавање руских избеглица*, 165.

⁹ Prav tam, 166.

¹⁰ Prav tam, 172.

Število, približno 40.000 emigrantov leta 1922, se je naslednji dve desetletji sukcesivno zmanjševalo za okoli 10.000, tako da je bilo v začetku 40-ih let v Kraljevini vsega 20.000 ruskih emigrantov. V zadnji fazi druge svetovne vojne leta 1945 je bilo ruskih emigrantov v Jugoslaviji okoli 20.000. Zaradi strahu pred represalijami jih je Jugoslavijo, od omenjenih 40.000, zapustilo okoli 20.000.¹¹ KNOJ/OZNA in sovjetski SMERŠ sta aretirala okoli 1.000 emigrantov, od katerih je bilo nekaj ubitih, nekaj pa deportiranih v sovjetske gulage.¹²

Omenjeni podatki se nanašajo na število ruskih emigrantov v Kraljevini SHS oziroma Kraljevini Jugoslavji. Kako se naša tema dotika ruske emigracije v Črni gori u okviru sodobnih meja je glede na spreminjanje notranje administrativne ureditve med leti 1918 in 1941, težko natančno določiti število ruskih emigrantov v Črni gori tako v začetku obravnavanega obdobja leta 1918, kot tudi kasneje do 1941.

Zanimivi su rezultati prvega popisa prebivalstev v kraljevini, ki je bil 31. januarja 1921. Popis je bil v novonastali državi izveden še pred sprejetjem prve ustave in organizacija uprave, ko jo je ta predvidela, seveda še ni mogla biti uvedena.¹³ Šele 28. aprila 1922 je bila država z uredbo razdeljena na 33 oblasti, ki so postale nove administrativne enote.¹⁴ Popis je bil izveden v okviru nekdanje Črne gore, ki je bila v novi državi le zgodovinska pokrajina. To geografsko razhajanje je potrebno upoštevati pri razumevanju rezultatov popisa.

Popis so torej izvedli o okviru starih administrativnih enot, ki so bile po 1. decembru 1918 nekaj časa kot zgodovinske pokrajine tudi administrativne enote. Poleg Črne gore so to bile: Srbija, Bosna in Hercegovina, Dalmacija, Hrvatska, Slavonija, Međumurje, otok Krk z občino Kastav, Slovenija s Prekmurjem, Banat, Bačka in Baranja.¹⁵ Popis je v Črni gori naštel 199.277 prebivalcev, med njimi je bilo na osnovi materinega jezika komaj 54 Rusov.¹⁶

Opozoriti je potrebno, da Boka Kotorska in Budva po 1918, tako kot že pred tem nista bili del Črne gore, temveč del Dalmacije. Njeno upravno središje je bilo v Splitu, kjer je delovala Narodna vlada, ustanovljena konec leta 1918.¹⁷

A tudi ozemlje Dalmacije, četudi je tam živel 620.432 prebivalcev, ni imelo velikega deleža Rusov. Po popisu s konca januarja 1921 jih je tam živel komaj

¹¹ Litvinjenko, *Руски лекари*, 21.

¹² Prav tam.

¹³ Prva ustava Kraljevine SHS, t.i. Vidovdanska ustava, je bila sprejeta 28. junija 1921. V 95. členu je predvidena upravna delitev države. "Uprava v kraljevini se izvršuje po oblasteh, okrožjih (okrugih), okrajih (srezih) in občinah." Delitev na oblasti bi bila določena kasneje in bi temeljila na "prirodnih, socialnih in ekonomskih razmerah". Oblast naj bi imela največ 800.000 prebivalcev. *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 28.

¹⁴ *Uredba o podeli zemlje na oblasti*; Petranović, Zečević, *Jugoslovenski federalizam ideje i stvarnost*, 192-194.

¹⁵ *Definitivni rezultati popisa stanovništva*, 2.

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ Od 1. decembra 1918 do sprejema Uredbe o razdelitvi države na oblasti, so se ohranile zgodovinske pokrajine in upravna razdelitev. V posameznih pokrajinah do selovale pokrajinske vlade, tako tudi v Dalmaciji. Te vlade so imele različne pristojnosti. Petranović, Zečević, *Jugoslovenski federalizam ideje i stvarnost*, 84-86.

712 Rusov.¹⁸ Iz tega lahko sklepamo, da se le del tega števila Rusov lahko nanaša na Ruse živeče v Boki Kotorski in Budvi. Tako je število ruskih emigrantov mnogo manjši od tistega števila, ki je vezano na predhodno omenjene migracijske tokove leta 1919 in 1920. Število je vsekakor tudi manjše od tistega, ki se v literaturi omenja za ozemlje Črne gore v današnjih mejah.

Avtorji, ki so pisali o tej temi navajajo, da so bili prvi ruski begunci skupina 33 častnikov iz štaba generala Vrangla. Ob tem seveda opozarjajo, da so bili prve številčnejše rusne migracije zabeležene v letu 1920.¹⁹ Nato so v Boko prihajale številne ladje z ruskimi begunci. Ob tem navajajo številne primere kot npr. na ladji »*Brisgavija*« bilo je osamsto žena, sedamdesetoro dece, tri hiljade oficira, kozaka i vojnika, od kojih je ranjenih bilo osamdeset i pet, dok je na brodu *Austrija* bilo sedam stotina žena i četiri stotine dece, od kojih je stotinu bilo mlađe od godinu dana, kao i sto dvadeset invalida.«²⁰

Vse to potrjujej, da tema o ruski emigraciji v Črni gori še vedno ni v celoti raziskana.²¹ Niti ni blizu temu, kar je o ruski emigraciji v Srbiji napisal pokojni profesor Miroslav Jovanović. Najpomembnejša publikacija, ki je bila objavljena v zadnjih desetletjih je »Rusi u Crnoj Gori, Ruska emigracija u Crnoj Gori nakon Oktobarske revolucije i građanskog rata«.²² Gre za dvojezično knjigo skupine raziskovalcev in potomcev Rusov, v srbohrvaškem ali črnogorskem in ruskem jeziku, ki vsebuje številne družinske spomine, objavljene leta 2011 ob 300. obletnici od vzpostavitve črnogorsko-ruskih političnih stikov.

Glede na rezultate ruskega zgodovinopisja, v tej knjigi navajajo nekoliko drugačne podatke, in sicer pri številu migracijskih valih, saj ne govorijo eksplicitno o petih, temveč o štirih valih, vendar pa se podatek o samem številu petih valih lahko izvzame iz celotnega besedila.²³ Razlika je tudi v številu emigrantov, ki so decembra 1920 v tretjem oziroma četrtem emigracijskem, krimskem valu, prispeli v Boko Kotorsko. V omenjeni knjigi navajajo število 17.543 ruskih emigrantov, ki so prispeli na sedmih ladjah, v ruskem zgodovinopisju pa prevladuje podatek z 21.434, ali 50.000 do 70.000 prepeljanih na osmih ladjah²⁴, v pristanišča: Herceg Novi, Kotor, Dubrovnik, Bakar pri Reki. V kotorsko pristanišče je konec leta 1920 prišlo 30 generalov, profesorjev, doktorjev znanosti iz različnih področij, višjih uradnikov, pisateljev, duhovnikov, civilistov z ženami in otroki.²⁵

¹⁸ *Definitivni rezultati popisa stanovištva*, 3.

¹⁹ Izkricali so se v pristanišču Zelenika pri Herceg Novem. Namestili so jih v bližnjih naseljih : trdnjava Oštro, Meljine, Đenovići, Kumbor, Igalo in Herceg Novi¹⁸. Radoičić, *Руси у Бокџ Которској*, 112.

²⁰ Prav tam.

²¹ Sistematično bodoče raziskovanje bi moralo ponuditi tudi odgovor na vprašanje kako so bili ruski emigranti upoštevani v popisih. Vprašanje je ali so sploh bili vključeni v skupno število prebivalcev administrativnih enot, ali pa morda evidentirani na kakšen drugačen način. Tu bi lahko tudi našli odgovor na vprašanje zakaj je število Rusov popisanih kot bivajočih v Črni gori in Dalmaciji ob popisu l. 1921 mnogo nižji od števila dejansko prisotnih Rusov na tem ozemlju v letih 1919 in 1920.

²² Loktionov, *Rusi u Crnoj Gori*.

²³ Prav tam, 13-14.

²⁴ Arsenjev, *Жизнь русских эмигрантов в Сербии*, 259.

²⁵ Loktionov, *Rusi u Crnoj Gori*, 17.

V tej knjigi natančneje navajajo podatek, ki ga uporabljajo tudi ruski zgodovinarji, brez dokaza o številu, namreč, da se je februarja 1923 v Meljlinah izkrcalo 761 ruskih invalidov, iz Šanghaja pa je prispelo 367 ruskih kadetov.²⁶ Očitno so bili kadeti del Daljnovzhodne Bele armade, ki si niso želeli ostati na Kitajskem ali v ZDA.

Po prihodu v Boko Kotorsko je bilo stanje precej slabo, ne le med invalidi in vojaki, pač pa tudi med ostalimi emigranti, in sicer zaradi epidemije tifusa. V času boja z boleznijo, so v začetku decembra leta 1920 ustanovili Državno komisijo Kraljevine SHS, ki je skrbela za prebegle Ruse in zagotovila tri sprejemne tabore: v Meljlinah, Đenovičih in na rtu Oštra. Poleg bolnišnice v Meljlinah, kjer so zdravili begunce, so novembra 1920 odprli še dve bolnišnici, devet ambulant, tri karantene za okužene, pet kuhinj in dve kopalnici.

Ruskih kolonij, razen v Herceg Novem, v ostalih mestih Črne gore ni bilo. Vendar pa so ruski emigranti živeli in delali tudi v Podgorici, Pljevljah, Belem Polju, Kolašinu, Beranah ... Čeprav so prihajali iz vrste »bolečine, trpljenja in upanja«, in bili brez domovine, so v takem okolju naredili ogromne korake pri dvigu kulturne, izobraževalne in zdravstvene ravni prebivalstva.

Zakaj je bilo to mogoče, kažejo podatki o njihovem povprečnem profilu o izobrazbi. V literaturi navajajo podatek, da je bilo 30.000 emigrantov, ne vključujoč tistih iz vojnih in državnih sistemov, s srednjo izobrazbo okoli 60% ruskih državljanov, z višjo izobrazbo okoli 13%, z nižjo izobrazbo okoli 25%, le 3% pa je bilo brez izobrazbe.²⁷ Navedena statistika govori o močnem intelektualnem potencialu emigrantov in možnostih njihovega vpliva na slabše razvita področja, kakršna je bila Črna gora. Med emigranti so bili: pedagogi, zdravniki, pisatelji, duhovniki, slikarji, umetniki. Skupno število prebivalcev Kraljevine SHS je leta 1921 znašalo 11.984.911 prebivalcev, odstotek ruskih emigrantov je predstavljal 0,35%, od katerih je bilo 5% prosvetnih delavcev, 0,8% do 1% pa umetnikov ali različnih drugih profilov izobrazbe.

Med emigranti so bili prisotne tudi različne oblike organiziranega delovanja. Nekatero od teh oblik so bile znane v državni praksi Rusije, vse do boljševistične revolucije leta 1917, druge pa so nastale kot del samoorganizacije v novih pogojih. Na ta način je ruski Rdeči križ nadaljeval z delom v Kraljevini SHS od maja 1920 in, razen sanitarne pomoči, nudil tudi pomoč pri organizaciji medicinskih ustanov: ruske bolnišnice v Meljlinah, ki so jo kasneje prestavili blizu Dubrovnika, nato pa blizu Zagreba. Od treh sanatorijev v Kraljevini, se je eden nahajal v hotelu Boka v Herceg Novem, od trinajstih ustanovljenih ambulant je bila ena v Herceg Novem, druga pa v Meljlinah. Prav tako je delovala Vseruska državna zveza in Vseruska zveza mest, ki sta delovali od leta 1920, v letu 1924 pa sta se združili pod skupnim imenom ZEMGOR.

²⁶ Prav tam, 14.

²⁷ Prav tam, 15. Podrobno analizo strukture ruske emigracije v KSHS je po različnih kriterijih starostne, spolne, izobrazbene in poklicne sestave naredil Miroslav Jovanović v svoji knjigi *Doseljavanje ruskih izbeglica u Kraljevino SHS 1919-1924*. Glej: Jovanović, *Русская эмиграция на Балканах*, 265-281.

Znano je, da je bilo središče Ruske cerkve v Sremskih Karlovcih. V Kraljevino SHS je pobegnilo okoli 30 arhierjev in na tisoče duhovnikov. Če govorimo o duhovništvu v Črni gori, je bilo to najizrazitejše v Boki Kotorski. Julija 1920 je samostana Savina in Kotor obiskal episkop novgorodski Sergej. Na dan sv. Andrije so v cerkvi na Topli, poleg treh domačih, pomagali tudi ruski duhovniki. Na dan Marijinega vnebovzjetja (28. avgusta po pravoslavnem koledarju) 1921 je v Savini maševal episkop kijevski Sergej. V literaturi največkrat omenjajo arhiepiskopa poltavskega Teofana. Njemu je, na prošnjo hercegovske kolonije, srbski partiarh Dimitrij Pavlović, dovolil živeti v samostanu Savina, od koder je nato septembra 1921 odšel v Sremske Karlovce. Zamenjal ga je ruski arhimandrit Teodosij.²⁸

Na Ruskem pokopališču v Herceg Novem so 1923 v bližino cerkve sv. Ane pokopali kontraadmirala ruske Baltiške flote iz prve svetovne vojne.²⁹ Na tem pokopališču je pokopanih še: devet generalov, sedem polkovnikov, en podpolkovnik, trije kapetani, en poročnik, trije državni svetovalci, trije inženirji, dva zdravnika in en baron. Nedavno so tam obnovili kapelo iz 20-ih let.³⁰

Številen je bil tudi vojaško-poveljniški sloj prebeglih belogardistov v Boki. Ko je 3. oktobra 1920 general Vrangel prišel iz Dubrovnika je obšel ruske obmejne čete, ki so ga pričakale z navdušenjem. Razen za obmejne straže, so bili ruski vojaki zadolženi tudi za gradnjo cest.³¹

Samoorganizacija preko kolonij je bila pravno urejena 1930 z *Uredbo o kolonijah ruskih beguncev v Kraljevini Jugoslaviji*. Kolonije so imele svoje uprave. V Črni gori je delovala hercegovska kolonija. Pod vplivom njenega dela so leta 1929 ustanovili nekaj združenj: Hercegovski oddelek *Združenja ruskih intelektualnih in obrtniških delavcev v Kraljevini Jugoslaviji* in *Društva Rosika – ruskega filatelističnega društva filatelistov*³². Poseben pomen je imel *Ruski klub – čitalnica*,³³ registriran septembra 1929. Klub je imel »dvorano z manjšim odrom, kuhinjo, garderobo«, prav tako še klavir – pianino, na katerem so igrali posamezni člani kluba. Pomembno mesto v dejavnosti *Ruskega kluba – čitalnice* je imelo izdajanje časopisa *Almanah* pod uredništvom Borisa Ignjatjeva. Ta kulturni spomenik ruske emigracije v Herceg Novem, si zaradi svojega pomena zasluži podrobnejšo raziskavo in znanstveni prispevek.

Časopis je izhajal v ruščini, besedila pa so bila napisana na pisalnem stroju. Številke niso oštevilčene, niti datirane, vendar je moč spremljati kronologijo njihovih izdaj glede na datume, ki so zapisani pod avtorskimi besedili. Poleg klubskih novic, so v *Almanahu* objavljali: pesmi, prozne sestavke, novice s področja tehničnih dosežkov ali športa, anekdote, priloge iz časopisov s področja Jugoslavije. Časopis

²⁸ Prav tam, 18-20.

²⁹ Posebnu tematsku cjelinu predstavlja *analiza* pitanja ruske vojne emigracij poslije Oktobarske revolucije 1918. Za njegovo razumjevanje zanimljivi podaci, između ostalog, mogu se naći u trotomnom zborniku dokumenata: *Руская военная эмиграция 20-40-х годов, документы и материалы*, Триада-ф 2002.,

³⁰ Glej: Jovanović, *Русская эмиграция на Балканах*, 265-281.44.

³¹ Prav tam, 21.

³² Loktionov, *Rusi u Crnoj Gori*, 32..

³³ Glej: Krilova, Kručinin, *Русские эмигрантские библиотеки*.

je vseboval tudi številne slike in fotografije. Zanimivo je, da so v časopisu tiskali tudi kriminalne romane v obliki ilustriranega stripa. Časopis je izhajal v letih 1932, 1933 in 1934, tiskali pa so ga v Novem Sadu.³⁴

Filatelistično društvo Rosika je bilo ustanovljeno aprila 1930 pod uredništvom E. M. Arhangelskega. Društvo je izdajalo istoimenski časopis. Tekom prvega leta so izšle štiri številke, od osme številke so časopis tiskali v Beli cerkvi. Zadnja 41.-ta številka je izšla novembra 1940.³⁵

Na prosvetno-pedagoško delo ruskih emigrantov lahko gledamo na dva načina. Z ene strani gre za profesionalno delo ruskih emigrantov pri izobraževanju svojih otrok, z druge strani pa gre za njihovo sodelovanje pri delu državnih šol. Na ta način so le za ruske otroke ustanovili Gimnazijo v Herceg Novem: »v kateri so predavali samo Rusi in Rusinje«. Šolo so odprli septembra 1920 v »prostorih tamkajšnjega kina«, kar so bili najverjetneje prostori oficirskega doma v Herceg Novem.

Po drugi strani so ruski emigranti delali v državni nižji realni gimnaziji, od leta 1919 do 1941 ter v državni mešani Učiteljski šoli v Herceg Novem (1925-1941). Angažirani učitelji, ki so tam delali, so bili: Arkadij Severinov, Aleksej Sosnovski, Georgij Čajka, Nikolaj Krasnov, nato Nikolaj Čaplin in Pavle Ohimovski, ki so ga v šolskem letu 1937/38 premestili v realno gimnazijo v Starem Bečeju. Ko so po drugi svetovni vojni ponovno začeli s poukom v učiteljski šoli v Herceg Novem, sta bila do njene selitve v Nikšić leta 1948 med prvimi enajstimi učitelji tudi Nikolaj Bulgakov in Georgij Konavalov.³⁶

Na področju glasbenega izobraževanja je bila najdlje prisotna glasbena pedagoginja Margarita Lisjenko. Po koncu vojne se je Lisjenkova pridružila delu v sindikalnem Kulturno-umetniškem društvu *Orijen* in vodila glasbeno baletno sekcijo. Po ustanovitvi glasbene šole v Herceg Novem je učila tam. V Prčnju so leta 1937 ustanovili zbor, ki ga je vodil in mu dirigiral Ivan Mojsjenko.

Podobne uspehe so ruski emigranti doživljali tudi v slikarstvu. Med slikarji je še najbolj izstopal Arsenij Petrović Sansonski. Z ženo slikarko Galino Bojadžijevo. Prirejala sta razstave v Zagrebu, Pragi, Parizu, Bruslju, Beogradu, Firencah ...

Ruski emigranti so živeli tudi v Risnu. Imeli so različne poklice: glasbeniki, zdravniki, fotografi. Vendar je Risan pomemben tudi zaradi Združenja Ruskih vojnih invalidov v Kraljevini Jugoslaviji pod pokroviteljstvom Kneza Pavla. Dom invalidov v Risnu je lahko sprejel 55 ljudi. Invalidski dom v Risnu je sčasoma pripadel upravi invalidskega doma v Prčnju, kjer so lahko namestili 90 invalidov. Dom invalidov v Prčnju je nastal z nakupom »Penziona Jadran«. Poveljnik doma je bil general Obrazcov.

Ruski invalidski dom v Prčnju je imel bogato knjižnico s knjigami, ki so bile natisnjene v Rusiji in knjigami, izdanimi v tujini, kakor tudi časopisi, ki so izhajali v Jugoslaviji. Ruski invalidi so bili dobri mojstri, ki so opravljali najrazličnejša obrtniška dela. Dom je deloval tudi v času italijanske okupacije Boke Kotorske v drugi svetovni vojni, kot tudi pod nemško okupacijo, ki je sledila italijanski kapitulaciji septembra 1943, ko se je situacija naglo poslabšala. Konec leta 1943

³⁴ Loktionov, *Rusi u Crnoj Gori*, 24.

³⁵ Crnić Pejović, *55 godina od objavljivanja*.

³⁶ Loktionov, *Rusi u Crnoj Gori*, 32.

in leta 1944 je nekaj ruskih invalidov umrlo od lakote in onemoglosti. S prihodom partizanov so preživele invalide namestili v dom za ostarele v Perast. Ruski dom invalidov je prenehal z delovanjem, preimenovali so ga v dom Združenja vojnih invalidov FNRJ – »Ivan Milutinović«.

Po razporedu Državne komisije Kraljevine SHS za skrb o beguncih, je v skladu z zahtevami okolice, ruske emigrante poslali v druge dele Kraljevine SHS: Beograd, Zagreb, Ljubljano, Sarajevo, Trebinje, Banjo Luko, Dubrovnik, Skopje, Zemun ... kakor tudi v črnogorska mesta.

Vasilij Ivanovič Ščučkin, ki se je rodil 1896 v Novočerkasku, se je posvetil gledališču, in sicer na Cetinju in v Podgorici. Po delu v Ruskem dramskem gledališču v Beogradu in gostovanjih po številnih evropskih mestih je leta 1939 prispel na Cetinje. Tega leta je najprej ustanovil Otroško gledališče, leta 1944 pa Mladinsko gledališče na Cetinju. Z odhodom v Titograd je Ščučkin leta 1951 ustanovil Pionirsko gledališče, v katerem je opravljal delo režiserja in upravnika. Poleg tega, da je tudi v Kotorju organiziral Narodno gledališče, je v Titogradu leta 1951 ustanovil najprej pionirsko gledališče, nato pa še Mestno narodno gledališče (današnje Črnogorsko narodno gledališče).³⁷

V podgoriški gimnaziji so do leta 1941 učili profesorji: Sergej Kupič, Boris Vijnilovič, Ivan Novicki, Grigorij Konavalov, Danilo Mihnevič, Vasilij Kačurin, Tatjana Tvardovskaja, Tatjana Zelinkovskaja, Olga Fesenko, Aleksej Luknjanov, Boris Markov, Aleksej Drozin, Konstantin Stankov in Viktor Sajkovski. Vsega skupaj 15 profesorjev.

V Kolašinu sov spominu ljudi ostali doktorji medicine: Boris Pridvorski in doktor Lebedinski, kot specialista interne medicine pa Ivan Vinogradski in Vlastimir Potemkin, vojaški zdravnik. Kot predavatelji so v kolašinski gimnaziji učili: Nikolaj Kalafatov, Aleksij Pobigajev, Aleksej Ivanovič Šošin in še nekaj drugih.

V Plevljah se nahaja grobnica častnika Carske vojske Mihaila Kazanceva in njegove življenjske sopotnice grofice Marije Kazanceve. Mihail, ki je bil v Plevljah čevljar, je umrl po smrti svoje žene, in ji je za časa svojega življenja naredil nagrobni spomenik (1957).

Tudi v bijelopoljski gimnaziji je delovala skupina profesorjev, med katerimi so bili: Vasilij Blagonadežni, Peter Batjuškin, Aleksander Černovoljski, Vitalij Hovorstanski, Lev Ščedrin in drugi.

V Beranah je bil zborovodja mestnega pevskega društva »Limski val« pravnik iz Odese Nikolaj Vladimirovič Aleksejev. Doktor Evgenij Ošmanskije je bil zdravnik najprej v Belem Polju, nato v Beranah in kasneje v Novem Pazarju. Ivan Jegorovič Sukurenkov je kot inženir delal na gradnji trase Murino – Peć, preko Čakorja. Prav on je načrtoval tudi most na Limo in most v Murinah. Njemu podoben je bil tudi Silvester Malji, projektant prvega vodovoda v Andrijevici, projektiral pa je tudi Karađorđev park v Beogradu. Prav tako je v beranskih šolah delalo tudi nekaj profesorjev Rusov.³⁸

³⁷ Prav tam, 84-85.

³⁸ Prav tam, 108.

Kadar govorimo o arhitektih v Črni gori, ne smemo mimo Nikolaja Krasnova. Poleg tega, da je pustil globok pečat v jugoslovanskem gradbeništvu, je s projekciranjem številnih reprezentativnih objektov (od Zemunskega mostu do dela pri obnovi cerkve Ružice na Kalemegdanu, na spominskem kompleksu v Oplencu, preureditvi prostora pri spominski kapelici vojvode Putnika, in reprezentativnih objektih kot so spominska grobnica na Vidu, zgradbah ministrstva v Nemanjini in Državnega arhiva v Karnegijevi), sodeloval je tudi pri obnovi Njegoševe kapelice na Lovčenu (1924) in izgradnji zgradbe Uprave Zetske banovine (1932).

O njegovem delu pri Njegoševi kapelici v literaturi izpostavljajo, da je »pokazal izjemen občutek za usklajevanje spominskega objekta z naravnim okoljem, ki ga obdaja«. ³⁹ Glede na zgradbo banske uprave na Cetinju so prav tako nedeljene ocene v zvezi z monumentalnostjo objekta in njegove edinstvenosti v arhitekturi urbanega mestnega jedra. ⁴⁰

Posebno pozornost v okviru naslovne teme si zaslužijo ruski zdravniki v Črni gori. Njihov pomen je zelo pomemben od samega začetka prihodov ruskih emigrantov. Težka situacija na ladjah, s katerimi so pripluli v Boko Kotorsko, nalezljive bolezni, predvsem pegavica in tifus, so zahtevale veliko požrtvovalnosti in dobro organiziranost ruskih zdravnikov. Da so se svojemu delu nesebično posvetili govori dejstvo, da je bil žrtev epidemije tudi glavni zdravnik bolnišnice Rdečega križa dr. Jevgenij Jablonski. ⁴¹

O njihovem nadaljnjem bivanju v Črni gori lahko govorimo z vidika velikega vpliva na izboljšanje splošne ravni zdravstvenega varstva prebivalstva.

Na območju Črne gore je bilo do prihoda Rusov skupaj 19 lokalnih zdravnikov. Razmerje je bilo en zdravnik na 16.000 prebivalcev. ⁴² Zdravniki so bili precej enakomerno razporejeni (Andrijevića 1 zdravnik, Bar 1, Berane 1, Belo Polje 1, Kolašin 1, Kotor 2, Nikšić 1, Pljevlje 2, Podgorica 4, Risan 1 in na Cetinju 3 zdravniki) ⁴³. Po oktobrski revoluciji je bilo 39 zdravnikov. Do revolucije jih je bilo 19, po tem pa se je število mestnih zdravnikov potrojilo. ⁴⁴ V Črni gori je bilo, od skupno 57 zdravnikov, 46 zdravnikov splošne prakse (80%), devet specialistov (16%) in dva stomatologa (4%). ⁴⁵

Splošni zdravniki so bili v administrativnih središčih: Andrijevića, Bar, Berane, Belo Polje, Virpazar, Grahovem, Kolašinu, Nikšiću, Pljevljih, Podgorici, Rožaju, Ulcinju in na Cetinju ter v zgoraj omenjenih mestih. Med njimi so se pojavljala imena: dr. Georgij Abramov (Ulcinj, Nikšić, Bar), dr. Vladimir Pokrovski (Virpazar, Pljevlje, Belo Polje), dr. Ivan Trifonov (Kolašin).

³⁹ Kadrijević, *Prilog proučavanju*, 194.

⁴⁰ Radović, *Arhitektura Cetinja*, 88.

⁴¹ Litvinienko, *Руски лекари у Србију*, 27.

⁴² Prav tam, 25.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ V Črni gori so, poleg zgoraj omenjenih domačih zdravnikov: "odprli zdravstvene točke oziroma ambulante v krajih, kjer jih do takrat še ni bilo: Virpazar, Plav, Rožaj(e), Grahovo, Šavnik, Čevo, Tuzi, Rijeka Crnojevića, Šahovići, Janina, Slano, Velimlje, Goransko, Prčanj, Grbalj in drugi. (V zadnjih dveh omenjenih mestih so odprli ambulante, t. i. zdravstvene zadrage).

⁴⁵ Prav tam, 36.

Kot stomatologinji sta delali dve ženski, zobozdravnica na Cetinju dr. Klavdija Varežnikova (šolska zobozdravnica) in dr. Olga Jurkevič (pogodbena vojaška zdravnica)⁴⁶.

V Črni gori je bilo devet zdravnikov specialistov, kar je glede na število prebivalcev predstavljalo razmerje 1:35.000. Med njimi je prevladovalo število kirurgov, nato pa glede na jugoslovansko povprečje, so sledili še dermatologi, internisti, ginekologi in drugi.

Kirurgov je bilo skupaj pet. Trije vojaški kirurgi v vojnih bolnišnicah v Kotorju, Savini in na Cetinju. Dva sta bila mestna v bolnišnici Danilo I in bolnišnici ruskega Rdečega križa v Podgorici. Pediater in okulist sta bila na Cetinju, od dveh dermatologov pa je bil eden v Meljinah, drugi pa v Podgorici.

Med ruskimi mestnimi zdravniki je bil najbolj znan Vsevolod Novikov, ki je v Črni gori živel 18 let. Prav tako je bil šef kirurškega oddelka v bolnišnici Danilo I na Cetinju. V ljudskem spominu je kot pediater ostal Vladimir Gerasimovič, vodja internega oddelka bolnišnice na Cetinju. Dr. Nikolaj Sičev je bil vojaški kirurg, ki je v Črni gori živel od 1923 do 1938. Najprej je bil vodja kirurškega oddelka vojaške bolnišnice na Cetinju, nato pa vojaške bolnišnice v Kotorju.⁴⁷

Ti in drugi ruski zdravniki iz vrst Bele garde, niso le izboljšali stopnjo zdravstvene kulture v Črni gori, pač pa so s svojim delom ogromno prispevali k zdravstvenemu varstvu prebivalcev, z uspešnim zdravljenjem bolnikov pa so rešili življenja mnogih oziroma so pripomogli k njihovi ozdravitvi. Brez dela ruskih begunskih zdravnikov vse to ne bi bilo mogoče.

Z eno besedo, ko je ruska Bela garda po boljševistični revoluciji oktobra 1917 in državljanski vojni v Rusiji, zapustila svojo državo, se je borila, da bi v emigraciji zagotovila obstoj, da bi rešila svoja in življenja vseh najdražjih. Od države, v katero so prišli, je bilo odvisno ali so bili bolje ali slabše sprejeti, od okolice pa je bilo odvisno, ali so pri delu, ki jim je bilo ponujeno, pustili večji ali manjši vpliv na družabno okolje v državi, v kateri so se nahajali. Ko govorimo o Kraljevini SHS oziroma o Jugoslaviji, in glede na bedo, ki so ji bili izpostavljeni z njihovim prihodom, so ruski emigranti sčasoma postali pomemben dejavnik pri dvigu splošne kulturne stopnje družbe, agrarne Kraljevine SHS z velikim odstotkom nepismenih, še posebej v Črni gori. Čeprav je ruska emigrantska kolonija delovala samo na hercegnovskem področju, so ruski emigranti tudi ostalim delom Črne gore dali močan prosvetno-pedagoški, umetniški, literarni, verski potencial, ali pa so vplivali na gradnjo cest in mostov ter drugih gradbeniških objektov in s tem pustili pozitivni pečat na skorajda vseh področjih družbenega življenja Črne gore. Zagotovo je prav to razlog, da bi se tej temi posvetila večja znanstvena pozornost, da bi temo obdelali do podrobnosti. Najprej v smislu sinteze z znanstvenimi konferencami ali posebnimi znanstvenimi projekti o ruski emigraciji v Kraljevini SHS ali Črni gori. S svojo kulturno, pedagoško, zdravstveno, umetniško, gradbeniško misijo, s prenosom novih kulturnih vzorcev družabnega življenja v podoben socialni in duhovni milje ter z velikim prispevkom k skupni kulturni emancipaciji črnogorskih društev, bi si to zares zaslužili.

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ Prav tam, 48-49.

Viri in literatura

- Arsenjev, Aleksej, *Жизнь русских эмигрантов в Сербии*. Нью-Йорк: Новый Журнал, 2010.
- Branko, Petranović, Momčilo, Zečević, *Jugoslovenski federalizam ideje i stvarnosti; Tematska zbirka dokumenata, prvi tom 1914-1943*, Beograd 1987, str. 192-194 i 303-304
- Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 18. juna 1921*, Beograd 1921.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 3 januara 1921 god.*, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Sarajevo 1932.
- Dabović, Boris, Руско гробље у Херцег Новом. *Зборник Бока* 21-22, 1999, str. 283-290.
- Срнић Рејовић, Марија, 55 година од објављивања листа Росика у Игалу. *Библиографски вјесник* 2, 1985, str. 281-284.
- Јовановић, Мировслав, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Beograd: Стубови културе, 1996.
- Руская военная эмиграция 20-40-х годов, документы и материалы*, Триада-ф 2002.
- Јовановић, Мировслав, *Русская эмиграция на Балканах 1920-1940*, Москва: Новости, 2005.
- Кадјевић Александар, Prilog proučavanju dela Nikole Krasnova u Jugoslaviji (1922-1939), *Saopštenja* XXVI, 1994, str. 181-192
- Kirilova, Nina Georgievna, Крућинин, Andrej Sergejevič, *Русские эмигрантские библиотеки в Югославии*, Москва: ГПИБ, 2003.
- Litvinienko, Stevan, *Ruski lekari u Srbiji i Crnoj Gori*, Beograd: Srpsko lekarsko društvo, 2007.
- Loktionov, Zoran, *Rusi u Crnoj Gori, Ruska emigracija u Crnoj Gori nakon Oktobarske revolucije i građanskog rata*. Bijelo Polje: Pegaz, 2011.
- Radojičić, Dragana, Руси у Боки Которској – миграције без граница „Слике културе некад и сад“. *Зборник Етнографског Института САНУ* 24, 2008, 111–123.
- Radović, Goran, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svjetskog rata*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 2012.

Spletni viri :

- http://www.perspektivy.info/rus/rassey/russkaja_emigracija_v_jugoslavii_19201945_2007-03-19.htm (zadnji dostop: 3.2.2016)
- http://openmonte.com/community_item/life/2218.html (zadnji dostop: 4.3.2016)

SUMMARY

Russian Immigration to Montenegro after 1919

Radoslav Raspopović

The paper deals with the issue of Russian immigration to Montenegro within four or five emigration waves, arriving from Russia to the Kingdom of Serbs Croats and Slovenes. The first major immigration occurred during 1919, and then continued during 1920. Migration waves swept many European countries. The Kingdom of Serbs Croats and Slovenes received more than 20,000 immigrants. In the absence of precise data, estimates of the total number of immigrants arriving in the Kingdom of Serbs Croats and Slovenes, from 1919 to 1923, range from 34,000 to 74,000 people.

The records state that the first ones who came to the territory of the present-day Montenegro were thirty-three officers from General Vrangeli's headquarters. Later, the numbers increased steadily. Most of them came to the port of Zelenika (Herceg Novi). Initially they were deployed in the surrounding towns in the Bay of Kotor and in other places within and outside of the Bay of Kotor. Russian immigrants were arriving by ships to the ports of Herceg Novi, Kotor, Dubrovnik, and Bakar near Rijeka. From there, they continued their journey to various locations in the Kingdom of Serbs Croats and Slovenes.

At the end of 1920, 30 generals, professors, and doctors of science in various fields, senior officials, writers, priests, civilians, women and children arrived in the Port of Kotor. The *elite of the imperial Russia* immigrated through the Bay of Kotor. Many of them, at least in the first years between the two wars, continued to live and work in the Bay of Kotor and other places in Montenegro.

Considering the great number of immigrants arriving during 1919 and 1920, it is surprising that according to the definitive results of the census of January 31, 1921, there were only 54 Russians in Montenegro, and 717 in the Dalmatian province, which included the Bay of Kotor. The researchers are tasked with explaining the reasons for the disproportion in the number of Russian immigrants enumerated in the census, and the number of Russian immigrants that actually lived in Montenegro during the 1920 and early 1921.

The immigrants quickly adapted to the new environment and formed numerous associations dealing in education, culture and art. This was possible due to a large number of highly educated individuals among them. Thus, when it comes to the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes, later Yugoslavia, and finally, Montenegro (viewed within its present borders), the Russian immigrants became, over time, an important factor in raising the general cultural level of the society in the agrarian Kingdom of the Serbs Croats and Slovenes, with high percentage of illiterate people at the time, especially in Montenegro.

Although the Russian immigrant colony operated only in the territory of Herzegovina, the Russian immigrants in other parts of Montenegro gave a strong impetus in development of education, pedagogy, arts, literature, health care, religion and also influenced the reconstruction, as well as construction of monumental historical and state buildings, roads and bridges, thus leaving a strong and positive legacy in almost all spheres of Montenegrin social life.

Since they were very knowledgeable, they organised concerts of classical music and opera, and taught the school children French and Russian. They also taught ballet. In addition to many professors, Russian immigrants also worked as doctors, and they founded a philatelic society in the settlement of Igalo, which regularly published a bulletin that was distributed worldwide.

Namely, these are the reasons why the topic of Russian immigration to Montenegro needs to be given much greater scientific attention, and why it ought to be treated and addressed in detail and at the level of synthesis, in the form of scientific meetings, or special scientific projects on Russian immigration to Montenegro.

The concluding assessment of the paper emphasises the work of Russian immigrants, their cultural, pedagogical, medical, artistic, and architectural contribution, as well as their role

in the process of the emancipation of Montenegrin society by means of transferring the cultural models to a similar spiritual milieu, making their overall contribution well-deserving of such scientific treatment.

Ivan Smiljanič

Kralji, doktorji, revolucionarji: spominska obeležja v avli rektorata Univerze v Ljubljani

SMILJANIČ Ivan, mag., mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, ivan.smiljanic@inz.si

Kralji, doktorji, revolucionarji: spominska obeležja v avli rektorata Univerze v Ljubljani *Zgodovinski časopis*, Ljubljana 73/2019 (160), št. 3–4, str. 456–490, cit. 145

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

V prispevku so obravnavana spominska obeležja, ki so jih postavili oz. nameravali postaviti v vhodni avli rektorata Univerze v Ljubljani na Kongresnem trgu. Univerze naj bi bile nepolitične ustanove, vendar se v njihovih prostorih pogosto znajdejo spomeniki s politično konotacijo, kar velja tudi za obravnavani primer. Pod vsako oblastjo je bila avla kot glavni prostor osrednje slovenske visokošolske ustanove opremljena s politično ustreznimi obeležji, od katerih jih večina ni preživela menjave režima. Po drugi strani presenetljivo velik delež obeležij ni bil deležen slavnostnega odkritja.

Ključne besede: spomeniki, spominske plošče, spomeniško kiparstvo, univerze, Univerza v Ljubljani

SMILJANIČ Ivan, MA, Young Researcher, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, ivan.smiljanic@inz.si

Kings, Doctors, Revolutionists: Memorials in the Lobby of the University of Ljubljana's Rectorate

Historical Review, Ljubljana 73/2019 (160), No. 3–4, pp. 456–490, 145 notes

Language: Sn. (En., Sn. En.)

The article addresses memorials that were intended for or put up in the lobby of the University of Ljubljana's Rectorate at Kongresni trg. Universities are supposed to be non-political institutions; however, memorials with political connotation are often found on their premises, which holds true also for the university at hand. As the main area of the Slovene central higher education institution, the lobby was fitted with politically appropriate memorials that suited the respective authorities and most of which did not survive the change of regime. On the other hand, no unveiling ceremonies were held for a surprisingly substantial portion of memorials.

Key words: memorials, memorial plaques, memorial sculpture, universities, University of Ljubljana

»Univerzitetna avla je bila vedno
najobčutljivejši barometer narodnega življenja.
V njej je dobil svoj odmev vsak dogodek v javnem življenju,
iz nje so izhajale pobude
in neredko je mladina odločila o usodi vlad.«¹

Eno od raziskovalnih vprašanj na področju memorialne dediščine, ki v stroki še ni bilo podrobneje analizirano, so spominska obeležja v prostorih izobraževalnih, v našem primeru univerzitetnih ustanov. Klasičen nabor obeležij, ki jih najdemo po rektoratih, fakultetah, kampusih in podobnih visokošolskih prostorih, je običajno tesno povezan z zgodovino ustanove in njeno izobraževalno funkcijo. Dvorišča, slavnostne dvorane, hodnike in predavalnice krasijo celopostavni kipi, doprsja ali spominske plošče, posvečeni ustanoviteljem dotične šole, njenim znamenitim profesorjem oz. študentom ter mecenom, ki so materialno prispevali k širitvi in razvoju ustanove. Pogosto so tu še kipi znamenitih osebnosti, zlasti antičnih mislecev ali velikanov naravoslovnih ved, ki naj bi mlade generacije navdihovali pri njihovem študiju in nadaljnjem delu. V zadnjih desetletjih se je ta akademsko strogi nabor zmeščal, tako da prostor pogosto krasijo tudi bodisi dekorativne bodisi utilitarne plastike sodobnega kiparstva. Ob tem je treba upoštevati, da tudi prisotnost politično predznačenih spomenikov na univerzah ni prav redek pojav.

Kljub načeloma apolitičnemu delovanju, ki naj bi ga prakticirale univerze zahodnega sveta, ne moremo zanikati, da so prav te ustanove skozi zgodovino mnogokrat igrale vlogo osrednjih žarišč pri revolucionarnih vrenjih, javnih demonstracijah in podobnih izrazito politično obarvanih dogodkih. V grobem bi lahko trdili, da so univerze (bile) znanilke družbenih reform in političnih sprememb. Pregled politično obarvanih spomenikov, ki stojijo po univerzah, tega sicer ne pokaže. Tovrstnih spomenikov namreč ne postavljajo revolucionarni študentje, katerih izražanje je običajno omejeno na plakate in panoje, temveč vodstvo šole ali aktualna politična oblast. Univerzitetne avle so posledično res kraj porajanja družbenih gibanj, vendar so obenem kraj, zaznamovan z materialnimi simboli zaželenih in pričakovanih prepričanj, ki marsikdaj niso v liniji z bolj radikalnimi stališči študentske populacije.

Odnosi med univerzitetnimi in političnimi strukturami so v nadaljevanju prispevka raziskani na primeru sedeža rektorata Univerze v Ljubljani (UL) na Kon-

¹ Beseda mladini, 1.

gresnem trgu 12 v Ljubljani. Predstavljena bo zgodovina spominskih obeležij, ki so jih od nastanka univerze leta 1919 do danes postavili ali hoteli postaviti v vhodni avli oz. vestibulu te stavbe, prvotno zgrajene kot sedež kranjskega deželnega zbora, na kar še danes spominja deželni grb na pročelju stavbe. Nekateri od predstavljenih spomenikov so bili že omenjeni ali na kratko opisani v jubilejnih zbornikih UL, monografijah o zgodovini univerze ter drugi strokovni literaturi, vendar so tamkajšnji podatki mnogokrat pomanjkljivi ali napačni, zato so v pričujočem prispevku dopolnjeni z nekaterimi novimi spoznanji. Avla po mnenju umetnostnega kritika Karla Dobide »zaradi malega obsega in svoje umetnostne brezpomembnosti nudi le malo primerno ozadje za kakršenkoli monument«,² toda dolg seznam obeležij, ki so jih postavili v taisti avli, nakazuje, da je bila simbolna zastopanost v reprezentativnem prostoru osrednje slovenske visokošolske ustanove za vodstvo te ustanove in hkrati politično vodstvo pomembna tema, ki je niso jemali zlahka.

Obseg raziskave bi seveda lahko še razširili na območja v bližini rektorata, vključno s celotnim Kongresnim trgom, kjer se je od 19. stoletja dalje izmenjalo več spomenikov. Enako velja za parkovni prostor tik pred univerzitetno stavbo: četudi ga danes krasijo doprski kipi zaslužnih rektorjev in profesorjev različnih fakultet UL, postavljeni med letoma 1969 in 2012,³ je imel v času med obema vojnama močan političen predznak kot lokacija spominske plošče zasedenemu ozemlju, torej s strani Italije zasedene slovenske Primorske. Plošča, odkrita 20. marca 1921, je preobrazila park pred univerzo v memorialno mesto, ki so ga Slovenci povezovali z izgubo Primorske in kasneje s fašističnim ustrahovanjem primorskih Slovencev, zato je bila med italijansko okupacijo odstranjena, leta 2012 pa ponovno odkrita, vendar kot plošča bazoviškim žrtvam, na katere, kot kažejo periodični viri, prvotna plošča ni spominjala. Ideološko-političen predznak je imel tudi bronasti dopasni kip komunističnega politika in teoretika Edvarda Kardelja, po katerem se je univerza imenovala v desetletju po njegovi smrti.⁴ Skulptura *Evropa*, ki danes krasi fontano sredi parka in je bila Ljubljani podarjena ob mednarodnem priznanju Slovenije,⁵ ima prav tako (naknadno formirano) politično konotacijo. Vseeno doprski kipi zaslužnih predavateljev UL nagibajo težišče parka pred univerzo v smer spomina

² K. D., Žolgerjev spomenik, 558.

³ Od leve proti desni si sledijo umetnik ter prvi dekan akademije za upodabljajočo umetnost Božidar Jakac (kipar Drago Tršar, 2012), inženir, dekan tehniške fakultete in rektor UL dr. Anton Kuhelj (kipar Peter Černe, 1992), psiholog in soustanovitelj UL dr. Mihajlo Rostohar (kipar Vladimir Štoviček, kip nastal 1958, odkrit 1989), pravnik, politik in soustanovitelj UL dr. Danilo Majaron (kipar Boštjan Putrih, 1997), ljubljanski župan in pobudnik ustanovitve UL Ivan Hribar (kipar Boštjan Putrih, 1997), matematik in prvi rektor UL dr. Josip Plemelj (kipar Boris Kalin, 1969), arhitekt in utemeljitelj arhitekturne šole na UL Jože Plečnik (kipar Peter Černe, 1992) in pravnik, prvi dekan juridične oz. pravne fakultete ter rektor UL dr. Leonid Pitamic (neugotovljeni kipar, 1996).

⁴ Spomenik je bil odkrit leta 1979 in je bil delo kiparja Zdenka Kalina. Ob izbrisu Kardeljevega imena iz naziva univerze leta 1990 je bil odstranjen tudi kip.

⁵ Bronasti kip Evrope z bikom je delo Franceta Kralja iz leta 1955. Zlat in Jasna Kralj sta odlitek kipa, katerega betonski izvirmik je v Galeriji Božidarja Jakca v Kostanjevici na Krki, Ljubljani podarila 15. januarja 1992, pred univerzo pa je bil odkrit naslednje leto – ravno na mestu, kjer je še nekaj let pred tem stal Kardeljev spomenik.

na pomembne ustanovitelje, česar pa, kot bo pojasnjeno v nadaljevanju, ne moremo trditi za prostor univerzitetne avle.

Kip kralja Petra I. Karadorđevića

Začetki postavljanja spomenikov na sedežu ljubljanske univerze so bili povezani z globokimi političnimi spremembami v času neposredno pred njeno ustanovitvijo. Vseprisotni kipi cesarja Franca Jožefa I. so se umikali z javnih površin in iz uradnih prostorov, kmalu pa so bili nadomeščeni s kipi novega monarha, jugoslovanskega kralja Petra I. Karadorđevića, ki mu je po smrti pripadel epiteton Osvoboditelj. Standardizirana različica kraljevega kipa, ki je bila izbrana za namene množičnega reproduciranja in postavljanja v državne ustanove, je bil doprsni kip nadnaravne velikosti, ki ga je leta 1904, v letu Petrovega kronanja za srbskega kralja, po živem modelu izdelal hrvaški kipar Rudolf Valdec. Med prvo svetovno vojno je Valdec kip zakopal, da ga avstrijske oblasti ne bi uničile, od leta 1919 pa se je doprsje začelo množično odlivati v bronu. Slovensko časopisje je propagiralo nakup teh plastik, ki so jih lahko zainteresirani kupci za 500 dinarjev naročali iz Zagreba, nato pa je naročila zanje sprejemala ljubljanska knjigarna Lavoslava Schwentnerja.⁶ »Vsak pravi patrijot in prijatelj umetnosti naj zavrže slabo izdelane reprodukcije in jih zamenja z resnično umetniškim izlivom tega oprsja in s tem jasno in javno pokaže, da je pravi spoštovalec vstvaritelja našega ujedinjenja,« je pozival slovenski tisk.⁷ Še posebej se je nakup pričakoval od sedežev oblasti, kot so predsedstvo vlade in poverjeništa, pa tudi uglednih zasebnih zavodov. *Slovenski narod* je zagotavljal, da je kip, v katerem je Valdec »izredno dobro pogodil vse karakterne črte in izraz obličja, oči, čela«, »lep umetniški okras vsaki dvorani«, ki bo kot »znak naše državljanske zavednosti« nadomestil stare cesarjeve kipe, saj so slednje postavljali le pod prisilo ali iz navajenosti na podložnost.⁸

Slovenec je poročal, da je Valdec odlil tudi deset bronastih doprsnih kipov, ki jih bodo predstavniki beograjske vlade ter regent Aleksander Karadorđević, Petrov sin, podarili »najznamenitejšim mestom v Jugoslaviji.«⁹ Julija 1920 je umetniški oddelek Ministrstva za prosveto ljubljanski občini res podaril enega od odlitkov Petrovega doprsja.¹⁰ V Beograd je kip osebno šel iskat posebni odposlanec občine.¹¹

Oktobra 1920 je *Jugoslovan* pisal, da je kraljevo doprsje kot darilo dobila tudi novonastala univerza. Valdčev »umetniško dovršeni« bronasti kip so postavili na prazen podstavek v niši pod stopniščem v univerzitetni avli, na katerem je do razpada Avstro-Ogrske stal kip Franca Jožefa.¹² Prigoda potrjuje znameniti afori-

⁶ Kip kralja Petra, 4.

⁷ Priporočamo, 3.

⁸ O regentovem posetu, 3.

⁹ Dar našim mestom, 4.

¹⁰ Kip kralja Petra – dar Ljubljani, 3.

¹¹ Darilo mestni občini, 3.

¹² Kraljev kip, 3. Domnevno je bil prav ta cesarjev kip 28. julija 1914 postavljen na balkonu takratnega deželnega dvorca, saj je tega dne v Ljubljani potekala manifestacija ob avstro-ogrski vojni napovedi Srbiji (Ljubljana manifestira, 1).

zem Stanisława Jerzyja Leca: »Ko rušite spomenike, ohranite podstavke, vedno jih lahko znova koristno uporabite.« Ker je bilo doprsje premično, so ga ob nekaterih svečanih priložnostih uporabili kot slavnostno dekoracijo in ga prenesli v veliko dvorano univerze, npr. ob medzavezniškem invalidskem kongresu septembra 1922.¹³ Kot bo še omenjeno, so v avli leta 1936 postavili kip kralja Aleksandra, zato so takrat »majhen, a lep spomeniček« njegovega očeta prestavili v rektorjevo sobo.¹⁴ Zanimivo je, da so takrat v tisku trdili, da je Petrov kip univerzi podaril prav kralj Aleksander,¹⁵ kar pa je vprašljivo, saj bi časnikarji ta podatek predhodno gotovo posebej omenili. Petrov doprsni kip je najstarejši do zdaj dokumentirani spomenik pripadniku dinastije Karadorđević na Slovenskem.

Slika 1: Osrednji del univerzitetne avle z nišo, v kateri je stal kip kralja Petra. Foto: I. S.

Fig. 1: The central part of the lobby with a niche that contained the sculpture depicting King Peter. Photo by I. S.

Po smrti kralja Petra poleti 1921 so z univerze v kraljevo pisarno poslali žalni telegram, prorektor dr. Josip Plemelj pa se je udeležil pogreba v Beogradu. Na naslednji seji univerzitetnega sveta je rektor spregovoril nekaj besed v kraljev spomin. Poudaril je, da je nastanek univerze omogočil prav pokojni monarh, kar je »pač najdragocenejše volilo, ki nam ga je mogel nakloniti veliki vladar.«¹⁶ Prav zaradi tega spoštovanja do kralja je zanimiv sklep s seje univerzitetne uprave v

¹³ VI. medzavezniški, 2.

¹⁴ Pirnatov Viteški kralj, 7.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani (dalje: ZAMU), šk. IV-119, Zapisnik redne seje univerzitetnega sveta z dne 17. oktobra 1921.

juniju 1926, ko je bil »kljub ministrskemu priporočilu« zavržen nakup Petrove spominske plakete, »ker ne razpolaga univerza z nikakimi krediti v to svrhu.«¹⁷

Doprni kip kralja Petra, ki je stal v univerzitetni avli, je danes izgubljen, morda je bil uničen med drugo svetovno vojno. Nekaj bronastih in glinenih odlitkov Valdčevega dela je danes v hrambi kulturnih in političnih ustanov v Beogradu.¹⁸

Spomenik Ivanu Žolgerju

Dr. Ivan Žolger je bil eden izmed najuglednejših pravnikov svojega časa, ki je napisal vrsto referenčnih razprav iz državnega in meddržavnega prava. Po doktoratu v Gradcu je začel graditi politično kariero na Dunaju, ki je svoj vrhunec dosegla avgusta 1917, ko je bil v Seidlerjevi vladi imenovan za ministra brez listnice, da bi pripravil načrt za federalizacijo cisalajtanske polovice države. Bil je edini Slovenec na ministrskem položaju v zgodovini Avstro-Ogrske. Maja 1918 je zaradi prevelikega nemškega pritiska s položaja odstopil, po koncu prve svetovne vojne pa je bil udeleženelec na pariški mirovni konferenci. Konec avgusta 1919 je bil imenovan za rednega profesorja mednarodnega prava na novonastali juridični fakulteti ljubljanske univerze, kjer so bila njegova predavanja odlično obiskana.¹⁹

Po smrti leta 1925 so Žolgerja pokopali na dunajskem pokopališču Hütteldorf, pogreba pa sta se udeležila rektor dr. Karel Hinterlechner in dr. Leonid Pitamic.²⁰ Žalno sejo za spoštovanega profesorja so imeli tudi na univerzi,²¹ ob začetku naslednjega študijskega leta pa je univerzitetni svet odločil, da mu bodo postavili še spomenik. Oblikovali so pripravljalni odbor za postavitev spomenika, ki so ga sestavljali Pitamic, dr. Metod Dolenc in dr. Lambert Ehrlich. Odkritje spomenika se je očitno zamikalo dlje časa, kot so si želeli odborniki: »Vsled nepremostljivih ovir ni bilo mogoče dokončati še pred koncem poletnega semestra vseh priprav za svečano odkritje, kakor je bilo nameravano prvotno na dan obletnice smrti pokojnika dne 16. maja, pozneje pa na Vidovdan.«²² Financiranje spomenika so omogočili številni darovalci, tako Žolgerjevi kolegi z univerze kot tudi politik in diplomat Otokar Rybář, velika župana Ljubljanske ter Mariborske oblasti, ljubljansko kamnoseško podjetje Feliks Toman ter ljubljanska, celjska,²³ slovenskobistriška²⁴ in mariborska občina; v slednji so za spomenik marca 1926 prispevali 1.500 dinarjev.²⁵ Konec maja 1926 je univerzitetni svet priznal pokojnikovi vdovi Elzi Žolger pokojnino, obenem pa je rektor naznanil: »V kratkem, mogoče že tekom prihodnjega meseca,

¹⁷ ZAMU, šk. IV-119, XXVII. Zapisnik redne seje univerzitetne uprave z dne 18. junija 1926.

¹⁸ Јовановић Чешка, *Скулптура*, 92.

¹⁹ Dr. A., Dr. Ivan Žolger. †, 130–133.

²⁰ ZAMU, šk. IV-119, Zapisnik IV. redne seje univerzitetnega sveta dne 26. junija 1925.

²¹ Žalni zbor ljubljanske univerze, 2.

²² Spomenik Ivanu Žolgerju na univerzi, 4.

²³ Prav tam.

²⁴ Iz seje občinskega odbora, 5.

²⁵ Seja mariborskega občinskega sveta, 3.

se bo odkrila spomska plošča pokojnemu našemu profesorju dr. I. Žolgerju v univerzitetni avli. Ob tej priliki se najiskrenejše zahvaljujem vsem gospodom, ki so za to ploščo prispevali.«²⁶

Žolgerjevo spominsko obeležje so tako postavili konec junija 1926, vendar je svečano odkritje, ki so ga nameravali organizirati, padlo v vodo, saj je veliko profesorjev in študentov že odšlo na počitnice in zapustilo Ljubljano. Rektor je zato sklenil, da se bo odkritje »vsled izrednih okoliščin [...] izvršilo brez slovesnosti in samo z obvestilom v listih po izvršenem odkritju.«²⁷ Sočasno z »odkritjem« je profesorski zbor juridične fakultete izdal nov zvezek *Zbornika znanstvenih razprav*, ki so ga posvetili Žolgerju.²⁸ »Dr. Žolgerju je tako poleg kamnitega kipa na univerzi postavljen tudi literarni spomenik.«²⁹

Pripravljalni odbor se je za pomoč posebej zahvalil prof. Jožetu Plečniku, »ki je vse svoje veliko umetniško izkustvo vedno dal z dragocenimi nasveti odboru na razpolago«, »izraz posebne zahvale« pa je bil namenjen tudi avtorju spomenika, kiparju in slikarju Tonetu Kralju, ki je bolj kot po javnih spomenikih znan po svojih monumentalnih slikah s prizori iz družinskega in kmečkega življenja, cerkvenih freskah in knjižnih ilustracijah.³⁰ »Naj bo torej spomenik tudi zunanji znak čustev ljubezni in spoštovanja, ki ga goji univerza in naš narod do Ivana Žolgerja«, je sklenil odbor.³¹

Slika 2: Žolgerjev spomenik. Foto: I. S.

Fig. 2: The memorial depicting Žolger. Photo by I. S.

²⁶ ZAMU, šk. IV-119, Zapisnik 2. redne seje univerzitetnega sveta z dne 31. maja 1926. ob 1/2 4h popoldne.

²⁷ ZAMU, šk. IV-119, XXIX. Zapisnik redne seje univerzitetne uprave z dne 2. julija 1926.

²⁸ Z ljubljanske juridične fakultete, 3.

²⁹ Dr. R. S., *Zbornik znanstvenih razprav*, 305.

³⁰ Spomenik dr. Žolgerju, 5; Spomenik Ivanu Žolgerju, 4.

³¹ Prav tam.

Strogo gledano Žolgerjev spomenik ne sodi v pričujoči pregled, saj ne stoji neposredno v univerzitetni avli, ampak je postavljen ob steno na vrhu stranskega stopnišča, ki iz avle vodi v zahodni trakt stavbe. Kljub temu dovolj gravitira proti osrednjemu prostoru, da ga je smiselno vključiti. Spomenik ima obliko globokega reliefa pravokotne oblike, ki je izklesan iz enega samega kosa podpeškega marmorja temnosive barve z belimi in rjavkastimi progami. »Kamen je zelo krhek in za kiparsko obdelavo docela neprimeren, ker se lušči in izpada,« je menil Karel Dobida v oceni Žolgerjevega spomenika, ki jo je spisal za *Ljubljanski zvon*.³² Žolger je upodobljen do pasu, oblečen je v stiliziran suknjič z zavihki in nosi kravato, v desnici, ki jo deloma prekriva levica, drži knjigo, levo ob njem pa na kupu leži še več knjig. Desno spodaj je vklesana kiparjeva signatura (*Tone Kralj*). Žolgerjev obraz, ki ga je Kralj izklesal naturalistično podrobno, je obrnjen v levo. Po Dobidi se gledalcu zdi, »da hoče spregovoriti.«³³ Za reliefom se nahaja zaobljeno ravno ozadje, ki na robovih prehaja v masiven okvir. »Visoki relief je vglobljen v kamenit okvir nekako po načinu srednjeveških nagrobnikov.«³⁴ Celoten relief je poliran do visokega sijaja, vendar za Dobido močan odblesk »ne dopušča pravilne presoje kiparskih vrednot. Jasno se vidi iz načina, kako so posamezne podrobnosti modelirane, da vsaj prvotno ta tako zelo izglajena površina ni bila predvidena.«³⁵ Pod reliefom je manjši kvader z vklesanim napisom »v modernizirani antikvi«:³⁶

IVAN ŽOLGER

PROFESOR MEDDRŽAVNEGA PRAVA
NA UNIVERZI V LJUBLJANI. 1867–1925

Pod napisom je še ležeči zglajeni kvader iz istega kamna, ki služi kot podstavek kipa.

Lokacija spomenika Dobide ni navdušila: »Spomenik stoji sedaj na žalost ob steni avle. Baje ga iz stavbnih zadržkov ni bilo mogoče vzdati, kakor je to Kralj zamislil.«³⁷ Kipar je namreč želel, da bi bil spomenik vzidan v steno, »tako da bi samo nizek, dva prsta visok rob molel na treh straneh iz stene.«³⁸ »Zaradi tega opazovalec ne more ubraniti vtisa nesmotrenosti in nemirnosti. Ker naj bi bilo delo po avtorjevem načrtu vzidano precej nizko, z glavo nekako v očesni višini gledalčevi, moti tudi kasneje dodani previsoki kamnitni podstavek, ki nosi spomenik. Napisna plošča naj bi v širino prvotno segala na obeli krajih preko robov gornjega dela; kesneje so jo skrajšali. Kakor je razvidno iz povedanega, je spomenik v sedanji obliki rezultat raznih, stvaritelju deloma tujih vplivov.«³⁹ Vzdava reliefa v steno je bila po Dobidi nujna, sicer bo »to lepo in originalno kiparsko delo ostalo za vedno okrnjeno in brez pravega pomena.«⁴⁰

³² K. D., Žolgerjev spomenik, 558.

³³ Prav tam, 557.

³⁴ Prav tam, 558.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Prav tam.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Prav tam.

Žolgerjev spomenik je danes najstarejše ohranjeno spominsko obeležje v univerzitetni palači, obenem pa je to tudi edino obeležje v avli, ki je bilo do danes postavljeno v spomin zaslužnemu profesorju. Zanimivo je, da so pobudniki za postavitve spomenika, ki je bil odkrit v času zanosnega brisanja sledov habsburške preteklosti, lahko spregledali Žolgerjevo ministროvanje. Zdi se, da so njegove zasluge za pravno stroko percipirali kot pomembnejšo plat njegovega dela, ki je posledično legitimirala postavitve spomenika. Četudi je Žolgerjev spomenik izmed obravnavanih še najboljši primer tipa spomenikov, ki tradicionalno stojijo po univerzitetnih prostorih, torej vseeno ni povsem nepolitične narave oz. je ta potisnjena v ozadje.

Spomenik kralju Aleksandru I. Karadorđeviću

Po smrti kralja Petra I. je na prestol dokončno stopil Aleksander I. Karadorđević. Z ljubljansko univerzo je bil v stiku še pred prihodom na oblast. Ob njegovem prvem obisku Ljubljane junija 1920 so se vsi profesorji zbrali na balkonu univerzitetne stavbe, rektor Plemelj pa je v slavnostnem nagovoru pozdravil visokega gosta in izrazil upe v njegovo nadaljnjo podporo univerzi. Aleksander, ki je prav tako stal na balkonu, se je zahvalil za te besede in izrazil veliko zaupanje v razvoj domače kulture ter pridnost mladine.⁴¹ Čez leto in pol, 11. januarja 1922, je rektor s telegramom čestital Aleksandru za njegovo zaroko z romunsko princeso Marijo,⁴² leta 1929 pa še za rojstvo tretjega sina, princa Andreja. Takrat mu je deputacija izročila tudi spominsko knjigo, izdano ob desetletnici univerze.⁴³ Prav v leto 1929 sodi tudi najpomembnejša vez med monarhom in univerzo. Takratni rektor, elektrotehnik in šahist dr. Milan Vidmar, se je moral spopadati s številnimi problemi. Želje po utrditvi položaja univerze, ohranitvi vseh njenih fakultet in dostojni proslavi desetletnice so Vidmarja napeljale na »misel, da položim usodo univerze v roke Nj. V. kralja. [...] Izražal sem [...] misel, da bi bilo pravilno, da dobi univerza ime po vladarju, pod čigar žezlom je deset let živela. [...] [U]verjen, da sem na pravi poti, sem v avdijenci pri Nj. V. kralju dne 18. aprila 1929. prosil za protektorat nad proslavo desetletnice, katerega je Nj. V. kralj prevzel. Vladar se je zanimal za življenje na univerzi in je kazal globoko razumevanje za naše ogrožene fakultete in oddelke. Na mojo prošnjo, da se imenuj naša univerza Univerza kralja Aleksandra I. (Alma Mater Alexandrina), je Nj. V. kralj to dovolil s toliko ljubeznivostjo, da sem srečen odšel iz avdijence.«⁴⁴ Na svečani seji je univerzitetni svet sprejel preimenovanje in kralju poslal zahvalni telegram.⁴⁵ Petintrideset let kasneje je Vidmar v *Spominih* zapisal, da se je za njegovo ponudbo o preimenovanju skrivala »dobro premišljena zvijača« »mojstra šahovskih zvijač«.⁴⁶

⁴¹ Drugi dan, 1-2.

⁴² ZAMU, šk. IV-119, Zapisnik redne seje univerzitetnega sveta z dne 30. januarja 1922.

⁴³ ZAMU, šk. IV-119, Zapisnik redne seje univerzitetne uprave z dne 30. septembra 1929.

⁴⁴ ZAMU, šk. IV-119, Zapisnik izredne seje univerzitetnega sveta dne 25. aprila 1929.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Vidmar, *Spomini: drugi del*, 75–76.

Dne 9. oktobra 1934 je v univerzo, tako kot povsod po Jugoslaviji, udarila vest, da je bil kralj Aleksander ubit v Marseillu. Na žalni seji naslednjega dne je rektor dr. Fran Ramovš med drugim povedal: »Nepojmljiva je za nas ta smrt; za naše duše je to rana, ki ostane nezaceljena. Za naše delo pa mora ta usodni udarec pomeniti združenje vse volje, pognanje najgloblje ljubezni in pripravljenost na vsakršne žrtve.«⁴⁷ Kraljevega pogreba se je udeležila šestčlanska delegacija z univerze, ki je na grob položila venec.⁴⁸ Univerzo so v znak žalovanja med 10. in 12. ter 17. in 19. oktobrom zaprli. Študentje so organizirali žalno svečanost, rektorat pa je izrazil sožalje dinastiji in vladi.⁴⁹ Ko je bil novembra 1934 osnovan odbor za spomenik kralju Aleksandru v Ljubljani, je bil vanj vključen tudi Ramovš. Da bi univerza dala svoj prispevek k spomeniku v znesku 15.000 dinarjev, je rektor predvidel prostovoljne mesečne prispevke od vseh zaposlenih na univerzi, od njega samega pa do docentov in asistentov.⁵⁰ O spomeniku kralju znotraj univerzitetnih prostorov še niso razmišljali, vseeno pa je umetnina, ki je na koncu pristala tam, takrat že nastajala.

Kipar, slikar in ilustrator Nikolaj Pirnat, avtor vrste javnih spomenikov in skulptur, je v času okoli kraljeve smrti zmodeliral njegov dopasni portret. Monarha je upodobil z rahlim nasmehom na ustih in sklenjenimi rokami ter oblečenega v slavnostno generalsko uniformo s plaščem. O nastanku kipa je ohranjeno njegovo pričevanje: »Pred nedavnim časom sem delal majhno poprsje pokojnega kralja po zasebnem naročilu za vdolbino v sobi. Pri delu se mi je tedaj mimogrede od sebe zastavilo vprašanje, kako bi rešil problem kipa Viteškega kralja v večjem, monumentalnejšem formatu. Takoj mi je bilo jasno da bi bilo treba za takšno rešitev poleg glave tudi ves život z rokami. Pričel sem skicirati in sem napravil celo množico risb. Izpočetka sem mislil, da bi napravil plastiko v kraljevskem plašču. Izvedba v tem smislu bi bila formalno mnogo lažja in uspeh mnogo pompoznejši toda nazadnje se mi je zazdelo, da takšni efekti pri liku našega kralja ne bi bili aktualni. Tako sem kralja viteza upodobil v navadnem pohodnem plašču. [...] Toda če ga prikazem kot vojaka, sem si dejal, s tem še nisem pokazal kralja. Tako sem poskrbel da dam skulpturi v pozi kraljevski lik. Na ta način sem prišel na idejo rok, kakor sem jih upodobil. Te čvrsto sklenjene roke nemo kličejo narodu osnovno misel, ki je vodila življensko delo kralja Uedinitelja: Ostanite skupaj, držite drug z drugim! [...] Delati sem začel prav vedre volje. Od vsega početka sem vedel, da bom tako veliko nalogo, kakršno sem si zastavil, lahko rešil samo v enem zaletu. Ves teden sem vzdržema delal vsak dan od 8 zjutraj do 6 zvečer, vsak večer sem šel iz ateljeja naravnost v posteljo in vsako jutro od doma naravnost k delu nazaj. Tako sem dovršil delo v sedmih dneh [...]. Vsekakor sem imel srečno roko, da sem delo opravil v enem zamahu. Pri vseh skulpturah, ki sem jih delal doslej, sem zmerom nekje na sredi obupal in sem vsako delo končal z občutkom, kakor da se

⁴⁷ ZAMU, šk. IV-120, Zapisnik žalne seje univerzitetnega sveta univerze kralja Aleksandra I. ob smrti Njegovega veličanstva kralja Aleksandra I.

⁴⁸ ZAMU, šk. IV-120, Zapisnik redne seje univerzitetne uprave z dne 24. oktobra 1934.

⁴⁹ ZAMU, šk. IV-120, Rektorjevo poročilo 9. januarja 1935.

⁵⁰ ZAMU, šk. IV-120, Zapisnik redne seje univerzitetne uprave z dne 9. novembra 1934.

je nekaj v meni prelomilo. Ta lik Viteškega kralja Aleksandra I. Uedinitelja pa sem v resnici končal z občutkom nekakšnega vedrega zadoščenja.«⁵¹

Slika 3: Kip kralja Aleksandra, delo Nikolaja Pirnata. Vir: Sokolski glasnik, 9. oktober 1936, 2.
Fig. 3: The sculpture depicting King Alexander by Nikolaj Pirnat. Source: Sokolski glasnik, 9 October 1936, 2.

Časopisje je bilo nad Pirnatovo skulpturo navdušeno. Hvalili so ga kot »pomemben dogodek v življenju našega kiparstva« in »izredno uspelo umetnino«,⁵² ki je kralja tudi po podobnosti odlično ujela. Posebej *Slovenski narod* je kip navdušeno slavil z obširnimi zapisom.⁵³ Pohvale slovenskega tiska so se razširile tudi

⁵¹ Pirnatov kip, 4.

⁵² Prav tam.

⁵³ »Kakor nepremakljiva gmota, ki se okrog nje vrti vsa naša zgodovina, je ta kip, miren kakor skala v valovju, monumentalen in krepek ter dostojanstven v vsakem detajlu in strnjen v celoto in harmonijo, kakor je harmonična podoba kralja v vsem njegovem življenju in delovanju. Preprostost in enostavnost brez šablonskih baročnih atributov so prava slika kraljevega duha, sinteze sto in stoletnega čustvovanja preprostega našega naroda. Možatost energija in dobrot se izražajo iz te umetnine in kralj, ki je izšel iz naroda, nam govori z najljubeznivejšimi neizumetničenimi besedami. A pred nami stoji tudi vojak in junak, ki ga premakne s položaja le smrt. V pohodnem plašču stoji pred nami Vitez, Poveljnik in Stražar, vedno v službi naroda in vedno pripravljen braniti ono, kar je ustvaril – svojo Jugoslavijo. In molče stoji pred nami, saj govore njegova dela in o njem šepetajo vsa naša srca. Le roki je trdno in vroče sklenil drugo v drugo: Te njegove roke pa nemo govore in kličejo: Tako vroče, trdno in vdano se sklenite vsi v slogi in čuvajte Jugoslavijo! Čeprav je kip vseskozi monumentalen, vendar je samo malenkostno stiliziran, kakor se nam bo Njegova podoba ohranila v spominu vedno lepša, veličastnejša in idealnejša. Samo za spoznanje je portret stiliziran in idealiziran, vendar je po izjavah ljudi iz njegove bližine najbolj podoben med vsemi dosedanjimi kraljevimi portreti. Vsestransko odlična

v časopisje državne prestolnice. Beograjska *Politika* je zapisala, da kraljev portret sodi med Pirnatova najboljša dela,⁵⁴ *Vreme* pa je dodalo, da gre za eno najlepših upodobitev pokojnega kralja, ki daje vtis monumentalnosti in prikazuje kralja točno takega, kot so ga videvali na balkonu dvora, v avtomobilu, na svečanostih in med pogovori z ljudmi.⁵⁵ Kip je bil nemara prvič razstavljen v izložbi ljubljanske drogerije Gregorič v dneh po atentatu,⁵⁶ nato pa še pred tribuno na ljubljanskem nogometnem igrišču ob žalni svečanosti konec oktobra 1934,⁵⁷ na novinarskem koncertu na začetku decembra 1934⁵⁸ ter aprila 1935 na razstavi *Spominu na našega kralja* v Jakopičevem paviljonu, na kateri je zasedel elitno mesto sredi dvorane.⁵⁹ Decembra 1939 je bil odlitek kipa postavljen kot javni spomenik v Sevnici.⁶⁰

Septembra 1935 je dr. Marko Natlačen, eden vodilnih članov vladajoče Slovenske ljudske stranke, postal ban Dravske banovine. Že prej je ohranjal dobre stike z ljubljansko univerzo. Ker »je smatral za umestno in lepo, da ima univerza, ki edina v državi nosi ime pokojnega viteškega kralja, dostojen spomenik svojega pokrovitelja, je takoj, ko je zavzel visoki položaj kot ban, odkupil umetniško delo – bronasti kip viteškega kralja in ga podaril univerzi z željo, da bi bil akademski mladini vedno svetel vzor ljubezni do domovine.«⁶¹ O banovem darilu, ki se je zgodilo ob koncu zimskega semestra v študijskem letu 1935/1936, je bila kmalu obveščena univerzitetna uprava: »Na znanje se vzame, da je kralj. banska uprava kupila od akad. kiparja Pirnata kip blagopokojnega kralja Aleksandra I. ter ga dala – pridržujoč si lastninsko pravico – na razpolago univerzi, ki ga bo postavila v avli; kamenit podstavek za kip je naročen.«⁶²

Pirnatov slab meter visoki kip, namenjen univerzi, je v bron odlil livar Franc Mostar v livarni na Galjevici v Ljubljani, 130 centimetrov visok gladko poliran podstavek, ki ga je za podarjeni kip dala izdelati univerza in ga tudi plačala, pa je iz ihanskega kamna rdečkaste barve izklesal kamnosek Novak iz Podgore pri Šentvidu,⁶³ danes dela Ljubljane. Za krajši čas je za podstavek kipa, kot so se pritožili nekateri študenti, »služil – zaboj, ovit z ovijalnimi papirjem. Na srečo kip v tem aranžmaju ni dolgo krasil naše avle.«⁶⁴

umetnina je res dostojna kralja, saj je z vseh strani res umetnostno delo velike fasone in visoke kvalitete ter zasluži, da se razširi povsod po domovini.« (Z vencem, 3.)

⁵⁴ Словеначки вајар, 10.

⁵⁵ Пулафић, Кип Краља, 6.

⁵⁶ Mimo naših izložb, 5.

⁵⁷ Čuvali bomo Jugoslavijo, 4.

⁵⁸ Z. P., Novinarski koncert, 2.

⁵⁹ Otvoritev spominske razstave, 1.

⁶⁰ Sevnici so odkrili, 3. V nekaterih novejših raziskavah se nejasno aludira, da je bil kip, postavljen v univerzi, kasneje preseljen v Sevnico, vendar v arhivskih virih za to ni dokazov.

⁶¹ Kraljev spomenik, 3.

⁶² ZAMU, šk. IV-120, Zapisnik redne seje univerzitetne uprave z dne 31. januarja 1936. Omeniti je treba, da nekaj neskladja v časovno zaporedje dogajanja vnaša navedba, ki je bila že leta 1935 objavljena v turističnem vodiču pravnika in pisatelja Rudolfa Andrejke. Po njej je v avli univerze že takrat stal kraljev kip (Andrejka, *Po lepi Sloveniji*, 46).

⁶³ Kip kralja Aleksandra, 5.

⁶⁴ Spomenik viteškega kralja, 3.

V soboto, 8. februarja 1936, dopoldne je na univerzi potekal »domač praznik, ki zasluži tudi pozornost široke javnosti.«⁶⁵ Na dogodku so »[b]rez pompa in ceremonij«⁶⁶ odkrili novi kraljev kip na vrhu stopnic sredi avle. Časopisje, ki je poročalo o intimnem dogodku, je pisalo, da se je univerza s spomenikom »najdostojneje oddolžila spominu velikega kralja, po katerem tudi zavod nosi svoje ime.«⁶⁷ Po mnenju *Slovenca* se je kip, ki je v ponos univerzi, odlično vklopil v ambient univerzitetne avle: »Efekt je bil takoj očiten, ter so profesorji in dijaki z velikim priznanjem občudovali novo postavljeni spomenik, kateremu ozadje tvorijo vedno zelene rastline. Je to prvi spomenik kralju Aleksandru v Ljubljani, zakaj dosedanji kipi niso toliko dostopni javnosti, temveč so omejeni le na razne dvorane. V prihodnjih dnevih bo avla še nekoliko očiščena in olepšana, tako da pride spomenik do svoje polne veljave.«⁶⁸ Militantni unitaristični časnik *Pohod* je bil podobno navdušen: »Vsakomur pa, ki stopi v univerzitetno avlo, se takoj prvi hip ustavi pogled na prekrasnem doprskem kipu blagopokojnega viteškega kralja Aleksandra I. Uedinitelja, katerega častno ime nosi naša univerza in ki stoji v ozadju avle, okrašenem z zelenjem. Oko se ti upre v ponosno čelo Njega, katerega zasluga je, da imamo svojo univerzo – ta naš najvišji kulturni hram. To, da so mu postavili v univerzitetni avli tako lep spomin, je vsekakor umestno, čeprav se akademska mladina nikoli ne bo mogla oddolžiti Njemu, ki ji je bil vzornik in vodnik.«⁶⁹ Tudi društvo Nacionalnih akademikov je podprlo odkritje: »Nacionalni akademiki smo [...] g. rektorju hvaležni, saj je dal postaviti v naši univerzi simbol Njega, čigar ime nosi naša mlada Alexandrina, kar pa je še važnejše, simbol Njega, ki kot most veže našo junaško preteklost z boljšo in lepšo bodočnostjo. Naj bi spomenik Viteškega kralja Aleksandra Zedinitelja na univerzitetnih tleh vedno opominjal vso našo akademsko mladino, da z zatajevanjem svojih osebnih koristi nesebično služi svojemu narodu in državi.«⁷⁰

Po odkritju je *Slovenski narod* objavil šalo, ki je zanimiva kot morda prva (četudi šaljiva) kritika Pirnatovega kipa: »Julij Cezar je bil velik mož, – pravi profesor. Bil je junak od pete do glave. O tem se lahko sami prepričate, kar poglejte njegov doprski kip v avli naše univerze.«⁷¹

Kmalu po odkritju, 26. februarja 1936, je ban Natlačen na rektorjevo povabilo opravil prvi uradni obisk na univerzi, da bi si ogledal kraljev spomenik in delo univerze. Natlačen je s tajnikom prispel ob pol enajsti uri in v avli ju je sprejel rektor dr. Maks Samec, nato pa si je ban ogledal kip v veži. Po navedbi *Slovenca* je Natlačen takrat »brez bučnega pompa, ki prečesto zakriva le prazno srce, izročil ta kip univerzi, hoteč s tem ravno povdariti resnost kraja in veličino pokojnika.«⁷² Po ogledu kipa sta ban in rektor odšla v rektorjevo sobo, kjer je slednji razložil prvemu aktualne probleme univerze, zatem pa si je Natlačen ogledal še oddelke univerze.⁷³

⁶⁵ Pirnatov Viteški kralj, 7.

⁶⁶ Prav tam.

⁶⁷ Postavitev spomenika, 4.

⁶⁸ Kip kralja Aleksandra, 5.

⁶⁹ Z naše univerze, 2–3.

⁷⁰ Spomenik viteškega kralja, 3.

⁷¹ Ponesrečen dokaz, 4.

⁷² Kraljev spomenik, 3.

⁷³ Obisk bana, 3.

Slika 4: Spomenik kralju Aleksandru v univerzitetni avli. Vir: Slovenec, 17. maj 1936, 3.

Fig. 4: The memorial commemorating King Alexander in the lobby of the university building. Source: Slovenec. 17 May 1936, 3.

Odkritje Aleksandrovega spomenika za razliko od podobnih dogodkov v času kraljevine ni imelo značaja obsežne javne proslave, kar je sprožilo več kritik. »Čudi nas pa eno«, je zapisal *Pohod*, »kako to, da so akademska mladina in univerzitetne oblasti dopustile, da se postavi doprnski lik blagopokojnega kralja v vežo, kakor bi se na zid pribila nova napisna deska. Ali niti akademska mladina niti univerzitetne oblasti niso čutile za svojo dolžnost, da postavitev tako lepega doprnsnega kipa kralja Aleksandra v univerzitetno avlo združijo vsaj s skromno proslavo, ki naj bi dokazala, da se naša univerza v zadostni meri zaveda, zakaj nosi Njegovo ime in zakaj mu postavlja v vežo spomenik kot znak svojega spoštovanja in svoje zahvalnosti. To dejstvo, da niti akademska mladina, niti univerzitetne oblasti tega niso storile, je naravnost porazno. S tem pač samo znova in znova dokazujemo svojo ‚kulturo‘, s katero se vedno ponašamo in ki nam ob vsaki priliki leži na jeziku. Ali naj res postavimo trditev, da naša univerza ne zasluži tako ponosnega naslova, kakor ji je bil dan v častnem naslovu – univerza kralja Aleksandra I. v Ljubljani?«⁷⁴

Med tistimi, ki so najbolj obžalovali nesodelovanje pri odkritju kipa, so bila nacionalistična študentska (akademska) društva. Jugoslovanski napredni akademski klub (JNAK) Edinstvo ter Jugoslovansko napredno akademsko društvo (JNAD) Jadran sta zato prosila rektorat, naj se jim dovoli primerno pokloniti »manom kralja Aleksandra.«⁷⁵ Po pridobitvi dovoljenja sta ti društvi k sodelovanju na počastitvi povabili tudi preostala društva, tako da jih je pri dogodku sodelovalo osem, poleg

⁷⁴ Z naše univerze, 2–3.

⁷⁵ Kraljev spomenik, 3.

obeh pobudnic in organizatoric še Akademsko zvezo, Klub jugoslovenskih akademikov iz Trsta, Gorice in Istre, Društvo slušateljev (DS) filozofske fakultete, DS juridične fakultete, DS teološke fakultete in DS medicinske fakultete.⁷⁶ Društva so se odločila, »da položijo pred kip srebrno palmovo vejico s široko državno trobojnico, na kateri naj se vtisnejo imena vseh sodelujočih društev.«⁷⁷ Obenem so sklenili, da bo iz vsakega društva izbran predstavnik pred spomenikom podal poklonitveno izjavo in da naj bi odbor, sestavljen iz članov društev, pripravil poročilo za časopisje. Ker tega niso storili, je bilo v tisku nekaj zmede o tem, za kaj je šlo pri proslavi, saj se je pojavljala trditev, da je šlo za uradno odkritje Aleksandrovega spomenika. *Slovenec* je v obširnejšem prispevku obrazložil podrobnosti o poteku svečanosti in zatrdil, da ni šlo za odkritje, temveč za poklonitveno proslavo.⁷⁸

Svečanost je potekala v nedeljo, 3. maja 1936. Pričela se je ob 10.30 s sprevodom predstavnikov JNAD Jadran, JNAK Edinstvo ter delegacije zagrebških študentskih društev pod profesorjem dr. Franom Ilešičem. Sprevod je krenil izpred Narodnega doma po Aleksandrovi in Šelenburgovi ulici do stavbe univerze. V avli se je zbralo med 400 in 500 študentov, poleg študentov ljubljanske in zagrebške univerze tudi predstavniki Saveza jugoslovenskih nacionalnih akademskih organizacij, pa tudi nekaj profesorjev, med njimi rektor dr. Milko Kos, dr. Gregor Gojmir Krek, dr. Joso Jurkovič, dr. Božo Škerlj, dr. Evgen Spektorski in inž. Marij Osana.⁷⁹ Svečanost je v imenu JNAD Jadran odprl predsednik društva Zupan, ki je uvodoma domnevno protestiral proti nejavnemu odkritju kipa (cenzura je ta del časopisnega poročila izbrisala), v nadaljevanju pa je govoril o pokojnem kralju in hvalil njegove zasluge na številnih področjih. Poudaril je, da se nacionalistični študentje zavedajo vloge jugoslovanskega nacionalizma, ki ni le fraza, temveč želi postati svetovni nazor, za kar je bil deležen navdušenega odobravanja. Predstavniki društev so zatem pred kip položili prej omenjeno srebrno vejico, nato pa so v Aleksandrov spomin trikrat zaklicali »Slava!«. Nastopili so še predstavnik JNAD Jadran in JNAK Edinstvo Kutin, ki je govoril o stalni zvestobi ljubljanskih nacionalističnih študentov pokojnemu kralju, študent Pukšič, ki je v imenu Akademsko zveze hvalil Aleksandrove zasluge za konsolidacijo Jugoslavije in za svetovni mir, študent (in bodoči znani pesnik) Rado Bordon, ki je govoril v imenu študentov z zasedenega ozemlja in napadal Aleksandrove morilce ter poudarjal pomen spominjanja na prelomne datume slovenske zgodovine, predstavnik Saveza jugoslovenskih nacionalnih akademskih organizacij Rapotec in predstavnik zagrebške delegacije Jakšič. Na koncu so zborovalci navdušeno sprejeli vdanostni telegram, ki je bil poslan kralju Petru II., nato pa so se ob vzdikljanju v podporo kralju razšli. »Tako je akademska mladina iz lastne pobude storila svojo dolžnost, na katero pa bi se morali spomniti tudi tisti odločujoči činitelji, ki tega niso storili,« je kritično pripomnilo *Jutro*.⁸⁰

⁷⁶ R. B., Akademsko mladina, 3.

⁷⁷ Kraljev spomenik, 3.

⁷⁸ Prav tam.

⁷⁹ Spominska svečanost, 3.

⁸⁰ R. B. Akademsko mladina, 3.

Iz nadaljnjih let je o Aleksandrovem spomeniku na voljo le nekaj drobcev. Pred njim so ob raznih priložnostih potekale proslave – Nacionalni akademiki so oktobra 1937 npr. vabili na žalno svečanost ob obletnici kraljeve smrti, ki je potekala pred kipom.⁸¹ V istem času so na univerzi razmišljali tudi o preureditvi avle in s tem premestitvi kraljevega kipa. »Z ureditvijo vestibula se peča gospod profesor Plečnik. Po njegovi zamisli naj pride kip kralja Aleksandra Prvega, ki sedaj stoji tako, da je glava obrnjena proč od vsakogar, ki stopi v vestibul, na prvi podest stopnišča in naj bode obdan z zelenim bršljinom. Od tam bi bil pogled kralja usmerjen ravno proti glavnemu vhodu. V mal četverooglat prostor tik ob stopnicah naj pride priprost vodnjak s sklopmi, tako da bi nemirne ograje stopnic bil nekoliko omiljene.«⁸²

Z drugo svetovno vojno se za kipom izgubi vsaka sled. Evidentno je bil vsaj umaknjen iz avle, če že ne nemudoma uničen, obenem pa je bilo kasneje v avli treba narediti prostor za nov par kipov.

Predlog za spomenik Ivanu Prijatelju

Literarni zgodovinar dr. Ivan Prijatelj je bil avtor vrste monografij in člankov o slovenski književnosti in deloma politiki. Nastopno predavanje na ljubljanski univerzi je imel že leta 1919, nato je delal kot profesor za zgodovino slovanskih literatur novejšje dobe, dvakrat tuje bil tudi dekan filozofske fakultete. Ob smrti leta 1937 sta se od njega v imenu univerze na pogrebu poslovila dr. France Kidrič, ki je pokojnika opisal kot »[g]enialnega duha, ki je nad 40 let snoval ob vodstvu elementarne ljubezni do svojega slovenskega naroda in jezika«, in prodekan dr. Matija Slavič.⁸³

Dne 26. junija 1937 je imelo Slavistično društvo sestanek, na katerem so se člani društva pogovarjali o izidu Prijateljevega spominskega zbornika, pa tudi »o postavitvi njegovega spomenika, ki bo postavljen v univerzitetni veži.«⁸⁴ Idejo so ponovno obudili jeseni istega leta, ko so najavljali postavitev Prijateljevega spomenika »na vseučiliščnih tleh«, ki naj bi ga zasnoval Jože Plečnik.⁸⁵ Proces postavitve je trajal še nekaj let, ko pa so Prijateljev spomenik junija 1941 (že med italijansko okupacijo!) vendarle postavili, je bil odkrit na terasi ob zahodnem pročelju Narodne in univerzitetne knjižnice.

⁸¹ Akademiki!, 3.

⁸² ZAMU, šk. IV-120, Poročilo prorektorja 25. septembra 1937.

⁸³ Dr. Ivan Prijatelj, 3.

⁸⁴ Slavistično društvo za spomenik, 3.

⁸⁵ Slavistično društvo v Ljubljani, 6.

Predlog za spominske plošče Ljubomirju Davidoviću, Danilu Majaronu, Karlu Verstovšku in Ivanu Hribarju

Na seji univerzitetnega senata 20. februarja 1940 je rektor Slavič govoril o nedavno preminulem srbskem politiku in voditelju Demokratske stranke Ljubomirju Davidoviću, ki je leta 1919 kot minister prosvete podprl ustanovitev ljubljanske univerze. Poudaril je, »kako pravilno je veliki pokojnik dojel pomen univerze za slovenski narod in s kakšno požrtvovalnostjo, odločnostjo in ljubeznijo je vodil borbo za osnovanje najvišje slovenske prosvetne ustanove. Vsa univerza mu dolguje neminljivo zahvalo za njegova nesebična prizadevanja.«⁸⁶ Slavič, ki se je kasneje udeležil tudi Davidovičevega pogreba, je nato omenil pobudo ljubljanskega mestnega poglavarstva z dne 16. januarja 1940, po katerem naj bi univerza skupaj z društvom Pravniki in Slovensko matico poskrbela, da se dr. Danilu Majaronu, enemu od osrednjih organizatorjev pri projektu ustanavljanja ljubljanske univerze, vzida spominska plošča. Prebral je tudi zadevno pismo iz društva Pravniki, datirano s 5. februarjem 1940. Pobudo za postavitve Majaronove spominske plošče je Slavič še razširil in predlagal, »da bi se univerza s spominskimi ploščami oddolžila vsem onim, ki imajo zasluge za ustanovitev ljubljanske univerze.«⁸⁷ Ker je v avli že stal kip kralja Aleksandra, naj bi okoli njega po Slavičevi ideji razmestili še plošče v spomin Davidoviću, Majaronu in politiku dr. Karlu Verstovšku, poverjeniku za uk in bogočastje pri Narodni vladi v Ljubljani, ki mu je za novonastalo univerzo uspelo v Beogradu pridobiti milijon kron materialne osnove za njeno delovanje. Prodekan filozofske fakultete France Kidrič je predlagal še, naj postavijo ploščo tudi (takrat še živečemu) Ivanu Hribarju, ki si je za ustanovitev univerze prizadeval že dve desetletji pred njenim nastankom in je to razglasil za svoj življenjski cilj. Senat je idejo o spominskih ploščah načeloma soglasno sprejel, »vendar je mnenja, naj se način razmestitve bodisi plošč ali reliefov prepusti strokovnjaku.«⁸⁸ Odločili so se, naj se javnost »zaenkrat obvesti samo o tem, da je senat sklenil oddolžiti se na viden način pravkar umrlemu ministru Ljubi Davidoviću.«⁸⁹

Na seji univerzitetnega senata leto dni kasneje, 5. marca 1941, je Slavič poročal, da je Ivan Hribar pred nekaj tedni prejel častni doktorat za svoje zasluge pri ustanavljanju univerze. V zvezi s tem se je obudila ideja o namestitvi plošč osebam, zaslužnim za nastanek univerze, vendar je rektor opozoril, da realizacija ni možna. »Rektorat [...] ni imel potrebnih denarnih sredstev in jih tudi sedaj nima. Z imenovanjem ministra HRIBARJA za častnega doktorja se je povrh spremenilo razmerje teh odlikovanj, če bi namreč dali njemu poleg častnega doktorata tudi spominsko ploščo, bi to po rektorjevem mnenju zaslužil tudi pok. minister dr. Anton KOROŠEC. Zato mora sedanjí senat to namero opustiti.«⁹⁰ Spominske plošče posledično niso bile postavljene.

⁸⁶ ZAMU, šk. IV-120, Zapisnik o izredni seji univerzitetnega senata dne 20. februarja 1940 ob 20. uri.

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ Prav tam.

⁸⁹ Prav tam.

⁹⁰ ZAMU, šk. IV-120, Zapisnik o redni seji univerzitetnega senata dne 5. marca 1941 ob 10. uri.

Spomenika Francu Župcu in Jaroslavu Kiklju

Tako pred drugo svetovno vojno kot med njo so bili študentje ljubljanske univerze pristaši ideološko različnih smeri. Med najbolj znanimi študentskimi žrtvami na strani protirevolucionarnega tabora sta bila študent prava Franc Župec in študent medicine Jaroslav Kikelj. Župec, doma iz vasi Borovci blizu Ptujja, se je na univerzo vpisal jeseni 1940 in se včlanil v katoliško društvo Straža, medtem ko je leto dni starejši Kikelj, rojen na Opčinah, leta 1939 vpisal medicino in postal vpliven član Katoliške akcije. Kmalu po začetku okupacije so Italijani prepovedali vse študentske organizacije razen novoustanovljene Ljubljanske univerzitetne organizacije (LUO). Tja naj bi se včlanili vsi voditelji dotakratnih organizacij, v nasprotnem primeru pa so Italijani grozili z zaprtjem univerze in izgonom študentov, ki niso prihajali s področja Ljubljanske pokrajine. Župec in Kikelj sta, po nekaterih interpretacijah, to želela preprečiti, zato sta vstopila v direktorij LUO. Varnostnoobveščevalna služba, ki je delovala v okviru Osvobodilne fronte (OF), je na njiju zato začela gledati kot na izdajalca, prav tako ju je sumila, da sodelujeta z Italijani pri odkrivanju študentov, ki simpatizirajo z OF. Posledično je oba študenta likvidirala, Župca 16. marca 1942 na Prisojni ulici, Kiklja pa dva dneva kasneje, po pogrebni maši v Župčev spomin, na Streliški ulici. Obema so organizirali cerkveni pogreb, ki se ju je udeležilo na tisoče ljudi, tudi predstavniki univerze.⁹¹ Danes so pogledi na Župca in Kiklja ter njun status še vedno razdeljeni. O Župcu je bilo, denimo, zapisano, da »ni kolaboriral toliko zaradi nevarnosti zaprtja univerze, kot zaradi svojega političnega in idejnega prepričanja«,⁹² obenem pa mnogi vztrajajo, da je katoliški mučenik. Kiklju so leta 2000 postavili doprsni kip v cerkvi sv. Jožefa v Mariboru.⁹³

Na seji univerzitetnega senata 17. oktobra 1942 je rektor Kos seznanil prisotne z dvema pismoma. Prvo, datirano z 28. septembrom 1942, je napisal zaupnik LUO, drugo pa Zvezni tajnik 8. oktobra 1942. Pismi sta sprožili akcijo za postavitve spominske plošče ubitima Župcu in Kiklju, ki jo je vodil fašistični zaupnik inž. Pietro Carra iz Torina, prvi človek direktorija LUO. Kos je senatu povedal, da je 9. oktobra obvestil Zveznega tajnika in zaupnika – prvega pisno, drugega pa ustno –, da mora o zadevi poročati senatu. Univerza je s pobudo prišla v delikatno položaj, saj se je skozi celotno vojno obdobje trudila ohranjati nepolitično (oz. nadpolitično) držo, brez očitnega podpiranja katerekoli strani. Senat je po razpravi soglasno sklenil, da se pobudnikoma sporoči naslednje: »Senat kr. Univerze v Ljubljani je vzel, po podanem sporočilu rektorjevem, z razumevanjem na znanje vsebino Vašega dopisa in v njem izraženo namero, da Vseučiliška organizacija postavi v avli glavnega univerzitetnega poslopja na izbranem prostoru ploščo z besedilom, ki ga boste sami izbrali, v spomin umorjenima članoma Vseučiliške organizacije visokošolcema Francu Župcu in Jaroslavu Kiklju.«⁹⁴ Senat je, očitno v skrbi za

⁹¹ Škafar, *Jaroslav Kikelj*; Žižek, Franček Župec, 31–41.

⁹² Čepič, Guštin in Ivanič, *Podobe iz življenja*, 87–88.

⁹³ Škafar, *Jaroslav Kikelj*, 15 in 272–273.

⁹⁴ ZAMU, šk. IV-120, Zapisnik o nadaljevanju seje univerzitetnega senata dne 17. oktobra 1942 ob 11. uri dopoldne.

dobrobit in nadaljnji obstoj univerze, obenem prosil rektorja, naj pobudnika opozori »na eventualne posledice, ki bi v sedanjih razmerah mogle s tem za univerzo nastati. Vkljub rigoroznim meram, ki so jih univerzitetna oblastva odredila glede vstopa v glavno univerzitetno poslopje, bi se moglo zgoditi, da bi prišlo do neljubih momentov, kakršnih vseh ne more predvidevati splošna varnost – kakor nas uči neposredna preteklost, ko je celo ob napadih na žive osebe, na javnih in prometnih krajih varnost bila ogrožena ali pa je celo postala ničevna. Kar velja glede te varnosti, velja tudi za varnost spomenikov. Če bi kdo spominsko ploščo n. pr. poškodoval, bi to moglo imeti tudi za univerzo kot celoto škodljive posledice. Toda univerza s svojimi organi se ne bi mogla smatrati odgovorno v vsakem primeru, če bi se kljub njeni pazljivosti tako zlo sprožilo ali izvršilo.«⁹⁵ Rektorja je senat nato pooblastil, da pri postavljanju spomenika deluje po lastni presoji.⁹⁶

Skrb senata glede morebitnega komunističnega uničenja spominskega obeležja ni bila brez podlage, saj so pripadniki OF spremljali proces postavitve. Avgusta 1942 je »Marjeta«, domnevno Zdenka Kidrič, pisala Lidiji Šentjunc: »Klerikalci so naročili Župcu in Kiklju spomenik. K podjetniku pa je prišel ing. Carra in zahteval predračun, ker bodo spomenik plačali Italijani.«⁹⁷

Dne 15. junija 1943 sta bila kipa (hermi) študentov, ki sta očitno nadomestila prvotni načrt s spominsko ploščo, postavljena v univerzitetno avlo, ker pa se je postavitvev zgodila povsem mimo pristojnih univerzitetnih organov, je rektor Kos na seji senata 9. julija 1943 pojasnil, da se je z vprašanjem kipov na seji 16. junija ukvarjala že univerzitetna uprava⁹⁸ in da sta bila kipa postavljena, »ne da bi bilo vsaj neposredno pred tem obveščeno katerokoli akademsko oblastvo. Com. Raymondi je sicer ob svojem službenem obisku koncem maja t. l., po naročilu tedanjega Visokega komisarja, znova načel to vprašanje, toda rektor mu je le ponovil naziranje, ki ga je senat izrekel na seji 17. oktobra 1942 in pristavil, da je to tudi njegovo mnenje. Po soglasnem sklepu uprave z dne 16. junija 1943 je rektor sporočil zaupniku Vseučiliške organizacije ugovor univerzitetne uprave, ker ni bil niti rektorju niti upravi, ki po zakonu skrbi za univerzitetna poslopja, predložen dokončni načrt spomenikov, ker ni bilo v soglasju z rektorjem ali upravo izbrano definitivno mesto v avli in ker sta bila spomenika postavljena, ne da bi bila akademska oblastva neposredno predhodno o postavitvi obveščena, kakor bi mogli z vso pravico pričakovati glede na izjave zaupnika Vseučiliške organizacije.«⁹⁹ Stvari so se zapletle tudi pri načrtovanem odkritju spomenikov. Po načrtu naj bi 2. julija 1943 univerzo obiskal visoki komisar Ljubljanske pokrajine Giuseppe Lombrassa, da bi vrnil obisk rektorja Kosa nekaj dni pred tem, in ob prisotnosti univerzitetnega senata ter nacionalnega svetnika Paglianija, podtajnika zveze Gioventu Universitaria Fascista, pokroviteljice LUO, odkril kipa,

⁹⁵ Prav tam.

⁹⁶ Prav tam.

⁹⁷ Žižek, Franček Župec, 40.

⁹⁸ ZAMU, šk. IV-120, Zapisnik o izredni seji univerzitetne uprave dne 16. junija 1943 ob 12h.

⁹⁹ ZAMU, šk. IV-120, Zapisnik o redni seji univerzitetnega senata dne 9. julija 1943 ob 10. uri.

ki ju je LUO postavila v avli. Lombrassa naj bi se takrat seznanil tudi s senatom, a do dogodka ni prišlo, ker je bil tega dne službeno zadržan.¹⁰⁰

Uradno odkritje kipov se posledično ni zgodilo. Že nekaj tednov po italijanski kapitulaciji je na seji senata Kos poročal, »da sta bili v zvezi s političnimi spremembami v zadnjem času v univerzitetni avli odstranjeni spominski hermi pokojnih slušateljev KIKLJA in ŽUPCA in sicer ne po inicijativi univerze, kot sta bili tudi postavljeni brez njene pobude.«¹⁰¹ Kipa sta torej, verjetno na olajšanje univerzitetnih organov, prišla in odšla brez njihovega vpletanja. Videz kipov oz. celotnega obeležja je neznan, enako velja za njihovo usodo.

Spominski steber študentom, profesorjem in nameščencem ljubljske univerze, padlim v narodnoosvobodilnem boju

Z vzpostavitvijo povojne socialistične oblasti se je položaj ljubljanske univerze ponovno spremenil. Uradno je postala »kovačnica novih, strokovno visoko usposobljenih in patriotično zavednih ljudi, ki bodo svoje znanje uporabljali svojemu ljudstvu v korist«,¹⁰² vendar so univerzitetni vsakdan zaznamovali politični pritiski na njeno delo. Kljub temu je ta ustanova v simbolnem državnem imaginariju igrala pomembno vlogo kot kraj, kjer je v 30. letih prejšnjega stoletja delovala »največja in najmočnejša partijska organizacija v Sloveniji«,¹⁰³ s tem pa je imela čislani status pripravljavnice za bodoče akterje partizanskega boja. Poleg tega se je s krepitvijo kulta padlih partizanov, talcev in drugih žrtev okupatorja ter protirevolucionarnega tabora povečeval interes za padle študente in profesorje ljubljanske univerze. »Ogromno slušateljev se je udeležilo narodno osvobodilne borbe, skoro deseti del vseh naših študentov je daroval življenja za svobodo v borbi zoper sile fašizma in njihovih pomagačev.«¹⁰⁴ Praznovanje 30. obletnice univerze, prvega okroglega jubileja, ki je padel v povojni čas, je bilo posledično dobra priložnost za obeležitev spomina na padle. To proslavo je prorektor dr. Gorazd Kušej razglasil za zaključek prve dobe razvoja slovenskega visokega šolstva, »ki je ustvarila tiste notranje pogoje, iz katerih je mogla pognati njegova mogočna rast in razvejitev v socialistični Titovi Jugoslaviji. Proslava bo dala izraza ogromnemu nasprotju položaja slovenskega visokega šolstva v stari in novi Jugoslaviji. Tako bo najboljša manifestacija pravilnosti in uspešnosti naše poti v socializem tudi na najobčutljivejšem polju znanosti in kulture. To bo hkrati najkrepkejša obsodba ki jo more in mora slovenska univerza izreči tudi ob tej priliki nad informbirojevskimi lažmi in zlobnimi klevetami ter podtikanji.«¹⁰⁵

¹⁰⁰ Prav tam.

¹⁰¹ ZAMU, šk. IV-120, Zapisnik o redni seji univerzitetnega senata dne 24. septembra 1943 ob 10. uri.

¹⁰² Kušej, Slovenska univerza, 5.

¹⁰³ Prunk, *Boris Kidrič*, 8.

¹⁰⁴ Melik, Ob 30-letnici, 745–746.

¹⁰⁵ Kušej, Slovenska univerza, 5.

Dogodke ob obletnici so na univerzi začeli načrtovati že decembra 1948. Takrat je rektor, geograf dr. Anton Melik, opozoril na bližajočo se obletnico, zato je univerzitetni senat sestavil komisijo dekanov z rektorjem na čelu, ki naj bi organiziral priprave na slovesnost.¹⁰⁶ Vzporedno so se vse od oktobra 1948 dogovarjali o izidu jubilejnega zbornika, vendar se je ta zaradi tehničnih težav stalno izmikal in na koncu ni bil izdan.

Na seji senata 12. marca 1949 je bilo sklenjeno, da bo imela proslava obliko slavnostne akademije in da bodo istočasno organizirali priložnostno razstavo, prvič pa so omenili tudi predlog za postavitve spomenika: »Proslava naj bi bila združena tudi z odkritjem spominske plošče univ. žrtvam, padlim v narodno-osvobodilni borbi.«¹⁰⁷ Na seji konec maja je glavni pripravljalni odbor resneje načel vprašanje spominskega obeležja. Prisotni so se strinjali, da morajo počastiti spomin na padle »z vidnim aktom, ali spomenikom ali ploščo.«¹⁰⁸ Razpravljali so o tem, ali naj odkrijejo spomenik, ploščo ali več plošč, po možnosti po posameznih oddelkih, vendar je bila zadnja možnost hitro črtana, ker veliko oddelkov ni imelo svojih prostorov, kamor bi lahko namestili ploščo (narodni heroj Tone Tomšič, ki je študiral pravo, posledično ne bi bil nikjer naveden, ker juridična fakulteta ni imela svojih prostorov). Padel je predlog, da bi se v izogib problemom glede po nesreči izpuščenih imen padlih izdelal spomenik brez imen in »s prostorom, kjer naj bi se hranil pergament z imeni«, ali pa shranjevanje imen »v posebni posodi«, vendar je hitro prevladalo mnenje, da je treba s podrobno raziskavo skrbno zbrati »vsa imena žrtev do zadnjega«, saj »spadajo k bistvenemu delu spomenika.«¹⁰⁹ Zaradi množice imen se je izkazalo, da bo treba postaviti spomenik, saj na plošči ne bo dovolj prostora. Na seznam padlih so uvrstili vse študente, predavatelje in administrativno osebje univerze, pa tudi vse, ki so univerzo že končali, a še niso šli delat, kar je zahtevalo temeljito raziskavo posameznih primerov. Odborniki so se odločali tudi, kje bo spomenik stal: pred univerzitetnim poslopjem, »da bo tako viden narodu«, ali v avli.¹¹⁰ Sklenili so, da je najprej treba dobiti idejni osnutek za spomenik, zato je bilo treba stopiti v stik z umetniki.¹¹¹

Konec maja je rektor na seji pripravljalnega odbora prevzel nalogo, da vzpostavi stik z umetniki, kot so Božidar Jakac, Boris Kalin ter arh. Boris Kobe, Plečnikov učenec in avtor številnih spomenikov narodnoosvobodilnemu boju (NOB), ki naj bi predlagali svoje idejne zasnove glede prostora za spomenik.¹¹²

Čez mesec dni je Melik poročal pripravljalnemu odboru, »da je govoril s slikarjem Jakcem in arhitektom Kobetom zaradi postavitve spomenika padlim žrtvam v NOB. Postavitev izven univ. poslopja ne pride v poštev zaradi regulacije

¹⁰⁶ ZAMU, šk. IV-121, Poročilo rektorjevo 18. decembra 1948.

¹⁰⁷ ZAMU, šk. IV-121, Zapisnik izredne seje univerzitetnega senata z dne 12. marca 1949 ob 9. uri dop. na rektoratu univerze.

¹⁰⁸ ZAMU, šk. IV-184, Zapisnik seje glavnega odbora za proslavo 30-letnice univerze v Ljubljani 26. maja 1949 ob 9. uri dop. na rektoratu.

¹⁰⁹ Prav tam.

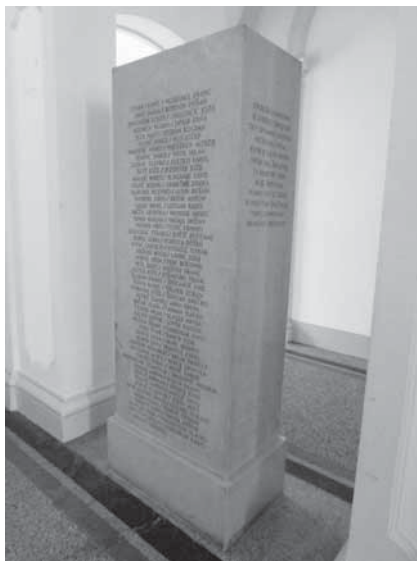
¹¹⁰ Prav tam.

¹¹¹ Prav tam.

¹¹² ZAMU, šk. IV-184, 1. seja akcijskega odbora za proslavo 30-letnice Univerze v Ljubljani dne 26. maja 1949 ob 13. uri.

Kongresnega trga in Zvezde in tudi časovno in iz finančnih razlogov ni izvedljiva. Predlaga, da naj bi se spomenik postavil v avli in sicer bi bil to kamen z vklesanimi imeni na primernem podstavku. Pri tem se bodo seveda pojavile težave glede prostora za vklesanje imen, ker smatra, da bi morala biti vpisana vsa imena, katerih pa sedaj še nimamo v celoti zbranih. Treba bi bilo hitro ukrepati in takoj pričeti z delom.«¹¹³ Odborniki so se odločili, da je treba v spomenik vklesati vsa imena, zato so določili dva odbornika, ki naj bi zbrala potrebno gradivo. Na koncu so se še odločili, da bo načrt za spomenik izdelal Kobe, »ki bo vodil tudi vsa dela v zvezi s preskrbo materiala, prav tako bo dal tudi številke za proračun izvedbe tega dela. O tem je treba arh. Kobeta obvestiti.«¹¹⁴

Kobe je kmalu zasnoval videz spomenika, o čemer priča skica, ohranjena v ZAMU. Zamislil si je preprost pokončen kvader iz belega marmorja, ki ga je po njegovem načrtu izklesalo kamnoseško podjetje MLO Marmor z Resljeve ceste 30 v Ljubljani.¹¹⁵ Spomenik stoji na podstavku v obliki ležečega kvadra iz istega kamna, ki je nekoliko širši in daljši od zgornjega dela. Na čelni, ozki strani je spominski napis, na obeh stranskih, širokih površinah pa seznam padlih. V vsaki vrstici sta po dve imeni, ločeni s poševnico. Vsi napisi so vklesani in obarvani z rdečo barvo. Spomenik je bil postavljen na vrhu stopnic v glavni osi avle, točno nasproti glavnega vhoda – tam, kjer je nekoč stal spomenik kralju Aleksandru. Leta 2019 je bil prestavljen pod obok stopnišča, tako da je del napisa zdaj slabše viden.

Slika 5: Spominski steber študentom, profesorjem in nameščencem ljubljanske univerze, padlim v NOB. Foto: I. S.

Fig. 5: The memorial column commemorating students, professors and employees of the University of Ljubljana who died during the National Liberation War. Photo by I. S.

¹¹³ ZAMU, šk. IV-184, 2. seja akcijskega odbora za proslavo 30-letnice Univerze v Ljubljani dne 27. junija 1949 ob 11. uri.

¹¹⁴ Prav tam.

¹¹⁵ ZAMU, šk. IV-184, Evidenca spomenikov NOB.

Mesece pred odkritjem spomenika so odborniki preživeli ob zbiranju podatkov o padlih. V arhivu UL je cela mapa raznih dopisov, ki jih je odbor pošiljal na posamezne fakultete s prošnjami po pregledu zbranih podatkov in morebitnih popravkih, temu pa sledi še množica seznamov imen padlih, polnih ročno dopisanih opomb, popravkov in dopolnitev. Nekaj dopisov je nastalo na podlagi arhivskih ali ustnih virov oz. so jih prispevali svoji padlih. Končni rezultat tega procesa je seznam 199 imen padlih, ki je (vseeno ne brez napak) vklesan v spomenik. Imena so vklesana brez sprotnih razlag o načinu razporeditve, zato velja sistem pokomentirati. Seznam se začne na vzhodni strani spomenika. Prvih 17 imen so imena padlih s filozofske fakultete, pri čemer sta bila prvonavedena (Šturm in Mesesnel) predavatelja, preostali, naštetih po abecednem vrstnem redu, pa študentje. Sledita imeni Sketelja in Šesta, ki sta sicer predavala na juridični fakulteti, a sta bila takoj za filozofsko fakulteto umeščena kot zastopnika rektorata. Z imenom profesorja Jezerška se prične dolg seznam padlih študentov s šestih oddelkov tehnične fakultete. Jezeršku sledi sedem imen padlih študentov oddelka arhitekture, nato osem študentov elektrotehnike in 21 študentov gradbeništva. Imenu Jerneja Petriča, služitelja na oddelku kemije, sledi 15 imen padlih študentov z istega oddelka, preostalih 27 imen pa so padli študentje z oddelka montanistike in metalurgije.¹¹⁶

Na nasprotni strani spomenika se seznam nadaljuje še z 19 študenti montanistike in metalurgije, tem pa sledi pet študentov z oddelka za strojništvo. Ime profesorja Mihe Kamina stoji na začetku seznama padlih iz juridične fakultete, ki obsega 29 imen študentov. Sledi medicinska fakulteta s profesorjem Robertom Kukovcem in 39 padlimi študenti. Za njimi so imena treh padlih delavcev Univerzitetne knjižnice, zadnja tri imena pa so bila dodana naknadno in bi sodila v že naštete rubrike.¹¹⁷

¹¹⁶ Seznam imen na levi strani spomenika je naslednji: *ŠTURM FRANC / MESESNEL FRANC, ARKO DARJA / BORDON DUŠAN, DRNOVŠEK LOJZE / GREGORČIČ JOŽE, HELMICH VLADO / JAMAR ERNA, JEZA MAKS / JORDAN BOGDAN, KLARIČ JANEZ / KOS JOŽEF, PADERŠIČ VINKO / PREŠEREN ALOJZIJ, TOMINC JANEZ / VITEK MILAN, ZUPANC SLAVKO / SKETELJ KAREL, ŠEST JOŽE / JEZERŠEK JOŽE, ADAMIČ MIRKO / BLAGANJE SAVO, FILIPIČ BOJMIR / GRADIŠNIK ZORKA, KLAVORA MILENKO / LUŠIN DUŠAN, ŠNUDERL SAVO / BRENK ANTON, LEGAT PAVEL / LUZGAR RADO, MAČEK LEOPOLD / PRODNIK MIRKO, SEVER MARJAN / VAGAJA DUŠAN, VAGNER NIKO / COPIČ FRANJO, GOLOGRAC STANKO / JENČIČ EVSTAHIJ, KOBOL ALBIN / KOBILICA DUŠAN, KOVAČ LADISLAV / KOVAČIČ OSKAR, KRIŽNIK BOGO / LAVRIČ JURIJ, MERVIC MITJA / PERC BOGOMIR, PEŠL RADO / RAJŠTER FRANC, ROTER JOŽE / STENOVEC FRANC, ŠLAJPAH FRANC / ŠTEFANČIČ EMIL, ŠTEFIN KAREL / VELNER ZORAN, ZORNADA JOŽE / ŽONTAR SREČKO, PETRIČ JERNEJ / ARKO BREDA, BUČAR ZLATA / ČARMAN SLAVKO, ČESNIK MILAN / GLAZER MATIJA, KIESER LUDVIK / LOVŠE KAZIMIR, MOŽINA FRANC / OSREDKAR IVO, RAJH TONE / RAMOR IGOR, RAMOR VERA / REMIC BRANKO, SKAPIN LEO / TRAMPUŽ KAREL, ALBREHT ADALBERT / BELAK ERNEST, BELTRAMC JANEZ / BERCE LEOPOLD, CVETKO IGNAC / DEDIČ FAREĐ, DOBOVIČNIK STANISLAV / DRAGOVIC MIODRAG, FRELIIH ANTON / GOLOB DRAGO, HANČIČ HERMAN / HEDJED JOSIP, HORVIČ ALFRED / JAKELIČ DAVO, JENČIČ VLADIMIR / JERŠE ALEŠ, KOSTANJŠEK DRAGO / KÜSSEL SMILJAN, MAJHEN IVAN / MARČIČ LEONID, MAROVT LADO / MAUER ANTON, MRAVLJAK IVAN / OGRAJENŠEK SLAVKO, OPERČAN DRAGO / OSREDKAR RADO, URANIČ DRAGO /*

¹¹⁷ Nadaljevanje seznama imen na drugi strani spomenika: *OSTROŽNIK FRANC / PERŠIČ*

Na enem od sestankov pripravljalnega odbora so sklenili, da bodo ob odkritju spomenika predenj položeni venci uprave univerze, sindikata in predstavništva študentov, obenem pa so želeli k temu pritegniti še Centralni komite Komunistične partije Slovenije (CK KPS), zvezno in republiško ministrstvo za znanost in kulturo, predsedstvo vlade Ljudske republike Slovenije (LRS) in glavni odbor Zveze mladine Jugoslavije.¹¹⁸ Mesec dni pred odkritjem je glavni odbor odločil, da bo odkritje spomenika med dnevom in večerom, ker gre za »akt pietete«¹¹⁹ (prej so spomenik nameravali odkriti zjutraj). Verze »na vidnem mestu« je posebej za spomenik sestavil »poet–borec NOB« Mile Klopčič:¹²⁰

*KDOR ZA DOMOVINO
JE SPREJEL TRPLJENJE
TA V SPOMINU LJUDSTVA
VEČEN BO OSTAL
KDOR JE ZA SVOBODO
SVOJE DAL ŽIVLJENJE
TA NAMESTU TEBE
SE JE ŽRTVOVAL
POMNI VSE TE ŽRTVE
POMNI VSAK DOLŽNOST
VARUJ DOMOVINO
BRANI NJE PROSTOST*

DUŠAN, REGORŠEK JURIJ / ROBAVS VIKTOR, ROTH MIRKO / SOFTIČ TUFIK, ŠTERK DUŠAN / ŠTIBERNIK HUBERT, ŠUŠTERŠIČ MIRKO / TEJKAL JOŽE, UDERMAN DUŠAN / VELEBIT RANKO, VERDERBER FRANC / VITOROVIČ ZORAN, VESENJAK MARJAN / VRANČIČ MIRAN, VREČKO ZVONKO / VRŠNIK AVGUST, ZORIČ ZDENKO / GNIVSEK BORUT, JENKO MILOŠ / LAH VASILIJ, VARDJAN VLASTO / VERBIČ FRANČIŠEK, KAMIN MIHA / BAJUK STANE, BEDENK RUDOLF / BRADEŠKO JOŽE, BRATOVŽ VID / CVETKO ŠTEFAN, ČEH JOŽE / ČOP ANTON, DEMŠAR VLADO / DRAŠČEK STOJAN, DROLČ DUŠAN / GABROVŠEK IVAN, GERZINIČ NEDA / HERLE FRANC, JERUC JOŽE / KLEMŠE STANISLAV, KOVIČ MARJAN / KRANJC NACE, KUHAR ŠTEFAN / LAVRAČ VLADIMIR, LIČEN BOGO / LOKAR MILOŠ, LOMBAR JANEZ / MESESNEL JULIJ, MIHELČIČ MILOŠ / PRIJATELJ JOŽE, ŠTEMPIHAR SAŠA / TOMŠIČ TONE, URBAS IVAN / ŽAGAR NACE, KUKOVEC ROBERT / ADAMIČ LEO, ARNŠEK JANKO / BAGAR MIRKO, BATIČ TONE / ČOKAN ANTON, DOBRAVEC HELENA / DRNOVŠEK JANKO, DRVENIK NIKO / HABERMUT BORUT, HOJS FRANC / JAKŠE ALOJZ, JANEŽIČ FRANC / JELENIČ BORIVOJ, ČERNOŽ RAJKO / ČENČIČ VILKA, KASTELIC IVAN / KENDA JOŽE, KONŠEK IVAN / KOS MILENKO, MAGISTER JANEZ / MARINČIČ BOGDAN, MARJON LJUBOMIR / MEŠNIK DRAGO, NAHTIGAL KONSTANTIN / NOVAK PETER, PAKIŽ MARJAN / PRIMIC RADO, PUC SREČKO / PUNGERŠIČ MARJAN, RÖCK IVAN / STERMECKX MAKS, ŠLANDER VERA / STRAUS EMIL, ŠUMAH FRANC / TOVORNIK JOŽE, VRABIČ JANKO / VRHOVNIK MAJDA, ZAJC JOŽE / ŽELEZNIKAR VINKO, PIRJEVEC AVGUST / RUS JOŽE, THUMA LUDVIK / BAČIČ VESNA, SAJOVIC TATJANA / ŽAGAR DUŠAN.

¹¹⁸ ZAMU, šk. IV-184, Zapisnik 1. sestanka Pripravljalnega odbora za proslavo 30-letnice univerze.

¹¹⁹ ZAMU, šk. IV-184, Zapisnik seje glavnega pripravljalnega odbora za proslavo 30-letnice univerze v Ljubljani dne 14. oktobra 1949.

¹²⁰ Prav tam.

V petek, 11. novembra 1949, je univerza po jutranjem sprejemu gostov z raznih koncev Jugoslavije¹²¹ v prostorih Narodne in univerzitetne knjižnice odprla osrednjo razstavo ob jubileju, posvečeno zgodovini ustanove ter trenutnim dejavnostim posameznih fakultet.¹²² Zvečer so gostje in gostitelji v operi obiskali slavnostno izvedbo *Soročinskega sejma*. Osrednja svečanost je potekala v soboto, 12. novembra, v dvorani Slovenske filharmonije. Rektor Melik se je v imenu senata univerze zahvalil prisotnim za obisk. Med obiskovalci, ki jih je Melik posebej pozdravil, je bila vrsta visokih slovenskih politikov, kot so Jože Rus, Josip Vidmar, Ivan Maček, Miha Marinko, dr. Ferdo Kozak in Boris Zihelr, pa tudi zvezni minister za kulturo in znanost Rodoljub Čolaković. Zastopane so bile še ljubljanska, zagrebška in srbska akademija, vrsta jugoslovanskih univerz ter visokih šol, koroški in tržaški Slovenci ter člani ljubljanske univerze. Uvodni nagovor je imel Čolaković, ki je poudaril pomen bratske pomoči in sodelovanja med jugoslovanskimi univerzami ter »želel mnogo uspehov študentom in profesorjem pri njihovem nadaljnjem delu, ki ga bo zvezna vlada vztrajno podpirala.«¹²³ Naslednji je nastopil minister za znanost in kulturo Ljudske republike Slovenije dr. Jože Potrč, ki je jubilej univerze imenoval za »velik nacionalni praznik« Slovencev.¹²⁴ Sledil je pregled zgodovine univerze, kjer je predvojni čas Potrč postavljajl nasproti današnji, »popolnoma novi, drugi univerzi«, ki je zdaj »v službi vsega naroda«.¹²⁵ Poudaril je tudi vlogo univerze pri izgradnji socializma in sklenil z mislijo, da bo univerza z neoviranim delom znanstvenikov »naš ponos, kakor je danes predmet skrbi ljudstva, Partije in vlade.«¹²⁶ Po pozdravih akademij, univerz in visokih šol je prorektor Kušej prebral pozdravno resolucijo za Josipa Broza Tita, ki so mu jo kasneje izročili v posebni knjigi.¹²⁷

Istega dne popoldne, ob 17. uri, je v okrašeni univerzitetni avli potekalo še svečano odkritje spomenika padlim. Po predhodno dogovorjenem programu naj bi Študentski pevski zbor najprej zapel primerno žalostinko, po dveh govorih, tudi rektorjevem, pa bi polagali vence in končali s primerno pesmijo v izvedbi istega zbora,¹²⁸ vendar je časopisno poročilo o dogodku nekoliko drugačno. »Svečanosti so prisostvovali člani Prezidija ljudske skupščine LRS, člani vlade LRS in člani CK KPS, zastopniki znanstvenih in kulturnih ustanov ter množičnih organizacij. V velikem številu so se udeležili svečanosti tudi študentje ljubljanske univerze. Spominski kamen je odkril rektor dr. A. Melik. Na spominski kamen so položili vence: v imenu vlade LRS tov. Miha Marinko, v imenu CK KPS Lidija Šentjunc, v imenu ministrstva za znanost in kulturo dr. Jože Potrč, v imenu Oblastnega ljudskega odbora Ljubljanske oblasti tov. Janez Hribar, v imenu rektorata ljubljanske

¹²¹ Slavnosti ob 30-letnici, 1.

¹²² Trideset let, 3.

¹²³ Jubilej univerze, 1.

¹²⁴ Prav tam.

¹²⁵ Prav tam.

¹²⁶ Prav tam.

¹²⁷ Slavnostna proslava, 1-2.

¹²⁸ ZAMU, šk. IV-184, 4. seja akcijskega odbora za proslavo 30letnice Univerze v Ljubljani dne 11. oktobra 1949.

univerze dr. A. Melik in zastopnica študentske mladine Slovenije.«¹²⁹ Zvečer se je proslava sklenila s sprejemom gostov na prezidiju vlade LRS.

Pri ocenjevanju vtisa proslav so na univerzi menili, da je odkritje spomenika potekalo zadovoljivo. Za spomenik je univerza ob končnem obračunu stroškov plačala 72.990 dinarjev.¹³⁰

Kipa Borisa Kidriča in Toneta Tomšiča ter spominska plošča predvojnemu študentskemu revolucionarnemu gibanju

Leta 1959 so minila štiri desetletja od nastanka ljubljanske univerze, vendar je bilo odločeno, da bo proslava v tem letu primarno posvečena 40. obletnici nastanka Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) in Zveze komunistične mladine Jugoslavije (srb. SKOJ). Že na začetku leta se je formiral Odbor za proslavo 40-letnice KPJ in SKOJ na univerzi, katerega sekretariat je imel do sredine februarja dva sestanka in je na njih izdelal podroben načrt za potek proslav na univerzi. Tem proslavam so namenili poseben status, saj naj bi se osredotočile »na oživljanje in proslavljanje predvojnega naprednega študentskega gibanja ter na datume, zvezane s tem gibanjem.«¹³¹ Pri tem naj bi sodelovale fakultete z različnimi dogodki, pogovori s predvojnimi komunisti in odkrivanjem spominskih plošč. Za maj 1959 so napovedali kulturno svečanost v Slovenski filharmoniji, namenjeno vsem študentom in profesorjem univerze, druga osrednja prireditev pa naj bi bila »odkritje doprskih kipov Toneta Tomšiča in Borisa Kidriča ter spominske plošče vseh najpomembnejših predvojnih naprednih študentskih akcij.«¹³² Univerzitetni organi pri organizaciji dogodkov niso imeli posebne vloge, kar nakazujejo tudi redke omembe obletnice v njihovih zapisnikih. Ob obletnici so razpisali le teme za nagradno tekmovanje med slušatelji univerze¹³³ in sklenili, da bodo izdali spominski zbornik.¹³⁴

Po načrtu so izpeljali oba osrednja dogodka. Dne 15. junija je potekala proslava v filharmoniji, na kateri so se spomnili na vlogo komunističnih študentov v predvojnem obdobju, ki so v 30. letih prejšnjega stoletja organizirali vrsto demonstracij, posebej pa na pomen dveh narodnih herojev: političnega delavca Toneta Tomšiča, ki je kot študent prava na ljubljanski univerzi sodeloval pri izdajanju več ilegalnih komunističnih časopisov, dokler ni bil marca 1934 zaradi svojih aktivnosti izključen z univerze, in Borisa Kidriča,¹³⁵ sina Franceta Kidriča, ki je na tehniški fakulteti v Ljubljani študiral kemijo, vendar študija ni zaključil, je pa na univerzi

¹²⁹ Odkritje spominskega kamna, 2.

¹³⁰ ZAMU, šk. IV-184, Zapisnik o zaključni seji Glavnega pripravljalnega odbora za proslavo 30-letnice univerze, ki se je vršila dne 27. januarja 1950 na rektoratu univerze.

¹³¹ Proslavili bomo 40-letnico, 1.

¹³² Prav tam.

¹³³ ZAMU, šk. IV-123, Zapisnik 3. redne seje univerzitetne uprave dne 31. januarja 1959 ob 8. uri.

¹³⁴ ZAMU, šk. IV-123, Zapisnik 6. redne seje univerzitetne uprave dne 18. aprila 1959 ob 10. uri.

¹³⁵ Naša univerza, 1.

obnovil študentsko komunistično organizacijo, vodil protirežimske akcije in sodeloval pri izdajanju komunističnih časopisov. Ob njegovi smrti je univerzitetni svet priredil žalno sejo, na kateri je rektor dr. Fran Zwitter poudaril velik pomen let, ki jih je pokojnik preživel na tehniški fakulteti, na Kidričevo krsto pa so člani sveta kasneje položili venec.¹³⁶

Osrednja in hkrati zaključna proslava slavnostnega leta je potekala v ponedeljek, 9. novembra 1959, ob 16.30. Slovensko časopisje je dogodek intenzivno najavljalo. Časopis *Tribuna* je študente pozval k čim večji udeležbi, da dokažejo spoštovanje do revolucionarne tradicije predvojnih kolegov.¹³⁷ V *Delu* so v dneh pred proslavo objavili dvodelni pregled študentskega komunističnega gibanja na ljubljanski univerzi med obema vojnama,¹³⁸ zatem pa so natisnili še spomine Lidije Šentjurg na to obdobje. O Tomšiču in Kidriču je povedala, da sta imela lastnosti pravih revolucionarjev, in sklenila z mislijo: »Trajna prisotnost teh dveh revolucionarjev v avli ljubljanske univerze, simbolizirana z njunimi doprskimi kipi, [...] naj bo današnji mladini spodbuda za oblikovanje likov komunističnih intelektualcev, kot sta bila tovariša Kidrič in Tomšič.«¹³⁹

Na slavnostni dan se je na takratnem Trgu revolucije, današnjem Kongresnem trgu, popoldne zbralo nad deset tisoč ljudi, v glavnem mladine. Poleg predstavnikov republiške in državne oblasti, kot so Miha Marinko, Franc Leskošek in Boris Kraigher, so dogodku prisostvovali še drugi zastopniki politike in kulture, pa tudi univerzitetni profesorski zbor z rektorjem dr. Dolfetom Vogelnikom na čelu. Zborovanje je odprl sekretar Univerzitetnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (ZKS) Stane Markič, za njim pa je imel slavnostni govor član Izvršnega komiteja Centralnega komiteja ZKS Vlado Krivic (prvotno je bilo sicer napovedano, da bo osrednja govorka Lidija Šentjurg).¹⁴⁰ V obsežnem govoru, ki ga je v celoti ponatisnilo *Delo* in parcialno *Tribuna*, je Krivic povedal, da je mladi socialistični inteligenci v okrilju partije ter pod vodstvom Kardelja, Kidriča in Tomšiča uspelo zgraditi enotno OF v času vojnih preizkušenj. Orisal je medvojno delovanje komunističnih študentov ljubljanske univerze in njene najsvetlejše trenutke, od izhajanja časopisov do političnih demonstracij, kar je predstavil kot pripravljalnico za čas druge svetovne vojne. Vidic je poudaril, da je ljubljanska univerza dala vrsto narodnih herojev, še posebej pa je seveda izpostavil »moralna in idejna velikana našega osvobodilnega boja in revolucije« Kidriča in Tomšiča: »Težavno je opisati toplino tovariškega čuta in človeške širine, ki jo je izžarevala vsa osebnost tovarišev Tomšiča in Kidriča. Pravtako je skoraj nemogoče z besedami opisati revolucionarni žar, idejni ter kulturni nivo in razgibanost tovarišev Kidriča in Tomšiča.«¹⁴¹ Ob zaključku je Vidic opisal še povojni razvoj univerze in s statističnimi podatki dokazoval njene

¹³⁶ ZAMU, šk. IV-121, Zapisnik 3. izredne žalne seje univerzitetnega sveta z dne 14. aprila 1953.

¹³⁷ Velika proslava, 1.

¹³⁸ S. K., Napredni študenti, 3 in 4.

¹³⁹ Trajna prisotnost, 2-3.

¹⁴⁰ Univerza za 40-letnico, 1.

¹⁴¹ Pozitivna in pogumna usmeritev, 1-2; Cilj vzgoje, 1-2; Slovenska univerza, 1399.

uspehe, izpostavil pa je tudi področja, kjer so možne izboljšave. »Doprna kipa, ki ju bomo danes odkrili v avli univerze,« je poudaril v sklepu, »bosta tu nadvse častno predstavljala ponosno revolucionarno preteklost in bosta vzor mladim generacijam naše inteligence v boju za nove in plemenite cilje enakopravnosti med narodi, miru, občečloveške kulture in socializma, za katerih uresničenje se borimo danes doma in po svetu.«¹⁴²

Po nagovoru množice, zbrane na trgu, se je svečanost nadaljevala v univerzitetni avli. Krivic je odkril bronasta doprsna kipa Kidriča in Tomšiča, realistično zasnovana portreta pokojnih revolucionarjev, ki sta pritrjena visoko na svetlih kamnitih konzolah na severnih stebrih avle, tako da sta vidna vsakemu vstopajočemu. Na stranskih ploskvah pokončnih kvadrastih podstavkov sta vklesani pozlačeni imeni upodobljenecv:

BORIS KIDRIČ

TONE TOMŠIČ

Avtor kipov je akademski kipar Boris Kalin (na vratu obeh kipov je vrezana njegova signatura *B. KALIN*), ki je v svojem obsežnem opusu spomeniške plastike izdelal tudi vrsto slovenskih spomenikov narodnoosvobodilnemu boju. Oba revolucionarja, ki ju je izdelal za univerzo, je upodobil večkrat. Že leta 1957 je izdelal celopostavno Tomšičevo figuro, ki je bila postavljena pred istoimensko ljubljansko osnovno šolo ob Zemljemski ulici, odlitka Tomšičevega doprsnega kipa z univerze pa sta (bila) na ogled še v nekdanji šentviški vojašnici in velenjskem muzeju.

Slika 6: Kip Borisa Kidriča. Foto: I. S.

*Fig. 6: The sculpture depicting Boris Kidrič.
Photo by I. S.*

Slika 7: Kip Toneta Tomšiča. Foto: I. S.

*Fig. 7: The sculpture depicting Tone Tomšič.
Photo by I. S.*

¹⁴² Prav tam.

Kidriča je Kalin upodobil še za ljubljansko Osnovno šolo Savsko naselje. Doprsje so postavili leta 1966, ob šoli stoji še danes.¹⁴³

Po odkritju doprsij je Krivic odkril še tretje obeležje v avli, spominsko ploščo predvojnemu revolucionarnemu gibanju na univerzi. Svetla marmornata plošča je vzdana na zahodno steno avle, pod njo sta dve manjši konzoli. Vanjo je vklesan naslednji napis, obarvan z rdečo barvo:

*ŠTUDENTOM
KI SO SE PRIDRUŽILI
REVOLUCIONARNEMU DELAVSKEMU GIBANJU
IN SE POD VODSTVOM KOMUNISTIČNE PARTIJE JUGOSLAVIJE
BORILI
PROTI BURŽUAZNI REAKCIJI IN FAŠIZMU
ZA SVOBODO IN ENAKOPRAVNOST SLOVENSKEGA NARODA,
ZA BRATSTVO IN ENOTNOST JUGOSLOVANSKIH NARODOV,
ZA OSVOBODITEV DELOVNIH LJUDI,
ZA ZMAGO SOCIALIZMA.*

OB ŠTIRIDESETI OBLETNICI KPJ IN SKOJ

Ploščo danes zakriva vratarnica, tako da je vidna samo s strani.

Svečanost, na kateri sta sodelovala tudi Akademski pevski zbor Tone Tomšič in Pevski zbor primorskih študentov Vinko Vodopivec, se je z odkritjem plošče končala. Po njej je potekala še zaključna seja Odbora za proslavo 40-letnice KPJ in SKOJ na univerzi, ki je na srečanju sklenil svoje delo.¹⁴⁴

Spominska plošča donatorjem

Leta 2000 se je iz stavbe nekdanjega deželnega dvorca kot zadnja odselila še pravna fakulteta. Izpraznjeni prostori so omogočili izvedbo obsežne prenove celotne stavbe, s katero so želeli vrniti stavbi njen nekdanji videz in sijaj. Leta 2002 je prenova stekla z menjavo okrasnih stolpičev, prenovo strehe in zamenjavo urnega mehanizma. Naslednje leto so bile obnovljene dvoriščne fasade, več prostorov in instalacija, leta 2004 pa zunanje fasade, vključno z grbom dežele Kranjske, grbi deželnih mest in balkonom nad vhodom, pa tudi doprsnimi kipi pred vhodom. Do takrat so v prenovo vložili okoli dva milijona evrov, ki jih je univerza pridobila s pomočjo donatorjev. Podjetje JUB je npr. ponudilo brezplačno barvo za vse fasade in strokovno pomoč ter svetovanje pri izvajanju del.¹⁴⁵

¹⁴³ Celopostavni Kidričev spomenik ob Prešernovi cesti v Ljubljani je delo kiparjevega brata Zdenka Kalina (1960), ki je izdelal tudi Kidričevo glavo za Ekonomsko šolo v Ljubljani (1981), medtem ko je Kidričevo kamnito doprsje, ki stoji v avli Kemijskega inštituta, delo Marjana Keršiča Belača (1954). Sicer je Boris Kalin zmodeliral tudi doprsnki kip Franceta Kidriča, Borisovega očeta, ki je bil postavljen ob Narodno in univerzitetno knjižnico (1961).

¹⁴⁴ Velika proslava 40-letnice, 1.

¹⁴⁵ O razstavi, 14.

V spomin na donatorje, ki so pomagali pri obnavljanju stavbe, je bila na jugovzhodnem stebru avle postavljena prozorna plastična spominska plošča z apliciranimi zlatimi črkami, ki je na steber privijačena s štirimi vijaki. Tovrsten tip obeležja je pogost v gradbeništvu in opominja na proces gradnje ali obnove določene stavbe. Na njej so lahko naštetih lokalni in državni oblastniki v času gradnje (te plošče so bile pogoste v obdobju Avstro-Ogrske), lahko je na njej logotip gradbenega podjetja z letnico izgradnje, lahko pa izpostavlja donatorje, kakršen je primer plošče v avli. Plošča je trenutno najmlajše obeležje v univerzitetni avli. Napis na njej je naslednji:

*Donatorji, ki so prispevali k obnovi stavbe
Univerze v Ljubljani v letih 2000–2003*

*TELEKOM SLOVENIJE, d.d., Ljubljana
KRKA, d.d., Novo mesto
ETA CERKNO, d.o.o., Cerkno
ISTRABENZ, HOLDINŠKA DRUŽBA, d.d., Koper
ZAVAROVALNICA TRIGLAV, d.d., Ljubljana
MOBITEL, d.d., Ljubljana
MERCATOR, d.d., Ljubljana
NOVA LJUBLJANSKA BANKA, d.d., Ljubljana
GORENJSKA BANKA, d.d., Kranj
TOBAČNA LJUBLJANA, d.o.o., Ljubljana
TRIMO, d.d., Trebnje
AUTOCOMMERCE, d.d., Ljubljana
BTC, d.d., Ljubljana
MERKUR, d.d., Naklo
SAVA, d.d., Kranj
VOLKSBANK – LJUDSKA BANKA, d.d., Ljubljana
KARTSISTEMI, d.o.o., Radeče
AKTIVA GROUP, d.o.o., Ljubljana
JUB, d.d., KEMIČNA INDUSTRIJA, Dol pri Ljubljani
STILLES, d.d., Sevnica
SVEA, d.d., Zagorje ob Savi*

Zaključek

Zgornji pregled je pokazal, da so (bila) nekdanja in današnja spominska obeležja v avli rektorata UL v glavnem vezana na politiko ali postavljena iz razlogov politične narave. Obenem dva projekta, ki sta bila bolj povezana z zgodovino ustanove kot s trenutnim političnim položajem, nista bila realizirana. (Zanimivo je, da v stavbi rektorata obstaja tudi spominsko obeležje rektorjem UL, na katerem so na ploščicah navedeni vsi rektorji, vendar je postavljeno v prostoru ob vhodu z Vegove ulice, kjer je frekventnost obiskovalcev manjša.) Iz predstavljenih spome-

nikov so razvidni poskusi, da obeležja vplivajo na način razmišljanja mimoidočih, predvsem študentske populacije, ki naj bi krojila prihodnost. Odmev univerzitetne avtonomije bi lahko iskali kvečjemu v odsotnosti ceremonij ob odkritjih, ki zaznamujejo presenetljivo velik delež obravnavanih spomenikov.

Univerze imajo do obeležij, ki stojijo v njihovih prostorih, različne odnose. Omenimo tri primere iz Sloveniji bližnjih držav, ki kažejo, kako različne so možnosti pri obravnavanju memorialne dediščine v visokošolskih prostorih. Rektorat beograjske univerze v svoji avli še vedno ohranja spominska obeležja, vezana na prvo in drugo svetovno vojno. Številne zagrebške fakultete so po osamosvojitvi Hrvaške ravnale nasprotno in zavrgle spominske plošče padlim partizanskim študentom, pred rektorat pa so postavili skulpturo Ivana Meštrovića *Zgodovina Hrvатов*. Rektorat dunajske univerze ni imel takšnih problemov: četudi je njegovo dvorišče polno kipov, reliefov in plošč, so vsi posvečeni nekdanjim profesorjem, vseeno pa se spopada z očitki o skoraj nični zastopanosti žensk, saj je med več kot 150 obeležji ena sama plošča posvečena ženski.

Morda se zdi, da je tema spomenikov v visokošolskih ustanovah in njihova (ne)političnost obrobne pomena. Ob tem se velja spomniti, kakšno težo so imeli ti spomeniki v valu demonstracij v vrsti držav pred nekaj leti. Demonstracijam je dalo zagon južnoafriško gibanje *Rhodes must fall* na univerzi v Cape Townu leta 2015, kjer so zahteve študentov po odstranitvi tamkajšnjega spomenika angleškega kolonialnega poslovneža Cecila Rhodesa, ki so ga protestniki razglašali za belega supremacista in utemeljitelja apartheida, spomenik pa za utelešenje institucionalnega rasizma. Odstranitev kipa je dala zagon vrsti podobnih gibanj po svetu, tako v Afriki (univerza v Gani je, denimo, odstranila kip Mahatme Gandija zaradi njegovih rasističnih komentarjev o Afričanih) kot drugod. Medijsko najbolj odmevna je bila kampanja v Združenih državah Amerike, kjer se je razširila na pobude za umik spomenikov konfederacijskim vojaškim poveljnikom, lastnikom sužnjev in sovražnikom ameriških staroselcev, tako da so se na udaru znašli tudi spomeniki tako kanoniziranemu velikanu ameriške zgodovine, kot je Thomas Jefferson, saj je bil sužnjelastnik. Trk, ki se je zgodil na relaciji med postavitelji teh spomenikov, običajno starih več desetletij, in današnjimi generacijami, dokazuje, da spomeniki nosijo političen naboj, ki lahko vedno sproži iskro. Pomiritev oz. sinteza teh stališč ni preprosta, vendar je dosegljiva – eden od dokazov je spomenik Charlesu La Trobu, prvemu guvernerju avstralske zvezne države Viktorije, ki stoji pred univerzo v Melbourneu. Spomenik je zasnovan tradicionalno, sestavljen je iz kvadrastega podstavka z napisom in realistično modeliranega kipa uniformiranega upravitelja, vendar je celota – postavljena na glavo. Kipar je po lastni razlagi s spomenikom izrazil prepričanje, da morajo na univerzah ideje obračati na glavo.

Viri in literatura

Arhivski viri

Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani, šk. IV-119, IV-120, IV-121, IV-123 in IV-184.

Časopisni viri

- »Akademiki!« *Slovenski narod*, 7. oktober 1937, 3.
- »Beseda mladini.« *Demokracija*, 16. maj 1947, 1.
- »Cilj vzgoje socialističnega človeka je svobodna ustvarjalna osebnost.« *Tribuna: list študentov ljubljanske univerze*, 10. november 1959, 1-2.
- »Čuvali bomo Jugoslavijo.« *Ponedeljski Slovenec*, 29. oktober 1934, 4.
- Тулафић, Милан. »Кип Краља Александра од Нике Пирната.« *Време*, 3. фебруар 1935, 6.
- »Dar našim mestom.« *Slovenec*, 20. september 1919, 4.
- »Darilo mestni občini.« *Slovenski narod*, 7. julij 1920, 3.
- Dr. A. »Dr. Ivan Žolger. †.« *Slovenski pravnik*, 1. junij 1925, 130–133.
- »Dr. Ivan Prijatelj na zadnji poti.« *Slovenski narod*, 26. maj 1937, 3.
- Dr. R. S. »Zbornik znanstvenih razprav. Izdaja profesorski zbor juridične fakultete. V. letnik 1925/1926. V Ljubljani 1926. Str. 411. Cena 100 din.« *Slovenski pravnik*, XL/12 (1926), 305.
- »Drugi dan regentovega obiska v Ljubljani.« *Slovenski narod*, 28. junij 1920, 1-2.
- »Iz seje občinskega odbora.« *Jutro*, 23. marec 1926, 5.
- »Jubilej univerze – velik praznik slovenskega ljudstva.« *Slovenski poročevalec*, 18. november 1949, 1.
- K. D. »Žolgerjev spomenik.« *Ljubljanski zvon*, XLVI/8-9 (1926), 558.
- »Kip kralja Aleksandra na univerzi.« *Slovenec*, 9. februar 1936, 5.
- »Kip kralja Petra.« *Slovenski narod*, 28. september 1919, 4.
- »Kip kralja Petra – dar Ljubljani.« *Domovina*, 7. julij 1920, 3.
- »Kraljev kip v deželnem dvorcu.« *Jugoslavija*, 22. oktober 1920, 3.
- »Kraljev spomenik na univerzi.« *Slovenec*, 17. maj 1936, 3.
- Kužej, Gorazd. »Slovenska univerza se pripravlja da proslavi tridesetletnico svojega delovanja.« *Ljudska pravica*, 30. oktober 1949, 5.
- »Ljubljana manifestira.« *Slovenec*, 29. julij 1914 (posebna izdaja), 1-2.
- Melik, Anton. »Ob 30-letnici slovenske univerze.« *Tovariš*, 11. november 1949, 745–746.
- »Mimo naših izložb.« *Jutro*, 14. oktober 1934, 5.
- »Naša univerza je bila vedno povezana z naprednimi gibanji delovnih množic.« *Tribuna: list študentov ljubljanske univerze*, 15. junij 1959, 1.
- »O razstavi ‚Prenova Univerze v Ljubljani‘.« *Vestnik (Univerza v Ljubljani)*, 36/2-4 (2005), 14.
- »O regentovem posetu.« *Slovenski narod*, 26. september 1919, 3.
- »Obisk bana dr. Natlačena na univerzi.« *Slovenec*, 27. februar 1936, 3.
- »Odkritje spominskega kamna študentom in profesorjem ljubljanske univerze padlim med osvobodilno vojno.« *Ljudska pravica*, 13. november 1949, 2.
- »Otvoritev spominske razstave.« *Slovenski narod*, 6. april 1935, 1.
- »Pirnatov kip Viteškega kralja.« *Jutro*, 1. december 1934, 4.
- »Pirnatov Viteški kralj krasi univerzo.« *Jutro*, 9. februar 1936, 7.
- »Ponesrečen dokaz.« *Slovenski narod*, 30. junij 1936, 4.
- »Postavitev spomenika kralja Aleksandra na univerzi.« *Slovenski narod*, 8. februar 1936, 4.
- »Pozitivna in pogumna usmeritev mlade inteligence daje polet naši znanstveni misli in ustvarjalnosti.« *Delo*, 10. november 1959, 1-2.

- »Priporočamo.« *Jugoslavija*, 16. september 1919, 3.
- »Proslavili bomo 40-letnico.« *Tribuna: list študentov ljubljanske univerze*, 17. februar 1959, 1.
- R. B. »Akademska mladina Viteškemu kralju: svečano odkritje kipa kralja Uedinitelja v avli Aleksandrove univerze.« *Jutro*, 5. maj 1936, 3.
- S. K. »Napredni študenti ljubljanske univerze med vojnama.« *Delo*, 6. november 1959, 3, in 7. november 1959, 4.
- »Seja mariborskega občinskega sveta.« *Naša straža*, 3. marec 1926, 3.
- »Sevničani so odkrili spomenik kralju Zedinitelju.« *Jutro*, 3. december 1939, 3.
- »Slavistično društvo v Ljubljani.« *Jutro*, 3. oktober 1937, 6.
- »Slavistično društvo za spomenik prof. Prijatelju.« *Jutro*, 27. junij 1937, 3.
- »Slavnosti ob 30-letnici slovenske univerze.« *Slovenski poročevalec*, 11. november 1949, 1.
- »Slavnostna proslava 30-letnice slovenske univerze.« *Ljudska pravica*, 13. november 1949, 1-2.
- »Словеначки вајар г. Пирнат израдио је кип Краља Ујединитеља.« *Политика*, 10. децембар 1934, 10.
- »Slovenska univerza – trdnjava revolucije.« *Tovariš*, 15. november 1959, 1399.
- »Spomenik dr. Žolgerju na univerzi.« *Jutro*, 4. julij 1926, 5.
- »Spomenik Ivanu Žolgerju.« *Slovenec*, 4. julij 1926, 4.
- »Spomenik Ivanu Žolgerju na univerzi postavljen.« *Narodni dnevnik*, 5. julij 1926, 4.
- »Spomenik viteškega kralja.« *Naša misel*, 15. februar 1936, 3.
- »Spominska svečanost.« *Pohod*, 20. maj 1936, 3.
- »Trajna prisotnost revolucionarjev Borisa Kidriča in Toneta Tomšiča.« *Delo*, 9. november 1959, 2-3.
- »Trideset let ljubljanske univerze na razstavi.« *Gradimo*, 3. december 1949, 3.
- »Univerza za 40-letnico.« *Tribuna: list študentov ljubljanske univerze*, 8. julij 1959, 1.
- »Velika proslava 40-letnice.« *Tribuna: list študentov ljubljanske univerze*, 28. oktober 1959, 1.
- »VI. medzavezniški invalidski kongres.« *Jutro*, 12. september 1922, 2.
- Z. P. »Novinarski koncert.« *Slovenski narod*, 3. december 1934, 2.
- »Z ljubljanske juridične fakultete.« *Slovenski narod*, 6. julij 1926, 3.
- »Z naše univerze.« *Pohod*, 10. marec 1936, 2-3.
- »Z vencem najplemenitejšega cvetja počastimo jutri spomin kralja mučenika.« *Slovenski narod*, 30. november 1934, 3.
- »Žalni zbor ljubljanske univerze.« *Slovenski narod*, 28. maj 1925, 2.

Literatura

- Andrejka, Rudolf. *Po lepi Sloveniji*. Ljubljana: Mladinska matica, 1935.
- Čepič, Zdenko, Damijan Guštin, Martin Ivanič. *Podobe iz življenja Slovencev v drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- Јовановић Чешка, Татјана. *Скулптура: каталог збирке Историјског музеја Србије*. Београд: Историјски музеј Србије, 2009.
- Prunk, Janko. *Boris Kidrič*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1984.
- Škafar, Vinko. *Jaroslav Kikelj: pričevalec vere in veselja*. Maribor: Slomškova založba, 2001.
- Vidmar, Milan. *Spomini: drugi del*. Maribor: Založba Obzorja, 1964.
- Žižek, Slavko. Franček Župec – obletnica smrti. *Zaveza*, XVII/1 (2006), 31–41.

SUMMARY

Kings, Doctors, Revolutionists: Memorials in the Lobby of the University of Ljubljana's Rectorate

Ivan Smiljanić

Memorials standing in universities of the Western world mostly aim to preserve the memory of their founders, professors emeriti, and noted students; however, there are also exceptions to this rule. Universities are supposed to be non-political entities; nevertheless, memorials with political connotation that solidify and legitimize respective regimes and, consequently, represent a counterbalance to the revolutionary nature of the student population, trying to exert impact on the next generation so that they would cultivate the same values and beliefs as the people who had them erected.

The paper provides an analysis of memorials with political connotation standing on the university premises, namely in the lobby of the University of Ljubljana's rectorate, which is located at Kongresni trg. Housing the seat of the university since its establishment in 1919, the building became the central emblem of Slovene higher education. Consequently, the authorities' symbolic presence in the building was of great importance both for university's leadership and for the authorities. In terms of art history and architecture the lobby is not particularly representative; however, it has featured a series of diverse memorials in the course of several decades.

The first memorial standing in the newly established University was a bust of King Peter I Karadorđević, which replaced that of Emperor Francis Joseph on an empty base in 1920. Executed by the Croatian sculptor Rudolf Valdec, the bust was mass produced for decorating state institutions, companies, and national halls. This is the oldest documented memorial commemorating a member of the Karadorđević dynasty in Slovenia at the moment.

The second memorial, namely that commemorating the law professor Ivan Źolger, was erected in the university building in 1926. Sculptured from a single piece of grey marble by Tone Kralj, this high-relief memorial is a life-size bust of this professor emeritus. It was not unveiled in a ceremony because midterm holidays had begun before the preparations were completed. Bearing in mind that Źolger was the only Slovene minister in Austria-Hungary's history, it is interesting to note that his ministership could be overlooked in a period when all traces of the Habsburg past were deleted.

King Alexander I Karadorđević, Peter's son, was the next one to be commemorated in the lobby. The monarch was in contact with the University of Ljubljana on several occasions during the course of his lifetime, the most important being that in 1929, when the Rector Milan Vidmar, led by his desire to secure the university's existence and material support, asked the king for permission to name the university after him, to which the ruler complied. After Alexander's assassination in 1934 the sculptor Nikolaj Pirnat modelled the late king's half-figure sculpture, which received excellent reviews in the press. Marko Natlaćen, head of the Drava Banovina, purchased the statue and donated it to the university. The university's leadership unveiled the bronze sculpture in a modest ceremony on 8 February 1936; on that occasion they removed the bust of King Peter from the lobby and transferred it to the rector's chamber. The unveiling was so low-key that student societies demanded to be allowed to pay tribute to the late king in a separate ceremony. In the following years ceremonies were held next to this memorial, but its fate is unknown.

The years before World War II saw two proposals for memorials in the lobby of the university's headquarters being brought forward. The society Slavistično društvo made a proposal to unveil a memorial commemorating the literary historian Ivan Prijatelj; three years later proposals were put forward to attach memorial plaques commemorating the Serbian politician Ljubomir Davidović, the Slovene lawyer Danilo Majaron, as well as Slovene politicians Karel Verstovšek and Ivan Hribar, who were credited with establishing the university. The sculpture depicting Ivan

Prijatelj was later placed in front of the National and University Library, while the unveiling of plaques did not take place for financial reasons.

In 1943 the Italian occupying authorities erected two sculptures commemorating students Franc Župec and Jaroslav Kikelj; they had been shot in the streets of Ljubljana by members of the Security and Intelligence Service in 1942 because they were thought to have been collaborationists. The sculptures were put up without regard to the university's bodies, which were evidently agitated by the Italians' arbitrary action. They were afraid that the memorial would be desecrated by the communist students, and, consequently, the entire university would be sanctioned. This memorial was also not unveiled ceremoniously because the high commissioner of the Province of Ljubljana Lombassa was absent due to official commitments. The memorial commemorating both executed students was removed after Italy's capitulation, much to the university leadership's relief.

After World War II the new authorities began to interfere with the university's work; however, the university also received the esteemed status of a preparatory to the partisan struggle because Slovenia's strongest party cell had been active in it in the 1930s. The ceremony marking the 30th anniversary of its establishment was dedicated to fallen professors, university employees, and students; a decision was made to set up a memorial in the lobby. Shaped as a upright rectangular solid, the memorial was designed by Plečnik's disciple Boris Kobe. Its flanks feature a list containing names of 199 fallen people. The main events marking the anniversary took place on 11 and 12 November 1949 and upon their completion notable politicians and members of the university unveiled the memorial that has stood in the lobby ever since.

The memory of the students' pre-war communist movement was marked in 1959, at the ceremony marking the university's 40th anniversary. Following intensive preparations, a widely attended ceremony took place on 9 November 1959, during which busts produced by the sculptor Boris Kalin and depicting National Heroes and former students Tone Tomšič and Boris Kidrič were unveiled in the lobby. This was followed by an unveiling of a memorial plaque commemorating the university's pre-war revolutionary movement. All three memorials have stood on the premises of the university to this day.

The most recent memorial is a plaque made of plastic and featuring names of donor companies that financed the extensive remodelling of the rectorate between 2000 and 2003.

Jubileji

Profesorica Carole Rogel - osemdesetletnica

Spomladi leta 1973 se je maloštevilna skupina ameriških Slovencev, univerzitetnih učiteljev, ki so sodelovali na panelu z naslovom »Slovenija danes« v okviru šeste letne konference Ameriškega združenja za slovanske študije v New Yorku, zavzela za ustanovitev strokovnega Društva za slovenske študije (Society for Slovene Studies). To je bilo po posvetu profesorjev Rada L. Lenčka in Toussainta Hočevarja s potencialnimi člani konec leta 1973 res ustanovljeno kot »nepolitično strokovno združenje severnih Američanov, ki jih zanima Slovenija«, med njegovimi glavnimi programskimi točkami pa sta bili organizacija strokovnih srečanj in konferenc ter priprava znanstvenih publikacij o slovenskih temah.¹ Med ustanovitelji društva in njegovimi prvimi, maja leta 1974 izvoljenimi odborniki je bila tudi tedaj štiriintridesetletna profesorica zgodovine na univerzi Ohio v Columbusu Carole Rogel, ki je v letih 1974-1976 v izvršnem odboru društva opravljala tajniške in blagajniške naloge. Carole je odtlej dobesedno živela s Society: bila je pobudnica in organizatorica številnih društvenih posvetov, konferenc in projektov, več kot tri desetletja - z nekaj krajšimi prekinitvami - društvena odbornica, v letih 1984-1989 predsednica, od leta 2000 zopet več kot desetletje skrbnica društvenih financ in blagajne, ves čas pa aktivna udeleženka in spiritus agens društvenih prireditev. Ko se je začelo društvo sredi osemdesetih let – prav v času njenega predsedovanja – odpirati strokovnjakom iz nekdanje Jugoslavije in iz drugih evropskih držav in so se začeli slovenski jezikoslovci, literarni zgodovinarji, zgodovinarji in družboslovci v vse večjem številu udeleževati panelnih razprav, ki jih je Society organizirala v okviru vsakoletnih zborovanj Ameriškega združenja za slovanske študije, je bila Carole med prvimi, ki jih je toplo sprejela in jim pomagala, da so se znašli v novem okolju. Mnogi, ki smo jo tako spoznali, smo ostali z njo trajno strokovno in prijateljsko povezani.

¹ Carole Rogel, Brief History of the SSS's Forty Years, *Slovene Studies* 34, 1-2 (2012), str. 203.

Carolín oče Janko N. Rogelj je 30. januarja 1939, ko se je v Clevelandu rodila Carole, v clevelandskem slovenskem dnevniku Enakopravnost objavil članek o svojem obisku prvotne domovine in domače vasi, kjer je skupaj z ženo Rose četrto stoletja po odhodu v Ameriko neuspešno iskal sledi sveta in življenja, ki ju ni bilo več. Janko N. Rogelj (1895-1874) je bil znan in ugleden slovenski ameriški organizator in kulturni delavec: v Ameriko je odšel leta 1913, najprej delal kot fizični delavec in se šolal, nato pa deloval kot notar in zavarovalniški zastopnik. Že med prvo svetovno vojno se je vključil v slovenska društva in ustanove in bil tudi v naslednjih desetletjih aktiven član mnogih med njimi, v nekaterih celo predsednik in direktor; bil je prvi urednik v Clevelandu izhajajočega dnevnika Enakopravnost in dopisnik drugih slovenskih glasil in revij, hkrati pa zavzet kulturni organizator, ustanovitelj dramskega društva Ivan Cankar in njegov prvi režiser ter pisec zgodovine Narodnega doma v Clevelandu in Ameriške bratske zveze; po vojni so v Sloveniji izšle tudi njegove črtice in pesmi. Od leta 1940 je prijateljaval z Louisom Adamičem, ki ga je leta 1945 v posvetilu v knjigo *A Nation of Nations* imenoval »moj najboljši prijatelj v Clevelandu in najaktivnejši prijatelj kjerkoli«, vse od leta 1941 pa se je tudi zavzemal za zbiranje pomoči okupirani Jugoslaviji in bil po ustanovitvi Slovensko-ameriškega narodnega sveta leta 1942, ki je podpiral partizansko gibanje, njegov podpredsednik.

Carole je tako odraščala, se šolala in sprva študirala v Clevelandu. Leta 1960 je z oceno »magna cum laude« diplomirala na ugledni clevelandski Western Reserve University (bila je članica častnega študentskega združenja Phi Beta Kappa), leto pozneje pa je s temo o Ilirskih provincah magistrirala na univerzi Columbia v New Yorku. Leta 1966 je na univerzi Columbia s temo Slovinci in južnoslovansko vprašanje v letih 1889-1914 še doktorirala. Specializirala se je za zgodovino Balkana, Habsburške monarhije in vzhodne ter srednje Evrope, predavala pa je tudi zgodovino carske in sovjetske Rusije ter zgodnje novoveške zahodne Evrope. V letih 1964-1967 je bila predavateljica na Oddelku za zgodovino univerze Ohio v Columbusu, poleti leta 1967 vabljen docentka na Case Western Reserve University v Clevelandu, v letih 1967-1971 pa docentka in od leta 1971 izredna profesorica na Oddelku za zgodovino univerze Ohio, kjer je bila leta 1990 z nazivom »Professor Emeritus« upokojena. Na univerzi Ohio je bila članica in predsednica raznih univerzitetnih odborov, v letih 1987-1988 tudi namestnica predstojnika in leta 1988 predstojnica Oddelka za zgodovino.

Carole Rogelj se je raziskovalno posvečala predvsem slovenski in jugoslovanski zgodovini 19. in 20. stoletja. V drugi polovici šestdesetih in v sedemdesetih letih je v kanadskih in ameriških strokovnih revijah za slovanske in vzhodnoevropske študije objavila več razprav o kulturnem in političnem jugoslovanstvu pri Slovencih pred prvo svetovno vojno, med zgodovinarji v jugovzhodni Evropi pa je vzbudila posebno pozornost tudi njena leta 1976 v bolgarski reviji *Études Balcaniques* objavljena razprava o potujočih menihih in njihovi vlogi v narodnem prebujanju na Balkanu. Leta 1977 je pri založbi *The East European Quarterly* v Boulderju (Colorado) pod naslovom *The Slovenes and Yugoslavism 1890 – 1914* izšla njena disertacija. Med recenzenti, ki so v strokovnih revijah pohvalno opozorili na njen

izid, je bil tudi znani in nadvse ugledni avstrijsko-ameriški zgodovinar Habsburške monarhije Robert A. Kann, ki je v *Slavic Review* zapisal, da je knjiga Carole Rogel »v angleško (pisanem) zgodovinopisju zapolnila pomembno vrzel«, kar zadeva poznavanje zgodovine slovenskega naroda. V *Zgodovinskem časopisu* jo je že leta 1979 prav tako pohvalno predstavil Janez Stergar, ki je opozoril na nekaj nejasnosti in netočnosti, ki so bile posledica tedaj še ne dovolj ažurne in redne komunikacije avtorice s slovenskimi kolegi, obenem pa predlagal, da organizatorji zborovanja slovenskih zgodovinarjev v Ljubljani leta 1980 Carole Rogel »glede na njen opus« in z željo po poglobljeni znanstveni razpravi kot aktivno udeleženko povabijo na zborovanje.²

Stergarjeva pobuda je ostala leta 1980 na žalost neuresničena in Carole Rogel je v Sloveniji z referatom nastopila šele na simpoziju Slovinci in država, ki ga je leta 1994 priredila SAZU. Toda v isti sapi je z referati in diskusijskimi prispevki o slovenski in jugoslovanski zgodovini, slovenskih študijah, slovenskem zgodovinopisju, slovenski osamosvojitvi in slovenski tranziciji ter z vodenjem panelnih razprav o teh temah ves čas aktivno sodelovala na posvetih in konferencah, ki so jih v raznih delih ZDA organizirali Society for Slovene Studies, druga ameriška združenja za slovanske študije in ameriške univerze. Slovenske in jugoslovanske teme prevladujejo tudi med njenimi v reviji *Slovene Studies* ter raznih strokovnih revijah in zbornikih objavljenih člankih in razpravah. Med njimi vzbudijo pozornost slovenskega bralca kar štiri v osemdesetih letih v reviji *Slovene Studies* in *Canadian Review of Studies of Nationalism* objavljene razprave o Edvardu Kardelju, težavah pri raziskovanju njegove politične kariere, njegovem marksističnem oblikovanju, njegovih pogledih na slovensko reformacijo in zgodovino in njegovih narodnih in socialističnih predstavah, ki razkrivajo njeno tedanje zanimanje za zgodovino jugoslovanskega socializma.

V času slovenske osamosvojitve je zgodovinsko ozadje slovenskega odhoda iz Jugoslavije predstavila v reviji *Problems of Communism*, ki jo izdaja ameriški urad za informiranje v Washingtonu in v kanadski reviji *Conjonctures*, ki izhaja v Montrealu. Za 25. zvezek Enciklopedije Americane, ki jo izdaja ene največjih ameriških založb splošnih enciklopedij Grolier, (izšel je leta 1992), je napisala prispevek o Sloveniji, v knjigo o Samostojni Sloveniji (*Independent Slovenia – Origins, Movements, Prospects*), ki sta jo leta 1994 za St. Martin's Press v New Yorku uredila Jill Benderly in Evan Kraft, pa prispevala oris slovenske zgodovine od 7. stoletja do leta 1945. Že v prvi polovici osemdesetih let je pripravila poglavje o Sloveniji tudi za komentirano bibliografijo del o narodnih gibanjih in nacionalizmih, objavljeno v *Canadian review of Studies of Nationalism* in knjigi *Nationalism in the Balkans*, ki jo je uredil znani ameriški zgodovinar Gale Stokes. Leta 2000 so sledila še tri enciklopedijska gesla za Enciklopedijo vzhodne Evrope (*Encyclopedia of Eastern Europe*) založbe Garland. Njen referat na simpoziju Slovinci in država z naslovom *The Slovene Nationality Problem in the European Context before 1914: A European and American Perspective* je bil leta 1995 objavljen v

² Janez Stergar, *The Slovenes and Yugoslavism 1890-1914*, *Zgodovinski časopis* 33/1979, pt. 2, str. 344-346.

zborniku posveta, z razpravo Kosovo: Where It All Began, ki je leta 2003 izšla v *International Journal of Politics, Culture and Society*, pa je segla v jugoslovansko zgodovino in zgodovino srbsko-albanskih odnosov. Aprila 2013 je na jubilejnim srečanju v New Yorku strnjeno orisala štirideset let *Society for Slovene Studies* - njen oris društvene zgodovine je bil objavljen v reviji društva.

Slovenci še nimamo leksikona slovenske zgodovine, zato je *Historical Dictionary of Slovenia*, ki sta ga leta 1996 pri založbi The Scarecrow Press (v zbirki *European Historical Dictionaries*) izdali Leopoldina Plut-Pregelj in Carole Rogel, tudi za slovensko zgodovinopisje pomembna novost. »Zgodovinski slovar predstavlja podrobnosti, ki jih narativna zgodovina pogosto izpušča in je tako dodatek k sintetični zgodovini naroda ali področja,« je v oceni njunega slovarja zapisal dober poznavalec slovenske in jugoslovanske zgodovine, profesor na Oddelku za zgodovino Boise University v ameriški zvezni državi Idaho, Nick Miller. »Preizkus referenčnega dela je, koliko ga v raziskovalni vnemi uporabljajo raziskovalci in sam bom *Historical Dictionary of Slovenia* brez pomisleka uporabljal«. Z Millerjevim mnenjem so se očitno strinjali tudi mnogi drugi raziskovalci in bralci, ki so se poskušali v angleščini seznaniti s slovensko zgodovino, saj se je založba leta 2007 odločila, da izda še drugo, razširjeno izdajo slovarja. Tej je nato leta 2018 sledila še tretja, pri kateri sta se avtoricama kot soavtorja pridružila zgodovinarja Gregor Kranjc iz Toronta in Žarko Lazarević iz Ljubljane. Zgodovinski slovar, ki sta ga zasnovali Leopoldina Plut-Pregelj in Carole Rogel, pa je seveda ne le v stvarnem, temveč posebno terminološkem in jezikovnem pogledu nadvse dobrodošla pomoč tudi slovenskim raziskovalcem, ki se lotevajo pisanja ali priprav predavanj in referatov v angleščini. Njegovo prvo izdajo sta avtorici predstavili v Slovenski matici v Ljubljani, s poročilom v reviji *Dve domovini* pa je nanjo že leta 1996 pohvalno opozoril Andrej Vovko, ki je menil, da sta avtorici s slovenskim zgodovinskim slovarjem v angleščini požrtvovalno opravili delo, ki bi ga morale opraviti slovenske znanstvene ustanove.³

Carole Rogel je v drugi polovici devetdesetih let napisala še knjigo o razpadu Jugoslavije in vojni v Bosni (*The Breakup of Yugoslavia and the War in Bosnia*), ki jo je leta 1998 izdala založba Greenwoodpress (London-Westport, Connecticut). V njej je orisala zgodovino južnih Slovanov od štirinajstega stoletja dalje ter zgodovino Jugoslavije, njen razpad in vojno v Bosni (do daytonskega sporazuma leta 1995). Knjiga je bila v prvi vrsti namenjena študentskim raziskovalcem, toda po mnenju ocenjevalcev je bila tudi drugače nadvse koristen in uporaben uvod v razumevanje tragičnih dogodkov na tleh bivše Jugoslavije. Tako ni presentljivo, da je bila deležna nemajhnega zanimanja in je prvi izdaji leta 2004 sledila dopolnjena in razširjena druga, tokrat z naslovom *Razpad Jugoslavije in njegove posledice* (*The Breakup of Yugoslavia and Its Aftermath*).

Carole Rogel je v strokovnih revijah vse od konca šestdesetih let poročala o knjigah o avstrijski (habsburški), jugoslovanski in balkanski zgodovini ter o

³ Andrej Vovko, Leopoldina Plut-Pregelj and Carole Rogel, *Historical Dictionary of Slovenia, Dve domovini/Two Homelands* 7/1996, str. 309-311.

slovenskih zgodovinopisnih publikacijah in knjigah slovenskih in tujih zgodovinarjev o slovenskih zgodovinskih temah. Poleg v Society for Slovene Studies je več let aktivno delovala v Ameriškem združenju za južno-slovanske (od leta 1975 jugo-vzhodnoevropske) študije, kjer je bila v letih 1980-1981 podpredsednica in v letih 1981-1982 predsednica; v prvi polovici osemdesetih let pa je bila nekaj let tudi odbornica Ameriškega zgodovinskega združenja (American Historical Association). Leta 2002 jo je tedanji predsednik Republike Slovenije Milan Kučan za njeno »nesebično, znanstveno, pedagoško in strokovno delo, ki ga je namenila ozaveščanju ameriške zgodovinske in politične javnosti o Slovencih in njihovi domovini« odlikoval z enim najvišjih državnih odlikovanj Častnim znakom svobode Republike Slovenije.

Carole Rogel tudi po upokojitvi živi v Columbusu, glavnem mestu ameriške zvezne države Ohio, in se še naprej aktivno udeležuje prireditvev Society for Slovene Studies in letnih zborovanj Ameriškega združenja za slovanske študije. Pri seznanjanju ameriških kolegov in strokovne javnosti s slovensko in jugoslovansko zgodovino in slovenskim zgodovinopisjem je opravila neprecenljivo delo, v očeh slovenskega zgodovinarja je bila in je prava ambasadorica slovenskega zgodovinopisja v ZDA. Slovenski kolegi ji tako iz srca kličemo: vse dobro in najboljše, draga Carole.

Peter Vodopivec

Ocene in poročila

Privilegium maius. Autopsie, Kontext und Karriere der Fälschungen Rudolfs IV. von Österreich. Hgg. v. Thomas Just, Kathrin Kininger, Andrea Sommerlechner und Herwig Weigl (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Band 69, zugleich Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband 15), Wien-Köln-Weimar: 2018, 388 str.

Falsche Tatsachen. Das Prilegium maius und seine Geschichte. Hgg. v. Martina Griesser, Thomas Just, Kathrin Kininger und Franz Kirchweger (Technologische Studien, Band 13; Publikation anlässlich der Ausstellung, Kunsthistorisches Museum Wien in Kooperation mit dem Österreichischen Staatsarchiv, 16. Oktober 2018 bis 20. Jänner 2019), Wien: 2018, 191 str.

Privilegium maius ali Večji privilegij spada med najbolj znane in obenem najbolj briljantne ponaredke iz evropske srednjeveške zgodovine. Ime, ki ga je uvedel Wilhelm Wattenbach leta 1852 v svoji študiji, s katero je dokazal, da gre za ponaredek oziroma ponaredke (Die österreichischen Freiheitsbriefe, Prüfung ihrer Echtheit und Forschung über ihre Entstehung, Archiv für Österreichische Geschichte 8, 77–119), se v razliko do pristnega Manjšega privilegija (Privilegium minus) nanaša na v zimi 1358/59 v pisarni avstrijskega vojvode Rudolfa IV. ponarejeno listino Friderika I. (Barbarosse) z dne 17. septembra 1156, s katero je mejno grofijo Avstrijo povzdignil v vojvodino, jo ločil od Bavarske in Babenberžanom kot novim vojvodam podelil vrsto deželnoknežjih in dinastičnih pravic (gl. Heinrich Appelt, Privilegium minus. Das staufische Kaisertum und die Babenberger in Österreich, Wien-Köln-Graz 1976). V širšem smislu pa zajema ime tudi v istem okviru in kontekstu ponarejene listine Henrika IV. (4. oktober 1058), Henrika VII. (24. avgust 1228), Friderika II. (junij 1245) in Rudolfa I. (11. junij 1283). Ponaredki, zlasti seveda »maius«, so hoteli povečati privilegije in s tem položaj Habsburžanov v nemško-rimskem kraljestvu, kot tudi znotrajdinastično opravičiti Rudolfovo samostojno vladanje na računih obeh mlajših bratov. Pravice, ki jih je avstrijski hiši zagotavljal »maius«, so avstrijskega vojvodo praktično osvobodile vojaških in dvornih obveznosti v razmerju do kralja, mu omogočale prejem vojvodine v fevd v Avstriji sami, zagotavljale popolno sodno oblast v njej brez možnosti apelacije na kraljevo sodišče, ki tudi ni bilo več sodna inštanca za morebitne tožbe proti vojvodi samemu, razširile princip primogeniture tudi na žensko linijo, zapovedovale nedeljivost vojvodine, vpeljale za avstrijskega vojvodo čast palatinskega nadvojvode, s čimer se je po rangu postavil takoj za volilne kneze, kot tudi, da veljajo vse te pravice tudi za vse dežele, ki bi jim v bodočnosti vladal avstrijski

vojvoda – torej tudi za Štajersko, Koroško in Kranjsko, ki jim je Rudolf IV. v času nastanka ponaredkov vladal.

Na osnovi originalnega »minusa«, ki so ga ob tej priliki uničili in se nam je na srečo ohranil v prepisu iz Klosterneuburga iz srede 13. stoletja, je anonimni ponarejevalec tako spretno ponaredil »maius«, da je bilo na njegovi podlagi mogoče identificirati celo pisarja, ki je 1156 napisal »minus«, s katerega so tudi večče odstranili zlato bulo Friderika I. in jo pritrdili na »maius«, ki je tako vse, kar je ostalo od originala. Rudolf IV. s ponaredki ni dosegel svojega cilja, saj jih njegov tast, cesar Karel IV., ni hotel potrditi in je Rudolfu tudi prepovedal uporabljati nadvojvodski naslov in nov veliki majestetični pečat, ki si ga je dal izdelati. Na cesarjevo odklonilno stališče je v veliki meri vplival humanist Francesco Petrarca, ki je z uničujočo ekspertizo raztrgal v domnevi privilegij Henrika IV. iz 1058 inserirani pseudolistini Cezarja in Nerona za Avstrijo in njenega vojvodo. Stanje stvari se je spremenilo, ko je prestol nemško-rimskega kralja 1442 zasedel Habsburžan Friderik III. in kmalu po kronanju potrdil brez posamičnega navajanja vse privilegije habsburške hiše in s tem posredno tudi »maius« v širšem smislu, ki je s tem postal del veljavnega prava, listine pa so obveljale za pristne. Zgodovinopisje je šele v 19. stoletju razvilo orodja in metode, ki so nato Wattenbachu omogočile, da jih je prepoznal za ponaredke.

Še danes temeljno delo o teh ponaredkih je že leta 1957 napisal Alphons Lhotsky (*Privilegium maius. Die Geschichte einer Urkunde*, Wien) in šestdeset let po njegovi objavi je Avstrijski državni arhiv sklenil, da je čas za ponovno temeljito obravnavo ene od njegovih najbolj znanih zbirk dokumentov. Pri tem si je v sodelovanju z Inštitutom za avstrijske zgodovinske raziskave in Umetnostnozgodovinskim muzej zastavil trojni cilj. Organizirati znanstveni simpozij, ki je pod naslovom »Das ‚Privilegium maius‘ oder: Wie man eine Urkunde fälscht« potekal od 26. do 28. aprila 2017 v dunajskem Hišnem, dvornem in državnem arhivu; pripraviti razstavo z naslovom »Falschen Tatsachen«, ki seveda asociira na danes tako aktualne »Fake news«, in na kateri je bilo mogoče med 16. oktobrom 2018 in 20. januarjem 2019 videti vse listine »maius« korpusa in še nekaj drugih cimelij, kateri je, tretjič, predhodila prvič izvedena raziskava ponaredkov tudi s pomočjo naravoslovnih znanstvenih metod. Trajni rezultat teh prizadevanj sta v naslovu te recenzije predstavljeni deli, ki sta obe izšli v času, ko je v Umetnostnozgodovinskem muzeju potekala razstava.

Prvo navedeno delo je tako zbornik referatov simpozija o »maiusu« in vsebuje petnajst prispevkov. V njih močno odzvanjajo aktualni historiografski pristopi, kot tudi povsem nova vprašanja, ki si jih zastavlja moderno zgodovinopisje, prispevki pa prihajajo s področij zgodovinskih, pomožnozgodovinskih in tudi naravoslovnih disciplin. Zbornik je tako precej interdisciplinarno sestavljen in ponuja nove perspektive v obravnavi dokumentov samih, njihovega nadaljnega »življenja« in razumevanja kot tudi historičnih okoliščin, v katerih so nastali, in akterjev s katerimi so povezani.

Če pustimo ob strani na začetku predstavljena besedila vseh ponaredkov, ki so prevzeta iz standardnih objav, uvaja zbornik prispevek Thomasa Justa o »maius«

ponaredkih v kontekstu njihove arhivske zgodovine. V njem je za širše bralstvo gotovo najbolj zanimiv tisti del, ki bi – in tudi je – brez težav našel svoje mesto v kroniki škandalov rumenega tiska in je zvezan z Heinzom Grillom. Med 1946 in 1951 je bil zaposlen v Hišnem, dvornem in državnem arhivu, kjer še danes hranijo »maius« listine in je kmalu napredoval celo do namestnika direktorja. V tem času je v velikem stilu kradel srebrne in zlate pečatne šatulje kot tudi srebrne in zlate bule in ob tem početju uničil tudi marsikatero listino. Revizija arhivskih fondov po njegovi aretaciji je pokazala, da je dunajskim zlatarjem prodal za okrog 185 kilogramov srebra in kilogram zlata, med uničenimi listinami pa so bile tudi potrditvene listine »maiusa« Friderika III. (iz 1453, po kronanju za cesarja), Karla V., Ferdinanda II. in Karla VI. Sledita dva naravoslovna prispevka, v katerih je vsega skupaj štirinajst avtorjev in avtoric povzelo svoje raziskave materiala (pergament, črnilo, pečati) »maius« korpusa in so nastale ob uporabi rentgenskih in drugih sevanskih diagnostičnih metod kot tudi analitične kemije. Tem, naravoslovnotehničnim vprašanjem je v celoti namenjena publikacija *Falsche Tatsachen*, o kateri bo še nekaj dodanega v nadaljevanju. Sledi paleografsko intonirani prispevek za ta vprašanja nemara najbolj poklicanega eksperta Walterja Kocha, ki se je posvetil vprašanju predlog in zunanjšega izgleda ponaredkov. V ta pomožnozgodovinski okvir sodi tudi prispevek Christiana Lacknerja, danes gotovo najboljšega poznavalca habsburškega dunajskega dvora v 14. stoletju in njegove pisarniške produkcije, ki je obravnaval diktat »maiusa«. Njegova analiza ni mogla potrditi večkrat izražene domneve, da je »maius« diktiral vodja Rudolfove pisarne, kancler Johann Ribi, ki je bil od jeseni 1359 škof v Krki na Koroškem in od 1363 škof v Briksnu. Vreni Dangl je obravnavala passauskega škofa Gotfrida, v katerega diecezi se je nahajala tudi Avstrija z rezidencialnim Dunajem vred, in njegovo razmerje do Rudolfa IV., ki ga obeležuje predvsem dejstvo, da je škof leta 1360 vidimiral prepise »maius« listin, ki so bili nato namesto dragocenih navideznih originalov predloženi cesarju Karlu IV. v potrditev. Tudi v povezavi z rojstvom cesarjeve hčerke leta 1358, ki je sovpadala s smrtjo Rudolfovega očeta Albrehta II. Hromega, se je Lukas Wolfinger osredotočil na vprašanje menjave oblasti znotraj habsburške hiše, ko je moral še ne devetnajstletni Rudolf IV. tudi v imenu svojih mladoletnih treh bratov prevzeti njene vajeti v svoje roke in na tozadevne stične točke z »maiusom«. Jörg Peltzer je na drugi strani postavil »maius« v kontekst pozicioniranja Rudolfa IV. znotraj knežje hierarhije, ki je z Zlato bulo Karla IV. iz leta 1356 in privilegiranjem volilnih knezov dobila novo strukturo, v kateri si je hotel eno od vodilnih mest s ponaredko zagotoviti tudi avstrijski vojvoda. Podobno usmerjen je tudi prispevek Bernda Schneidmüllerja, ki postavlja rudolfski korpus ponaredkov v sočasni okvir razumevanja časti in njenih pojavnih oblik ter iz tega izpeljane ritualizacije in vladarske inscenacije. Elisabeth Klecker je pod lupo vzela znano epizodo Petrarcine kritike dveh psevdoantičnih insertov v *Henricianumu*, kjer opozarja tudi na to, kako se je z njo slavni humanist tudi samoinsceniral kot avtoriteta, ki jo konzultirajo najvišji oblastni vrhovi. Skupni imenovalec zaključnih pet prispevkov je, da se ukvarjajo z »maius« korpusom v stoletjih po njegovem nastanku. Tako obravnava Daniel Luger njegovi prvi in obenem dvakratni potrditvi s strani kralja

(1442) in nato cesarja (1453) Friderika III., medtem ko posveča Andreas Zajic svojo pozornost izjemno bogato iluminiranemu vidimusu celotnega »maius« korpusa v obliki osemlistnega libela iz 1512, njegovemu slikovnemu programu in vprašanju njegovega razumevanja. O pomenu Privilegium maius za avstrijske nadvojvode v zgodnjem novem veku piše Thomas Winkelbauer, Werner Telesko pa razgrinja podobo Rudolfa IV. v likovni umetnosti in popularni zgodovinopisni literaturi 18. in 19. stoletja. Zbornik v vsebinskem smislu zaključuje prispevek Thomasa Stoclingerja o »avstrijskih privilegijih« v razponu med patriotizmom, ki zna v službi domovini rad zamižati na eno oko in znanstvenim etosom, ki je zavezan iskanju resnice, v približno stoletje in četrto dolgem razponu med Josephom Hormayrjem in Alphonsom Lhotskim.

Za zgodovino »maius« korpusa in njegovo razumevanje ni nič manj pomembna druga publikacija Falsche Tatsachen. V njej so zbrani rezultati laboratorijskih in drugih raziskav, ki jih pokriva pojem »Heritage Science«, torej znanost o kulturni dediščini. Ta povezuje znanstvena področja od zgodovine in umetnostne zgodovine do kemije, fizike in restavratorstva, ki so bile doslej še najbolj uporabljane na področju arheologije in umetnostne zgodovine. Publikacijo, ki je v svojem drugem delu obenem tudi katalog k na začetku omenjeni razstavi, odlikuje odlična dokumentacija naravoslovnih raziskav pergamenta, črnila, barv in pečatov, kot tudi lepi, barvni posnetki različnih zgodovinskih dokumentov z vsemi listinami »maius« korpusa vred, ki si jih je mogoče s pomočjo qr kode ogledati tudi v visoki resoluciji. V nemškem prevodu, ki spremlja priloženo edicijo, so besedila Rudolfovih ponaredkov dostopna tudi širši javnosti.

Za zaključek je mogoče reči, da prinašata obe deli ob dobri dokumentaciji številne nove poglede, perspektive in zaključke in predstavljata pomemben prispevek k poznavanju »maius« korpusa, njegovega dožemanja in recepcije.

Peter Štih

Die Steiermark im Spätmittelalter, hg. von Gerhard Pferschy (Geschichte der Steiermark 4). Wien-Köln-Weimar: 2018, 775 str.

Leta 1995 je Zgodovinska deželna komisija za Štajersko (Historische Landeskommission für Steiermark), med katere naloge sodi raziskovanje štajerske zgodovine, izdaja virov zanjo in njena popularizacija, zastavila projekt izdaje pregleda štajerske zgodovine v desetih obsežnih zvezkih, ki naj bi pokrili čas od prazgodovine do 21. stoletja. Snovalci novega pregleda štajerske zgodovine so se pri koncipiranju tega zelo ambicioznega projekta lahko zgledovali po Avstrijski zgodovini izdajatelja Herwiga Wolframa, katere prvi od desetih načrtovanih zvezkov – ti so kasneje narasli še za pet – je izšel leta 1994. Toda v razliko od Avstrijske zgodovine, kjer naj bi bil pisec vsakega posamičnega zvezka en sam avtor (kar pa se na koncu ni v celoti izšlo), je bila Štajerska zgodovina že od začetka zamišljena kot kolektivno delo z več avtorji za posamezni zvezek. Devet let po zastavitvi projekta je leta 2004 izšel prvi zvezek, ki je bil v kronološkem oziru sicer zadnji, deseti, in je obravnaval Štajersko od leta 1945 pa »do danes«. 2015 sta sledila dva zvezka. Kronološko prvi, ki je leta 2018 doživel že novo izdajo, je bil namenjen prazgodovini in rimskemu obdobju na prostoru današnje avstrijske Štajerske; kronološko deveti ali predzadnji zvezek pa je v dveh delih in na kar 1265 straneh obravnaval štajersko zgodovino od konca prve do konca druge svetovne vojne. Leta 2018 je nato sledil kronološko in tudi po vrstnem redu izhajanja četrti zvezek, ki obravnava Štajersko v poznem srednjem veku in kateremu je namenjenih teh nekaj vrstic.

Uredil ga je neumorni upokojeni direktor Štajerskega deželnega arhiva Gerhard Pferschy, podpisalo pa šestnajst avtorjev. Delo je razdeljeno na štiri glavna poglavja, obravnava pa čas od prihoda Štajerske pod Habsburžane leta 1282 do smrti cesarja Maksimilijana leta 1519. Prvo poglavje je namenjeno deželnim knezom in morda ne najbolj posrečeno imenovani »zunanji zgodovini« dežele. Werner Tscherne je v njem na konvencionalen način in v precej osnovnih potezah obravnaval zgodnje Habsburžane do vključno Ernesta Železnega. Veliko bolj poglobljen je prispevek Rolanda Schäfferja o času Friderika III., ki se mu pozna, da se je v njem avtor lahko naslonil na lastne raziskave poznosrednjeveške zgodovine Štajerske in v katerem so svoje mesto seveda dobili tudi spodnještajerski grofje Celjski. Nasploh je pomembno izpostaviti, da je Štajerska v celotnem zvezku obravnavana v okviru svojih zgodovinskih meja, čeprav je obenem zgodovina današnje avstrijske Štajerske obravnavana precej podrobneje od slovenske, kar je za obžalovati, je pa tudi razumljivo. Tudi prispevek Manfreda Holleggerja o času Maksimilijana I. daje dober

pregled štajerske politične zgodovine ob prehodu v novi vek. Poglavlje zaokrožuje Elke Hammer-Luza z bolj kratkim pregledom naravnih nesreč, epidemij in (turških) vojn, v katerem podrobneje predstavi tudi znano upodobitev Tomaža iz Beljaka na zunanji fasadi graške stolnice, ki je nastala kot posledica katastrofalnih dogodkov (kobilice, Turki, kuga) s katerimi so bili leta 1480 soočeni prebivalci Gradca in ki so z upodobitvijo dolgoročno zaznamovali zgodovinski spomin.

Drugo veliko poglavje obravnava »notranji položaj« Štajerske v poznem srednjem veku, s čimer je mišljena njena pravna in upravna ureditev. Tem vprašanju je namenjen prispevek Gernota Petra Obersteiner, ki jih predstavlja ob izdatni naslonitvi na še vedno pomembno delo svojega predhodnika na mestu direktorja štajerskega deželne arhiva Antona Mella, *Grundriß der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Landes Steiermark* (1929). O vojskovanju, oborožitvi in orožju v poznem srednjem veku referira precej na splošno in obenem precej skromno Alois Ruhri, medtem, ko je posebno podpoglavje v tem sklopu upravičeno namenjeno reformam Maksimilijana I. in začetkom zgodnje moderne države ter vplivom, ki so jih te spremembe imele na Štajersko. Precej podroben prikaz z bogatimi opombami je napisal Manfred Holdegger.

Tretje in obenem najobsežnejše poglavje obravnava gospodarstvo in družbo. Prva tri besedila, namenjena v glavnem agrarni zgodovini in kmečki populaciji, je podpisal Walter Brunner, pri čemer je lahko ob lastnih dolgoletnih raziskavah gradil na bogati tozadevni in v okviru Štajerske deželne arhiva zrasli raziskovalni tradiciji. V prvem je obravnaval štajersko podeželje v 14. in 15. stoletju, kjer je sprva še potekala višinska kolonizacija, nato pa je prišlo do masovne opustelosti kmetij. Slednje je bilo v največji meri posledica turških vpadov, naravnih nesreč in drugih nadlog, zaradi česar naj bi Štajerska samo v času med 1469 in 1490 izgubila tretjino svojega prebivalstva. V drugem podpoglavju je Brunner predstavil pravni položaj kmetov in vaških skupnosti, kjer zlasti izpostavlja pravna napotila (*Weistümer*) in veče (*Taiding*), ki so dajala pravni okvir kmečkemu življenju in njihovim skupnostim. V svojem tretjem prispevku pa je avtor opisal obremenitve podložnikov in kmečko gospodarstvo. V razliko od kmetov je štajersko poznosrednjeveško plemstvo v prispevku Rolanda Schäfferja prikazano precej skromno, še zlasti če upoštevamo, da je za slednje v kvantitativnem in kvalitativnem oziru na razpolago precej več virov. Morda prav zaradi tega se je avtor v prispevku osredotočil na nekaj eksemplarnih primerov, ki ponazarjajo značilnosti in razlike znotraj deželne plemstva (deželski gospodje, vitezi, oprode). Ne zadosten je zaradi svoje tipološke, namesto zgodovinske usmeritve prispevek Erika Hilzensauerja o poznosrednjeveških gradovih in v predloženi obliki bi v knjigi lahko brez težav manjkal. Zato pa je toliko boljši obsežen in dober prispevek Norberta Weiße o štajerskih mestih in trgih ter meščanih in tržanih v poznem srednjem veku. Pri tem za slovenskega bralca ni nepomembno, da je pisec odličen poznavalec srednjeveških mest na področju današnje slovenske Štajerske, o čemer je leta 2002 napisal eno temeljnih študij (*Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter. Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Soziageschichte*). Nanj se v logičnem zaporedju navezujeta prispevka Oda Burböcka o denarništvu in

Inge Wiesflecker-Friedhuber o Judih na Štajerskem v srednjem veku, kjer bi si želeli kaj več zvedeti o najpomembnejši štajerski judovski mestni skupnosti v Mariboru. Poglavje zaključujejo trije daljši in detajlirani prispevki Franza Mittermüllerja o »splošnem gospodarskem razvoju«, o »rudarstvu« ter o »gospodarstvu v znaku zgodnjega kapitalizma«, ki nudijo bralcu dober vpogled v obravnavano vsebino.

Zadnje poglavje je, kot je v takšnih pregledih običajno, namenjeno duhovnemu in kulturnemu življenju. Uvaja ga prispevek Karla Amona o Cerkvi v poznem srednjem veku, ki bi bil glede na pomen, ki sta ga imeli Cerkev in vera v tistem času, lahko nekoliko obsežnejši in podrobnejši. Tega ni mogoče trditi za tri obsežne prispevke Winfrieda Stelzerja, ki so gotovo med najboljše napisanimi v celotni monografiji. Odličen poznavalec srednjeveškega pismenstva je v njih obravnaval izobraževalne razmere in pisno kulturo na Štajerskem, možnosti za izobrazbo na Štajerskem kot izven nje, knjižnice, znanost, literaturo, zgodovinopisje in hagiografijo. V njih je ponudil zelo bogato in diferencirano sliko štajerske kulture pokrajine, ki enkrat več razbija stereotip o temnem srednjem veku. Podobno lahko rečemo za prispevek Rudolfa Flotzingerja o glasbi na Štajerskem v poznem srednjem veku. Poglavje zaključujeta prispevka Horsta Schweigerta o gotski arhitekturi, slikarstvu in kiparstvu na Štajerskem.

Tudi zaradi številnih in dobrih ilustracij lepo knjigo zaključujejo sezname uporabljenih virov in literature kot tudi krajev in oseb.

Kljub določenim nihanjem v kvaliteti in nivoju posameznih prispevkov, pri čemer se odpira vprašanje, koliko je smiselno, da v takšnih projektih sodeluje tako veliko število avtorjev, zaradi česar se pojavlja nevarnost, da namesto sinteze dobimo zbornik, je splošen vtis o tu predstavljenemu delu pozitiven. Knjiga nudi dober vpogled v doseženo stanje raziskav, glavno literaturo za posamezna vprašanja in dobro izhodišče za vse, ki se želijo poglobljati v s knjigo zvezane problematike. Zlasti iz slovenske perspektive, vendar ne samo zaradi nje, je pomembno, da je v zgodovinski pregled Štajerske v poznem srednjem veku vključen tudi njen današnji slovenski del. To se zdi sicer samo po sebi razumljivo, a v zgodovinopisni praksi temu velikokrat ni (bilo) tako, saj današnje državne in nacionalne meje vse prerado zamejujejo tudi pogled na staro zgodovino, ki jo tako tlači v moderne okvirje.

Peter Štih

Slavica Stojan, **Ombla, vile i vilani. Povijest svakodnevice u ljetnikovcima Rijeke dubrovačke (15. do 19. st.)**. Zagreb-Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku. 2018, 240 strani (Posebno izdanje. Serija: Monografije. Knjiga 37).

Knjiga Slavice Stojan je v celoti posvečena dogajanju na področju Rijeke dubrovačke (R. d. v nadaljevanju), ali kot omenjajo arhivski dokumenti Kanal Omble. Zajema obdobje od 15. do 19. stoletja. Ombla je ena od najkrajših rek na svetu, medtem ko je istočasno njen podzemni tok ena od najdaljših svetovnih rek ponikalnic. Ob plodni, s soncem obdani desni obali zaliva Rijeke dubrovačke ni bilo naselij. Naselja so bila razporejena na kamnitih višjih hribovitih predelih. Posestva pa so bila razporejena na plodnih obronkih in so po velikosti omogočala, da so prehranjevala družine, ki so živele na teh posestvih. Na levi osojni obali R. d. , ki je bila krševita, pa sta obstojali samo dve naselji, Čajkovci, v kateri so živeli ribiči in Sustjepan, prometno središče, pristanišče ter malo administrativno središče v katerem je bival knez.

Ob koritu R. d. se je od nekdaj odvijala zgodovina, zato ni čudno, da je R. d. nesporno dosegla mitološki pomen v hrvaški kulturi. Avtorica je v nekaterih notarskih zapisih arhiva Dubrovniške republike odkrila številne dogodke, iz katerih lahko slutimo, kako se je takrat v R. d. živelo in delalo, trpelo in molilo, kako sta se mešala ljubeznivost in grobost, prepletali igra in smeh, strast in spontanost. Odkrila je mnogo dogodkov vsakodnevnega življenja in delovanja.

Jakov Lovra Sorgo (1534-1604) je bil prvi dubrovniški jezikoslovec, ki je prepoznal edinstvenost R. d. kot tudi njenega podvodnega in jamskega sveta. Vse življenje je raziskoval njene naravne posebnosti. Bil je povezan z italijanskim naravoslovcem Ulisseom Aldrovaniem. Ohranjen je njegov zapis o Ombli, kot posebni geografski celoti.

Na obalah R. d. so tekom stoletij zrasli številni "ljetnikovci", letna podeželska bivališča dubrovniškega plemstva, ki sprva niso izgledali kot palače, pozneje pa so se je v njih zrcalil visok življenjski standard njihovih lastnikov. V začetku niso bili pretirano razkošni, pač pa so gradbeno predstavljali enostavne ambiente, kjer sta prišla do izraza skladnost in uporabnost podeželskih objektov in vrtnih površin. Od srede 15. do začetka 17. stoletja je bilo na obalah R. d. zgrajenih okrog sedemdeset podeželskih objektov dubrovniškega plemstva.

Zbiranje plemstva in pripadnikov antoninske bratovščine se je odvijalo v večji meri prav ob obali R. d. . Od spomladi do jeseni je bilo popularno vabiti goste in

družinske člane v poletne dvorce, kjer je bilo življenje mnogo bolj sproščeno kot v mestnih palačah. Bivanje na podeželju je mnoge vzpodbujalo, da so se začeli posvečati pesništvu. Pesniki so začeli vnašati v stihe avtobiografske asociacije, ki so v medsebojnem književnem in intelektualnem komuniciranju prispevali obilen delež v zgodovini in kulturi hrvaškega humanizma.

Prve hiše dubrovniškega plemstva v R. d. so bile t.i. hiše gospodarjev (*casa padrone*). Sprva niso služile za bivanje gospodarja in njegove družine na posestvu, temveč so bile skladiščni in gospodarski prostori za shranjevanje letine. V nadstropju so bile razprostrte smokve, leča, fižol ipd., v pritličju pa so v sodih hranili vino. Ponavadi so bile hiše gospodarjev obdane z visokim kamnitim zidom, ki je imel obrambno funkcijo zaradi pogostih vpadov piratov z morske strani in lokalnih roparjev s kopna. Ob ograjni zid posestva so zgradili "orsan" oziroma skladišča, ki so služila za shranjevanje letine in prešanje grozdja ter pozneje za prodajo vina. Skladišča so služila še kot prostor za določeno proizvodnjo in trgovanje. Večja skladišča pa so bila tudi zaklonišče za barko.

Hiše gospodarjev so dobivale tekom 16. stoletja nove vsebine. Gradile so se pokrite terase ali paviljoni. Na mnogih mestih, kjer so prej stala skromna poslopja, se nastali bogatejši in razkošnejši bivalni prostori kot rezultat zahtevnejših potreb in želja lastnikov. Namesto skladiščnih prostorov prevladujejo sedaj prostrani saloni, ki naglašajo družbene potrebe lastnikov. Podeželska bivališča plemičev R. d. dobivajo razkošen arhitektonski videz, pergule obdane z zelenjem in cvetjem so popestrile okolico dvorcev, v mnogih primerih je bila dodana tudi kapelica. Sčasoma je posest v R. d. postala tudi potrditev in izraz družbenega statusa.

"Ljetnikovci", kot ugotavlja avtorica, odražajo vedno bolj humanistični duh ne samo renesančnega obdobja, ki ga je ustvarilo obilje zaradi gospodarskega razcveta, temveč so tudi odraz baročnega časa, obdobja v katerem je Dubrovniška republika doživljala težke politične in gospodarske krize in preizkušnje, še posebej po Velikem potresu leta 1667. V tej naravni katastrofi so bili posebej prizadeti "ljetnikovci", ker je bila večina grajena na mehkem terenu ob vodi. Mnogi niso bili nikoli obnovljeni in so ostali ruševine. V obdobju po propadu Dubrovniške republike, ko ni več deloval *fideikomis* (dedno pravo), so se letni dvorci prodali in prešli v posest neplemičev. Novi urbanistični koncepti 20. stoletja so spremenili izgled prvotne pokrajine R. d. v kateri so nekoč dominirali "ljetnikovci" dubrovniške gospode.

Avtorica Slavica Stojan je obdelala "ljetnikovce" in življenje plemstva na obalah R. d. v več poglavjih. Navaja številne podatke o kriminalnih dejanjih okoliškega prebivalstva, ki so predvsem v zimskem času vdirali v letne dvorce, kradli shranjeno ozimnico ter ropali opremo in predvsem gradbeni material. Veliko je zbranega gradiva o nasilju, spolnih deliktih in ubojih. Prav tako je skušala avtorica v zvezi z ugotavljanjem lastnikov posameznih "ljetnikovcev" razikati tudi sorodstvena razmerja med člani posameznih plemiških rodbin.

Največje število "ljetnikovcev" je bilo skoncentriranih v bližini izvira reke Omble zaradi gospodarskih razlogov. Pri roki je bila vodna sila. Tu so imeli svoje "ljetnikovce" plemiške rodbine: Pozza, Gradi, Zamagna, Bucchia, Gozze, Giorgi, Caboga, Sorgo, Volcio, Binciola in antuninska Bissia. Vse omenjene rodbine, ki

so bile lastnice posesti na Tenturiji (toponim izvira od italijanske besede *tintoria* = barvarna sukna) ali širše ob levi obali R. d. v Komolcu, so bile vključene v proizvodnjo manufakture sukna ali v topljenje bakrenih plošč. Konec 15. stoletja je inženir Paskoje Miličević, ki je bil glavni arhitekt Dubrovniške republike (napravil je načrt za mogočno stavbo Sponzo-Divona), dlje časa bival na področju R. d. Povišal je vodopad Omble, načrtoval 20 mlinov ter na izviru reke projektiral delavnico za tanjšanje bakrenih plošč, ki so jih nabavljali v rudnikih bakra v Bosni.

Avtorica je posvetila posebno pozornost nekaterim Dubrovčanom, ki so krajši ali daljši čas bivali v "ljetnikovcih" na področju R. d. Življenje v "ljetnikovcih" je bilo zelo razgibano. Mnogi so se ukvarjali s pesništvom v italijanščini ali hrvaščini. Lastniki letnih bivališč in člani njihovih družin so v pesniške stihe vnašali življenjske doživljaje in razne dogodke, ki jih opisujejo v poslanicah, elegijah, prigodnih pesmih, pismih, toda ne samo v teh temveč tudi v dramskih in epskih stvaritvah. Že v 15. stoletju so se slišali glasovi dubrovniških pesnikov v hrvaškem jeziku, kot npr. Džore Držić. Posebej je k slavi R. d. prispeval s svojim pesniškim opusom znameniti pesnik Ilija Crijević – Aelius Lampridius Cerva, najboljši ljubezenski pesnik hrvaške latinske renesanse. Tudi komediograf Marin Držić je zelo rad za dlje časa prihajal v R. d. v rodbinsko hišo v Rožatu. Marin si je zamišljal izvir Omble kot prizorišče svojih pastirskih iger. Tudi baročni pesniki kot sta Ivan Gundulić in Junije Palmotić so pogosto bivali v svojih poletnih dvorcih nedaleč od izvira Omble. V stihih Ivan Frana Gundulić se v pastirski igri "Dubrovka" in zgodovinskem epu "Osman" prepozna opis prostora R. d., bogastvo njenih voda, idiličnost ribiških in pastirskih naselij razpršenih po obronkih okoliških hribov. Krajši čas pred smrtjo je najplodnejši hrvaški dramatik Junije Palmotić bival na svojem posestvu v R. d., da bi v miru nadaljeval svoje romantične mitološke viteške melodrame.

Avtorica posebej obdela zadnjega aristokratskega lastnika posestva v Konaliću Junija Antonova Resti, latinskega pesnika, člana rimske akademije degli Arcadi, popularizatorja fiziokratske misli. V mladosti je bil predan geometriji in fiziki, v zrelih letih pa se je posvetil pravu. V Dubrovniku je bil cenjen kot najboljši pravnik. Bil je eden zadnjih senatorjev in knezov Dubrovniške republike. Ko je večstoletna Dubrovniška republika pokleknila pred Napoleonovo vojsko, se je umaknil v podeželsko osamo, v zatočišče starega sveta v R. d. Avtorica se dotakne tudi poletne rezidence Marojice Caboga v Tenturiji v Komolcu. Znan je po tem, da je umoril svaka Nikola Sorgo. Obsojen je bil na dosmrtno ječo. Bil pa je eden tistih preživelih plemičev po Velikem potresu 1667, ki se je rešil in uspel vzpostaviti red v porušenem mestu. Bil je tudi eden tistih, ki se je šel prostovoljno pogajat s Turki v Carigrad.

Na področju R. d. je bil daleč najlepši "ljetnikovec" plemiške družine Sorgo v Komolcu. Predstavniki plemiške rodbine Sorgo so imeli posest v R. d. že v 13. stoletju. Konec 17. stoletja so zgradili dvorec, katerega ostanki, predvsem stopničasti pristop do morske gladine, obstajajo še danes. Antonu Lukina Sorgo so se pridružile skupine plemstva, ki so sprejele književno filozofske postulate prosvetljenstva. Okrog njih so se zbirali pesniki, znanstveniki in filozofi, intelektualna elita Dubrovnik, pa tudi znameniti gostje iz inozemstva.

Plemiška družina Sorgo je imela poletni dvorec tudi v Mokošici. V začetku 18. stoletja je bil lastnik Marin Antonov Sorgo, ki je bil prežet s fiziokratskim duhom. Znanstveni amaterji so se zbirali v njegovem dvorcu. V času kratkega bivanja v Dubrovniku je prihajal v goste tudi znameniti fizik Ruđer Bošković. Bošković je kasneje priznal, da so ga razgovori z izobraženimi Dubrovčani, ki so imeli nagnjenje do naravoslovnih znanosti v dvorcu Sorgo, spodbudili k obravnavi kasnejših razprav s področja fizike.

Avtorica omenja tudi Antuna Lukin Sorgo (1775-1841), ki je povezan s slovensko zgodovino. Šolal se je v Rimu, kjer se je spoznal z več italijanskimi pisci. V času francoske okupacije Dubrovnika je bival v Parizu kot zadnji poslanik Dubrovniške republike, čeprav njegova pooblastila niso bila nikoli uradno sprejeta. Zaslužen je za ustanovitev slavistične katedre na Sorboni. Prizadeval si je za uresničitev projekta ilirske akademije kot učenega društva v Ljubljani in Dubrovniku. Akademija naj bi se naslanjala na dubrovniški licej na čelu s piaristom Franciscom Marina Appendinijem. Podpiral ga je Nikola Sorgo, Marmontov pobočnik. Z Marmontovim odhodom in odhodom Francozov iz Dubrovnika je ta projekt propadel.

V knjigi je objavljeno zelo bogato slikovno gradivo. Prinaša poglede na "ljetnikovce" na starih razglednicah kot tudi na novejših fotografijah, ki prikazujejo sedanje stanje. Vidimo nekaj zelo lepo obnovljenih dvorcev ali pa žalostne ostanke razpadajočih stavb. Vsi "ljetnikovci" v R. d. so na podlagi katastra iz 1837 tudi kartirani in oštevilčeni. Objavljeni so tudi portreti oz. fotografije mnogih lastnikov poletnih dvorcev.

Slavica Stojan je zbrala ogromno drobnega arhivskega gradiva o lastnikih poletnih dvorcev in o vsakdanjemu življenju na področju R. d., ki predstavlja izhodišče za nadaljnje študije in razprave.

Na koncu knjige je dodan pregled uporabljenih arhivskih virov iz Državnega arhiva v Dubrovniku, spisek uporabljenih rokopisov ter seznam objavljenih virov in literature. Sledi kazalo imen. Na koncu je objavljen še obsežen povzetek v angleškem jeziku.

Ignacij Voje

Janez Šumrada, Adrijan Kopitar, **Kranjski Janezi, Napoleonovi soldati. Francoski vojaški nabor v ilirski provinci Kranjski, 1812-1813.** Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2018, 496 str.

Janez Šumrada in Adrijan Kopitar sta se sedaj podpisala že pod tretjo hevri-stično študijo o Ilirskih provincah. Prvo je leta 2005 izdal Hrvatski državni arhiv, 1072 strani obsegajoč vodič z naslovom Napoleon: njegova uprava ob Vzhodnem Jadranu in na ozemlju Vzhodnih Alp 1806-1814, v katerem so poleg obeh glavnih urednikov Šumrade in Kopitarja sodelovali še člani redakcije iz Francije, Hrvaške, Črne gore, Italije in Avstrije. Arhivski fondi so predstavljeni glede na nahajališča v slovenskem, hrvaškem, srbskem, italijanskem, francoskem in nemškem jeziku. Založba ZRC SAZU je leta 2012 izdala zemljevid Ilirskih provinc iz leta 1812 v uredništvu Janeza Šumrade in Milana Orožna Adamiča ter Petra Gašpariča. Med pisci člankov so bili še Josip Kolenović, Adrijan Kopitar, Ornata Tedin in Renata Šolin. Prevode v francoščino je opravila Florence Gacoin-Marks, ki je prevedla tudi slovenske tekste v francoščino v knjigi *Kranjski Janezi*, ki so izšli dvojezično.

Avtorja v uvodu poudarjata, da je bila priprava dela kar dolgotrajna in mukotrpnja. Šumrada sicer ne omenja, da že vrsto let ni več poklicni raziskovalec in je to raziskovanje opravljal v prostem času in je bilo delo zato daljše.

V knjigi je obdelanih 6382 vojaških obveznikov iz nabora na Kranjskem v letu 1812-1813. Vnos v računalniški program je v glavnem opravil Kopitar in del tega gradiva že objavil v razpravi o nabornikih v kantonu Postojna v zborniku *Vojaki iz slovenskega prostora na tujih tleh v preteklosti*, Ljubljana 2011.

Tukaj pa je sestavni del publikacije še disk s skeniranim gradivom celotnega glavnega seznama nabora, seveda s pripomočki za uporabo. Delo je razdeljeno na osem poglavij, štiri je napisal Šumrada, dve Kopitar, dve pa sta napisala oba. Na koncu knjige so še štiri strani virov in literature ter seznam kratic.

Napoleonova vojaška organizacija na Vzhodnem Jadranu se je začela z mirom v Bratislavi in 1. maja 1806 je bilo ozemlje beneške Istre vključeno v Italijansko kraljestvo in v vojaškem pogledu razdeljeno na dve vojaški okrožji. Za območje Kopra, Pirana in Buzeta je bil ustanovljen Istrski bataljon, ki je v polni sestavi štel 729 mož, ki so bili nabrani po francoskem naborniškem sistemu v starostni skupini od 18 do 30 let. Ta bataljon je sodeloval v operacijah na Tirolskem, jeseni 1809 pa je bil razformiran, moštvo pa porazdeljeno v 1. in 2. lahki pehotni polk italijanske armade. Sredi novembra 1810 je za Ilirske province Napoleon ustanovil Ilirski

polk, ki naj bi štel okrog 4.000 moških, ki bi prišli iz postojnskega, ljubljanskega, novomeškega, goriškega in beljaškega okrožja, ter Civilne Hrvaške, Trsta, Reke in Istre. Konskripcija naj bi potekala tako kot pod avstrijsko vladavino.

Prva francoska konskripcija se je relativno hitro odvijala februarja 1811, vendar pa vsaj na Kranjskem nabor ni potekal gladko in okrog 500 fantov je zbežalo v Celovec, še več pa jih je pobegnilo v gozdove in se tam skrivalo pred naborniškimi komisijami. Ceni se, da je pred naborom pobegnilo okrog 11.000 mladih moških in tako ni bilo mogoče zbrati zahtevanega števila rekrutov, torej 4.000 moških. Pa tudi od zbranih jih je nekaj pobegnilo. Ker oblasti niso sporočile, da nameravajo vpoklicati le 4.000 moških, so prebivalci mislili, da bodo odpeljani vsi moški brez izjeme. Zaradi velikih izgub na ruski fronti so se v vsem francoskem cesarstvu jeseni in pozimi 1812 začeli novi nabori. Odlok za nabor v Ilirskih provincah je izšel 6. oktobra 1812, rekrutiranih naj bi bilo 3.000 vojaških obveznikov, od tega 1.100 na Kranjskem, kar je pomenilo le 0,3% celotnega prebivalstva Kranjske. Intendant za Kranjsko je razglasil, da morajo poddelegati osebno voditi postopke v svojih distriktih, preveriti, popraviti in dopolniti abecedne sezname vojaških obveznikov po občinah, sestaviti liste za žrebanje in opraviti pregled nabornikov, kar mora biti končano do 31. oktobra 1812. Izžrebani obvezniki so lahko predlagali nadomestnega, ki je moral biti robustne postave, visok pet čevljev in en palec ali 1.649 metra, brez vidnih znakov pohabljenosti, ni smel biti kaznovan za več kot mesec dni zapora in ne predhodno obsojen zaradi dezerterstva.

Na francoskem ozemlju je bilo še po ustanovitvi Ilirskih provinc na stotine avstrijskih vojnih ujetnikov, nekateri med njimi so želeli vstopiti v francosko vojaško službo. Napoleon je 16. novembra 1810 ustanovil ilirski polk, ki je bil sestavljen iz 4 bojnih bataljonov s po šestimi četami, ter petega rezervnega bataljona s 4 četami. Polk je bil organiziran kot lahki pehotni polk. Organizacijsko jedro sta sestavljala že januarja 1810 ustanovljena 1. in 2. ilirski bataljon (prvi ustanovljen v burgundskem Doleu, drugi v Besançonu). Za matično vojašnico ilirskega polka je bila določena Alessandria v Piemontu. Ilirski polk ni bil nikoli vključen v sestav Ilirske armade in je deloval izključno zunaj Francije. V glavnem se je vključeval v sestav Velike armade. Rekrutacijska področja so bile Ilirske province brez Dalmacije, torej Kranjska, Koroška, Istra in Civilna Hrvaška. Polk je bil pred odhodom na vojaške akcije nastanjen v Torinu, od koder je 30. decembra 1811 krenil v Besançon in proti Strasbourgu. Štel je okrog 3.000 moških, precej je bilo hospitaliziranih. Dodeljena mu je bila tudi topniška četa. Polk je pot vodila v Mainz, preko Saške v Poznanj in 27. julija 1812 je doživel svoj ognjeni krst pri Ostrovnem. Takrat je štel še 2.500 moških. Na vsej poti se je soočal z dezerterstvom. Polk se je ustavil v Smolensku, bil je pri prehodu čez Berezino. Število žrtev med navadnimi vojaki ni znano, pač pa podatek, da je imel 1. januarja 1813 le še 12 oficirjev. Od januarja 1813 so iz Torina začeli prihajati novi vpoklicanci in jih je bilo marca že 1.800. Polk se je udeležil tudi bitke pri Leipzigu. Novembra 1813 je bil razpuščen in je štel le še 85 vojakov in 16 oficirjev, na poti v Mainz se jim je pridružilo še 164 vojakov in 3 oficirji. Nazadnje se je v notranjost Francije napotilo 223 vojakov in 7 oficirjev.

Med letoma 1811 in 1813 je v vojaških spopadih padlo 28 častnikov Ilirskega polka, 9 jih je umrlo za posledicami ran, 43 je bilo ranjenih. Leta 1811 je bilo med 51 častniki 32 s področja Ilirskih provinc in kar 28 jih je že služilo v avstrijski vojski. Med njimi je bilo tudi nekaj Slovencev: 2 stotnika, 5 poročnikov in 1 narednik.

Historiatu Ilirskega polka sledi natančen opis naborniških knjig, bile so štiri, s sezname vseh nabornikov. V vsaki knjigi je 26 vpisnih stolpcev, v enem obrazcu na dveh straneh pa je prostora za 16 nabornikov.

V naslednjem poglavju je v razpredelnicah pregled zadnjega nabora. Prva razpredelnica je o višini nabornikov in nadomestnih vojakov, ki pokaže, da je bilo vpisanih 6.382 rekrutov, od tega 3.912 z vpisanimi višinami in 2.470 z neopisanimi. Povprečna višina je bila 165 cm, najvišja 199, najnižja pa 149,5 cm. Trije naborniki so bili manjši od metra, nesposobnih za vojaško službo je bilo 63, začasno nesposobnih pa 74 nabornikov.

Za kranjskega nabornika iz Ilirskih provinc v tem času bi statistično lahko označili, da je bil rojen leta 1791, ime mu je bilo Franc, pisal se je Novak. Očetu je bilo ime Matevž, materi Marija. Visok je bil 165 cm, bil je kostanjevih las in obrvi, pokritega čela, srednjevelikih ust in nosu, podolgovatega kozavega obraza, okrogle brade, blede polti in sivih oči. Med posebnimi znamenji nabornikov je bilo največ črnih koz (1739 od 2408), zato so Francozi začeli uvajati cepljenje. Drugi posebni znaki so bili še brazgotine, pege in druga različna znamenja. Med poklici je bilo največ kmetov (4.463 od 6.392), 104 so bili hlapci, manj kot 100 pa vojakov, služabnikov, čevljarjev in krojačev.

Od 6.382 vpisanih nabornikov jih je bilo v Genovo napotenih le 906, tja pa jih je prispelo le še 717, nekateri so se uprli, drugi so pobegnili. Za upornike je bilo proglašanih 718, največ v kantonu Kranj, obsojenih uporništva pa 48 mož.

Največ težav so imeli naborniki z nogami (163), v glavnem zaradi šepavosti in pokvečenosti. Temu sledijo težave z očmi (brez enega očesa, slepota, glavkom). Na tretjem mestu so bile poškodbe rok, največ je manjkal prst ali več, ostale obolenosti so bile še golša, božjast, kila in slaboumnost. Če za primer vzamemo kanton Radovljico, ki mi je najbližji, je bilo največ primerov golše (1 zelo velika in 5 velikih), 3 šepavosti, 2 hrbtni grbavosti in pokvečenost nog in še en primer atrofije spodnjih okončin, desnega kazalca, gnojenje v golenici, gnojne bule na nogi, deformacija obeh nog, iznakaženost spodnjih okončin, kostna gniloba na nogi, krajša desna noga, nasilna blaznost, velika dimeljska kila, pokvečenost noge, rahitis, rak na epigastru, hrbtna in sprednja grbavost, šibka konstitucija in kratkovidnost.

Najobsežnejše poglavje nosi naslov Statistične tabele po distriktih in kantonih (str. 227-418), ki ga je prispeval Adrijan Kopitar. Kaj vse vsebuje, bom prikazal na primeru kantona Radovljica, kjer je naborni seznam obsegal 450 mož, od njih je bil le eden nadomestni vojak. Nabornikom je bilo najpogostejše ime Janez (57), očetu Matevž (48) in materi Marija (134), kraj rojstva nabornika so bile presenetljivo Zagorice (87) (ne Zagorica kot je v seznamu) pri Bledu, kar je morda skupni zbir za Bled, katerega ena od vasi so Zagorice. Najmlajši nabornik je bil rojen konec decembra 1791, najstarejši pa konec julija 1783. Najbolj pogosto prebivališče je bila Kropa (51 nabornikov), pri čemer jih pa več kot polovica prebivališča ni na-

pisalo (253). Nekaj krajevnih ime je ostalo nerazrešenih (Auerburg, Aufaixburg, Dochlaceni, Jaska, Klamena, Klibitz, Kumpe, Lemberg, Paschtsch, Slop, Vatsen). Med 116 izmerjenimi naborniki je bil najvišji z 178,5 cm, najnižji pa je meril le 140 cm, povprečno so merili 165 cm. Posebna znamenja so bila takšna, kot sem jih že omenil, znamenja pa je imelo 41 nabornikov, torej manj kot 10%. Po poklicu je bilo največ kmetov (301), 14 je bilo hlapcev, 12 vojakov, 10 čevljarjev, 11 krojačev, 8 študentov, 6 uradnikov, 6 tkalcev, ostalih poklicev pa je bilo le po eden ali dva. Med 172 odsotnimi od naborna je bila večina različno dolgo odsotnih, tudi do 15 let. Bili so v vojski ali sicer v tujini, med vpisanimi pa je bil tudi nekdo, ki je bil že 18 let mrtev. Med 370 zaradi odsotnosti izpisanih je bilo 106 takšnih, ki so odšli že pred prihodom Francozov, 11 jih je bilo v Ilirskem polku, 47 proglašanih za upornike, 44 poročenih pred letom 1812. Seznam priimkov nabornikov je na straneh 420-492 pripravil Janez Šumrada, ki je najprej opisal kako je ta seznam pripravil, s kakšnimi težavami se je srečeval in da nekaterih ni bilo mogoče niti s sodobnimi vzporednicami identificirati in so ostali v izvirnem zapisu in narekovanjih. Najpogostejši priimek je bil Novak (15), njemu sledijo še danes najpogostejši (Vidmar, Turk, Rozman po 10, Tomšič, Božič, Černe, Kastelic, Petrič po 8).

Skoraj 6.500 podatkov o nabornikih na drugem naboru za Napoleonovo armado na Kranjskem nam v svojih rubrikah daje pomembne in zanimive podatke, ki bodo zanimivi ne le za zgodovinarje, pač pa tudi za geografe, slaviste, antropologe, sociologe, rodoslovce in zgodovinarje medicine. Za podrobnejše raziskovanje posameznega kraja ali naselja in oseb bo seveda treba uporabiti priloženi disk, kar ne bo enostavno za tiste, ki niso izvedeni in izkušeni v branju stare pisave in ki ne obvladajo francoščine. Vsekakor pa delo predstavlja pomemben prispevek v raziskovanju naših krajev v času Ilirskih provinc.

Franc Rozman

Danica Fink Hafner, **Britanska demokracija. Suverenost parlamenta.** Knjižna zbirka: POLITIKA, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2019, 241 str.

Knjiga profesorice Danice Fink Hafner je sintetično zasnovana analiza zgodovinskega razvoja in sodobnega stanja britanske demokracije. Avtorica se, ko uvodoma opozarja, da »demokracije niso le politične institucije, temveč tudi njihovi družbeni učinki«, sklicuje na stališče ameriškega politologa Arenda Lijpharta, ki govori o dveh vrstah demokracij: o večinskih in konsenzualnih demokracijah. Velika Britanija je v tej luči primer večinske demokracije, njena posebna značilnost pa, da v britanskem sistemu ni »suvereno ljudstvo, temveč parlament«. Mednarodno empirično primerjalno raziskovanje »vzorcev demokracij« je po mnenju profesorice Fink Hafnerjeve na podlagi statističnih analiz oblikovalo njihove tipologije, vendar pri tem prezrlo veliko »relevantnih informacij o posamičnih sistemih«. Svojo knjigo o britanski demokraciji je zato oprla tako na »predhodno kvantitativno raziskovanje« kot na razvojno-historično zasnovano kvalitativno analizo.

Avtorica je prvi del knjige posvetila zgodovinskemu orisu in kritičnemu pretresu razvoja britanskega kapitalizma, liberalizma in političnega sistema, saj naj bi bili poleg pritiskov posamičnih družbenih skupin in njihovih interesov prav vojne, postopna modernizacija gospodarstva in vplivi revolucij na evropski celini ter osamosvojitve severnoameriških kolonij ključni dejavniki sprva angleških in nato britanskih političnih inovacij. V tej zvezi je nazorno predstavila razvoj »teoretskega okvira« britanskega »modela«, tj. britanskega liberalizma od angleškega razsvetljenstva in misli angleških razsvetljencev, prek razprav in predstav o parlamentarnem predstavništvu in pravicah posameznika v 17., 18. in 19. stoletju, do britanske politične misli v 20. stoletju in postliberalizma na začetku 21. stoletja. Eno osrednjih poglavij v knjigi je namenila razvoju angleškega, od začetka 18. stoletja britanskega parlamentarizma, saj je bil parlament »več stoletij«, kot je zapisala, »ključni igravec v teorijah« in »delovanju britanskega političnega sistema«. V tem sklopu je opozorila na postopno omejevanje moči monarha in povečevanje pristojnosti parlamenta ter v 19. in 20. stoletju prav tako počasno demokratizacijo njegove spodnje zbornice s povečevanjem števila voljenih poslancev in širjenjem volilne pravice. Britanska družba je, kot piše Fink Hafnerjeva, tudi v 20. stoletju in vse do sodobnega časa ostala družba velikih družbenih neenakosti, volilna pravila in dejstvo, da so pomembne predstavniške ustanove (lordska zbornica) dostopne

le ljudem s povsem določenim družbenim statusom, pa so britansko demokracijo »popačili« v korist »bogatih in bolje povezanih v vladajoča družbena razmerja«.

Parlament je bil v začetku 20. stoletja, kot pravi avtorica, sicer zmagovalec dolgotrajnega britanskega političnega razvoja, toda vladne stranke so vedno bolj nadzorovale spodnjo zbornico in po drugi svetovni vojni težile h krepitvi izvršne oblasti, politika pa je postajala bipolarno osredotočena predvsem v rokah dveh strank: konservativne in laburistične. V poglavjih, ki obravnavajo britanski razvoj v 20. stoletju in od sedemdesetih ter osemdesetih let preteklega stoletja »prilagajanje (Združenega kraljestva) globalizacijskim pritiskom«, je posebno pozornost namenila zahtevam po ustavni reformi in oblikovanju pisne ustave, v katero bi vključili tudi nedvoumno zakonsko opredelitev človekovih pravic. Zakon o človekovih pravicah je bil v Združenem kraljestvu, kot poudarja Fink Hafnerjeva, leta 1998 »sprejet šele pod nadnacionalnim pritiskom«, naj »evropsko konvencijo o človekovih pravicah vključi v britansko pravo«, vseeno pa so nekatere nedemokratske težnje iz osemdesetih let, ko je bila predsednica britanske vlade Margaret Thatcher, kot je bilo omejevanje svobode tiska in javnih protestov, utrjevali še zakoni, sprejeti po prelomu stoletja. Brez uspeha so bile tudi pobude po zamenjavi lordske zbornice z izvoljenim senatom, politični kompromis je omogočil le zmanjšanje števila njenih članov ter ločitev njene sodne in zakonodajne funkcije.

Toda v isti sapi so bile v devetdesetih letih sprejete reforme, ki so Združeno kraljestvo decentralizirale in omogočile neposredne stike lokalnih oz. regionalnih oblasti z »bruseljsko politiko«, kar je med drugim okrepilo škotske zahteve po neodvisnosti. Brexit je, kot pravi avtorica knjige, tako postavil na dnevni red že obstoječa vprašanja »ustavne ureditve Združenega kraljestva«: na eni strani problem nejasnega razmerja med vlado in parlamentom, ki ga je zaostriло vprašanje o pristojnosti vlade in parlamenta pri odločanju o izstopu iz EU, na drugi odnosa med parlamentom in sodstvom, ki je v času članstva Velike Britanije v EU razsojalo v skladu z zakoni, prilagojenimi evropskemu pravu. Brexit in dejstvo, da se britanska vlada in parlament o vprašanju brexita nista predhodno posvetovala s parlamenti Walesa, Severne Irske in Škotske, sta prav tako zaostriла vprašanje o odnosu med posameznimi politično-teritorialnimi deli Združenega kraljestva in o tem, »ali vlada v Londonu v pogajanjih z EU ustrezno skrbi za interese drugih delov Združenega kraljestva«. Ne nazadnje sta zastavila vprašanje o vlogi državljanov v Združenem kraljestvu v »aktualnih zgodovinskih procesih«, saj je bilo v državi, v kateri »v zgodovini in filozofiji vladanja suverenosti ljudstva ni« in je suveren le parlament, nenadno referendumsko sklicevanje na »ljudsko voljo« očiten paradoks.

Avtorica je posebno poglavje v knjigi namenila tudi zgodovinskemu prikazu verskih konfliktov, nastanka in vloge anglikanske cerkve, postopnemu uveljavljanju verske tolerance, emancipacije katolikov in katoliške cerkve v 19. stoletju in odnosom med cerkvami in državo v 20. stoletju. Vprašanja religije in odnosov med cerkvijo in državo, kot piše, v razpravah o brexitu niso deležna posebne pozornosti, pri čemer pa sta za sodobne britanske razmere značilna dva nasprotujoča procesa: na eni strani upadanje religioznosti mladih, na drugi pa »vedno bolj eksplicitno

izražanje religiozne pripadnosti strankarskih politikov in povezovanje religije z identiteto političnih strank«.

Med ustavnimi temami, ki jih je aktualizirala odločitev o britanskem izstopu iz EU, sta tudi vprašanje lordske zbornice in monarhije. Lordska zbornica in monarhija sta, kot piše Fink Hafnerjeva, v Združenem kraljestvu anahronistična ostanka preteklosti, »živa mrtveca«, ki kljub prilagajanju parlamenta in političnega sistema družbenim in gospodarskim spremembah v preteklih stoletjih »vztrajata« vse do sodobnega časa. Lordska zbornica je od 18. stoletja izgubljala moč in je že nekaj časa le »elegantna govorilnica«, v kateri so dedni člani v manjšini, prevladujejo pa doživljenjski člani, ki jih na predlog predsednika vlade imenuje monarh. Zagovorniki njene ohranitve trdijo, da je kot institucija s svojimi mnenji in predlogi pomembna protiutež spodnji parlamentarni zbornici in prispeva k »notranji kontroli« in »ravnotežju« v britanskem političnem sistemu. Argumenti v prid ohranjanja monarhije so, kot pravi avtorica, »manj racionalni in bolj čustveni«, tako, da lahko spremembe političnega sistema zaradi brexita spodbudijo tudi k »spremembam monarhije, če že ne njeni popolni ukinitvi«.

Z vprašanjem o prihodnosti britanskega političnega sistema in vladavine so povezana tudi vprašanja o javni upravi in strankarski politiki. Za britansko javno upravo je, kot beremo v knjigi, značilen postopen razvoj od nepristranosti k politizaciji uradništva, od prevladujočega izbora državnih uradnikov po meriokratskih načelih do menedžerializma, uvoženega iz zasebnega sektorja, ki je prevladal v času vlade Margaret Thatcher v zgodnjih osemdesetih letih 20. stoletja. Z vse večjim pritiskom na politične stranke, se je povečevala težnja po kadrovanju državnih uradnikov, ki bodo učinkovito izpolnjevali naložene naloge v skladu z vladno politiko. Še več: za vlade laburistov in Tonyja Blaira so oblikovali novo »zvrst politično lojalnih strokovnjakov«. Najnovejše raziskave pa so pokazale, da Novi javni menedžment v Združenem kraljestvu ni »zagotovil prihranka stroškov in izboljšanje storitev« in v spremenjenih okoliščinah po finančni in ekonomski krizi ni več primeren.

Avtorica v poglavju, v katerem predstavlja razvoj strank, njihovih ideoloških konceptov in strankarskega sistema, poudarja, da je v Združenem kraljestvu v krizi tudi strankarska politika. Upadanje politične aktivnosti prebivalstva, ki traja že petdeset let, od osemdesetih let preteklega stoletja pa tudi upadanje članstva v političnih strankah, še povečujejo rastoče ekonomske neenakosti. Stranke se zato prilagajajo spremembah v javnem razpoloženju in množičnih medijih, medtem ko v javnih strankarskih nastopih pridobiva na pomenu versko obarvana govorica s sklicevanjem na krščanstvo. Hkrati je stranke dodatno polariziral in razdelil brexit.

Avtorica je zadnja poglavja knjige posvetila sektorski analizi področij, ki »veljajo za lakmusove papirje dejanskega delovanja demokracije«, tj. človekovim pravicam ter obravnavam spolne neenakosti in kulture. V tej zvezi je opozorila, da »človekove pravice v britanskem političnem sistemu zgodovinsko niso priznane tako, kot to velja za moderne mednarodne standarde«, saj imajo državljani le toliko pravic in svoboščin, kolikor jih ostane »po sprejetih zakonih po njihovi omejitvi«. V poglavju o človekovih pravicah, državnem nadzoru in izrednih razmerah je podrobneje orisala značilnosti britanske zakonodaje, državnega nadzora, policij-

skega delovanja in težnje po postopni krepitvi policijskih pooblastil od začetka devetdesetih let 20. stoletja, ki – kot je zapisala – »v temelju spreminjajo razmerje med državljanom in državo«. V sklepu knjige je tako med drugim ugotovila, da se v Združenem kraljestvu s politizacijo javne uprave, militarizacijo in centralizacijo policije, »zmanjševanjem zaščite posameznika pred državo« in podrejanjem »človekovih pravic 'višjim' smotrom, predvsem varnosti«, krepijo avtoritarne težnje.

»Čeprav je Združeno kraljestvo še vedno ustavna monarhija, so normativni srčki britanskega modela demokracije moderni individualizem, družbena pogodba, močna izvršna oblast in vladavina večine«, beremo v sklepu knjige. Britanski model demokracije ne temelji na »jasni delitvi oblasti in na vzajemnem nadzoru različnih vej oblasti«, hkrati pa »ne zagotavlja vladavine ljudstva, temveč vladavino izvoljenih predstavnikov v parlamentu, v katerem sedi izvršna oblast«. Po mnenju profesorice Fink Hafnerjeve je posebej problematično, da o vseh teh vprašanjih in prihodnjem razvoju britanske demokracije ni živahnejše kritične javne strankarske in medstrankarske razprave, problemi pa se v »procesu pluralizacije političnih elit«, s povečujočimi se nasprotji med raznimi deli kraljestva in s pritiski k decentralizaciji še zaostrejejo. Prihodnost britanske demokracije je v tej luči po brexitu precej negotova, saj na številna vprašanja, ki jih zastavljajo aktualne razmere, še ni odgovorov.

Knjiga Britanska demokracija, Suverenost parlamenta profesorice Danice Fink Hafner je nadvse aktualno in vznemirljivo delo, ki ne le kritično analizira in predstavlja britanski politični sistem, njegovo zgodovino in njegovo sodobno stanje, temveč odpira tudi številna vprašanja o naravi in značilnostih sodobnih demokratičnih parlamentarnih in političnih sistemov sploh. Zato bo zanimivo branje tako za politologe, sociologe in zgodovinarje ter njihove študente kakor tudi politike in širši krog bralcev. Delo temelji na obsežnem avtoričinem poznavanju britanske in tuje strokovne literature, britanskih in drugih tujih politoloških in socioloških raziskav in (britanskega) parlamentarnega in časopisnega gradiva.

Peter Vodopivec

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko.

Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljene v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začnejo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji zelene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitveno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj izida: ime založbe, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga, Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafiki, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication: publisher, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga, *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Razprave – Studies

- Matjaž **Bizjak**, Omembe cenualov v listinskem gradivu
za ozemlje Slovenije8–18
References to Censuales in Documents Pertaining to the Slovene
Territory
- Jernej **Pirnat**, Motivi za nastanek zgodnjih urbarjev
v vzhodnoalpskem prostoru20–63
Motive für die Entstehung der frühen Urbare im Ostalpenraum
- Boris **Golec**, Valvasorjevi stiki in ukvarjanje s Koroško64–87
Valvasor's Contacts with Carinthia and His Survey
of Its Land and People
- Vanja **Kočevar**, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala
v prednacionalni dobi?
Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti
v zgodnjem novem veku (1. del).....88–116
Did the Slovene Ethnic Identity Exist in the Pre-National Period?
Collective Identities and Amplitudes of the Importance of Ethnicity
in the Early Modern Period (Part I)
- Jernej **Kosi**, Med državno zapovedanimi vojnimi napori in preživetvenimi
strategijami podeželskega prebivalstva v času prve svetovne vojne.
Primer sester Divjak 118–137
The State-Ordered War Effort and Survival Strategies of the Rural
Population during World War I: The Case of the Divjak Sisters.
- Aleksandar **Životić**, Slovenci u vojnoj diplomatiji
Kraljevine Jugoslavije138–156
Slovenes in the Kingdom of Yugoslavia's Military Diplomacy
- Božo **Repe**, Diplomatsko razkosanje Slovenije med drugo svetovno vojno
in določanje meja na terenu..... 158–192
Diplomatic Division of Slovenia during World War II and On-Site
Delineation of Borders

- Peter **Štih**, Sv. Maksimilijan Celejanski, Maksimilijanova meniška celica v Pongau in začetki pokristjanjevanja Karantancev.....272–293
St Maximilian of Celeia, Maximilian's Monastic Cell in Pongau and the Beginnings of Ca-rantianians' Christianisation
- Tomaz **Lazar**, Bojni načrt iz časa beneške vojne v zapuščini Krištofa Ravbarja: dragoceno odkritje v ljubljanskem Nadškofijskem arhivu.....296–345
A Battle Plan from the Period of the Venetian War in Christoph Rauber's Legacy: A Valuable Find in the Archdiocesan Archive in Ljubljana
- Andrej **Sušjan** – Stanislav **Južnič**, Theodor Kravina von Kronstein in njegov *Oris ekonomskih znanj*346–365
Theodor Kravina von Kronstein and His *Outline of Economic Knowledge*
- Vanja **Kočevar**, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku (2. del)366–411
Did the Slovene Ethnic Identity Exist in the Pre-National Period? Collective Identities and Amplitudes of the Importance of Ethnicity in the Early Modern Period (Part II)
- Monika **Pemič**, Slovensko narodno gibanje in izvorna podoba Narodnega doma v Mariboru. Jan Vejrych, njegovi slovenski naročniki in odzivi tedanjega občinstva.....412–441
The Slovene National Movement and the Original Appearance of Narodni Dom in Maribor. Jan Vejrych, His Slovene Clients and the Audience's Response
- Radoslav **Raspopović**, Ruska emigracija v Črni gori po letu 1919442–455
Russian Immigration to Montenegro after 1919
- Ivan **Smiljanić**, Kralji, doktorji, revolucionarji: spominska obeležja v avli rektorata Univerze v Ljubljani.....456–490
Kings, Doctors, Revolutionists: Memorials in the Lobby of the University of Ljubljana's Rectorate

Zapisi – Notes

- Cesare Scalon, Inštitut Pija Paschinija za cerkveno
zgodovino Furlanije194–202
Pio Paschini Institute of Ecclesiastical History in Friuli
- Tomaž Kočar, Janče za kazen204–206
Janče as a Punishment
- Vlastimir Đokić in Nataša Stergar, Dopolnjena bibliografija
prof. dr. Gregorja Čremošnika in izbor literature o njem.....208–210
Vlastimir Đokić and Nataša Stergar, A Revised Bibliography
of Publications by Prof. Gregor Čremošnik and Select Literature on Him

Jubileji – Anniversaries

- Devetdeset let dr. Eme Umek (Marija Oblak Čarni).....212–214
Dr Ema Umek's Nine Decades
- Feliks Bister – osemdesetletnik (Peter Vodopivec).....215–219
Feliks Bister – an Octogenerian
- Janez Stergar Sedemdesetletnik (Danijel Grafenauer).....220–222
Janez Stergar, an Septuagenarian
- Profesorica Carole Rogel - osemdesetletnica (Peter Vodopivec).....492–496

V spomin – In memoriam

- Jasna Fischer (Zdenko Čepič).....224–228

Ocene in poročila – Reviews and Reports

- Danijel Dzino, Ante Milošević, Trpimir Vedriš (eds.), Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire (Aljaž Sekne).....230–232
- Nataša Golob, Srednjeveški rokopisi in rokopisni fragmenti: Arhiv Republike Slovenije (Andrej Nared)233–236
- Darja Mihelič, Piranske notarske knjige – fragmenti (1284-1296), šesti zvezek; Piranske notarske knjige – fragmenti (1301-1320/1321), sedmi zvezek. (Ignacij Voje)237–239
- Volker Leppin, Martin Luter (Robin Dolar).....240–244
- Marija Čipić Rehar, Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana 1501–2015; Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana. Knjiga 1, 2 (Jernej Kotar)245–247
- A. Wess Mitchell, The Grand Strategy of the Habsburg Empire (Tomaž Lazar)248–252
- Vlasta Stavbar, Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje. Slovenska politika v habsburški monarhiji od volilne reforme do nove države (1906–1918) (Franc Rozman).....253–254
- Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 33 (Jože Maček)255–258
- Privilegium maius. Autopsie, Kontext und Karriere der Fälschungen Rudolfs IV. von Österreich. / Falsche Tatsachen. Das Prilegium maius und seine Geschichte (Peter Štih)498–501
- Die Steiermark im Spätmittelalter (Peter Štih)502–504
- Slavica Stojan, Ombla, vile i vilani. Povijest svakodnevice u ljetnikovcima Rijeke dubrovačke (15. do 19. st.). (Ignacij Voje)505–508
- Janez Šumrada, Adrijan Kopitar, Kranjski Janezi, Napoleonovi soldati. Francoski vojaški nabor v ilirski provinci Kranjski, 1812-1813 (Franc Rozman).....509–512

Danica Fink Hafner: Britanska demokracija. Suverenost parlamenta.
(Peter Vodopivec).....513–516

Popravek259
Correction

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis260–263, 518–521
Instructions for Authors

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 73, 2019522–526
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 73, 2019

ISSN 0350-5774

9 770350 577002

ZČ | Ljubljana | 73 | 2019 | št. 3-4 (160) | str. 265-526